

Paul Marer



EPIZÓDOK AZ ÉLETEMBŐL TÖRTÉNELMI KONTEXTUSBAN

FÓKUSZBAN A HOLOKAUSZT

Első kötet

2024

1A. Bevezetés.....	3
1B. Magyarország rövid története, 1. rész (895-1914)	10
2A. Honnan is jöttem?	17
2B. Magyarország rövid története, 2. rész (1918-1939)	26
3A. Gyermekkor és fiatal éveim	42
3B. Magyarország rövid története, 3. rész. (1939-1949)	55
4A. Látogatás apai nagyanyámnál Kassán, 1941 júniusában	78
4B. Kassa 1941-es bombázása – Magyarország belép a II. világháborúba	80
5A. Édesapám túléli a Szerbiában lévő bori bányák nehézségeit	92
5B. Fajelméletek és antiszemita akciók Németországban és Magyarországon a második világháború előtt	103
6A. Édesapám túléli a cserenkai kivégzés borzalmait (az 5A. folytatása)	117
6B. Hitler három háborúja: a szövetségesek, a szlávok és a zsidók ellen	132
7A. Három nagybátyám holokauszt élményei (1. rész)	136
7B. A magyar munkaszolgálati rendszer (1939-1945): Áttekintés.....	146
8A. Három nagybátyám holokauszt élményei (2. rész)	156
8B. Német táborok; a holokauszt áldozatai országoként	161
9A. Édesanyámat és három nagynénémet deportálják.....	169
9B. Ravensbrück és Auschwitz-Birkenau: Két koncentrációs és megsemmisítő tábor.....	176
10A. Beköltözés egy sárga csillagos házba, majd a gettóba	185
10B. A magyarországi, vidéki zsidók deportálása	201
11A. Horthy és a zsidók; Horthy sorsa 1944-ben és utána	206
11B. Ellenállás és mentőakciók.....	224
12A. Kinek köszönhetem az életemet?	239
12B. A Horthy-Koszorús vita	256
Rövidítések jegyzéke.....	269

1A. Bevezetés¹

1. Áttekintés

Szokatlanul eseménydús életem volt a viharos 20. század és a 21. század első negyede között. E hosszú időt számos sorsfordító esemény résztvevőjeként vagy közeli szemlélőjeként éltem át. Ez a könyv az első a trilógiámból, amely nagyjából kronológiai sorrendben idézi fel a személyes és történelmi epizódokat.

2. A szerző rövid életrajza

Pillanatkép a szerzőről, a szerzőtől: Középosztálybeli, nem vallásos zsidó családban születtem, Budapesten. Megéltem és emlékszem az életre a gettóban 1944-ben, amikor a város náci uralom alatt állt. Az 1956-os magyar forradalom után kivándoroltam az Egyesült Államokba, doktoráltam, és tudományos karriert futottam be. Ezzel párhuzamosan, évekig gazdasági tanácsadóként dolgoztam az amerikai kormány különböző szerveinél, valamint több neves nemzetközi szervezetnél is. Az Amerikában eltöltött 40 év után visszatértem Magyarországra, hogy egy budapesti amerikai egyetemen tanítsak. A 2016-os nyugdíjazásom után Budapesten maradtam, mint kettős állampolgár. Azóta könyvek írására fordítom az időmet, köztük erre a trilógiára, amely időrendben idézi fel életem legfontosabb személyes eseményeit, valamint Magyarország, a közép- és kelet-európai (KKE) országok és az USA fejleményeit napjainkig (a 2020-as évek közepéig).

3. A trilógia szerkezete

A jelen 1. kötet 12 személyes epizódjához ugyanennyi történelmi háttérfejezet társul, összesen 24 fejezet. A második és a harmadik kötet előzetes tartalomjegyzékei e kötet végén található.

A három kötet összesen 45 fejezetpárt tartalmaz, mely öt részre (I - V) tagozódik.

Az I. rész az első 12 fejezetpárt tartalmazza, amely a második világháborúra és a holokausztra való felkészülést, és azok lefolyását öleli fel. Ez az időszak egybeesik korai gyermekkorommal. Úgy családom, mint jómagam -- és sok millió más ember is --, állandó rettegésben és gondok között töltötte napjait, hogy miként is tudná túlélni ezt a borzalmas időszakot.

A II. rész a kelet-közép-európai kommunista időszakot tárgyalja az 1956-os forradalomig, mely időket Magyarországon éltem át. A III. rész az USA-ban töltött első három évtizedemet (1956-1986) idézi fel. A II. és III. rész együtt alkotják a 2. kötetet.

A IV. rész felidézi a világ különböző pontjain szerzett oktatói és tanácsadói élményeimet. Az V. rész a kommunizmus összeomlásának és az azóta bekövetkezett KKE-i fejleményeknek a krónikája. Személyes epizódjaim a jelenlegi évszázadban ismét

¹ Szívből köszönöm Eberhard Ludewigs, Jürgen Simon és Kester Eddy értékes javaslatait, hogy milyen témákat vegyek fel ebbe a fejezetbe.

szülőföldemen, Magyarországon játszódnak, ahová véglegesen visszaköltöztem. A IV. és V. részek alkotják a trilógia 3. kötetét.

4. E kötet hátralévő tartalmát az alábbi alcímek indikálják:

Az 5. szakasz a trilógiám eredetiségének jegyeit sorolja fel.

A 6. szakasz kifejti, hogy miben különbözik jelentősen e könyvsorozat korábbi írásaimtól.

A 7. szakasz ismerteti a szakirodalom hiányosságainak pótlására tett szerény kísérleteimet.

A 8. szakasz meghatározza a célközönséget.

A 9. szakasz tárgyalja politikai nézeteimet, és hogy azok hogyan kapcsolódnak-e kötetekhez.

A 10. szakasz részletesen ismerteti ez első kötet sajátosságait.

A 11. szakasz a könyvek magyar fordításáról szól, valamint arról, hogy az érdeklődők hogyan férhetnek majd hozzájuk az interneten.

5. A trilógiám eredetisége

A trilógia egyik különlegessége, hogy minden egyes személyes epizódhoz annak a történelmi háttérmagyarázata társul. Ezt a megközelítést a szerző elégedetlensége váltotta ki számos jól megírt önéletrajzzal kapcsolatban, amelyek általában ötletszerűen említik meg a tárgyalt időszakban uralkodó politikai, gazdasági és társadalmi összefüggéseket. Az azokban szereplő történelmi utalások gyakran nem strukturáltak, így az ország történelmét és az önéletrajzíró által tárgyalt időszakot nem-ismerő olvasó nem kap átfogó képet.

Köteteimben minden egyes fejezet önálló, a fejezetek tetszőleges sorrendben olvashatók. Ezt a trilógiát, valamint az egyes kötetek fejezeteit egy olyan svédasztalnak lehet tekinteni, amelyhez az olvasó újra és újra visszatérhet egy kis kóstolóért.

A három kötet 45 személyes fejezetét végigolvassva, átfogó képet kapunk az életemről, a 45 kapcsolódó történelmi fejezet pedig betekintést nyújt olyan témákba, mint például:

- a második világháborúhoz és a holokauszthoz-vezető körülmények és ideológiák;
- hogyan váltak a KKE országok szovjet szatellitokká;
- a hidegháború korszaka;
- a régió országainak rendszerszintű átalakulása az 1990-es évek elejétől kezdődően;
- a KKE országok politikai és gazdasági rendszerei közötti különbségek magyarázata; visszatekintés egy generációval későbből;
- összegző gondolatok a történelmi tanulságokról.

6. Eltérek korábbi írásaimtól

Már régóta tervezem ezt a Magnum Opus projektet, de a nyugdíjba vonulásomig a hivatásbéli elfoglaltságom miatt nem volt időm megvalósítani.

Ellentétben azzal a két tucat szakkönyvvel és 150 tudományos cikkel, amelyeket szakterületemen – a nemzetközi gazdaságtan és az üzleti élet területén – írtam, ez a projekt nem ilyen témákkal foglalkozik. Továbbá, ellentétben a korábbi írásaimmal, amelyek elsősorban tudós társaimnak szóltak, ez a munka a nagyközönséget célozza meg, de ugyanakkor a saját élvezetes elfoglaltságomat is szolgálta és fogja szolgálni továbbra is, mindaddig amíg mindhárom kötet publikálásra nem kerül.

Életem emlékezetes epizódjainak felidézése -- és az azoknak kontextust-adó történelmi kutatások -- rendkívül élvezetesek és szórakoztatók számomra, melyeken a legutóbbi nyugdíjba vonulásom óta munkálkodom.²

Az a törekvés, hogy egy olyan trilógiát hozzak létre, amelynek stílusa és célközönsége jelentősen eltér olyan más szerzők könyveitől, amelyeket ehhez a témához némileg hasonló műfajban adtak ki, szintén kihívást és örömteli elfoglaltságot kínál.

7. Kísérletek a hézagok pótlására

Ez a könyv rövid történelmi esszékből áll, amelyek személyes epizódokhoz kapcsolódnak. Ez fordítva is megfogalmazható: a kötetek drámai és hétköznapi személyes epizódokat tartalmaznak, amelyekhez rövid történelmi háttér fejezetek kapcsolódnak. Akárhogy is, tisztában vagyok a memoárok és számos történelmi mű buktatóival – kötetek, melyek egyre inkább olvasatlanul porosodnak a polcokon. Mindemellett vannak olyan hiányosságok a szakirodalomban, amelyeket ez a trilógia megpróbál betölteni.

Kezdem azzal, hogy rámutatok más, a köteteimhez hasonló művek néhány észlelt hiányosságára. A memoárok hajlamosak túlságosan részletesek lenni, és feltételezik, hogy az olvasó ismeri azoknak az országoknak a történelmi, gazdasági és társadalmi hátterét, ahol és amikor történeteik kibontakoznak. Ezzel ellentétben, az itt összegzett projektben, a személyes epizódok általában rövidek, és a hozzájuk kapcsolódó, olvashatóan megírt történelmi háttérfejezetekkel együtt jelennek meg.

A szakértők részletes művei és a hétköznapi emberek ismeretei között gyakran nagy a szakadék. Ennek egyik oka, természetesen, az átlagember korlátozott ideje és felkészültsége. Az átlagember gyakran hibás értelmezését általában tovább rontják a múlt (és a jelen) szándékos ferdítései, amelyeket a saját céljaikat szolgáló politikusok, valamint a gyakran elfogult ideológiáik által (félre)vezetett, vagy a hatalomra éhes politikusok által lefizetett – „szakértő” kommentátorok követnek el.

Ezért e kötetek egyik célja, hogy csökkentsék a szakadékot a széleskörűen feltárt és dokumentált történelemkönyvek, és a nagyközönség által, egy adott történelmi korszakról alkotott, gyakran szegényes és elfogult képe között. Ezt úgy próbálom „orvosolni”, hogy az

² Az Indiana Egyetemről 2000-ben mentem korai nyugdíjba, 25 év után. Rögvest elvállaltam egy dékánssággal összekötött tanári állást Budapesten, az amerikai diplomát ajánló, angol-nyelvű Közép-Európai Egyetemen (KEE), ahonnan 2016-ban mentem ismét nyugdíjba.

eseményeket objektíven, okaikkal és következményeikkel együtt, önálló „falatokban” találom, igyekezve a logikus pro és kontra érveket bemutatni.

8. Célközönség

Ez a trilógia több, részben egymást átfedő célközönséget céloz meg:

- **azokat, akik kedvelik az életrajzi műveket, beleértve az önéletrajzokat;**
- **akik érdeklődnek a holokausztról irodalmi művei iránt, melyeket a túlélő áldozatok, az elkövetők, vagy az életmentők (akik a saját életük kockáztatásával mentettek olyan ártatlan embereket, akik különben elpusztultak volna) vetettek papírra;**
- **személyek, akiknél közkedvelt a népszerűen előadott történelem azok tollából, akik aktívan vettek részt a történelem különlegesen drámai eseményeiben, vagy közelről volt alkalmuk megfigyelni azokat;**
- **azok, akik szándékoznak megérteni a történelem leckéit, és tanulni azokból a szörnyű baklövésekből, melyeket egy-egy ország befolyásos irányítói követtek el napjainkban vagy a közelmúltban. Ilyenfajta érdeklődés gyakori motivációja a megelőzés, munkálkodva azon, hogy hasonló rossz döntések ne fordulhassanak elő;**
- **olvasókat, akik keresik az irodalomban található érdekes karaktereket, hogy megértsék, miért és hogyan váltak átlagos emberek vad bűnözőkké, amíg néhány más, hasonló háttérűek szentek lettek, mely különösen egy krízis alkalmával szokott előfordulni.**

Különlegesen fontos csoport a mai fiatal generáció, továbbá azok, akik még meg sem születtek. Nekik igen hasznos lenne a történelmet megismerni (a fent említett okokból), különösen mivel a mostani és a jövő generáció egyre kevésbé hajlandó hosszú, tudományos történelmi könyveket olvasni.

A mai generációhoz tartoznak például az unokáim, akiknek igen hasznos lenne a trilógiám egy-egy fejezetébe belekukkantani. Kérdés azonban, hogy ez hogyan is történhetne meg? Egy lehetséges forgatókönyv, hogy az egyik szülő vagy nagyszülő, konstatálva, hogy az ifjúnak házi feladatot kell írnia – pl. a holokausztról, -- odaadja a diáknak az egyik kötetemet azzal, hogy „olvasd el a 32A és B fejezeteket”. Az is előfordulhat, hogy egy tanító vagy tanár kötelező olvasmányt ír elő diákjainak, mindegyiknek más-más fejezetről, az iskola vagy az egyetem könyvtárában található trilógiámból.

9. Politikai nézeteim és jelentőségük e projekt szempontjából

A „liberális-konzervatív” címke foglalná össze a legjobban a politikai nézeteimet. Ez nem áll messze a „konzervatív-liberális” fogalomtól. Mindkettő olyan eszmét is elfogad, amelyeket általában a „másik oldal” ideológiájához társítanak.³

Az alábbiakban a liberális-konzervatív álláspontomat illusztrálom néhány példával:

- Támogatom azt az elképzelést, hogy a demokrácia a legjobb politikai rendszer, de döntően csak azokban az országokban, ahol jelentős-számú a középosztály, mert ez a csoport védi leginkább a demokráciát és a jogállamiságot, amihez személyes (gyakran gazdasági) érdeke fűződik, azért, mert azt a politikai-jogi berendezkedés stabilitása tudja megvédeni.
- Úgy vélem, hogy egy jól működő demokrácia kulcsa a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalmi ágak közötti fékek és ellensúlyok megfelelő rendszere. Ez, véleményem szerint fontosabb, mint a választások kimenetele, mert a demokrácia intézményeinek hatékony védelmezői nélkül egy választás populizmussá vagy akár a csőcselék uralmává fajulhat.
- Megvetem az autokráciát, különösen annak szélsőséges formáit, a kommunizmust és a diktatúra minden más formáját.
- Támogatom az egyéni különbségek és döntések toleranciáját, melyet egyetemes értéknek tartok. Ugyanakkor nem vagyok elnéző a szélsőségesek provokatív, a nyilvánosságot sértő, ízléstelen viselkedésformáival, például az LMBTQ mozgalommal szemben.⁴ De nem védem a wokeizmus egyre erősödő szélsőbaloldali irányzatát sem.⁵ Mindkettő bosszant másokat, eltereli a figyelmet a társadalom fontosabb problémáiról, és – ami még rosszabb – reakciót vált ki azzal, hogy a középutas embereket a szélsőjobb vagy a szélsőbal felé tereli.
- Határozottan elutasítom a szélsőbaloldal „identitáspolitikáját”, amely az embereket egy adott csoport tagjaiként kezeli, nem pedig egyénekként.
- Meggyőződésem szerint a legjobb esély a szélsőbal és a szélsőjobb visszaszorítására a balközép, illetve a jobbközép erőkben rejlik, mivel valószínűleg ők tudnának a rokon, de szélsőséges elemekre hatni.
- Gazdasági téren, a legtöbb esetben egy túlnyomórészt piaci alapú rendszer híve vagyok, határokon átnyúló, egységes megállapodásokon alapuló kereskedelemmel és befektetésekkel. Minden esetben indokolt azonban egy bizonyos-fokú korlátozott kormányzati beavatkozás, és a nemzetek konszenzusa alapján létrehozott nemzetek feletti szervezetek szabályainak betartása, többek között, a tisztességes verseny biztosítása érdekében (például trösztellenes törvények révén), valamint a

³ A fő különbség a kiinduló álláspontjukban van, amit a kötőjeles kifejezés első szava mutat.

⁴ A “leszbikus, meleg, biszexuális, transznemű és queer” rövidítése.

⁵ A “wokeizmus” egyik meghatározása az, hogy egy (gyakran nem túl jelentős) személyes sérelmet helytelenül egy súlyos társadalmi problémával tesznek egyenlővé, hangosan követelve a csupán keveseket érintő, csekély sérelem azonnali orvoslását.

jövedelmek és vagyonok közötti szélsőséges egyenlőtlenségek elleni védelem érdekében (például egy jó adórendszerrel).

Annak ellenére, hogy a trilógiám fő célja nem a politikai állásfoglalásom kifejtése és indoklása, a témák megválasztásában és az események kiértékelésében a politika azonban mégis szerepet játszott – és továbbra is fog –, ezért fontosnak tartom, hogy politikai és gazdaságpolitikai nézeteimet összefoglaljam a trilógia legelején.

10. E kötet sajátosságai

Tekintettel e trilógia ambiciózus voltára és hogy már jóval túl vagyok a 80. mérföldkövemen, a trilógia befejezése versenyfutás az idővel. Ez arra készítetett, hogy néhány dolgot rövidre zárjak. Például, mellőztem egy független szakértő megbízását a kézirat szerkesztésével, mivel, ha egy ilyen feladatra felvennék egy szakembert, az illető munkája eltartana egy jó ideig. Következésképpen, az olvasó találhat kisebb hibákat, például a nevek, helyek és idegen kifejezések kiemelésében és az idézetek nem egységes stílusában.

Néhány hosszú fejezetet kettéosztottam. De mivel minden kötetben a fejezetek azonos séma szerint követik egymást – egy személyes epizódot közvetlenül követ egy kapcsolódó történelmi fejezet, egy egységet alkotva, – egy kettévágott fejezet második része nem közvetlenül az első után következik. Ilyen esetekben az első rész végén megadjuk az oldalszámot, ahol a fejezet folytatódik. Így könnyen átugorható a közbeeső mondanivaló.

Már említettem, hogy mindhárom kötetben, minden személyes epizódhoz (az „A” fejezetekhez) egy rövid történelmi tanulmány („B” fejezet) tartozik, hogy megvilágítsa az epizód kontextusát. Van azonban néhány kivétel az ilyen párosítás alól. E kötet első három történelmi fejezete például összefoglalja Magyarország több mint ezeréves múltjának legfontosabb eseményeit, melyek célja, hogy átfogó háttérrel nyújtson az egész trilógiámhoz, különösen a külföldiek számára. Ezért, az első három „B” fejezethez nem „illeszkednek” személyes epizódok. Az első „B” fejezet párja ez a bevezető; a másodiké a felmenőim története; míg a harmadiknak a gyermek- és ifjúkorom visszaemlékezései.

Míg a három kötet 45 személyes epizódjainak a többsége a szerző saját élményeit írja le, több „A” fejezet a szüleim, közeli rokonaim és gyermekeim életében történt drámai eseményeket tárgyalja. A legtöbb epizód, amelyben nem én vagyok a főszereplő, a holokauszt idején játszódik – azokban az időkben, amikor velem és családtagjaimmal a legkülönbözőbb elképzelhetetlen drámai események történtek. És mivel az első kötetben tárgyalt időszak magában foglalja a holokausztot, e kötetben a legtöbb személyes epizód mások történetével foglalkozik. Az ő élményeik ecsetelése során azzal a kihívással kellett szembenéznem, hogy lehetséges-e hűen visszaadni, ami valójában történt egyes rokonaimmal, hiszen akkoriban még csak gyermek voltam. A dilemmát úgy igyekeztem megoldani, hogy kombináltam (a) családom szájhagyományait, (b) az ő hátrahagyott dokumentumaikat, (c) családom azon holokauszt-túlélőinek általam papírra vetett tapasztalatait, akik hajlandók voltak, gyakran vonakodóan, egy-két dolgot elmesélni, és (d) a hasonló szituációkat átélt honfitársaik publikációit.

Ami a dokumentációt illeti: minden fénykép, térkép és illusztráció feltünteti a forrását, ahogyan az szükséges a szerzői jogok védelme miatt. Ezeket leszámítva, a „könnyű

dokumentáció” híve vagyok. Ez azt jelenti például, hogy jelentős viták esetén, a különböző álláspontokat képviselők neveit, publikációit és érvelésük logikáját dokumentáltam. Továbbá, néhány kulcsfontosságú történelmi témában az általam ismert hiteles szakirodalmat is idézem azok számára, akik többet szándékoznak egy témáról megtudni. Ugyanakkor, tartózkodom a „pedáns túlhivatkozástól”, ami a tudományos kiadványoknál elvárt és standard.

Hogy az egyes fejezetek önmagukban is érthetők legyenek, szükséges volt időnként megismételni azokat a tényeket, amelyeket egy korábbi vagy későbbi fejezetben már tárgyaltunk, vagy tárgyalni fogunk. Az ismétléseket csökkentették a gyakori kereszthivatkozások azokra a fejezetekre, ahol egy adott kérdést részletesebben tárgyalunk. Mindenesetre, néhány ismétlés csekély ár azért, hogy minden fejezet önálló legyen, hiszen kevés olvasótól várható el, hogy a három kötet mind a 90 fejezetét elolvassa.

Rövidítéseket széles körben használtam; sokszor ugyanazokat több fejezetben is. Ezért mindhárom kötet végén megtalálható ugyanaz az átfogó, betűrendes rövidítésjegyzék.

11. A kötetek magyar fordítása és elérhetősége

Minden kötetnek van vagy lesz egy magyarra fordított változata, amelyeket egyelőre csak digitálisan szándékozunk a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) tárhelyére feltenni. Ott bárki hozzáférhet a „publikált” anyaghoz. A MEK szerves része az Országos Széchényi Könyvtárnak (OSzK), amely elegendő biztosíték arra, hogy az ott tárolt irodalom hozzáférhető legyen a távoli jövőben is.

A magyar nyelvű változat elérhetősége a nyomtatott angol kötet megjelenését követi majd, némi (elkerülhetetlen) késéssel. Amikor az első, angol-nyelvű kötetet nyomdába küldtük, még nem állt módunkban a magyar változatát a MEK-ban megjelentetni. A szerző és csapata a lehető leggyorsabban dolgoznak a feladaton, hiszen nekik is fontos, hogy a magyar fordítás minél hamarabb napvilágot lásson.

Addig is kérjük, hogy akit érdekel a digitális magyar kiadás, küldje el nevét és e-mail címét a szerzőnek (paul.marer@gmail.com), hogy mindenkit tájékoztatni tudjunk amint az első, azután a második, majd a harmadik magyar kötetek hozzáférhetőek lesznek.⁶

Budapest, 2024. január 12.

Paul Marer

⁶ A szerző, valamint munkatársai és barátai már küldtek, vagy fognak küldeni, ismerőseiknek bejelentést ez első angol kötet megjelenéséről, amelyben említik a fenti bekezdés lényegét is.

1B. Magyarország rövid története, 1. rész (895-1914)⁷

1. Bevezetés

Mivel a kötet a magyar történelemben járatlanoknak is szól, a történelmi kontextus (B) fejezetcsoporthat három rövid, egymás után következő, Magyarország történetét bemutató háttér-tanulmánnyal kezdődik. Ez a bevezető fejezet az első, amely az ország első ezer évét tárgyalja, mindössze hét oldalon (a 8-9. oldalon található könyvjegyzéket nem számítva).

A 2. szakasz az ország ősi előtörténetét foglalja össze, bemutatva, honnan származik a nép – amelynek leszármazottjait ma „magyaroknak” nevezik –; hogyan térítette át a máig tisztelt nomád vezér saját magát és népét a kereszténységre (nem sokkal azután, hogy végleg letelepedtek ezen a földön); és milyen feudális rendszerben élt a nép ezt követően évszázadokon át.

A 3. szakasz az ország korai történetének legjelentősebb eredményeit mutatja be.

A 4. szakasz az ország történetének egyik nagy katasztrófáját meséli el: a magyar királynak az oszmán (török) hódítóktól elszenvedett 1526-os vereségét, akik 150 éven át megszállva tartották az ország középső területének nagy részét. Az ország többi részét felosztották, nyugaton a Habsburg császárok, keleten pedig az Oszmán Birodalom hűbéresének számító Erdély hűbérurair uralkodtak.

Az 5. szakasz a törökök Közép-Európából való kiűzése utáni legfontosabb eseményekről szól. Ezután egész Magyarország Habsburg fennhatóság alá került. Röviden említést teszünk a Habsburg uralom elleni legjelentősebb magyar felkelésről, amely nem járt sikerrel. Szerencsére nem sokkal a szabadságharc leverése után a Habsburg Ausztria annyira meggyengült az egyéb ellenségeivel szemben elszenvedett harci vereségek miatt, hogy 1867-ben felajánlotta Magyarországnak a majdnem egyenrangú szerepet az újonnan létrehozott Osztrák-Magyar Monarchiában.

A 6. szakasz a Magyarország történetével foglalkozó válogatott angol nyelvű könyvek rövid, jegyzetekkel ellátott listája.

2. Az ősi előtörténet

A magyarok nomád nép volt, amely a Kr. u. első évezred utolsó évszázadaiban valahonnan az Urál-hegység (az Európa és Ázsia közötti választóvonal) környékéről a Kárpát-medencébe (Európa közepén, a Kárpátokkal körülvett területre) költözött, ahogy az **1B-1 térképen** látható.

⁷ Köszönetemet fejezem ki néhai Deák Istvánnak (1926-2023), a Columbia Egyetem történészprofesszorának, az egyik korábbi tervezethez fűzött megjegyzéseiért.



1B-1 térkép. A magyarság otthona 11 évszázadon át, Európa közepén

Forrás: commons.wikimedia.org/wiki/File:Europe_topography_map_en.png

A 18. századig az ezen a területen élők többsége nem a magyar nyelvet használta fő nyelvként, és nem is magyaroknak tekintették őket, hanem (főleg) jobbágyoknak, polgároknak és nemeseknek, akik évszázadok óta többé-kevésbé a mai helyükön éltek. Az ország határai gyakran változtak, a Kárpátok által körülzárt terület egészen Ausztriáig terjedő, szinte teljes egészének ellenőrzésétől az első világháború vége óta jóval kisebb méretig.

Az **1B-1 térkép** mutatja, hogy Magyarország régóta Európa közepén, a kelet-nyugati fő ütőéren fekszik, azon a kereszteződésen, ahol a múltbeli és a viszonylag újabb nagyhatalmak hatalmas seregei vonultak át az évszázadok során. Magyarország hosszú történelmét az idegen hatalmak - mongolok, törökök, osztrákok, németek, a cári, majd a kommunista oroszok - általi megszállás időszakai uralták, az elmúlt két évszázadban bevésve a magyarok lelkébe az áldozati mentalitást, a magyar kultúra egyik jellemzőjét (részletek a 37A. fejezetben).

Az idegen megszállás vagy uralkodás véget nem érő függetlenségi harcra készítetett, olykor fegyveres harcot vívva, de főleg a politikusok, nemesek, költők, írók és más magyar értelmiségiek képzeletében.⁸

Semmi jele annak, hogy az egyszerű emberek, különösen a jobbágyok, akik évszázadokon át a lakosság 80-90 százalékát tették ki, politikai függetlenségre vágytak volna. Ez a fogalom semmit sem jelentett számukra. A legtöbb jobbágy nem is tudta, hogy ő "magyar". Ehelyett sokan inkább a császársban vagy a királyban látták védelmezőjüket a magyarországi nemes földbirtokosokkal szemben, akik kizsákmányolták őket, ahogyan az minden feudális rendszerben történt.

A magyar politikusok, költők, újságírók és iskolai tanárok szívesen emlékeznek és elmélkednek azokon a történelmi időszakokon és eseményeken, amikor az ország erős, félelmetes, győztes volt, és nagy dolgokra volt képes. (Természetesen más nemzetek tankönyvei és politikusai is ugyanezt teszik.)⁹

3. A korai történelem jelentős vívmányai

A későbbi Magyar Királyság történetében a legjelentősebb "nagy esemény" 1000-ben történt, amikor I. István király (Szent István) megalapította a magyar államot, elfogadta a nyugati keresztény (római katolikus) vallást minden alattvalója számára követendőnek, és királlyá koronázták, állítólag a pápa által, aki a szájhagyomány szerint a Szent Koronát adta neki.¹⁰ Bárhogyan is történt, a korona a magyar nemzetiség legszentebb szimbóluma lett.

Egy másik esemény, amelyre Magyarország ősi nemessége büszke lehet, az 1222-ben II. András király által kiadott, Aranybulla néven ismert rendelet volt. A királyt nemesei kényszerítették az Aranybulla elfogadására, amely az egyik első példája annak, hogy egy európai uralkodó hatalmának alkotmányos korlátokat szabtak. A törvény rögzítette a magyar nemesség jogait, köztük azt a jogot, hogy ellenszegüljön a királynak, ha az a

⁸ A magyar himnusz egyik kulcsmondata: "Szánd meg Isten a magyart ... Megbűnhődte már e nép a múltat s jövődőt!" Ravasz politikusok, mint ma Orbán miniszterelnök, cinikusan manipulálják az áldozattá válás mélyen beágyazott nemzeti pszichéjét és az ország "ellenségeitől" való védelem iránt érzett vágyat. Orbán ezt mesterien teszi, mesterségesen kreálva ellenségeket, mint például az EU (Brüsszel képében), Soros György és az Európát az elmúlt évtizedekben elárasztó menekültek (bár alig néhányan maradhattak Magyarországon). Orbán Viktor aztán a magyarok "nagy védelmezőjeként" pózol a sok (elképzelt) ellenséggel szemben.

⁹ Különösen figyelemre méltó az egymást követő Orbán-kormányok ez irányú törekvése körülbelül 2010 óta. Ennek egyik jele a 2021-es bejelentése, miszerint olyan filmek finanszírozását tervezi, amelyek Magyarország "hőskorát" és annak hőseit ábrázolják. Ez része annak az elszánt tevékenységnek, amely Magyarország történelmének meghamisítására irányul minden téren. Például kötelezővé tették a kormány által támogatott, elfogult tankönyvek használatát minden általános és középiskolában.

¹⁰ Nem tudjuk, hogy I. Istvánt valójában milyen koronával koronázták meg. Az úgynevezett Szent István koronát nem a pápa adományozta neki, hanem egy bizánci koronából és egy nyugati keresztény könyvzáró kapocsból állították össze, valószínűleg a 11. században. (Ezt a felismerést Deák István magyar-amerikai történésznek köszönhetem.) A korona történetének részletes tárgyalását lásd e sorozat 2. kötetének 28B. fejezetében

törvényekkel ellentétesen cselekszik (*jus resistendi*). Az Aranybulla azért is volt történelmileg fontos dokumentum, mert a nemzet valamennyi nemesének egyenlőségi elveit rögzítette. Az Aranybullát gyakran hasonlítják az 1215-ös angliai Magna Cartához, az ország első alkotmányos okiratához, amelyet mindössze hét évvel követett a magyarországi Aranybulla.

4. Az oszmán megszállás és Magyarország három részre osztása.

Magyarország történelmének egyik legjelentősebb katasztrófája 1526-ban következett be. A gyorsan terjeszkedő Oszmán Birodalom katonai erői I. Szulejmán szultán vezetésével a mohácsi csatában, a mai Dél-Magyarországon megsemmisítették a Magyar Királyság II. Lajos király vezette seregeit.¹¹

A következő években Magyarország területét háromfelé osztották, amint azt az alábbi **1B-2 térkép** mutatja. Mindhárom területen más-más uralkodó uralkodott.

1541-ben Nagy Szulejmán elfoglalta Budát, és a Magyar Királyság középső, beékelődő területét közvetlenül az Oszmán Birodalomhoz csatolta (az **1B-2 térképen** sárga színű). A királyság nyugati és északi része felett I. Ferdinánd Habsburg király uralkodott (kék színű). A szultán 1570-ben elismerte II. Jánost (Szapolyai János, János Zsigmond) a félig független oszmán vazallusállam, a későbbi Erdélyi Fejedelemség (zöld színű) királyaként.



1B-2 térkép. Magyarország három részre osztása az oszmán hódítást követően

Forrás: theorangefiles.hu/ottoman-hungary/

¹¹ II. Lajos király egy patakba fulladt, amikor a csata után, visszavonulás közben a seregéből megmaradt részt követve nehéz páncélzatában leesett a lováról

Magyarország 150 évig szenvedett a török (oszmán) megszállástól, anélkül, hogy területének másik két része független lett volna.

A 16. század végén a három részre szakadt Magyarországnak összesen mintegy 900.000 lakosa volt, ennek fele a Habsburg Királyságban és nagyjából ugyanennyi Erdélyben. Az oszmánok által megszállt rész eredeti lakói többnyire elmenekültek, és a területre átmenetileg 50-80 ezer török települt, főként katonák és tisztviselők.

A törökök kiűzése Magyarországról 1683-ban kezdődött, amikor a III. János (Sobieski János) lengyel király parancsnoksága alatt álló keresztény erők győzelmet arattak a Bécs városát ostromló oszmán seregek felett. A következő 15 év során a keresztény erők koalíciója fokozatosan kiűzte a törököket Magyarország területéről.¹²

A törökök visszavonulásának nem Magyarország, hanem a Habsburg uralkodó volt a fő haszonélvezője. Az úgynevezett felszabadítók előre nyomuló seregei feldúlták Magyarországot. I. Lipót 1687-ben megerősítette a régi magyar alkotmányt, azzal a feltétellel, hogy Magyarország elfogadja dinasztiaja uralmát férfiágon, és eltörli az 1222-es Aranybulla által biztosított ellenállási jogot. Az ezt követő Habsburg-irányítású kormányzat újabb kegyetlen, Bécs-központú diktatúra volt. Ez 1703-ban magyar felkelést robbantott ki, II. Rákóczi Ferenc vezetésével.

A magyar nemesség nem volt egységesen függetlenségpárti. Mind a Rákóczi-felkelésben, mind az 1848-49-es szabadságharcban (utóbbiról alább lesz szó) a nemesi családok megosztottak voltak. A magyar tisztek mindkét oldalon szolgáltak ezekben a háborúkban; az egyik oldalon állókat kurucoknak, míg a másik oldalon állókat labancoknak nevezték (**1B-1 szövegdoboz**).

1B-1 szövegdoboz. Kurucok a labancok ellen

A kurucok a 17-18. századi Magyarország területén vívott Habsburg ellenes felkelésekben részt vevő katonák, illetve a velük rokonszenvezők. A Rákóczi-szabadságharcban részt vevő felkelő hadsereg katonáit is így hívták, bár hivatalosan nem használták ezt az elnevezést.

A császárhoz hű osztrák katonákat és a Habsburg-párti magyarokat a kurucok labancoknak nevezték.

Átvitt értelemben: kuruc = hazafi; labanc = idegen érdekek támogatója

A kurucok és a Habsburg seregek között nyolc évig tartó, váltakozó sikerrel megvívott harcok után 1711-ben a szatmári békeszerződéssel létrejött a béke. Papíron ez alig tett többet, mint megerősítette az 1687-es megállapodásokat, de az új király, III. Károly (VI. Károly császár) valóban békét akart Magyarországgal, így a legsúlyosabb túlkapásoknak vége szakadt. Mégis, egész Magyarország továbbra is Habsburg kézben maradt.

¹² További részletekért lásd: britannica.com/place/Hungary/The-period-of-partition

5. A Habsburg Birodalom elleni fegyveres harc és az 1867-es kiegyezés

Magyarország történelmének egyik legjelentősebb eseménye az 1848-49-es szabadságharc volt a Habsburg Birodalom ellen (amely 1699 óta irányította Magyarországot). Magyarország elvesztette a küzdelmet, miután az osztrákok orosz csapatokat hívtak segítségül a legyőzéséhez. A következő évtizedek során azonban a Habsburg Monarchia – katonai vereségeket elszenvedve a nyugat-európai hatalmaktól – nagymértékben meggyengült, így 1867-ben Magyarországnak lehetősége nyílt arra, hogy számos függetlenségi követelését elnyerje azáltal, hogy Ausztria szinte egyenrangú partnere lett az újonnan megalakult Kettős Monarchiában, amely egyesítette az Osztrák Habsburg Birodalmat és a Magyar Királyságot (2B-1 térkép). A Monarchiát ugyanaz az uralkodó irányította – Ausztria Habsburg császára –, aki egyben Magyarország királya is lett.

6. Ajánlott angol és magyar nyelvű egyéb szövegek Magyarország történelméről

Csak azokat soroljuk fel, amelyek hosszú távra nyújtanak áttekintést, vagyis attól kezdve tárgyalják a témát, hogy a magyarság ősei ezerszáz évvel ezelőtt letelepedtek Európa közepén. Az utolsó három szerző kivételével mindegyik magyar, még akkor is, ha könyveik külföldön jelentek meg.

Ignac Romsics, *A Short History of Hungary (Magyarország rövid története)*, (Budapest: Osiris, 2016); Romsics Ignác, *Magyarország története*, (Budapest: Kossuth, 2017). Romsics Magyarország egyik vezető történésze, akit széles körben tisztelnek éleslátó elemzései és tárgyilagos bemutatása miatt. Számos más könyvet is publikált az ország történelmének különböző korszakairól, valamint az ország néhány vezetőjének életrajzát. Egyéb műveinek listáját kérjük, keresse meg a Google-ban.

George Balanyi, *The History of Hungary (Magyarország története)*, (Budapest: Szent István Társulat, 1933); Balanyi György, *A magyar nemzet története* (Budapest: Szent István Társulat, 1930). Érdekes összehasonlítani ezt a könyvet, amely az ország ultrakonzervatív vezetője, Horthy Miklós kormányzó 25 éves, második világháború előtti regnálása idején jelent meg Magyarországon, a kommunista korszakban (1949-1989), illetve a rendszerváltás után megjelentekkel. Balanyi kötetének hasznos mellékletei a nagyméretű, kihajtható térképek.

Miklós Molnár, *A Concise History of Hungary (Magyarország rövid története)*, (Cambridge UK: Cambridge University Press, 2001). Átfogó, ezeréves történelmet kínál az országról, a népről, a társadalomról, a kultúráról és a gazdaságról, az Urál hegységébéli ködös eredettől az 1988-as választásokig.

Péter Hanák (szerk.), *History of Hungary – From Earliest Times Until the Present Day (Magyarország története – A legrégebbi időktől napjainkig)*, (Budapest: Corvina, 1991). Jól megírt epizódgyűjtemény az ország hosszú történelméből.

László Kontler, *A History of Hungary (Magyarország története)*, (Budapest: Atlantisz, 2009). A Közép-európai Egyetem professzora által írt mű átfogó, mégis közérthető áttekintést nyújt, integrálva a politikát és a kultúrát, a gazdasági, társadalmi és szellemi fejleményeket, valamint a tágabb európai kontextust.

Hajni István, Kolozsvári Ildikó, *Hungary – the most amazing places* (Magyarország – A legcsodálatosabb helyek, Budapest: Casteloart, 2015); Kolozsvári Ildikó, Hajni István, *Hungary – english/deutsch/italiano/magyar* (Magyarország – angol/német/olasz/magyar nyelven, Budapest: Casteloart, 2013). A kötet a terület együttesen Hungaricumoknak nevezett leglátványosabb helyeit, építészeti csodáit, természetvédelmi területeit és egyéb érdekességeit mutatja be. Célcsoportja főleg a turisták. Megjegyzésre méltó előnye, hogy a teljes kötet online, színesben is elérhető: online.fliphtml5.com/fccyh/hocp/

C. A. Macartney, *Hungary – A Short History* (Magyarország – rövid történelem (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1962); C. A. Macartney, *Magyarország* (Budapest: Révai, 1936), A szerző a modern magyar történelem egyik legjobb angol nyelvű értelmezője. Ebben a jól megírt és tömör könyvében olvasmányos bevezetést nyújt a magyar történelem több mint 1000 évébe.

Brian Cartledge, *The Will to Survive – A History of Hungary* (A túlélés akarata – Magyarország története, London: Hurst, 2011); Brian Cartledge, *Megmaradni – A magyar történelem egy angol szemével* (Budapest: Officina, 2008). Leírja, hogyan élte túl egy kis ország – létezésének nagy részében két birodalom közé szorítva, ellenséges szomszédokkal körülvéve, invázióknak és megszállásnak kitéve – mozgalmas történelmének gyakori tragédiáit. A szerző érdeklődése Magyarország iránt abból ered, hogy ott szolgált brit nagykövetségként. Nyomon követi az ország történetét a magyarok Európába érkezésétől Magyarország NATO- és EU-tagságához való csatlakozásáig. A tizenegy évszázad, amelyet ez a magával ragadó beszámoló felölel, magában foglalja a középkori nagyságot, a török megszállást, a Habsburg uralmat, a sikertelen függetlenségi küzdelmeket, az első világháborút követő hatalmas terület- és népességvesztést, a náci Németországgal kötött katasztrofális szövetséget, amelyet több elcsatolt terület visszaszerzésének a reménye motivált, és a szovjet megszállás alatt bevezetett kommunizmus negyven évét, amelyet 1956-ban egy bátor, de brutálisan elfojtott forradalom szakított meg.

A szerző megnevezése nélkül, *History of Hungary – A Captivating Guide to Hungarian History, Starting from the Roman Empire through the Magyar Tribes, Austro-Hungarian Empire and Hungarian Revolution to the Present* (Magyarország története – Magával ragadó kalauz a magyar történelemben, a Római Birodalomtól kezdve a magyar törzseken, az Osztrák-Magyar Monarchián és a magyar forradalmon át napjainkig, Portland, Ore: Captivating History, 2021). A könyv két kiemelkedő tulajdonsága a rövidecsége (mindössze 126 oldal) és az, hogy 2020-ig naprakész. A könyv időrendben foglalva mutatja be, hogy az ország gazdag történelme egészen az első nomád magyar lovasokig nyúlik vissza, akik a 9. század végén érkeztek oda. A magyarok egy ideig zsoldosok és portyázók is voltak, a franciaországi és brit vikingek lovas változata. Rémületbe ejtették Ausztria, Németország, sőt Itália és Kelet-Franciaország lakosságát is.

A fejezet szerzőjének a megjegyzése: Az utolsó kivételével mindegyik könyv nagy hangsúlyt fektet a magyar történelem tragédiáira.

Ha az olvasó MOST szeretné folytatni Magyarország részletesebb, a Kettős Monarchiától és az első világháborútól egészen a második világháborút közvetlenül megelőző időszakig terjedő legújabb-kori történetével, lapozzon a 2B. fejezet 26. oldalára.

2A. Honnan is jöttem?

1. Bevezetés

Ez a fejezet – többek között – a szüleimről, nagynénémről és nagybátyáimról is szól. De a fő fókusz az, amit a fejezet címe is jelez: mik voltak a körülmények, melyek lehetővé tették, hogy megszülessek?

Tulajdonképpen meglepő, hogy egyáltalán a világon vagyok. Annak idején ugyanis teljesen valószínűtlennek tűnt, hogy Apám és Anyám valaha összeházasodhatnak.

A történet igazán romantikus. Valójában semmivel sem volt baj közöttük: nem voltak a családok között társadalmi, vagyoni különbségek, egyformán a zsidó neológ egyház hívei voltak. A szerelmesek korban is illettek egymáshoz, a fiú két évvel idősebb volt. És mégis, nagyon nehezen, szinte drámai körülmények között jött össze a frigy. Az, hogy miért, részben nagyon egyszerű, másrészt igen komplikált, hogy miért, az mindjárt ki fog derülni.

2. Édesapámról

Kezdjük az előtörténetet az egyik főszereplővel, apámmal, Márer Lajossal, akit – meglepő módon – nem Lalinak, hanem Lacinak becéztek. Az ő papája menő felvidéki ügyvéd és nőbarát, Dr. Márer Mór volt. A jogász Észak-Magyarország nem egy városában szolgált ügyfeleit, s üzleti útjait szívesen kötötte össze vonzó hölgyek meghódításával. Végül aztán 1905-ben feleségül vette a gyönyörű (és gazdag) Pollák Ilonát. Két fiuk született (az egyik a papám) és egy lányuk. Az idill (amely valószínűleg soha nem volt az) a kislány születése után durván ért véget. Kiderült, hogy a snájdig Mór házasságuk 14 éve alatt elköltötte felesége jelentős örökségét. Miután elköltözött és elváltak, egy fillér tartásdíjat sem fizetett a három gyerekkel otthagytott asszonynak. Viszont újra megnősült, de nem sokra vitte már: ötvenes évei közepén fejezte be életét.

Pollák nagymamám 1919-1920 körül a magyarok-lakta Kassára költözött (mely később Csehszlovákiához került), ott próbálta valahogy eltartani magát és a gyerekeit, rendkívül nehéz körülmények között. Ráadásul a háború utáni gazdasági válság súlyos és tartós volt – és rohamosan nőtt az antiszemitizmus.

„Már 12 évesen gondoskodnom kellett nálam kevéssel idősebb (kissé tehetetlen) bátyámról s az egy éves húgomról, miközben anyám dolgozott valahol – már ha talált valami munkát, hogy legyen egy kis pénzünk”, írta Apám egy kéziratban maradt visszaemlékezésében, melyben említette anyjának tragikus sorsát. A gazdag, szép kereskedőlányét, akinek megvolt mindene, akinek tervezett útja a rangjához illő házasság volt. Arra viszont nem készítették fel, hogy eltartsa magát. Így lesújtotta férje árulása, hozzá a további csapások:

apját 1920-ban, a magyarországi „fehérterror” idején meggyilkolták (lásd a 2B fejezetet) és családja elvesztette minden vagyonát. Nem maradt senki, aki segíthetett volna. Nagyanyám fivérei, nővérei családotól kivándoroltak, az USA-ban, Kanadában, Ausztráliában vagy Izraelben folytatták életüket. Pollák Ilona mama ékszereinek eladásából ugyan rövid időre eltengődöttünk, végül sok mindennel próbálkozott szegény. Vett használt varrógépet, de nem sokra jutott vele. Aztán kifőzést nyitott a szerény lakásban a környéken dolgozó tisztviselőknek. Rengeteg, nehéz munka – más híján még takarítani is elment. Ezt már eltitkolta a gyerekei előtt.

Nem csoda, hogy ez az élet megkeserítette a szerencsétlen asszonyt, de a szeretet érzését nem veszítette el. Maga-sütötte édességeket küldött postán egyetlen, budapesti unokájának. Életemben egyszer találkoztam vele, miután ismételten kérte szüleimet, engedjenek már el kassai vakációra. Találtak valakit, aki vonaton elkísért oda és vissza is Budapestre, így 1941 júniusában, öt évesen odautaztam és pont ott voltam amikor a végzetes kassai bombázás megtörtént (melynek érdekes történetét a 4A és 4B fejezetekben ecseletem. A 4A fejezetben említem, hogy 1944-ben nagymamámat Kassáról Auschwitzba deportálták, ott halt meg).

3. Karrier Mezőtúrról

Apám, Lajos-Laci, mindössze 14 éves volt, amikor 1922-ben megkezdte dolgos életét. A helyszín az alföldi mezőváros, Mezőtúr volt, a munkaadó a nagybácsija, Márer Sándor gabona- és szén-nagykereskedő, malomtulajdonos. A házaspár gyermektelen volt, így az unokaöcsnek jó esélye volt arra, hogy egyszer majd átvegye a céget. Apámra már fiatalon vezetői feladatokat bízta, és szépen keresett a nagybácsi virágzó vállalatánál. Keményen dolgozott, sok barátja volt, sportolt, bálózott. Jóképű fiatalember volt, imádott táncolni, élvezte az agglegényéletet. Nem volt gazdag, de annyit mindig keresett, hogy szerényen ugyan, de jól éljen. Nem volt sem kicsinyes, sem könnyelmű.



2A-1 fénykép. Édesapám (balra) és barátai (1930)

Forrás: Márer családi album

Nem tudom, mi indíthatta arra, hogy 1932-ben, 24 évesen Budapestre költözzön. Lehet, hogy a gazdasági válság, amely keményen sújtotta a mezőgazdaságot és a kereskedelmet, így nagybátyja cégét is. Ám az is elképzelhető, hogy nagyobb lehetőségeket, kihívásokat keresett, mint amilyenekkel a 15,000 lakosú kisvárosban találkozhatott. Akármiként is – teljes idegenként érkezett a fővárosba. Nem kereste apját, aki akkor ott élt – gondolom azért, mert Márer Mór cserbenhagyta a mamát és gyermekeit is.

Amint egyszer, sokkal később elmesélte: az első budapesti péntek estén zsinagógába ment. Nem imádkozni. Egyáltalán nem volt vallásos, és addig egy kezén meg tudta számolni, hányszor járt zsinagógában. Azért ment a templomba, hogy megtudja, hol találhat megbízható sadchent (házasságközvetítőt). Korábban hallotta ugyanis, hogy Budapesten nagy a kínálat jó családból való zsidó lányokból, hiszen a világháborúban rengeteg fiatalember vesztette életét. Vagy 300,000 zsidó harcolt a Monarchia hadseregében, halálózási arányuk megegyezett a nem zsidókkal. Apám, aki kora miatt nem lehetett katona, „jó partinak” számított.

4. Sadchen, a házasságközvetítő

Egy sadchen bekapcsolása házasságok előkészítésébe kötelező volt a legszigorúbban vallásos, ortodox haszid zsidóknál, akik szinte teljesen tiltották a kapcsolatot a tizenéves, vagy annál idősebb, házasságot még nem kötött fiúk és lányok között. Bár sadchent az asszimilált, neológ zsidók sokkal kevésbé vettek igénybe, ez mégsem volt szokatlan – különösen a világháború utáni időszakban, amikor hiány volt partiképes fiatal férfiakban. Voltak közvetítők, akiknek több kisegítő munkatársa is volt, azok pedig megfelelő

kapcsolatokkal rendelkeztek a különböző vallási irányzatokhoz tartozók köreihez, vagy éppen a zsidó közösség bizonyos társadalmi rétegeiben.

5. Édesanymról

Jövendő mamám Háber Lajos és Kaufmann Júlia lánya volt. Két másik lány és egy fiú tartozott a családhoz. Edit nem csak a legfiatalabb, de a legkisebb alkatú is volt.



2A-2 fénykép. A Háber gyerekek: Ibolya (Ibi), Márti, Tibor (Tibi), Edit

Forrás: Márer családi album

Háber Lajos a főiskola elvégzése után több bankban is dolgozott, munkáját elismerték. Azonban az említett magyarországi „fehérterror” idején főnöke egy szép napon behívta, hogy közölje vele: „Háber úr, munkájára nincs panasz. Mindazonáltal a mai időkben bankunk számára nem célszerű, hogy alkalmazzon (itt hosszú szünetet tartott, keresve a megfelelő kifejezést) – magafajta... E borítékban van (azt bal kezével adta át, miközben jobbával kezét nyújtott) egy havi végkielégítése. Kérem, ürítse ki az íróasztalát és holnap már szíveskedjék távol maradni. Minden jól, Háber úr!”

A „magafajta” kifejezést nem kell magyarázni. Azt jelentette: pusztán azért bocsátották el, mert zsidó. Teljesen asszimilált, nem vallásos – de végül is zsidó... A volt banktisztviselő ezek után kis élelmiszerboltot nyitott a Bimbó út 3 alatt, a Rózsadomb lábánál, a felső középosztály népszerű lakónegyedében. A bolt egyre jobban ment, a rá következő évtizedben kibővítették, végül a családtagok mellett 20 alkalmazottat foglalkoztatott. Napjaink igényeinek felelt meg, már akkor: a vevők telefonon rendelhették meg az árut, azt lovaskocsin, vagy hátizsákos kézbesítővel juttatták el a címre.

A Háber család valamelyik tagja minden hétköznapi hajnali 4-kor felült a lovaskocsira és kihajtott a Nagyvásárcsarnokba, beszerezni a friss árut. A feladat a 30-as évek elején Mártira, a legidősebb lányra hárult, aki aztán gyakran vásárolt be a Buxbaum és Fia nagykereskedőektől, eközben felfigyelve a fiúra, Buxbaum Lajosra (őt Lalinak becézték). Olyannyira, hogy egy este, a vacsoránál, Márti teljesen váratlanul bejelentette: „Apa, azt hiszem, szerelmes vagyok a jóképű Buxbaum Laliba, és szeretnék összeházasodni.”

Lajos nagyapa kikelt magából. „Szóba sem jöhet! Mindent a maga rendjén! Először is meg kell ismernem azt a fickót, hogy eldönthessem, helyesen választottál-e.”

Következőképp, Lali egy hónapig hivatalos volt a vasárnap esti családi vacsorákra. Mindig káprázatos virágcsokrot vitt a ház asszonyának, ezzel szemben viszont az asztalnál való viselkedés szabályait nemigen ismerte, durva tréfái hölgytársaságba nem illettek, csak arról szeretett beszélni, milyen üzleteket kötött a piacon. Háber Lajos képzett úriember volt, szabad idejében verseket írt. Ki nem állhatta Lalit és ahányszor az kilépett az ajtón, megismételte: „Kedves lányom, ezzel az alakkal nem lennél boldog! Ez egy goromba, durva ember – tedd meg magadnak a szívességet, hogy ejted. Annyi bizonyos: én soha nem egyeznék bele a házasságotokba.”

Minél többször mondta el ezt a papa, annál dacosabb lett a lánya. Napokig ki sem jött a szobájából, nem evett, nem dolgozott (kivéve a hajnali utakat a piacra) és célozgatott a nővéreinek: meg is szökhethet az ő Lalijával. Egy este azután Háber Júlia így szólt az ő Lajosához: „Ha Márti ilyen bolond, tapasztalja meg, hogy Lali nem lesz jó férj. Nem fogod tudni meggyőzni a te makacs, önző lányodat – csak azt éred el, hogy elidegenedik a családtól.” A papa így végül beadta a derekát mondván: legyen. De Márti majd megbánja, tanulhat majd belőle.

A fiatalok összeházasodtak és Buxbaum Bányászra magyarosította a nevét. Sok zsidó példájára, akik a két háború között ezzel válaszoltak a növekvő antiszemitizmusra, a megkülönböztető törvényekre. (Itt jegyzem meg, hogy Háber papa véleménye beigazolódt, Márti élete végéig boldogtalan volt férje durvasága és zavaros ügyei miatt.)



2A-3 fénykép. Bányász Lajos és Háber Márti esküvői fényképe

Forrás: Márer családi album

6. Egy drámai lánykérés

Háber nagypapa ezek után nem akart a két másik lányával is így járni, ezért elment a legtekintélyesebb sadchenhez. Közölte, hogy másodszülött lánya, Ibi, szép, szőke, lelkes olvasó, szerény és szorgalmas. Neológ férjet keres neki, 25-35 év közöttit. Legyen az intelligens, bírjon kifogástalan jellemmel. A reményben, hogy a közvetítő jó jelöltet választ, még a díjat is hajlandó kifizetni, ami egyébként a leendő férj családjának a feladata.

Mit tesz Isten: Háber úr ugyanannál a sadchennél jelentkezett be, mint Márer Lajos. Nem tartott soká, mire utóbbit bemutatták Ibi papájának. Mivel felvillant az a bizonyos szikra, Laci és Ibi találkozhattak – természetesen csak kísérő, „gardedám” jelenlétében, aki nem volt más, mint Ibi húga, Edit. Hármasban jártak sétálni, színházba, cirkuszba. Zsidó szokás szerint míg a lány szülei szervezhetik, vagy éppen megvétőzhatják a jelölteket, a leány is nemet mondhat. Így Háber Lajos egy hónap után feltette a kérdést lányának: mit gondolsz Laciról, igent mondanál-e, ha megkéri a kezdet? Ibi lelkes igennel válaszolt.

Előkészületben volt a nagy vasárnapi ebéd, ahol Laci feltárhatja szándékát. Szokás szerint a kérdés nem az étkezés alatt került terítékre, hanem utána, amikor a jövőendő férj „magánkihallgatást” kér tervezett apósától. Apám utóbb csillogó szemekkel mesélte el, ismételten is, a történetet.

„Háber úr, megtiszteltetés, hogy megkérhetem kedves lányának kezét és remélem, hozzáam adja”. Mire a válasz: „Hallom, hogy Ibivel jól kijönnek egymással. Miután magát

megismertem, és érdeklődésemre Mezótúrról is csak megnyugtatót hallottam, üdvözlöm a családkban, akárcsak családi vállalkozásunkban is, amelybe reményeim szerint mihamarabb bekapcsolódik!”

És most jövődő apám drámai válasza: „Háber úr, igen nagyon örülök, hogy beleegyezik. Ám én nem Ibit, hanem legfiatalabb lányát, Editet szeretném elvenni.”

A leesett állú Háber hajthatatlan volt: „Ez lehetetlen! Ibinek kell férjhez mennie!”

„De miért?”

„Mert ha Edit megy előbb férjhez, azt fogják hinni, Ibivel valami baj van. És nem is lenne tisztességes vele szemben, hiszen Ibinek, udvarolt, nem Editnek. Egyszóval: soha!” Apám, mint elmondta, megőrizte hidegvérét. Közölte: Ibi gyönyörű, nem lesz gondja férjet találnia. Ő viszont ragaszkodik a mindig vidám Edithez, s ha nem kapja meg, máshol keres feleséget. Egy hét múlva, a vasárnapi ebéd után ismét tenné tiszteletét, hogy megtárgyalják, lehetséges-e ez.

A történet folytatását már anyámtól hallottam. Ibi a hírré zokogva bezárkózott a szobájába, majd hetekig gyűlölködő tekintettel kísérte húgát. Aki viszont élvezte meglepetésszerű győzelmét nővére felett, aki állandóan parancsolgatott, manipulálta őt – és mindentől megsértődött. Háber Lajos végül engedett, Edit és Laci egybekeltek.



2A-4 fénykép. Márer Lajos és Háber Edit esküvői fényképe

Forrás: Márer családi album

Két évvel később megszülettem, 11 évre rá kis húgommal bővült a család. Egyébként aztán Ibi is férjhez ment, hosszú házasságuk alatt domináns, türelmetlen férje, Vas Rezső adta meg a hangot.



2A-5 fénykép. Vas Rezső és Háber Ibolya esküvői fényképe

Forrás: Márer családi album

Sokkal simább volt édesanyám bátyjának, Tibinek, az útja. Tibi egy életen át hallatlan szorgalommal és önfeláldozóan dolgozott; az utolsó éveiben egy gyár főmérnökeként. Két évvel a haború vége után, 40 évesen házasodott meg – a család és barátai nyomására is. Egy csendes, szerény, vidéken felnőtt lányt vett el, Singer Bertát. A házasságból egy fiuk született.



2A-6 fénykép. Háber Tibor és felesége Berta (Baby)

Forrás: Márer családi album

7. Szüleim házasságáról

Ha most visszagondolok szüleim 60 (!) évig tartott házasságára, úgy gondolom, annak minősége átlagon felüli volt. Súlyos időket, gondokat éltek meg együtt, azokról a továbbiakban még lesz szó, de egymás iránti hűségük soha nem lankadt. Ugyanakkor eltérő egyéniségük nem ritkán vezetett veszekedéshez. Anyám rendszerető, precíz, pontos, becsületes személy volt. Ő vezette az egyik üzletfiókot a háború előtt és után is, ő gondoskodott mindenről a gyerekeknél, a háztartásban. Kedves, keményen dolgozó asszony, remek kézügyességgel. Imádta a gyerekeit, sokat tett értük. Rengeteget teljesített minden áldott nap, de ebben a folyamatban – legalábbis így emlékszem vissza – egyfajta idegesség sugárzott belőle.

Apám ezzel szemben lezserül gondolkodott (sőt, öltözködött) pontatlan volt és legtöbb energiáját arra fordította, hogy pénzt keressen. Büszke volt rá, hogy el tudja tartani a családját, és soha nem volt szűkmarkú, ha a felesége akart valamit (főleg a gyerekeknek). Kereskedőként – vagy hat évvel a Holokauszt előtt és négy évvel a háború után – gyakran a törvényesség határán mozgó üzletekbe bonyolódott, gondot okozva talpig becsületes anyámnak. Mivel vagy hat éven át teljesített munkaszolgálatot, kicsi koromban gyakorlatilag alig tudott velem lenni. Ez nem az ő hibája volt, és anyánktól mindent megkaptunk. Mindkettőjüket formálták az őseiktől örökölt gének, de különösen a drámai korszak, amelyben élniük kellett. Csak megértéssel, szeretettel emlékezhetek Rájuk.

2B. Magyarország rövid története, 2. rész (1918-1939)

1. Bevezetés

Az **1B fejezet** azzal a kijelentéssel zárult, hogy a folytatás, vagyis ez a fejezet Magyarország 19. század végi és a 20. század első harmadának történelmét tárgyalja, egészen a második világháborúig.

A 2. szakasz felidézi az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttét és működését.

A 3. szakasz összehasonlító jelleggel értékeli Magyarország nemzetiségi politikáját.

A 4. szakasz az ország öt évtizedes (1867-1914) gazdasági és kulturális életéről szól, az úgynevezett „aranykorról”, bár ez a címke félrevezető, mert ezekben az időkben Magyarországnak több súlyos válsággal kellett szembenéznie.

Az 5. szakasz az 1914-18 között vívott első világháború okait, kimenetelét és következményeit tárgyalja.

A 6. szakasz a trianoni békeszerződés (1920) történetét meséli el, amelyet a győztesek Magyarországra kényszerítettek, és amely drámaian csökkentette az ország területét és lakosságát.

7. Egy évet visszaugorva, e szakasz arról tájékoztat, hogyan lett Magyarország 1919-ben a világ második kommunista állama Szovjet-Oroszország után, és hogyan ért dicstelen véget ez a rövid életű (133 napos) kísérlet.

A 8. szakasz a két világháború közötti időszak meghatározó vezetőjére, Horthy Miklóstra összpontosít, bemutatva, hogyan jutott hatalomra, és milyen széles körű hatalmat kapott.

A 9. szakasz felsorolja az antiszemitizmus háború utáni jelentős erősödésének okait.

A 10. szakasz Horthy kormányzóságának első évéről számol be, főként az általa kinevezett miniszterelnök, Teleki Pál politikájára összpontosítva, aki két évtizeddel később ismét ezt a tisztséget töltötte be. Teleki tehetséges politikus volt, sok konstruktív ötlettel és intézkedéssel, egy nagy negatívummal: fanatikus antiszemitaként került olyan helyzetbe, hogy zsidóellenes törvényeket javasolhatott és fogadtathatott el.

A 11. szakasz a magyar történelem egyik legfigyelemreméltóbb politikusának, Bethlen Istvánnak az életét és politikáját mutatja be, aki egy évtizeden át (1921-31) volt miniszterelnök.

A 12. szakasz visszatér Horthyhoz, elemezve az ő és kormánya prioritásait és mérőföldköveit 1939-ig. (Horthy második világháború alatti tevékenységét a **3B fejezetben** tárgyaljuk).

A 13. szakasz az első és a második bécsi döntés előnyeit és hátrányait vizsgálja, jól illusztrálva a kínai mondást: „Vigyázz, mit kívánsz, mert lehet, hogy megkapod”.

A 14. szakasz visszapillant és előre tekint, hogy részleges következtetésre jusson.

2. A Habsburg Birodalom elleni katonai küzdelem és az 1867-es kiegyezés

Magyarország történelmének egyik legjelentősebb eseménye az 1848-49-es szabadságharc volt a Magyarországot 1699 óta uraló Habsburg Birodalom ellen. Miután az osztrákok orosz csapatokat hívtak segítségül, Magyarország vereséget szenvedett. A következő évtizedekben azonban a Habsburgok a Franciaországtól és másoktól elszenvedett katonai vereségek miatt meggyengültek, így Magyarországnak 1867-ben lehetősége nyílt arra, hogy korábbi függetlenségi követelései közül sokat kivívjon, és az újonnan megalakult Osztrák-Magyar Monarchiában Ausztriával szinte egyenrangú partnerré váljon. A kettős monarchia egyesítette az osztrák Habsburg Birodalmat és a Magyar Királyságot (2B-1 térkép).



2B-1 térkép. A dualista állam: Az Osztrák Birodalom és a Magyar Királyság

Forrás: publika.hu/2018/10/magyarok-ebredese-2-bezzeg-kulfoldon/ausztia-es-magyarorszag-a-dualizmus-idejen/

A Monarchiát Ausztia Habsburg császára irányította, akit Magyarország királyává is koronáztak. A dualista állam vámuniót vezetett be, közös külpolitikával, és integrált (osztrák parancsnokság alatt álló) hadsereggel.¹³ Egyebekben Magyarország önkormányzónak vált, és hosszú gazdasági fejlődési időszakot élt meg (1867-1914), bár ezalatt a korszak alatt nem volt mentes számos válságtól. A kettős monarchia az 1914-1918 között vívott első világháború végéig tartott.¹⁴

¹³ Mindemellett a magyar befolyás meghatározó volt a fontosabb külpolitikai és katonai döntésekben. Például 1914-ben a magyar miniszterelnök beleegyezése kellett a Szerbiának küldött hadüzenethez.

¹⁴ Az Ausztia által ellenőrzött területeket Ciszlajtániának nevezték; a Magyar Királyság területét Transzlajtániának. A két latin név a Lajta folyónak, a Duna mellékfolyójának a nevéből származik, amely Ausztia és Magyarország történelmi határát képezte.

A cseh nacionalisták Csehországban és Morvaországban (a Habsburg Birodalom Magyarországtól északnyugatra található része, lásd az alábbi, 2B-2 térképet) határozottan ellenezték a kettős monarchiát, Magyarországgal azonos státuszt követelve. Bár a Habsburgok mutattak némi hajlandóságot a hármass monarchia (Ausztria + Magyarország + Csehország és Morvaország) létrehozására, a magyarok ezt harsányan és sikeresen ellenezték. 1900 és 1910 között az Osztrák-Magyar Monarchiából érkező bevándorlók tették ki az USA-ba érkező összes bevándorló 25%-át.¹⁵

3. A Monarchia etnikai összetétele és politikája

Az alábbiakban két térképet mutatunk be, egymás mellé állítva az Osztrák Császárság etnikai összetételét 1830-ban (**2B-2 térkép**), amikor Magyarország még a birodalom része volt, és a már független Magyar Királyság etnikai összetételét 1890-ben (**2B-3 térkép**).

A **2B-2 térképen** a fekete vonal mutatja a Habsburg Monarchia határait. A legszembe tűnőbb a Birodalom hatalmas etnikai és nyelvi sokszínűsége, ami évszázadokon át jellemző volt a Habsburgok által ellenőrzött területeken. Láthatjuk, hogy a birodalom német nyelvű osztrák része a Monarchia területeinek legfeljebb csak mintegy negyedére terjedt ki.

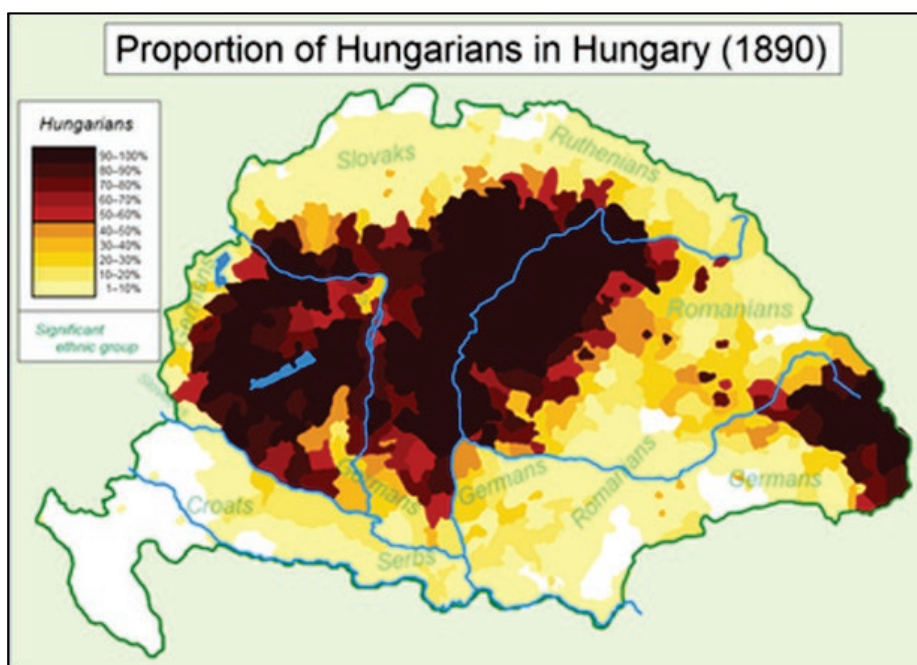


2B-2 térkép. A Habsburg Monarchia tartományai és nemzetiségei 1830-ban

Forrás: sputnikipogrom.com/history/85869/rp-10/

Az alábbi **2B-3 térkép** az 1867-ben függetlenné vált (Nagy) Magyar Királyság hatalmas etnikai és nyelvi sokszínűségét is mutatja. Ettől kezdve, a Magyar Királyság szabadon dönthetett arról, hogy miként bánik az etnikai kisebbségeivel.

¹⁵ A szlovákok és a kettős monarchia más nemzetiségei is ellenezték a hármass monarchiát. A Habsburgok aggálya ezzel kapcsolatban az volt, hogy a csehországi németajkú osztrákok kisebbségi státuszba kerülnének, ha Csehország függetlenné válna.



2B-3 térkép. Magyarok és más nemzetiségek a Magyar Királyságban 1890-ben

Forrás: en.wikipedia.org/wiki/Magyarization (Hozzáférés: 2022. május 2)

Az Osztrák-Magyar Monarchia a 19. századi emancipáció korszakában a „liberális” reformok élharcosa volt Európában, garantálva az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, valamint a vallásszabadságot. Az 1894-95-ös egyházi törvények a zsidóságot Magyarország egyik elfogadott vallásává nyilvánították, egyenrangúvá a katolicizmussal és a protestantizmussal. „Az állampolgárok jogainak gyakorlása, beleértve politikai jogaikat is, független a vallásuktól.” A zsidókat nem tekintették nemzetiségnek, ellentétben a számos így címkézett etnikai csoporttal (**2B-3 térkép**).

A Habsburg Birodalom és a Magyar Királyság etnikai összetételének szembeállítása segít felhívni a figyelmet a Monarchia osztrák és magyar felének etnikai politikája közötti fontos különbségekre.¹⁶

Közvetlenül a kettős Monarchia megalakulása előtt Magyarország területének és lakosságának több mint fele (keletről nyugatra és délre) német, román, ruszin¹⁷, további német, szlovák, szerb és horvát többségű volt. Bár a magyarok voltak a domináns csoport, 1867-ben a lakosság kevesebb mint felét tették ki: 44,5%, ami 1890-re 54,5%-ra nőtt.¹⁸

¹⁶ A 2B-2 és a 2B-3 térkép dátuma közötti különbség nem jelentős, ezek a térképek voltak fellelhetők a területeik etnikai összetételének bemutatására.

¹⁷ A *ruszin* az egykori osztrák Galícia tartomány területén beszélt keleti szláv és lengyel nyelvjárások gyűjtőneve (lásd a 2B-2 térképet), amely területen ma Nyugat-Ukrajna és Dél-Lengyelország osztozik.

¹⁸ Minél sötétebbek a foltok az 2B-3 térképen, annál nagyobb a magyar lakosság aránya. A fehér foltok azt jelzik, hogy a területen gyakorlatilag nem élnek magyarok.

Az emancipáció korában a Kettős Monarchia két részén két ellentétes államépítési modellt követtek. Ausztria etnikai pluralizmust, míg Magyarország nemzeti homogenizációt gyakorolta.¹⁹

Az etnikai pluralizmus azt jelentette, hogy a cseh, lengyel, ruszin (ukrán), szlovén, román és olasz nyelvet Ausztriában hivatalos nyelvként ismerték el azokon a közigazgatási egységeken belül, ahol e nyelvek beszélői többségben vagy jelentős kisebbségben voltak.

A nemzeti homogenizáció Magyarországon az összes etnikai csoport erőszakos magyarosítását jelentette. A magyar lett az egyetlen hivatalos nyelv. Például, míg 1880-ban Budapest lakosainak 34,4%-a vallotta anyanyelvének a németet, addig a városban egyetlen német nyelvű iskola sem volt.²⁰ Joggal jegyezhetjük meg azonban, hogy a magyar modell hasonlított a kor számos nyugat-európai országának, leginkább Franciaországnak az erőszakos nyelvi és kulturális asszimilációs politikájához.

Magyarország etnikai politikájának és a kisebbségek bizonyos fokú autonómiájának engedélyezésével szembeni erős ellenállásának fő történelmi jelentősége az volt, hogy az első világháború végén, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia – szövetségesével, Németországgal együtt – elvesztett, Magyarország valamennyi nemzeti kisebbsége az újonnan függetlenné vált társnemzeti szomszédos országokat támogatta (mint a csehek, a lengyelek, a románok, a szerbek, a horvátok és a szlovének; ez utóbbi három később, 1918-ban Jugoszlávia alapító tagja lett). Ők mindannyian „lepaktáltak” Magyarország ellen, és segítettek meggyőzni a győztes szövetséges hatalmakat, hogy kényszerítsék rá a megtorló trianoni békeszerződést.

A tanulság az volt – vagy be kellett volna látni –, hogy nem volt bölcs dolog a magyar hatóságok részéről megtagadni a királyságon belüli etnikai csoportoktól azokat az autonómiajellemzőket, amelyeket a magyar nemesség követelt, amelyekért az 1848-49-es véres háborúban harcolt, és amelyeket 1867-ben kapott meg a Habsburg Birodalomtól.²¹ Még tovább is mehetünk, és azt mondhatjuk, hogy a tömegek politikai jogfosztottsága az emancipáció korában hozzájárult a kommunizmus rövid és

¹⁹ Andrea Komlosy: *Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy* (Birodalmi kohézió, nemzetépítés és regionális integráció a Habsburg Monarchiában), Stefan Berger és Alekszej Miller (szerk.): *Nationalizing Empires* (Birodalmak nemzetállamosítása) (Budapest: CEU Press, 2015), 369-427. A Horvát-Szlovén Királyság, amely 1868-ban közigazgatási autonómiát kapott Magyarországtól, kivétel volt az erőszakos magyarosítás alól.

²⁰ Id. mű, 387. 1907-ben még az egyházi iskolákat is állami ellenőrzés alá vonták, így megszűntek az utolsó olyan intézmények, amelyek taníthattak nem magyar nyelven.

²¹ A szövetséges hatalmak az első világháború után 1920-ban Magyarországra kényszerítették a trianoni békeszerződést, és Németországra a hasonlóan igazságtalan versailles-i békeszerződést. Magyarország 1867-1914 közötti rövidlátó nemzetiségi politikája is visel felelősséget Trianonért.

katasztrofális 1919-es kísérletének elindításához (amelyről alább lesz szó). Ez pedig közvetve hozzájárult a **3B fejezetben** tárgyalt magyar holokauszthoz.²²

Tisza István (1861-1918), aki Magyarország miniszterelnöke volt (1903-05) és Teleki Pál (1879-1941), aki kétszer is betöltötte ezt a tisztséget (1920-21 és 1938-39), azzal érvelt, hogy a nem magyar kisebbségek jogainak megadása Magyarország felbomlásához vezetne. Az ország elitjének nagy része egyetértett velük.

Ezzel szemben a nagy magyar államférfi, Kossuth Lajos (1802-1894) liberálisabb volt ebben a tekintetben. Miniszterelnökként 1849-ben ő hozta meg Európa első kisebbségi jogokról szóló törvényét; garantálta például az anyanyelvhasználat szabadságát azokon a helyeken, ahol e nyelvek beszélői többségben vagy jelentős kisebbségben voltak.

4. Magyarország „aranykora” (1867-1914)

Az „aranykor” a hétköznapi szóhasználatban egy békés, harmonikus időszakot jelent; gazdasági értelemben pedig egy hosszabb időn át tartó elfogadható fejlődési ütemet. Bár ez utóbbi értelemben igaz, hogy Magyarország a Kettős Monarchia megalakulása és az első világháború között jó gazdasági fejlődést produkált, ez a közel fél évszázad minden volt, csak nem békés. Ebbe például beleesett egy nagy gazdasági válság (1873-79) valamint sok szegény magyar kivándorlása: az első világháborút megelőző évtizedben mintegy egymillió ember vándorolt ki az Egyesült Államokba.²³

Az „aranykor” kifejezés arra is utalhat, hogy egy adott időszak jobb volt, mint a közvetlenül előtte és utána következő. Ebben az értelemben ez minden bizonnyal így is volt.

Hangsúlyozni kell, hogy Magyarország feudális, konzervatív és antidemokratikus maradt, jogfosztotta és kizsákmányolta a nagyszámú földnélküli parasztot. Az 1867-es kiegyezés nem érintette az ország földesúri nemességének erős gazdasági és politikai hatalmát. A Kettős Monarchiában újonnan bevezetett vámunió továbbra is a nagy mezőgazdasági birtokoknak kedvezett, lehetővé téve a földesurak számára, hogy magasan tartsák az élelmiszerárakat, konzerválva a földesuraiktól nagy függőségben lévő vidéki lakosság végletes szegénységét.²⁴ A választójog a státusz és a jövedelem függvénye volt, így a lakosság 6-7%-ánál soha nem volt több szavazásra jogosult.

Mindazonáltal ez a fél évszázad számos területen lenyűgöző haladásnak is tanúja volt. Magyarország követte a nyugat-európai gazdasági fejlődés gyors ütemét, így a középosztálya is növekedett. Ugyancsak ebben az időszakban jelentek meg Magyarországon a modern találmányok, mint a vasút, a villamos, a távíró, a telefon, az automobil és a repülőgép, amelyek fizetőképes ügyfelekre találtak a szolgáltatásaikhoz.

²² A magyar kormányok a Kettős Monarchia idején a földbirtokos arisztokrácia érdekeit képviselték és szolgálták, amelynek fő irányelve az elsődleges és a feldolgozott mezőgazdasági termékek “védett exportösztönzése” volt, amely az alacsony költségű és alacsony képzettségű, függő munkaerőre épült. A mezőgazdaságot magas vámok védték az alacsony költségű tengerentúli konkurenciával szemben.

²³ mnl.gov.hu/mnl/fml/kivandorlas. 1900 és 1910 között az Osztrák-Magyar Monarchiából érkező bevándorlók tették ki az USA-ba érkező összes bevándorló 25%-át. (Komlosy, id. mű, 404.)

²⁴ Id. mű, 394.

Budapest nagy és növekvő, egymillió lakosú metropolisszá vált, amely Béccsel és Berlinnel vetekedett. Polgárai lelkes fogyasztói lettek a főváros gyorsan fejlődő kultúrájának, a színházaknak, koncerteknek és operáknak. Újságok és folyóiratok jelentek meg, amelyek anyagilag önfenntartóvá váltak.

Magyarország aranykorának legjelentősebb ismertetőjegyei véleményem szerint a legszebb és ma is álló épületek és létesítmények, sok közülük Budapesten. Ezek közé tartozik a Parlament épülete, az Állami Operaház, a Tudományos Akadémia épülete, a (római katolikus) Bazilika, a tágas Hősök terének szoborsora, a jellegzetesen és látványosan kialakított nyitott és fedett fürdők, és természetesen a Lánchíd, a többi, a Dunán átívelő híddal együtt, amelyek összekötik az inkább az ipari és üzleti életre koncentráló Pestet a budai lakónegyedekkel. Említést érdemel még a budapesti metró, a világ legrégebbi villamosított földalatti tömegközlekedési rendszere, az eredetileg gőzüzemű londoni metró után a második legrégebbi, több állomással rendelkező földalatti vasút.²⁵

Az „aranykor” gazdasági, társadalmi és politikai tendenciáinak részleteiről lásd Berend Iván és Ránki György számos önállóan és közösen írt munkáját, például *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries* (*Gazdasági fejlődés Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században*, NYC: Columbia University Press, 1974).

5. Az első világháború (1914-1918) és következményei

Az első világháborút egy Bosznia-Hercegovinában (BH) történt esemény váltotta ki, amely területet az Oszmán Birodalom több mint négy évszázadon át (1463-1868) uralta, amíg hanyatlása miatt 1868-ban kénytelen volt átengedni BH-t az Osztrák-Magyar Monarchiának.

1914. június 28-án Ferenc Ferdinánd főherceget, az Osztrák-Magyar Monarchia trónörökösét és feleségét meggyilkolták Sarajevóban, BH fővárosában. A merénylet politikai célja az volt, hogy BH-t felszabadítsák a Monarchia uralma alól Szerbia és Oroszország titkolt támogatásával. Ez ahhoz vezetett, hogy a Monarchia hadat üzent Szerbiának, amiből hamarosan egy sokkal szélesebb körű felfordulás keletkezett, amelyben Ausztria-Magyarország, a Német Birodalom és mások (a központi hatalmak) álltak szemben az Orosz Birodalommal, Franciaországgal, a Brit Birodalommal és később az Egyesült Államokkal (a szövetséges hatalmakkal). Négy évnyi küzdelem után a szövetségesek győztek.

Az első világháború a történelem egyik leghalálosabb katonai konfliktusa volt, 9 millió katona halt meg és 23 millióan sebesültek meg, emellett több millió civil áldozatot is követelt a katonai akciók, az éhínség és a betegségek miatt. A háborút közvetlenül követő „spanyolnátha” járvány további milliók életét követelte. A háború fő következménye az Orosz, Német, Osztrák-Magyar és Oszmán Birodalom felbomlása, és

²⁵ en.wikipedia.org/wiki/Budapest_Metro; (Hozzáférés: 2023. szeptember 30)

újonnan függetlenné vált államok, például Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia és mások létrejötte volt. (2B-4 térkép).



2B-4 térkép. Új államok az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után

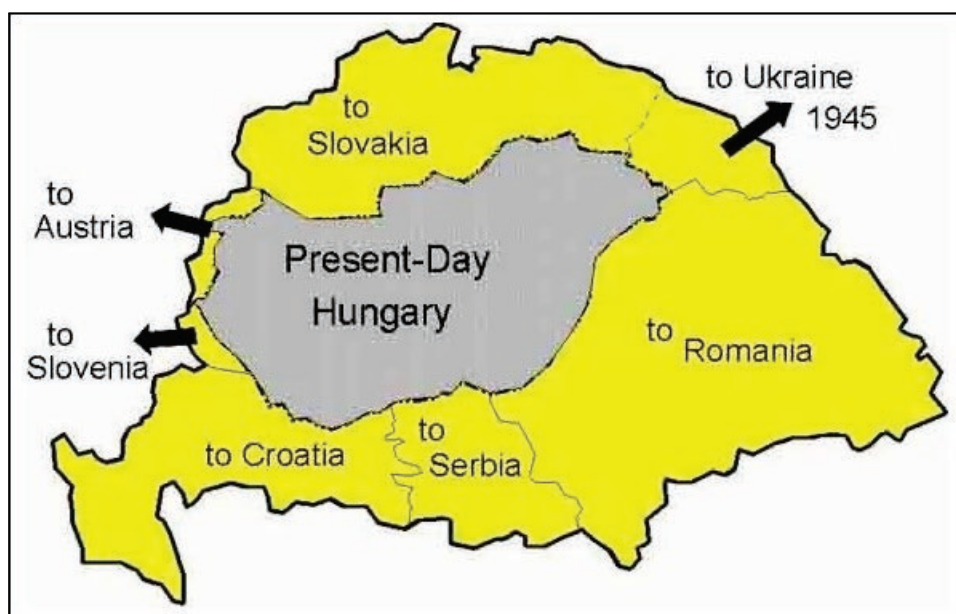
Forrás: pinterest.com/pin/167688786118361069/

6. A trianoni békeszerződés

A szövetségesek egy sor békeszerződést kötöttek a központi hatalmakkal. Néhány szerződést arról a városról, illetve versailles-i épületről neveztek el, ahol aláírták. Például Németországgal 1919-ben Versailles-ban, Ausztriával egy másik francia városban, Saint-Germain-en-Laye-ben, szintén 1919-ben, Magyarországgal pedig 1920. június 4-én a versailles-i Grand Trianon kastélyban.

A Magyarországgal kötött szerződés hivatalosan is véget vetett az ország háborújának a szövetségesekkel. **Kijelölte Magyarország új határait, meghagyva mindössze a háború előtti területének tengerektől elzárt 28%-át, amint azt a 2B-5 térkép mutatja.** A csonka királyság lakossága 7,6 millió fő volt, mindössze 36% a háború előtti 20,9 millióhoz képest. A szomszédos országokhoz csatolt területeken többségben voltak a nem magyarok, de 3,3 millió magyar is élt ott (az elszakított területek lakosságának 31%-a), ami akkoriban a legnagyobb kisebbség volt Európában.

A fő kedvezményezettek Románia, Csehország, Szlovákia, Ukrajna és a Szerb, a Horvát és a Szlovén Királyság voltak (ez a csoport, amely később másokkal együtt Jugoszláviát alkotta).



2B-5 térkép. Az 1920-as trianoni békeszerződésben elvesztett területek

Forrás: hu.pinterest.com/pin/359865826457091031/

A trianoni szerződést a szövetségesek diktálták, anélkül, hogy Magyarországgal tárgyaltak volna, amelynek vezetői nem tehettek mást, mint hogy elfogadják a feltételeket. Az egyik irányelv a „népek önrendelkezési joga” volt; kísérlet arra, hogy a nem magyarok saját nemzetállamot kapjanak. Magyarországnak háborús jóvátételt kellett fizetnie szomszédainak, és hadseregét 35.000 főnyi tiszti és legénységi állományra kellett korlátoznia.

Ezek a döntések és következményeik azóta is mély ellenérzéseket váltanak ki Magyarországon.²⁶ Trianon a konzervatív és populista politikusok „malmára hajtotta a vizet”, akik azzal gerjesztik a választók szenvedélyét, hogy Trianont hozzák fel példaként arra, hogy Magyarországgal mindig is igazságtalanul bántak; ez a hozzáállás azóta is tart. Akik ezt a nézetet elfogadják, arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarországnak olyan politikusokra van szüksége, mint Orbán Viktor, aki hajlandó és képes megvédeni a magyarokat a sok „ellenségtől” és rosszindulattól szerte a világban.

7. Magyarország rövid életű (133 napos) kommunista kormánya 1919-ben

Az esemény, amely rövid időre létrehozta az alcímbe megnevezett rendszert, még a trianoni szerződés aláírása előtt történt.

Az első világháború (amely 1914. július 28-án kezdődött és 1918. november 11-én ért véget) végéhez közeledve október végén Budapesten kitört az úgynevezett őszirózsás

²⁶ 2020-ban, a szerződés 100. évfordulóján, egy szupermarketben megszólított egy nő, aki arra kért, hogy írjam alá az EU vezetőinek címzett petíciót, amelyben a trianoni igazságtalanságok orvoslását kéri. Amikor visszaütöttem, hangosan „szégyenletes magyarnak” nevezett.

forradalom.²⁷ Ezt leszerelt katonák vezették, tiltakozva a háború és a vele járó szörnyű megpróbáltatások ellen, követelve, hogy ellenzéki politikusok váltsák le a hatalomban lévőket.

A legbefolyásosabb ellenzéki politikus az arisztokrata Károlyi Mihály volt, aki demokratává lett, elítélve a magyarországi uralkodó rendszert és a háborút. Ő lett az ellenzék vezetője, és miután az őszi forradalom elsöpörte a régi rendszert, és megalakult a törvényhozási jogkörrel rendelkező Magyar Nemzeti Tanács, Károlyi miniszterelnök és ideiglenes elnök lett.

Károlyi Jászi Oszkárt nevezte ki nemzeti kisebbségügyi miniszternek. Javasolta egy svájci típusú föderáció létrehozását, és népszavazást ajánlott a kisebbségeknek, hogy döntsenek a vitatott határokról.²⁸ A kisebbségek vezetői azonban mindkettőt elutasították; inkább saját államok létrehozását részesítették előnyben, ami meg is történt. **(2B-4 térkép).**

Károlyi engedett Woodrow Wilson amerikai elnök pacifizmusra vonatkozó követelésének, és elrendelte a magyar hadsereg egyoldalú önlefejezését, így az országnak nem maradt honvédelmi ereje. Ez lehetőséget adott a román, cseh és szerb csapatoknak, hogy – kezdetben a szövetségesek utasítására – elfoglalják Magyarország északkeleti és déli kétharmadát. Az ezt követő zűrzavarban lehetetlenné vált a számos új szociális reformintézkedés rendezett végrehajtása.

A kormány folyamatosan balra tolódott. Ennek következtében 1919. március 21-én Károlyi kormányát egy olyan kormány váltotta fel, amely semlegesen hangzó neve, a Tanácsköztársaság ellenére, de facto kommunista kormány volt, Kun Béla (1886-1938) vezetésével.²⁹ Kun orosz támogatást ígért a románok ellen, ami sosem teljesült.³⁰ Kun doktriner bolsevizmusa és az elvtársainak felróható „vörös terror” a lakosság többségének az ellenszegülését váltotta ki. Augusztus 1-én a Magyar Tanácsköztársaság alig 133 napos fennállása után megbukott, Kun és bajtársai pedig elmenekültek Budapestről. Három nappal később a Kelet-Magyarországon már jelen lévő román csapatok bevonultak Budapestre.

1919 és 1921 között forradalmi és ellenforradalmi erőszak söpört végig Magyarországon. Mindkét oldal paramilitáris csoportjai elszabadították a terrort, és válogatás nélkül célba vették a polgári lakosságot és a politikai ellenfeleiket. A kommunista kormány megbuktatása és az azt követő (főként román) megszállás hatalmi vákuumot eredményezett; amelybe hamarosan a szegedi magyar hadsereg

²⁷ A felkelés neve onnan ered, hogy a forradalmárok az őszi forradalmat (krizantémot) választották jelképüknek.

²⁸ Jászi Oszkár (1875-1957) zsidó polgári családban született, baloldali-liberális társadalomtudós, szerkesztő, politikus. A Károlyi-rendszer összeomlása után előbb Ausztriába, majd onnan az Egyesült Államokba emigrált, ahol egyetemi tanár lett. Magyarországra soha nem tért vissza.

²⁹ Mivel szovjet típusú kommunista állam volt, tévesen Magyar Szovjet Népköztársaságnak fordítják.

³⁰ Kun Béla rádiótávírón keresztül folyamatos közvetlen kapcsolatot tartott fenn Leninnel, aki a Kremlből közvetlen utasításokat és tanácsokat adott neki.

jobboldali tisztjeinek egy csoportja nyomult be, egy volt osztrák-magyar tengerésztiszt, Horthy Miklós admirális vezetésével.

8. Hogyan szerezte meg Horthy Miklós a hatalmat és tekintélyt?

Horthy Miklós 1920. március 1-től 1944. október 16-ig, azaz közel 25 évig volt a helyreállított Magyar Királyság kormányzója.³¹ Ez és e fejezet néhány másik szakasza vele foglalkozik, de csak 1941 júniusáig, amikor Magyarország Hitler szövetségeseként belépett a második világháborúba. Horthy ellentmondásos döntéseit a második világháború alatt a **3B fejezetben** részletezzük; ezekre a könyv I. kötetének több személyes és történelmi fejezetében is utalunk.

A győztes antant hatalmak³² George Russell Clerk brit diplomatát küldték Budapestre, hogy felügyelje egy olyan új kormány és nemzeti törvényhozás megalakulását, amely rendelkezne a Magyarország számára készülő háború utáni békeszerződés legitim ratifikálásához szükséges hazai és nemzetközi felhatalmazással. A Clerk-missziót azzal is megbízták, győzze meg a román hadsereget, hogy a szerződés aláírása előtt Magyarország állami szuverenitásának helyreállítása érdekében engedje át a Tiszától nyugatra elfoglalt területek ellenőrzését egy magyar katonai erőnek. Románia az általános visszavonulás részeként kivonta erőit Budapestről a Tiszántúlra. 1919. novemberében Horthy és Clerk megállapodást kötöttek, amelynek értelmében a magyar Nemzeti Hadsereg elfoglalhatja mindazokat a területeket, amelyeket a román hadsereg kiűrtett, bár ezt követően a brit diplomáciai felügyelet alatt megalakuló új kormány parancsnoksága alá helyezi magát.

Az ideiglenes államfőjelöltek köre gyorsan leszűkült Horthyra, a Nemzeti Hadsereg parancsnokára és gróf Apponyi Albertre, a párizsi békekonferencia magyar küldöttségének vezetőjére. 1920. március 1-én a Nemzetgyűlés 141 szavazattal, 9 ellenében, egy tartózkodás mellett Horthyt választotta meg a helyreállított Magyar Királyság kormányzójává. (Az biztos, hogy Horthy hadseregének tisztjei – a szavazáson való fenyegető jelenlétükkel – „nyomást gyakoroltak” a törvényhozókra, hogy Horthyra szavazzanak.)

1920-ban, amikor Horthy hatalomra került, a következő előjogokat kapta: a miniszterelnök kinevezésének joga; a kormány által a Nemzetgyűlés elé terjesztendő törvények jóváhagyásának vagy elutasításának joga; a törvények 60 napig való elhalasztásának joga, mielőtt azokat törvénybe iktatnák vagy újbóli megfontolásra visszaküldenék a Nemzetgyűlésnek; a másodszor is elfogadott törvények 15 napig való elhalasztásának joga, mielőtt azokat törvénybe iktatnák; a Nemzetgyűlés

³¹ A kormányzó az a személy, akit az uralkodó kiskorú volta, távolléte vagy cselekvőképtelensége miatt neveznek ki az állam irányítására.

³² Az első világháború alatt az antant hatalmak (az úgynevezett szövetségesek), Franciaország, Nagy-Britannia, Oroszország, Olaszország, Japán és az Egyesült Államok voltak. Legyőzték a Németország, Ausztria-Magyarország, Bulgária és az Oszmán Birodalom alkotta központi (úgynevezett tengely) hatalmakat.

feloszlításának joga, amennyiben annak működése „hosszantartó akadályoztatásban” szenvedne; és a Nemzetgyűlés tevékenységének 30 napig tartó felfüggesztésének joga.

Államfőként Horthy nem vett részt közvetlenül az Országgyűlésnek sem a törvényhozási sem a végrehajtási folyamataiban, azonban a kormányzóként ráruházott hatáskörök révén jelentős politikai hatalommal rendelkezett. Ugyanakkor 24 éves államfői tevékenysége alatt ritkán élt előjogaival.

9. Az antiszemitizmus növekedése az első világháború után

Az antiszemitizmus nem volt új jelenség Magyarországon, az évszázadok óta Európaszerte elterjedt volt. A háború után azonban több tényező hatására Magyarországon sokkal elterjedtebbé és szélsőségebbé vált, mint korábban:

- A szovjet típusú rendszer magyarországi létrehozásában segédkező és a vörös terrort elrendelő kommunisták közül sokan zsidó származásúak voltak. Ők természetesen egyáltalán nem voltak vallásosak, meggyőződésük szerint ateisták voltak. Mégis, családi származásuk ismert volt, ezért a tömegek elkerülhetetlenül összekapcsolták a zsidókat a kommunizmussal és az istentagadó Szovjetunióhoz való elkötelezettséggel.
- A trianoni békeszerződés életbe lépése után nagyon sok magyar hirtelen idegen országokban találta magát kisebbségi lakosként. Sokan áttelepültek az anyaországba, munkát és lakhatást keresve. Így a csonka Magyarország lakossága szinte kizárólag magyarokból állt, többé már nem volt soknemzetiségű állam. De volt egy nagy probléma: a háború utáni recesszió/depresszió. Nem volt munka, és a nép elégedetlensége széles körben terjedt. Tipikus magyar „kulturális beidegződés” volt (és maradt), hogy másokban keressék a hibát (**37A fejezet**), és a zsidók kézenfekvő bűnbakok lettek. Azzal vádolták őket, hogy ők okozták az első világháború elvesztését, hogy aránytalanul sok jól fizető munkahelyet vettek el. A zsidókat számos más, Magyarországot sújtó balszerencséért is bűnösnek tartották.

10, A Horthy-korszak első éve

Horthy nem sokkal kormányzói kinevezése után Teleki Pált (1879-1941) nevezte ki miniszterelnöknek, aki ezt a posztot először 1920-21-ben töltötte be. Teleki nemzetközileg ismert földrajzprofesszor volt, lenyűgöző személyiség és politikus, de fanatikus antiszemita is. Az ő kezdeményezésére, az ő vezetése alatt fogadták el Magyarországon a háború utáni első európai zsidóellenes törvényt, az úgynevezett Numerus Clausus törvényt, ami szabad fordításban „zárt számot” jelent. A jogszabály célja az volt, hogy az egyetemekre beiratkozó zsidók számát a népességen belüli arányukhoz mérten korlátozzák. A törvényt azzal indokolták, hogy a zsidók a középosztály aránytalanul nagy részét foglalták el. Míg a zsidók a lakosságnak csak mintegy 5%-át tették ki, az orvosok és ügyvédek között mintegy 50% volt zsidó,

vallástársaik irányítottak az öt nagy bankból négyet, és ők voltak az ipar mintegy 80%-ának elsődleges tulajdonosai.³³

A Horthy-korszakban minden kormány külpolitikája a trianoni szerződés felülvizsgálatára összpontosított. Bár az egymást követő kormányok fenntartották igényüket minden olyan területre, amelyek a szerződés révén a szomszédos államokhoz kerültek, a pragmatikusabb célt helyezték előtérbe: azoknak az elcsatolt területeknek a visszaszerzését, ahol a magyarok a lakosság többségét vagy nagy részét alkották; legalábbis a Magyarország határaival szomszédos területeken.

11. Bethlen István évei (1921-1931)

Telekit az újkori Magyarország egyik legbölcsebb politikusa, Bethlen István (1874-1946) követte a miniszterelnöki székben. Ő volt az ország két világháború közötti liberális-konzervatív politikai rendszerének fő tervezője. Mérsékelt és ügyes politikája javította Magyarország belső és külső pozícióit. Bevitte Magyarországot a Népszövetségbe; segítette az ország lepusztult gazdaságának újjáépítését külföldi hitelek felvételével, amelyeket pontosan törlesztettek; sikeresen támogatta a külföldi befektetéseket; részben visszavonta a korábbi antiszemita törvényeket; és sakkban tartotta a szélsőséges nacionalista politikusokat.³⁴

Bethlennek sikerült tartós koalícióba tömörítenie a magyar társadalom két legfőbb erejét, a gazdag budapesti, elsősorban zsidó iparosokat és a vidéki régi magyar nemességet. Hatékony koalíciójuk legalább egy évtizedre megakadályozta a fasizmus térnyerését. Bethlennek sikerült megegyeznie a szakszervezetekkel is, elnyerve ezzel a kormánytámogatásukat, és megszüntetve a belföldi elégedetlenség egyik forrását.

Az 1930-as évek elejének világméretű válsága súlyosan érintette Magyarországot, amely jelentős mezőgazdasági exportőr volt. Olyan drámai életszínvonal-csökkenést okozott,

³³ Teleki 1939-1941 között is miniszterelnök volt. A második világháború korai szakaszában megpróbálta semlegesnek tartani Magyarországot, miközben együttműködött a náci Németországgal a trianoni békeszerződésben elvesztett magyar területek visszaszerzése érdekében. Amikor megtudta, hogy Horthy engedélyezte a német csapatok bevonulását Magyarországra, hogy lerohanják Jugoszláviát, és ezzel gyakorlatilag véget vetett a magyar semlegességgel kapcsolatos reményeknek, tiltakozásul öngyilkosságot követett el. Horthyhoz intézett búcsúlevelében azt írta, hogy Magyarország gyalázatos módon figyelmen kívül hagyta a Jugoszláviával kötött Örök Barátsági Szerződést, amelyet Teleki 1940 végén írt alá. Egy másik, Teleki által támogatott törvényjavaslat előírta, hogy minden hadköteles korú zsidó fiatalembernek be kell vonulnia kényszermunkaszolgálatra. Ezt 1940-ben minden munkaképes zsidó férfira kiterjesztették (részletek a 7B fejezetben). Továbbá, egy másik, Teleki hivatali ideje alatt hozott törvény eredményeként Csehszlovákia visszaszerzett részein (lásd a bécsi egyezményt alább) mintegy 20 000 zsidót deportáltak, akiknek nehézségbe ütközött korábbi magyar állampolgárságuk igazolása. A magyar állampolgárságot nem igazoló zsidókat egy Kamenyec-Podolszkij (ma Ukrajnában) melletti helyre küldték, ahol többségüket a náci *Einsatzgruppe* (bevetési csoport, félkatonai halálbrigád) a második világháború egyik első tömeggyilkossága során megölte. Az így deportáltaknak csak mintegy 10%-a maradt életben.

³⁴ A politikusról szóló kiváló könyv, amely magyarul és angolul is elérhető, Romsics Ignác, *Bethlen István – Politikai Életrajz* (Budapest, Magyarországtudományi Intézet, 1991); Romsics Ignác, *Istvan Bethlen: A Great Conservative Statesman of Hungary* (NYC: Columbia Univ Press, 1995).

hogy a lakosság kormányellenes érzelmei az egekbe szöktek, és a politika a szélsőjobboldal felé tolódott, ami Bethlent lemondásra kényszerítette.

Az egyre inkább a politikai feledésbe taszított Bethlen azon kevés magyarországi hang egyikeként tűnt ki, akik aktívan elleneztek a náci Németországgal való szövetséget. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Németország elveszíti a második világháborút, Bethlen sikertelenül próbált különbékét kötni a szövetségesekkel. 1945 tavaszára Magyarország nagy része az előre nyomuló Vörös Hadsereg kezére került. A Vörös Hadsereggel visszatérő magyar kommunisták azonnal megkezdték az ország átvételét célzó tervük megvalósítását. Az idősödő Bethlenben fenyegetést láttak, egy olyan embert, aki egyesíthette volna az ellenük irányuló politikai erőket. Ezért 1945 márciusában a szovjetek letartóztatták és Moszkvába vitték, ahol 1946-ban börtönben halt meg.

Horthy 1931 nyarán Bethlent Károlyi Gyulával váltotta le, akit hamarosan a közismerten fasiszta és antiszemita Gömbös Gyula követett.

12. A Horthy-korszak prioritásai és mérföldkövei (1920- 1939)

A Horthy-korszak alatt Magyarország tekintélyelvű demokrácia volt, működő többpárti parlamenttel, bár a polgári szabadságjogok és a politikai pluralizmus jelentős korlátozásával. A Horthy alatti kormányok fő célja belpolitikai szempontból a magyar állam újf feudális, keresztény-nacionalista alapjainak megerősítése és a bolsevizmus terjedésének megfékezése; külpolitikájukban pedig az 1920. júniusi trianoni békeszerződéssel elvesztett területek visszaszerzése volt.

Az 1930-as években Horthy hatalmát többször is kibővítették. A képviselőház 1933-ban törvényt fogadott el, amely a kormányzónak felhatalmazást adott arra, hogy határozatlan időre felfüggeszse a törvényhozás működését, és saját belátása szerint feloszlassa a testületet. 1937-ben a törvényhozók arra is felhatalmazták, hogy egy elfogadott jogszabályt legfeljebb hat hónapig, kétszer is felfüggeszsen, és minkét alkalommal visszaküldje a törvényhozóknak, mielőtt aláírásával törvénybe iktatná.

Nem volt nyilvános számvetés vagy akár csak vita arról, hogy Magyarország 1867 és az első világháború közötti önző nemzetiségi politikája hozzájárult, vagy legalábbis hozzájárulhatott a trianoni békeszerződés katasztrófájához. Ehelyett a szerződés Magyarországgal szembeni igazságtalanságairól szóló, nem szűnő csinnadratta, és az irredentizmus lelkes, érzelmekkel teli bátorítása harsogott.

Íme egy illusztráció az előző mondathoz. A Horthy-korszakban az állami elemi iskolába járó gyerekeknek minden tanítási nap elején el kellett mondaniuk az irredenta „Magyar Hiszekegyet”:

*Hiszek egy Istenben,
Hiszek egy hazában:
Hiszek az isteni örök igazságban,
Hiszek Magyarország feltámadásában.
Ámen.*

13. Az első és második bécsi döntés

A propaganda ádáz harsogása minden lehetséges fórumon, valamint a magyar politikusok és a tömegek lelkes vágya a trianoni békeszerződés feltételeinek megváltoztatására a célhoz vezető út végét nem érő kereséséhez vezetett. Amikor évekkel az első világháború befejezése után Magyarország Nagy-Britanniához és Franciaországhoz fordult segítségért a szerződés legterhesebb feltételeinek megváltoztatása érdekében, mindketten azt válaszolták, hogy a kérdés „nem tartozik rájuk”. Ezért, amikor Hitler hatalomra került, Németország elkezdett újrafegyverkezni, és az ország egymás után valósította meg irredentista nemzetközi céljait, Magyarország Németországhoz és a fasiszta Olaszországhoz fordult segítségért. Magyarország végül sikerrel járt, és jutalmul (de milyen áron!) két, úgynevezett bécsi egyezményrel (vagy döntéssel) díjazták, amelyet a hitleri Németország kezdeményezett és garantált.

Az első bécsi döntés egy 1938. november 2-án aláírt szerződés volt, a Bécsi Döntőbíróság ítélete alapján, amelyre a bécsi Belvedere-palotában került sor. Ez visszaadta Magyarországnak Csehszlovákia déli részeit, valamint a többségében magyarok lakta déli Kárpátalját. A második bécsi döntés elvette Romániától, és visszaadta Magyarországnak Erdély egy jelentős északi részét: több mint 43.000 km²-t, 2,7 millió lakossal. A náci Németország célja az volt, hogy Magyarország kegyeibe férkőzzön, tudván, hogy Romániának nincs más választása, mint hogy hűséges maradjon hozzá. Valójában Hitler rivalizálást teremtett a két, egymással régóta konfliktusban álló szövetségese között, hogy mindkettőjük kegyeit elnyerje.

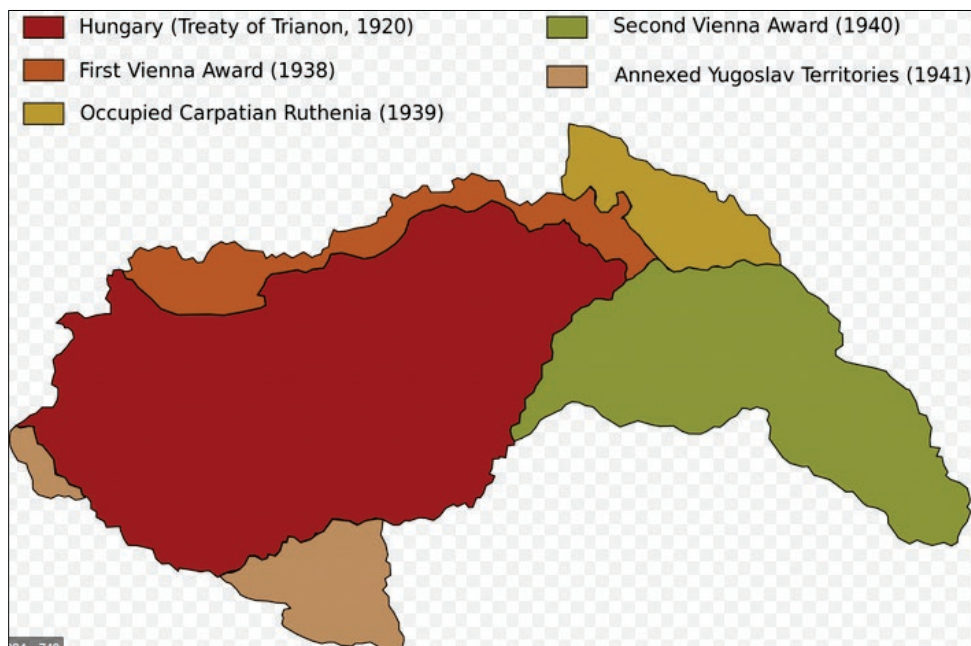
Mindkét döntés a hírhedt müncheni egyezmény közvetlen következménye volt, amelyben az európai nagyhatalmak jóváhagyásukat adták Csehszlovákia felosztására.³⁵ A náci Németország és a fasiszta Olaszország kereste a lehetőségeket, hogy támogassa Magyarország területi követeléseit. Németország egyébként addigra már megsértette a versailles-i szerződést a Rajna-vidék 1936-os újrafelfegyverzésével, majd 1938. március 12-én Ausztria Németországba való bekebelezésével (*Anschluss*).

Hitler 1939-ben engedélyt adott Magyarországnak Kárpát-Ukrajna további részének megszállására. Ezzel Magyarország területét észak felé, egészen Lengyelország határáig tolta előre, visszaállítva ezzel a 18. század előtti közös magyar-lengyel határt.

³⁵ Az 1938 szeptemberében a náci Németország, az Egyesült Királyság, a Francia Köztársaság és a fasiszta Olaszország által kötött müncheni egyezmény jóváhagyta, hogy Németország az áldozat ország heves tiltakozása ellenére elcsatolja a Csehszlovákiához tartozó Szudéta-vidéket (ahol nagyszámú német nemzetiségű lakosság is volt). Franciaország és az Egyesült Királyság úgy gondolta, hogy a Hitlernek tett engedmény garantálja a békét Európában, ahogyan ezt Chamberlain brit miniszterelnök München után elmondott beszéde is kifejezte, amelyben azzal dicsekedett, hogy “Münchenben garantáltuk a békét a mi időnkre”. Természetesen ez nem így történt; ez csak étvágyat csinált Hitlernek a további hódításokra. A második világháború óta a müncheni egyezmény figyelmeztetésül szolgál a diktátoroknak tett engedményekkel szemben. Erre emlékeztetett például a Nyugat, amikor határozottan ellenezte Oroszország 2014-es és 2022-es katonai erőfeszítéseit, hogy Ukrajna egy részét vagy egészét az orosz birodalomnak járó területként visszaszerezze. (A 33A és 33B fejezet tárgyalja az orosz-ukrán történelmi kapcsolatokat, valamint háborújukat.)

1939 szeptemberében, hat hónappal azután, hogy Magyarország elfoglalta Kárpát-Ukrajna fennmaradó részét, és Németország megszállta Lengyelországot, lengyel katonák és repülők tízezrei menekültek Magyarországra és Romániába, majd onnan tovább Franciaországba és a francia fennhatóság alatt álló Szíriába, hogy folytassák a Németország elleni háborút.

A **2B-6 térkép** Magyarország 1938-1941 közötti területi nyereségét mutatja.



2B-6 térkép. Magyarország területi nyeresége 1938-1941 között

Forrás: hungarytoday.hu/day-1940-hungary-reclaims-north-transylvania/

14. Következtetés: visszapillantás és előre tekintés

A neves magyar történész, Ránki György (1930-1988) szerint a magyar-német kapcsolatok az 1930-as évek elejétől a második világháború végéig, 1945-ig három pilléren nyugodtak: a gazdaságon, a külpolitikán és a katonai szövetségen.

1. Gazdaság. A nagy gazdasági világválság idején Magyarország, mint a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek nagy exportőre, sokat szenvedett. Ezért könyörgött a lassacskán talpra álló Németországnak, hogy „segítsen Magyarországnak” azzal, hogy nagy mennyiségben vásárolja fel mezőgazdasági termékeit. Mivel Németország kezdetben mindig is számított arra, hogy szükségleteinek jelentős részét a külföldi szállítók biztosítják, és mivel lehetőséget látott arra, hogy Magyarországot szorosabban magához kösse, eleget tett a kérésnek, és Magyarországtól nagy mennyiségű mezőgazdasági árut vásárolt.
2. Külpolitika. Az 1930-as évek elejére Magyarország vezetői számára világossá vált, hogy csak Németország, esetleg Olaszország segítségével van esélye a

trianoni szerződés felülvizsgálatára. Ezt az első és a második bécsi döntés igazolta; amint az a **2B-6 térképen** látható.

Ami a magyar-német kapcsolatok első és második pillérét illeti, Ránki szerint mind a két ország érdekeit szolgálták. Ami a harmadik pillért illeti, az a gyengébb fél számára csak könnyeket hozott.

3. Katonai szövetség. Hitler szövetségeseket keresett, hogy többféle módon támogassák a náci Németország imperialista háborúit Európában, Ázsiában és Afrikában. Ezen a ponton Magyarország és Németország érdekei szöges ellentétbe kerültek. Magyarországnak nem voltak területi követelései vagy más megoldatlan problémái a Szovjetunióval a kommunizmussal szemben érzett zsigeri ellenszenvén kívül. Meglepő módon mégis Magyarország (Horthy nyomására) önként üzent hadat a Szovjetuniónak (valamint az USA-nak és az Egyesült Királyságnak), abban a hiszemben, hogy Németország gyorsan győzni fog, és nem akart „lemaradni” a rivális Románia mögött, hanem Hitler „jó” oldalán akart maradni. (Horthy elhamarkodott döntését, hogy hadat üzen a Szovjetuniónak, a **3B** és **4B fejezetben** részletezzük.)³⁶

∞

Ha az olvasó MOST szeretné folytatni Magyarország közelmúltbeli történetét a második világháborúval és annak következményeivel, lapozzon a **3B. Fejezethez**, amely az 55. oldalon kezdődik.

3A. Gyermekkor és fiatal éveim

1. Bevezetés

Amíg a magyarországi holokaustt hidege – majd vihara – meg nem érintette közvetlen családomat és engem is, vagyis közel 8 éves koromig, addig a korai gyermek- és ifjúkorom átlagos volt.

Születésem másnapján anyám elkezdett rólam naplót vezetni, Palika címmel; meg is van nálam. Kezdetben a szokásos babás dolgokat jegyezte fel: a heti súlygyarapodásomat, mikor ültem fel először, mikor mutatkozott az első fogam, mikor kezdtem járni, a betegségeimet, oltásaimat és hasonlókat.

A következő néhány évben, amíg el nem kezdtem az általános iskolát, leginkább azokat az „aranyos dolgokat” jegyezte fel, amiket mondtam vagy tettem. Nem tudom, hogy bölcsességeim koraérettségét az elmúlt 80 év halványította-e el, vagy eleve nem is voltak olyan elsőrangúak. Az alábbiakban idézek néhány példát; az olvasó döntsön.

³⁶ Ránki György, *A vonakodó csatlós – vagy az utolsó csatlós?* a szerző *Mozgásterek, kényszerpályák* (Budapest: Magvető, 1983.) című művében. 475-524.

Mindenesetre 27 éves koromig vezette a naplót. Aztán hirtelen véget vetett neki egy kiáltással és egy nagy felkiáltójellel: „Kitagadom a fiamat! Vége! Nem azért vagyok szomorú, mert megnősült, hanem azért, ahogy nősült!”

Életünk során, amikor még fiatal voltam, a kapcsolatunk leginkább hullámvasútként írható le: a minősíthetetlen kölcsönös rajongástól a konfliktus konfliktus hátán marakodásig. Ezekben az években gyakran mondta, hogy „te, fiam, az a kötél vagy, amelyik a sírba ereszt”.

Később megváltoztak a körülményeink, megbékéltünk, és a kapcsolatunk normális lett. Aztán jött a házasságom az Egyesült Államokban egy olyan nővel, akit négyszeresen helytelenített, ami arra vezette, hogy kiátkozzon a családból. A „fiam már nem létezik” több évig tartott. Aztán apa csillapításának köszönhetően mindketten tettünk lépéseket a kapcsolatunk normalizálására. Az erőfeszítés azonban katasztrófába torkollott, és újabb „mélypontra” kerültünk. Aztán váratlanul drámai fordulat következett be a javulás irányába ... de ne vágjunk a dolgok elébe.

Ennek a fejezetnek a lényege a korai hullámvasutas kapcsolatunk összefoglalása, egészen addig, amíg 20 éves koromban el nem hagytam Magyarországot. Rögtön azután, hogy a Vörös Hadsereg benyomult az országba, hogy leverje az 1956-os magyar forradalmat, egy heves vita anyámmal arra készítetett, hogy indulatosan felvegyem a télikabátomat, és úgy döntsek, hogy távozom az országból, egy szót sem szólva sem neki, sem senkinek. Az első életjelet csak nagyjából tíz nappal később adtam magamról, Bécsből, menekültként az Egyesült Államokba tartva.

Ennek a fejezetnek a következő szakasza a korai éveimről szól, nagyjából az első kettőről, amikor anyával kölcsönösen imádott kapcsolatunk volt. A szavaknál is jobban illusztrálják ezt időszakot a fotók, rövid kommentárokkal.

A harmadik szakasz idézi néhány óvodáskori, állítólag aranyos mondásaimat.

Az ezt követő rész említi az iskolákat, ahová jártam. Utána elmesélem, hogyan lettem „rossz gyerek”, miután megszűnt az anya és a mindenek cselédeink által folyamatosan gyakorolt felügyelet. A helyzet a középiskolába kerülve fokozatosan romlott, és abban a veszekedésben csúcsosodott ki, ami miatt megszöktem otthonról és Magyarországról. Példákat hoz olyan tettekre, amelyek miatt állandóan bajba kerültem. Megpróbálja megmagyarázni, hogy anyám miért háborodott fel olyan dolgokon, amelyek ma is bosszantanának egy gondoskodó anyukát vagy apukát, de olyan dolgokon is, amelyek jelentéktelennek tűnnek, és amelyek felett a legtöbb mai szülő átsiklana. Egy emlékezetes esemény a kórházban, amely anyát és engem érintett, a lábam amputálását követő napon, drámai módon illusztrálja a kapcsolatunkat, amikor 11 éves voltam. Ugyanakkor kontrasztban áll azzal a sokkal barátságosabb viszonyal, amelyet anya egyetlen testvéremmel, a háború után született, nálam tizenegy évvel fiatalabb Kata húgommal ápolt, aki teljesen más személyiség volt.

Az utolsó szakasz az anyával való konfrontálódásról szól, mely örökre megváltoztatta az életemet.

2. Korai gyermekkor

Anyám nagyon örült a születésemnek! Mivel a Háber-Márer családban az ő generációjában neki volt az első fiúgyermek, ezzel a figyelem középpontjába került. Én pedig ott voltam neki, hogy gyakorolhassa kedvenc hobbiját: a dekorálást.³⁷ Kéznél voltam, hogy kényeztessen, hogy különböző ruhákat próbáljon rám, és hogy megmutasson a rokonoknak és idegeneknek. És imádta a rajongó szemeket, amelyekkel az engedelmes gyermeke nézett rá!



3A-1 fotók. Négy fénykép rólam csecsemőkoromban

Forrás: Márer családi album

³⁷ Tizenévesként könyörgött a szüleinek, hogy engedjék cukrásznak vagy kalaposnak, mert mindkét szakmában a díszítés volt a lényeg. A kérését elutasították; szükség volt rá a boltban.



3A-2 kép. Anyával a parkban



3A-3 kép. Játék kétéves korom körül
Mindhárom fotó forrása: Márer családi album

3. Állítólagos aranyos mondásaim

Bár időnként voltak kisebb összetűzéseink, anyával alapvetően zökkenőmentes volt a kapcsolatunk egészen az iskolakezdésig.

Boldogan jegyezte fel a Palika naplójába néhány szerinte aranyos mondásomat vagy cselekedetemet. Például:

- *Olyan dacos volt, hogy amikor délben hazaértünk, nem volt hajlandó köszönni a cselédünknek. Mondtam neki, hogy ha nem köszön, akkor a sarokba állítom, a fal felé fordulva. A következő alkalommal egyenesen a sarokba ment, ahelyett, hogy köszönt volna.*
- *Egyik éjjel vizet kért inni. „Holnap” – válaszoltam. Utána meg akartam csókolni, de ellökött magától, és azt mondta: „holnap”.*
- *Amikor 2 ½ éves volt, az egyik nagybátyja megpróbálta becsapni: „A lányomnak két orra van!” Palika: „Nem lehet, neki csak egy orra lehet”. A nagybácsi: „Bocsánat, tévedtem!” Palika: „Nem baj, tévedni emberi dolog”.*
- *Amikor kért valamit, és mi nem akartuk odaadni neki, azt mondtuk, hogy „már elment aludni”. Amikor egyik este egy pohár vizet kért. Palika azonnali válasza: „az nem lehet, a pohárnak nincs szeme”. Egy másik alkalommal ceruzát kért, azonnal hozzátéve, hogy „ne mondd, hogy elment, nincs lába”.*
- *Imádott beszélgetni a kocsisunkkal, Ferencel. Kérdezi Palika: „Hová mentek Márti nénivel a lovaskocsival?” Ferenc azt válaszolja, hogy vásárolni a nagycsarnokba. Palika erre azt kérdezte: „Minek megy a csarnokba vásárolni? Menjen fel a Nagymamához az üzletbe, ott is vásárolhat.”*
- *Egyszer vele együtt négyen szálltunk villamosra, de csak három jegyet váltottunk. Szétosztottuk a jegyeket, és észrevette, hogy neki nem maradt. A férjem azt mondta: „Palika, ha nincs jegyed és jön az ellenőr bácsi, leszállít a villamosról.” Erre gondolkodás nélkül elvette az egyik jegyet, ketté tépte, magánál tartott egy darabot, és mint aki dolgát jól végezte nyugodtan utazott tovább. A dolog az egész villamoson általános derűtséget okozott.*
- *Télen egy reggel korán ébredt fel és még sötét volt. Megkérdezte, hogy tegnap van-e vagy ma. Azt feleltem, hogy tegnap, mire Palika megfordult és tovább aludt.*
- *Egy alkalommal hideg volt, utaztunk a villamoson, szemben állt velünk egy férfi. Palika azt kérdezi, néni vagy bácsi-e az illető. Válaszoltunk, hogy bácsi, mire Palika azt kérdezi, hogy akkor miért van kifestve a szája? (Ugyanis a hidegtől piros volt az egész arca.)*
- *Egyszer vörös narancsot evett, és azt mondta mikor kibontottuk a narancsot: „Nahát ennek a narancsnak vérzik az orra.”*
- *Egyszer szerelők dolgoztak nálunk, a vízvezeték volt eldugulva. Pár nap múlva Palika felébred és szól, hogy hívjuk a szerelőket, dugítsák ki az orrát, mert az sem szelel.*

- *Sétáltunk a Dunaparton és néztük a hajókat. Palika is el van merülve a nézésükben, egyszer csak megkérdezi: „Mondd Anya, a víz mit csinál?” Mondom: „Folyik lefelé.” Erre Palika azt kérdezi: „És, ha az egész lefolyt, akkor a hajókkal mi lesz?”*
- *Egyszer házi feladatnak rajzolás volt feladva. Sehogy sem akart sikerülni, mire Nagymama megdorgálja: „Ha nem csinálod meg szépen, csak kocsis vagy kifutófiú lesz belőled”. Mire Palika gondolkodás nélkül ráfeleli: „Miért, ha már mérnök nem leszek, nem lehetek például kereskedő, úgy, mint Nagymama vagy Anyuci? Akkor már csak kocsis lehet az ember?”*

4. A zsinagóga és az iskolák

A zsinagóga (3A-4 kép, bal felső fénykép) neogótikus stílusban, nyílt téren épült, és 1888-ban nyitotta meg kapuit. Negyven évvel később egy hatemeletes lakóépületet építettek köré (jobb felső fénykép).

1942 szeptemberében íratlak be első osztályba az abban az évben megnyílt kis zsidó iskolába, amely a Móricz Zsigmond utca (ma Frankel Leó utca) 49. szám alatti épület egyik lakásában kapott helyet. Az udvaron állt a budai oldal egyik rangos, közepes méretű neológ zsinagógája, amelyet nagyszüleim, szüleim és én a Shoah³⁸, előtt, és szüleimmel a háború után továbbra is látogattunk a nagyünnepeken.

Emlékeim szerint az elemi iskolánk az egyik lakásban volt, a templom tetején lévő héber feliratú kőtáblákkal éppen szemben (bal alsó fénykép). A templom belseje festői és kényelmes volt (jobb alsó fénykép).

Emlékszem, hogy nagyon lenyűgöztek a tanáraink. Rengeteg mindent tudnak, gondoltam, és magával ragadó módon tudták elmondani, amit tanítottak.



³⁸ A soáh a holokauszt héber neve, amely a németek által kezdeményezett és végrehajtott népirtást jelöli, amely az európai zsidókat 1939 és 1945 között sújtotta.



3A-1-4 kép. A zsinagóga épülete és az általános iskola bejárata

Források: Wikipedia fotók (szabadon felhasználható képek)

Különösen jól emlékszem a zsinagóga rabbijára, Vidor Pálra, aki időnként bejött az osztályterembe, hogy beszélgessen velünk. Magával ragadó prédikációkat is tartott, amelyeket a nagyünnepeken hallgattunk. Bár nem emlékszem, hogy mit mondott, de arra igen, hogy úgy éreztem, csak úgy szikrázott az intelligenciája és hogy milyen kedves volt.³⁹

A Shoah előtt két és fél évig jártam ebbe a zsidó általános iskolába. Anyám naplója szerint osztályelső, kitűnő tanuló voltam. Szerettem oda járni, és azzal tűntem ki, hogy az ünnepek alatt én voltam a kiemelt versmondó. Egyszer egy Horthy Miklós kormányzót dicsőítő verset szavaltam.

Ott kezdtem újra 1945 őszén, a háború után, de aztán váltanom kellett, mert azt a zsidó iskolát bezárták. Néhány évig villamossal jártam a Petőfi általános iskolába. A villamosbalesetem után (lásd alább) a közeli, katolikus iskolába kerültem a Keleti Károly utcába, ahol a tanáraink többsége pap volt. Én voltam az egyetlen zsidó gyerek. Ezt a tényt mindenki hamar megtanulta, mert engem felmentettek a bibliaóra látogatása alól. Ezért egyszerre irigyeltek és csúfoltak a diáktársaim. Emlékszem, hogy több verekedés vesztese voltam, miután kigúnyoltak, mert „izraelita” vagyok.

Középiskolába a Márvány utcai Kossuth Lajos Közgazdasági Technikumba jártam; ott érettségiztem. Általában az osztályom legfelső harmadába tartoztam, a tanárok között az volt a hírem, hogy okos vagyok, de lusta. Alább az érettségi tablónk látható.

³⁹ Vidor Pál rabbi (1909-1945) halálát lelte a buchenwaldi koncentrációs táborban.



3A-5 kép. Érettségi tabló híres osztálytársammal
 Forrás: Márer családi album

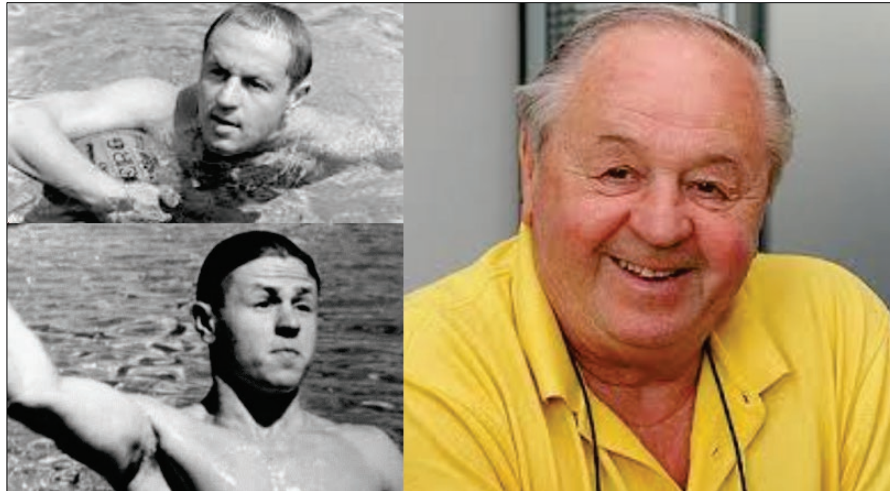
Egyik hírnevet szerzett osztálytársam az a Kárpáti Gyuri volt, akivel végzős koromban a kétszemélyes íróasztalon osztoztam. Negyven évvel később egy kínai étteremben futottunk össze, és egészen 2020-ban bekövetkezett haláláig tartottuk a kapcsolatot. Gyuri a 80. születésnapjára ünnepségemre is eljött. A 3A-1 keretes szövegben egyik könyvéből vett idézettel összefoglalom pályafutását, fotókkal illusztrálva. (A 3A-1 keretes szövegben található fotók forrása vagy a Márer családi album, vagy fényképek, melyeket Kárpáti Gyuri megosztott velem.)

5. „A fiam a kötél, amely a sírba ereszt”

Az iskolakezdés után fokozatosan „rossz” gyerek lettem. A háború után a viselkedésem tovább romlott, különösen a középiskolában. Anyám folyamatosan dorgált. (Nagyanyám gyakran megerősítette Anya szigorát, ahelyett, hogy megvédett volna, ahogy egy kedves

nagymamának szerintem kellett volna). Nagypám, Háber Lajos (1876-1942) cimborám volt, de hatéves koromban meghalt.

3A-1 keretes szöveg. Kárpáti György



“Majdnem annyira szerettem a vízilabdát, mint magamat”

Amikor az 1990-es években egy étteremben találkoztam vele, a kedvenc sárga pólóját viselte.

Gyuriban különösen figyelemre méltó volt, hogy bár csak az én magasságom és méretem volt (vagyis kicsi), mégis világklasszis lett egy olyan kemény fizikai sportban, amely birkózással és sok más alattomos fizikai összecsapással járt a nála kétszer nagyobb játékosokkal szemben.



Egy társával a vízilabda válogatottban

A 80. születésnapjára ünnepségen átadja az ajándékait (2016. június 17.)



3A-6 kép. Anyai, Háber nagyszüleim az 1930-as évek végén
Forrás: Márer családi album

A fenti „rossz” nem azért van idézőjelben, mert szófogadó fiú voltam, hanem azért, mert néhány, Anyát bosszantó cselekedetemet „normálisnak” lehetett tekinteni, míg mások valóban túlméntek a határon. Ahhoz, hogy megpróbáljam pontosan ábrázolni és értelmezni Anya velem való kapcsolatát, azzal kell kezdem, hogy szerintem milyen drámai korai élettapasztalatai alakították személyiségét általában és gyermeknevelési gyakorlatát konkrétan. Szakemberek szerint a személyiség a „természet és a nevelés” függvénye. Véleményem szerint a személyiségét leginkább a „nevelés” alakította, vagyis azok az élmények, amelyeket fiatalon szerzett.

A 3A-2 keretes szöveg felidéz ezek közül néhányat, az általa elmondottak alapján.

3A-2 keretes szöveg. Anya néhány személyiségformáló korai élettapasztalata

Anya imádta édesapját, Háber Lajost. A róla szóló gyakori említései alapján sokáig azt hittem, hogy ő egy tökéletes ember, egy szent. Így aztán megdöbbenő volt, amikor egy nap elmesélte nekem az alábbi történetet, amit Nagymama megerősített.

“Miután elvégezte az egyetemet, Apa egy bankban dolgozott. A fizetést minden pénteken, záráskor készpénzben kapták. Fő hobbija az ulti-kártyajáték volt, és általában elvesztette a fizetését; nagyanyád dühöngött. Egyik pénteken a bank bejáratánál várta, hogy megkapja a keresetét – az egyetlen bevételi forrását, amiből a lakbért, a négy gyermek etetését és ruházkodását fizetni tudta. Amikor Lajos megneszelte, hogy a felesége várja, kilépett az ablakon, és mégis eljátszotta a fizetését. Mi több, volt egy több hónapos, talán egy éves (már nem emlékszem) időszak, amikor egyáltalán nem ment haza, ami óriási anyagi nehézséget okozott. Az egyetlen megalázó lehetőség, hogy ne haljunk éhen: alamizsnáért könyörgött a jobb-módú rokonainktól.”

Nem tudom, hogy ez és hasonló élmények keserítették-e meg nagyanyámat az életben, vagy ilyen volt a természete. Rend- és tisztaság-mániás volt, a gyerekeivel pedig rendkívül szigorú. Morózus volt, ritkán mosolygott, szerette kritizálni a dolgokat és az embereket. Ez még akkor is így maradt, amikor a megélhetése javult, amikor a férje által alapított élelmiszerbolt sikeres lett. Szerencsére Nagyapának megjött az esze. Amikor megnyitották a boltot, szesztilalom volt, így alkoholt nem lehetett árulni. De jó pénzt lehetett keresni azzal, hogy fű alatt palackozott bort vásároltak és eladták a megbízható vásárlóknak. A fináncok bejelentés nélkül jelentek meg, ellenőrizni, hogy a bolt nem árul alkoholt. A hátsó raktárhelyiségben a boros rekeszek tetejét ágyaknak rendezték be. Az óvodáskorú gyerekek minden napjukat a boltban töltötték. A szülő jelére be kellett osonniuk a raktárhelyiségbe, le kellett feküdniük az "ágyaikra", és úgy kellett tenniük, mintha aludnának. Anya gyakran emlegette, mennyire félt ilyenkor, mennyire szerette volna, bárcsak a szülei ne tennének semmi törvénytelen.

Anya egy közeli katolikus iskolába járt, amelyet apácák vezettek, katonás szigorral. Hajnal előtt fel kellett kelnie, hogy a családi boltból friss zsemlét szállítson a vásárlóknak, az ajtajuk elé lerakva. Mégis, reggel 8-ra az iskolában kellett lennie. Amikor egy másik diák elkésett, az apácátanár nő azt mondta: "Látod, Edit már szállított zsemlét a környéken, és soha nem késik el". Ez nem tette népszerűvé Anyát a társai körében.

Kamaszként könyörgött a szüleinek, hogy engedjék cukrásznak vagy kalaposnak, mert mindkét szakmában a díszítés volt a lényeg. A kérését elutasították; szükség volt rá a boltban. Három lány közül a legfiatalabbként gyakran csúfolták és parancsolgattak neki a testvérei.

Azt hiszem, ezek az élmények hozzájárultak ahhoz, hogy anya rendkívül engedelmes gyermek lett, és felnőttként is ilyen maradt mindenféle tekintéllyel szemben. Megtanulta, hogy az engedelmisség a legjobb módja annak, hogy elkerülje a bajt. De belül forrongott, és felnőttként tekintélyelvűvé vált, ami a háztartását és a gyermekeit illette. Az otthonán kívül mindenkivel barátságos volt és béketűrő. De eltökélte, hogy bármilyen eszközzel is engedelmisséget akar a fiába plántálni. Az én személyiségem azonban már korán lázadó volt, és ahogy nőtem, egyre inkább az. Nem voltam hajlandó fejet hajtani. Ezért a konfrontációink véget nem érőek voltak.

Meg kell említenem, hogy Anyának kiváló kapcsolata volt a jóval fiatalabb húgommal, Katival. Ő engedelmes személyiség volt, így remekül kijöttek egymással. Anya azon tépelődött, hogy miért kellett viszonyának ennyire másképp lennie az elsőszülöttjével.

Milyen problémái voltak velem? Kezdjük az egyszerű dolgokkal. Elvárta tőlem, hogy a szobámat makulátlanul rendben tartsam, a ruháimat és játékaimat pedig a fiókokban, szépen elrendezve, ahogy Anya eltervezte. De én trehány voltam. Anya gyakran bejött a szobámba, kiürítette a fiókok tartalmát a padlóra, és rövid határidőt adott, hogy mindent tegyek vissza, pontosan úgy, ahogy szerinte lennie kell. Ez általában egy napig tartott, aztán a ciklus ismétlődött.

Ahogy idősebb lettem, és egyedül is kimozdulhattam, ritkán tartottam be a takarodót. A naplójából:

Sajnos sokszor felhúzó magam miatt. Rendetlen és nem pontos. A következők történtek ma. Elment valahova a barátaival, és este 8-ig kimaradhatott. De szemrebbenés nélkül hazaérkezik negyed tízre. Nem tudom, hogy jó válasz volt-e, de hagytam, hogy pontosan annyi ideig álljon a folyosón, amennyit késett. Ez alatt az idő alatt elgondolkodhatott azon, hogy helyes volt-e, amit tett vagy sem.

Emlékszem az esetre: dühös voltam. Ha a barátaim 9-ig kimaradhatnak, engem miért büntet a szigorú Anyám? Miért nem tudjuk megbeszélni a kimaradást, miért csak úgy, önkényesen szabja meg?

Az egyik rossz dolog, amit rendszeresen csináltam – amire nem volt mentségem –, hogy értékes dolgokat veszítettem el: a kabátomat, a táskámat stb. Amikor az iskolából hazafelé menet lehetőség adódott, hogy például focizhassak, ezeket letettem, és azonnal megfeledeztem róluk, és mire elmentem megkeresni, már nem voltak ott.

Gyakran nem voltam őszinte, de szinte mindig lebuktam. Ha akartam valamit, vagy tenni akartam valamit, elszánt voltam, függetlenül a következményektől. Például még középiskolás koromban beiratkoztam egy tánciskolába a város másik végében. Imádtam, mert csinos lányok közelébe lehetett kerülni. Azon a napon, amikor el akartam menni a heti táncórára, anya megtiltotta, hogy elmenjek, büntetésül valamiért, amit korábban tettem. Bezárta a ház és a kert bejáratait, és a kulcsokat zsebre tette. Én kimásztam a WC ablakon és a kerítésen, és mégis elmentem táncolni.

Amikor kifogyott a büntetésekből, Anya arra ösztökölte vonakodó Apámat, hogy fegyelmezzon meg azzal, hogy porolóval elveri a fenekemet. Többször is előfordult, hogy miután Anya könyörgött és hízelgett Apának, hogy kötelessége megbüntetni engem, az éjszaka közepén odajött, és elintézte a verést, amit Anya követelt. Soha nem haragudtam rá; Anyára annál inkább.

Anya meg volt győződve arról, hogy mindent tud, és tökéletes döntéseket hoz, amelyeket a férjének és a fiának 100%-ban el kell fogadniuk és engedelmeskedni. Otthon őrmester és tábornok volt egy személyben. Az őrmesterek és a tábornokok nem tanácskoznak, hanem parancsokat osztogatnak. Rendkívül türelmetlen volt (ezt a tulajdonságát örökölttem tőle), és nagyon ideges lett, ha a dolgok akár csak egy jöttányit is eltértek attól, ahogyan ő eltervezte.

A fentiek egyik legemlékezetesebb példája az, ami azután történt, hogy 11 évesen, iskolába menet villamosbalesetet szenvedtem. 1947-ben a villamos ajtajait nem csukták be, ha a villamos tele volt, az utasok a lépcsőn maradhattak és kapaszkodhattak. Minden

megállónál leszállni a villamosról, és utolsóként visszaugrani, kedvelt időtöltés volt számunkra, tizenéveseknek. Így a lépcsőn maradhattunk, és élvezhettük, ahogy a szél végig söpör rajtunk; jó móka volt. A Déli Pályaudvarnál lévő villamosmegállóban én voltam az utolsó, aki visszaugrott, miután a villamos már elindult. Elvitettem a fogózkodót, leestem, és a bal bokám beszorult a villamos legalsó vaslépcsője és a megálló megemelt járdaszigete közé, összezúzva a lábfejemet. Mentő vitt a közeli kórházba. Miután a kórház tájékoztatta a szüleimet, úgy döntöttek, hogy amputálják a bal lábamat a bokám felett.

Anyám nem tudott volna segítőkészebb lenni. Mivel neki és nekem ugyanaz volt a vércsoportunk, adta az összes szükséges vért, hogy pótolja, amit elvesztettem. Főzött és behozta a kedvenc ételeimet. A műtét utáni napon csirkepaprikást hozott galuskával. A felét megettem vacsorára, és megkértem a nővért, hogy a többit tegye a hűtőbe.

Másnap reggel megkértem az ügyeletes nővért, hogy melegítse fel és hozza be nekem reggelire a csirkepaprikást. Meg is tette. Délben jött Anya, megrakodva még több finomsággal, és megkérdezte, hogy maradt-e még csirkepaprikásom; feltételezte, hogy igen, és azt mondta, hogy valószínűleg azt szeretném ebédre. Mondtam neki, hogy a maradékot már megettem reggelire. Erre felháborodott: „A csirkepaprikás nem reggeli étel!” Dühében indulatosan adott egy pofont, és az orrom vérezni kezdett. Nem mintha olyan erőset ütött volna; hajlamos voltam az orrvérzésre.

A nővéreket kellett hívni, hogy elállítsák az orrvérzést. Az egész kórterem hallotta a történetet, és mindenki engem sajnált, beleértve magamat is. Később, amikor dühös lettem Anyára, felidéztem a történetet, és sajnálkoztam Anya „kegyetlenségén”. Alkalmanként elmeséltem a történetet másoknak, együttérzést keresve és kapva.

Egyébként jól felépültem a műtétből. Utána protézist kaptam, amit azóta hordok.

6. Életre szóló konfrontáció Anyával

Hogy a kórházi incidens nem volt kivételes, azt az 1956. november 7-én történtek is illusztrálják.

Miután befejeztem a középiskolát, és jelöltek, de nem választottak ki (szerencsére!) a Szovjetunióban való továbbtanulásra, munkába álltam.⁴⁰ Bérszámfejtői állást vállaltam egy sertésstenyésztő és -hizlaló cégnél, Budapest Albertfalva külvárosában. A következő két évben otthon laktam, magamnak vettem a ruháimat, és szerény mértékben hozzájárultam a háztartási költségekhez.

1956. október 23-án kitört a forradalom, országszerte tüntetések és sztrájkok voltak. Aki nem katona volt, vagy nem tüntetett, vagy nem vitatta meg a helyzetet a kollégákkal, az általában otthon maradt. Ez volt az én esetem is.

⁴⁰ A naplóból: “A helyzet most az, hogy tanulási előrehaladása és eredményei alapján szovjet ösztöndíjra jelölték. Ez azt jelenti, hogy öt évre odamegy, és egy egyetemen folytatja a tanulmányait. ... De amikor ezt most írom, minden másképpen alakult, mint gondoltuk. Nem megy külföldre.” (A legvalószínűbb ok, amiért nem választották ki, ma már hozzátehetném, a “polgári” családi háttérünk volt.)

Lassan teltek az eseménydús napok. Mindannyian hallgattuk a rádiót, többek között a Szabad Európa Rádiót és az Amerika Hangját, remélve, hogy a forradalom sikerrel jár. November 4-én a Vörös Hadsereg az ottlévő egységeivel és újonnan behozott katonasággal megtámadta Magyarországot, hogy leverje a forradalmat. Szórványos harcok folytak.

November 7-e hideg és szeles nap volt. Mivel nem dolgoztam, Anya megkért, hogy segítsek a ház körül. Őt garnitúra ágyneműt mosott az udvaron, és kért, hogy segítsek kiöblíteni a mosást. A munka kellemetlen volt; a víz hideg volt, az eső csepergett, a hőmérséklet fagyos. Én látványosan vonakodtam, és ő felháborodott. Bementünk a házba. Hirtelen észrevette, hogy az új („vasárnapi”) cipőmet viselem. Feldúlt hangon mondta, hogy vegyem át a hétköznapi cipőmet, nehogy bemocskoljam a jót.

Elmúltam 20 éves, és elegendő volt abból, hogy Anya megmondja, mit tegyek és mit ne tegyek. Hevesen válaszoltam, hogy én a saját pénzből vettem azokat a cipőket, és akkor fogom viselni, amikor akarom. Ez nagyon feldühítette. Keményen megpofozott. Ez viszont engem mérgezett el, de nagyon.

Már régóta ábrándoztam arról, hogy milyen jó lenne kivándorolni az Egyesült Államokba, hátra hagyni mind a gyűlölt sztálini kommunista rendszert, mind a holokauszt alatti szenvedéseim és a családom szenvedéseinek emlékét, mind a háború után még mindig uralkodó antiszemitizmust (erről a 15A fejezetben lesz szó), és hátra hagyni a túl szigorú anyámat is. Azonban addig a pontig nem tettem semmilyen lépést a távozásom érdekében. De a düh, amit a – szerintem igazságtalan – pofonok után éreztem, felgerjesztett. Akkor és ott hirtelen elhatároztam, hogy elhagyom a családomat és az országomat. Csak annyit tudtam, hogy valahogy el kell jutnom Ausztriába. Így hát felvettem a kabátomat, zsebre vágtam a kevés pénzemet, és szó nélkül elhagytam a házat, becsapva a bejárati ajtót és a kertkaput is. Elindultam gyalog, a turistajelzéseket követve az erdőn keresztül.

Három hét múlva az Egyesült Államokban találtam magam, zöldkártyával. Hogy ez hogyan történt, a 15A fejezetben olvasható.

Visszatekintve gyakran gondolom, hogy az Anyával való konfliktus az egyik legszerencsésebb esemény volt az életemben!

3B. Magyarország rövid története, 3. rész. (1939-1949)

1. Bevezetés

A folytonosság biztosítása érdekében célszerű megismételni két tény Magyarországtörténetének előző összefoglalójából (2B fejezet).

Először is, Magyarország vezetésének, valamint a lakosság nagy többségének rögeszméje az volt, hogy "helyrehozza" a trianoni szerződés szemmel látható igazságtalanságait. Ez a rögeszme uralta az ország bel- és külpolitikáját egyaránt. Két lényeges esemény segítette e cél részbeni elérését: Az első bécsi egyezmény (1938. november) és a második bécsi egyezmény (1940. augusztus), amely az első világháború

után elcsatolt területek mintegy 40%-át adta vissza Magyarországnak. Mindkét bécsi egyezményt nagyrészt a Harmadik Birodalom, részben pedig Olaszország dolgozta ki. A döntőbírósi döntéseik – néhány kisebb terület magyar visszafoglalásával együtt – 1941-re Magyarország új, kibővített határait a **3B-1 térképen** látható módon alakították ki:



3B-1 térkép. Magyarországnak visszaadott vagy visszafoglalt területek, 1938-1941

Forrás: Wikipedia Commons (Hozzáférés: 2021, május 6): en.m.wikipedia.org/wiki/File:Hungary_in_1941_with_territories_annexed_in_1938_1941.png

A fenti területi nyereségek jelentősége abban állt, hogy Magyarország nem akart elveszíteni egyetlen visszaszolgáltatott területet sem, ami a náci Németországgal szemben lekötöztette, ami a magyar vezetést egy sor baklövésre készítette, amint azt részletezni fogjuk.

Másodsorban felidézzük Ránki történész élelátó elemzését Magyarország és a Harmadik Birodalom 1930-1942 közötti kapcsolatának három szakaszáról. Magyarországnak 1941-ig bizonyos érdekei egybeestek Németország érdekeivel. Ezek főként gazdaságiak voltak. Magyarország szenvedett a világválság alatt, mivel mezőgazdasági termékeinek árai zuhantak, ezért szükséges volt, hogy Németország jelentősen növelje ezek importját. Németország erre válaszul szorosabban magához

kötötte Magyarországot. 1938 körül, amikor Németország kezdett sikereket elérni területi hódításaiban, Magyarország trianoni határainak régóta áhított felülvizsgálata hirtelen lehetővé vált Németország segítségével. Ennek megvalósultával azonban Magyarországnak már nem voltak Németországgal közös érdekei. De ekkor már túl késő volt ahhoz, hogy kiszabaduljon Hitler halálos öleléséből. 1942-től kezdve a náci Németország könyörtelen nyomása és fenyegetései tartották Magyarországot Hitler kissé vonakodó szövetségeseiként

2. A Hitler-Sztálin megnemtámadási paktum

1939. augusztus 23-án Molotov szovjet külügyminiszter és német kollégája, Ribbentrop aláírta a Németország és a Szovjetunió közötti megnemtámadási paktumot, mindössze néhány nappal a második világháború kezdete előtt. A szerződés Lengyelország egész területét felosztotta a két nagyhatalom között (3B-2 térkép).



3B-2 térkép. Lengyelország felosztása Németország és a Szovjetunió között

Forrás: warsawinstitute.org/poland-first-fight/

Hitler, aki most már biztos volt abban, hogy a Szovjetunió nem áll útjába Lengyelország elfoglalásának, 1939 szeptemberében megtámadta az országot, és ezzel kezdetét vette a II. világháború. Ez arra kényszerítette az Egyesült Királyságot és Franciaországot, hogy lengyel szövetségeseik védelmében hadat üzenjenek Németországnak.

3. A náci Németország megtámadja a Szovjetuniót

Hitler túlzott magabiztosságát tükrözte, hogy 1941. június 22-én a náci Németország meglepetésszerű támadást indított a Szovjetunió, a Lengyelország elleni háborús szövetségese ellen. Az év végére a német csapatok több száz mérföldet haladtak előre Moszkva külvárosáig. Nem sokkal az invázió után a mozgósított halálcsapatok megkezdték a szovjet zsidók és mások tömeges meggyilkolását. A náci Németország célja a Szovjetunió nyugati részének meghódítása és németekkel való benépesítése volt. Hitler azt tervezte, hogy a meghódított nép egy részét kényszermunkásként használja fel a tengelyhatalmak háborús erőfeszítéseikhez, és megszerzi a Kaukázus olajtartalékait, valamint a különböző szovjet területek mezőgazdasági erőforrásait. Végül célja pedig az őshonos szláv népek tömeges szibériai deportálással, germanizálással, rabszolgasorba taszítással és népiirtással történő végleges kiirtása, és ezáltal Németország számára még nagyobb *Lebensraum* (élettér) létrehozása volt.

Hitler Szovjetunió elleni támadásának idején nem nehezedett német nyomás Magyarországra, hogy csatlakozzon a harchoz, mert úgy vélték, hogy a Harmadik Birodalom gyorsan győzni fog.

Magyarország, amely bizalmatlanul figyelte, hogy Németország egyre inkább ellenőrzése alá vonja a kontinentális Európa országait, szimpatizált Lengyelországgal, és befogadta a lengyel menekülteket, köztük katonákat is, és sokuk Franciaországba költözését is elősegítette.

Annak érdekében, hogy Magyarország 1930-as évek végi és 1940-es évek eleji miniszterelnökeinek a Harmadik Birodalommal való túlzottan baráti kapcsolatát megfordítsa, Horthy 1942-ben az angolbarát Kállay Miklóst nevezte ki miniszterelnöknek. Ő két évig volt hivatalban, amely alatt Horthyval együtt szóban lelkesen támogatta Hitler eszméit, sőt csatlakozott a tengelyhatalmi katonai szövetséghez és a Szovjetunió elleni háborúhoz, de elutasította Hitler (1942-től kezdődő) követelését, hogy gazdaságilag megfojtsa, végül pedig deportálja az ország nagyszámú zsidó lakosságát. Kállay még a tengelyszövetségből való kilépés és a szövetségeseihez való csatlakozás lehetőségét is vizsgálta, de utóbbiak saját stratégiai érdekükből nem voltak erre fogékonyak.

1940 szeptemberében Németország, Olaszország és Japán aláírta a háromoldalú paktumot, ezzel hivatalossá téve később tengelyhatalmaknak nevezett szövetségüket. Hamarosan Magyarország, Románia, Szlovákia, Bulgária, Jugoszlávia és Horvátország – melyek közül többeket a Harmadik Birodalom hozott létre kliensállamként – is csatlakozott ehhez a szövetséghez.

Magyarország csatlakozásának indítékai között szerepelt a náci Németország győzelmének reménye, Hitler támogatásának megszerzése Magyarország Romániával folytatott területi vitáiban, valamint a túlnyomórészt nácibarát magyar katonai vezetés részéről érkező nyomás, hogy aktív tagja legyen a német vezetésű szövetségnek. E nyomás vezetett ahhoz is, hogy Magyarország elhamarkodottan hadat üzent a Szovjetuniónak, annak ellenére, hogy a két ország között nem volt határ- vagy egyéb vita. Ennek a szerencsétlen lépésnek a történetét a **4B fejezetben** részletezzük.

A Kállay-Horthy-féle vezetés átállási próbálkozása nyílt titok volt Hitler előtt. Hogy ezt megakadályozza, 1944 márciusában a német hadsereget Magyarország megszállására küldte.

4. Németország megszállja Magyarországot: 1944. március 19.

A magyarországi zsidóság számára a „viszonylagos nyugalom” azt jelentette, hogy az 1938-1943 között bevezetett sok, fájdalmas zsidóellenes törvény ellenére többségük életét nem fenyegette veszély. Ez a viszonylagos előny (a kontinentális Európa más részein élő zsidókhoz képest) 1944. március 19-én véget ért

Hitler 1944. március 17-én az ausztriai klessheimi kastélyba rendelte Horthyt, hogy (harmadszor is) találkozzon vele. A Führer tájékoztatta Horthyt, hogy (1) tisztában van a Kállay-kormány azon kezdeményezéseivel, hogy Magyarországot kivonják a háborúból (Olaszország éppen ezt tette 1943 szeptemberében), és ezt a lépést nem fogja megengedni; (2) Németország ezért hamarosan katonailag megszállja Magyarországot; (3) Horthynak bele kell egyeznie egy „németbarát” kormány kinevezésébe; (4) Németországnak legalább 50.000 magyar zsidó „vendégmunkást” kell kapnia, hogy segítse a háborús erőfeszítéseket; és (5) Horthy Magyarország kormányzója kell maradjon.⁴¹ Ha Horthy nem engedelmeskedik, az alternatíva személyesen számára és Magyarország számára is rosszabb lenne. Horthy hevesen tiltakozott, de végül nem volt más választása.

Hitler ünnepélyesen szavát adta, hogy ha Horthy együttműködik, és elkötelezett hűségét bizonyítja Németországnak, például azzal, hogy a Kállay-kabinetet egy Hitler számára „elfogadható” kormányra cseréli, akkor az gyorsan véget vet Magyarország katonai megszállásának. Horthy vonatának Budapestre indulását addig késleltették, amíg a német megszállók el nem foglaltak minden kulcspozíciót (csak néhány helyen ütköztek kisebb katonai ellenállásba). Horthy mozgását a várnegyedbeli rezidenciájára

⁴¹ Hitler – bizonyára helyesen – arra gondolt, hogy ha Horthy államfő marad, ez legitimebbnek fogja feltüntetni Magyarország megszállását, és később könnyebb lesz ellenőrizni az ottani eseményeket.

korlátozták, lényegében házi őrizetbe helyezték, de nem fosztották meg hivatalos hatalmától.

A történészek véleménye megoszlik arról, hogy Horthynak ekkor le kellett volna-e mondania. Azzal, hogy nem mondott le, legitimitást adott Hitler megszállásának, és úgy tűnt, hogy elnézi a közel félmillió magyar zsidó későbbi meggyilkolását. Másfelől, ha lemondott volna, amikor Hitler megszállta Magyarországot, Horthy 1944 júliusában nem lett volna abban a helyzetben, hogy a budapesti zsidók tömeges deportálását felfüggeszse.

Akárhogy is volt, Horthy hevesen tiltakozott, de végül úgy gondolta, hogy nincs más választása, mint engedelmeskedni.

Az új miniszterelnök, Sztójay Döme tábornok, lelkes náci és Hitler támogatója volt. Gyorsan hasonlóan gondolkodó személyeket nevezett ki a központi, regionális és helyi kormányzati kulcspozíciókba.

A német megszálló erők, SS-kommandójuk és hasonló szervezeteik 1944 márciusában érkeztek Magyarországra több száz olyan személy pontos listájával, akiket „potenciális ellenségnek” tekintettek, és akik ellenállhatnak a Magyarország további kizsákmányolására és a zsidók meggyilkolására irányuló német/náci érdekek gyors és hatékony érvényesítésének.⁴² A listákon szerepeltek kormányzati tisztviselők és közigazgatási tisztviselők; a kulcsfontosságú gazdasági egységek tulajdonosai; prominens zsidók, arisztokraták, akik azt hirdették, hogy Magyarországnak meg kell védenie az érdekeit; liberális, szociáldemokrata és kispolgár politikusok; média személyiségek; sőt, még néhány külföldi diplomata is. Őket azonnal letartóztatták; sokukat megkínózták. Legtöbbjük Mauthausenben, az egyik első és legnagyobb koncentrációs táborban végezte, amelyet a náci Németország 1938-ban épített Ausztriában, Linz mellett.⁴³

⁴² Az 1941-es népszámlálás szerint az akkor a Magyar Királysághoz tartozó területen (amely kisebb volt, mint a trianoni békeszerződés előtti terület, de nagyobb, mint az ország közvetlen Trianon utáni mérete a háború első éveiben Magyarország által visszaszerzett területek miatt) 725.000 zsidó élt; a trianoni Magyarország területén 461.771; Budapesten 231.453. (Lévai Jenő, A pesti gettó története, pp. 227-228). Ezek a számok a zsidókat önkényesen meghatározott etnikai hovatartozásuk alapján határozták meg, nem pedig vallási hovatartozásuk alapján. Az idézett számok nem tartalmazzák az egykori Nagy-

Magyarország azon területein élő zsidókat, amelyek nem, vagy még nem kerültek vissza Magyarországhoz. A 725.000-ben mintegy 100.000 olyan személy is szerepel, akik áttértek a kereszténységre, de az akkor hatályos magyarországi faji szabályok szerint mégis zsidóknak számítottak.

⁴³ Mauthausenben a tábor 1938. augusztusi megnyitása és az amerikai hadsereg általi 1945. májusi felszabadítása között becslések szerint 200.000 fogoly fordult meg. Nagybátyám, Vas Rezső, egyike volt a túlélő raboknak

5. Megérkezik Adolf Eichmann; megkezdődik a deportálások villámgyors végrehajtása

Márciusban a német megszálló erőkkel érkezett meg Adolf Eichmann, aki akkoriban látványos SS-karrierje csúcsán állt, mint a magyarországi zsidókkal kapcsolatos "végső megoldás" végrehajtásáért felelős Sonderkommando egység vezetője. Jól felkészült volt. Ausztria 1938-as annektálása után Eichmannt Bécsbe küldték, hogy megtisztítsa a várost a zsidóktól. Egy évvel később Prágába küldték hasonló feladattal. 1942 januárjában részt vett a Wannsee-ben (Berlin mellett) tartott titkos találkozón, ahol a náci felső vezetés döntött az iparszerű "végső megoldásról", hogy megszabaduljanak Európa 11 millióra becsült zsidójától. Eichmannt gyakorlatilag főhóhérnak nevezték ki, aki a megszállt vagy szövetséges Európából a zsidóknak az auschwitz-birkenau-i és más megsemmisítő táborokba való elszállításáért felelt.⁴⁴

Eichmann személyesen vette át a magyarországi zsidók megölésére vonatkozó tervek kidolgozását. Szorosan együttműködött Magyarország két legelvetemültebb antiszemitájával, az újonnan kinevezett államtitkárokkal, Endre Lászlóval és Baky Lászlóval. Ők azt javasolták, hogy a deportálásokat Budapesten kezdjék meg. Eichmann ezt ellenezte, szerinte a fővároson kívül kellene kezdeni, mert az egyszerűbb és kevésbé feltűnő lenne. Így Budapestet egyelőre békén hagyva az országot kilenc zónára osztották; minden zóna egy-egy csendőrségi körzetnek felelt meg. Zónáról zónára a zsidókat regionális gettókba kényszerítették, majd zsúfolt marhavagonokba zárva többnyire Auschwitz-Birkenaubá szállították, ahol többségüket már érkezésükkor elgázostották, köztük apai nagyanyámat, akit Kassáról (ma Kosice) deportáltak. Ez volt 437.402 magyar zsidó sorsa.⁴⁵ Hogy mi történt az Auschwitzba érkezéskor, az nagynéném (Háber Tiborné, leánykori nevén Berta Singer) percről percre leírt visszaemlékezésében olvasható **(9B fejezet)**, akit oda deportáltak, de sikerült túlélnie.

Az egész művelet, amely közel félmillió zsidót vitt el Magyarországról, mindössze két hónapig tartott! Az emberek összegyűjtése április 16-án kezdődött. Az első marhavagon május 15-én, az utolsó 1944. július 9-én indult el.⁴⁶ Ez a művelet volt az egész európai

⁴⁴ Egy tömör, 11 perces videó magyarázza el a "végső megoldás" kidolgozását és végrehajtását:

yadvashem.org/education/educational-videos/video-toolbox/hevt-final-solution.html

Egy kötelezően megtekintendő, 9 perces videó:

the-map-as-history.com/Second-World-War-1939-1945/the-final-solution-the-holocaust-the-shoah
dokumentálja, hogyan szervezte meg az SS az európai zsidók szállítási logisztikáját és szisztematikus megsemmisítését.

⁴⁵ A 437.000-ból körülbelül 20.000-et az alsó-ausztriai Strasshofba küldtek, ahol majdnem mindenki túlélte a háborút.

⁴⁶ Valójában az utolsó két hosszú, zsidókat Auschwitzba szállító transzportvonal július 19-én, illetve 25-én hagyta el Magyarországot, miután Horthy július 6-án elrendelte a deportálások felfüggesztését.

holokauszt során az embertömegek legkoncentráltabb és legbrutálisabb, leghatékonyabb iparszerű megsemmisítése.

Hogy a deportálások valódi célját a rémült zsidók, a magyar közvélemény és a nemzetközi közösség előtt rejtve tartásuk, a félrevezető magyarázat az volt, hogy Magyarország 50.000-100.000 zsidó munkást „kölcsonöz” Németországnak, hogy segítsenek a háborús erőfeszítésekben, a családtagok pedig „velük utaznak”, így a munkások produktívabbak lesznek, mert nem kell aggódniuk az otthoni családjukért.

A német megszállók Európa-szerte jól bevált gyakorlatát követve Eichmann Budapesten országos Zsidó Tanácsot (Judenrat) hozott létre, amely a főbb zsidó vallási szervezetek nyolc prominens vezetőjéből állt. Eichmann többször is találkozott a Judenrat tagjaival. Megfélemlítés (rokonok és mások túszul ejtése), ígérek és kisebb ügyekben tett alkalmi engedmények kombinációjával rábírta a vezetőket, hogy utasítsák a Tanács szerte Magyarországon sebtében felállított társszervezeteit a német és helyi kormányzati utasítások maradéktalan betartására és a zsidók megnyugtására. Amikor a Zsidó Tanács válaszokért és segítségért a magyar kormányhoz fordult – amelyet már a minden ízében náci Sztójay irányított –, azt mondták, hogy teljes mértékben tegyenek eleget minden német kérésnek.

Nehogy az a benyomás alakuljon ki, hogy a németek közvetlenül hajtották végre a "végső megoldást" a magyarországi zsidókon, sietek hozzátenni, hogy ez nem így volt. A központi és helyi zsidó tanácsok kivételével a németek túlnyomórészt a magyar központi, területi és helyi kormányok nagyszámú készséges kollaboránsa, a különösen kegyetlen, 20.000 fős magyar csendőrség, valamint más magyar rendőri és katonai egységek segítségével hajtották végre emberiség elleni bűneiket. A magyar hatóságok igénybe vették a köztisztviselők, tanárok, vasutasok, orvosok, bábák stb. szolgálatát is. A történelem nem jegyez fel egyetlen esetet sem, hogy a hatóságok kegyetlen, a zsidókkal való embertelen bánásmódra vonatkozó utasításainak kiszolgáltatását nyíltan megtagadták volna.

1944 júliusában Hitler mindenható magyarországi nagykövete, Edmund Veessenmayer, aki a német megszállás után nyíltan mozgatta a politikai szálakat Magyarországon, jelenthette Berlinbe, hogy „Budapest kivételével Magyarország zsidómentes”. Veessenmayer elégedetlen volt a deportálások ütemével, és szorgalmazta, hogy a budapesti zsidókat is deportálják.

Miközben ezek a szörnyű események zajlottak, mi volt Horthy kormányzó álláspontja?

Az 1944. március 29-i kabinetülésen Sztójay miniszterelnök bejelentette: „Horthy kormányzó úr arról tájékoztatott, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatos minden új törvény és rendelet tekintetében teljesen szabad kezét ad kormányomnak, a kormányzó úr nem

kíván befolyást gyakorolni.”⁴⁷ Horthy tehát megtartotta formális államfői pozícióját, de a magyarországi zsidók sorsáért másokra hárította a felelősséget.

6. Eközben Budapesten

1944. április 5-től kezdődően minden hatéves és idősebb zsidónak, aki kilépett otthonából, egy nagyméretű (legalább 10x10 cm) sárga csillagot kellett viselnie a felsőruházatának bal felső részén, „hogy a lakosság többi része számára jelezze, hogy nemzetbiztonsági kockázatot jelent”. Emlékszem, amikor Anya a kabátomra tűzte az élénksárga csillagot. Nem voltam még nyolcéves. Próbálta, de nem tudta visszatartani a könnyeit.

1944 júniusának közepén Budapest főpolgármestere elrendelte, hogy a városban minden zsidónak be kell költöznie a 2000 úgynevezett "sárga csillagos" épület egyikébe; mindegyiknek a bejáratát egy nagy sárga csillag jelölte. Ahelyett, hogy akkoriban egyetlen központi budapesti gettót hoztak volna létre (erre később került sor), a kijelölt épületek a városban szerteszét voltak. A fő cél a zsidók koncentrálása volt az esetleges deportáláshoz. Másodlagos cél lehetett a fontos épületek védelme a szövetségesek bombázásai ellen. Anyámat, két nagynénémet, anyai nagyanyámat és engem egy ilyen épületben, a divatos Andrassy út egyik mellékutcájában lévő luxusépületben költöztettek be egy szobába.⁴⁸ Ez a sárga csillagos ház a titkosrendőrség (Gestapo) Andrassy út 60. szám alatti magyarországi központjának közelében volt.⁴⁹ A logisztikai

⁴⁷ Szita Szabolcs, *Magyar Sorsok Auschwitz-Birkenauban* (Budapest: Nolan Libro, 2018), p. 63. és Lévai Jenő, id. mű, p. 234.

Lehetséges, hogy Horthy még mindig abban reménykedett, hogy Hitler megtartja a szavát, miszerint, ha ő és a kormány hűséget mutat a náci Németországnak, akkor kivonják a német csapatokat. Egyébként Horthy zsidókhoz való hozzáállását a következő hihető kijelentés jellemezte, amelyet Bakó László tulajdonított neki: “Megvetem a kommunista és a galíciai [haszid] zsidókat; szabaduljon meg tőlük az ország. Azonban a zsidók között is vannak jó magyarok, például ...” (több szupergazdag iparmágnást is megnevezett). Lévai, id. mű, p. 246.

⁴⁸ Az Andrassy út (még mindig így nevezik) a New York-i Park Ave vagy a Fifth Ave és a párizsi Champs Elysees budapesti megfelelője. A Gestapo főhadiszállásának épülete az Andrassy út 60. szám alatt a háború után a kommunista titkosrendőrség főhadiszállása lett. Ma ez a Terror Háza Múzeum.

⁴⁹ Pusztai véletlen folytán 1958 nyarán New Yorkban megtudtam, hogy 1944-ben az Andrassy úton vagy annak közelében lévő luxus lakóhelyünket, amelynek tetején állítólag sárga csillag is volt, azért utalták ki zsidóknak, hogy megpróbálják megvédeni a közeli Gestapo-hadiszállást a szövetségesek bombázásaitól. Miután elvégeztem az első évemet a floridai Lakeland-i Florida Southern College-ban egyéves magyar menekültösztöndíjjal, egy akkoriban kiválónak tűnő nyári könyvelői állást kaptam a Theurer Inc. cégnél New Yorkban. Hamarosan állandó állást ajánlottak a cégnél, ezért úgy döntöttem, hogy nem megyek vissza a főiskolára, és kibéreltem egy lakást Manhattanben, a 67. utcában, a Broadway közelében. Egy munkatársam azonban rábeszélte, hogy folytassam a főiskolai tanulmányaimat. Ezért a New York Timesban meghirdettem a lakás albérletbe adását. Az első jelentkezőről, aki idős édesanyjának keresett albérletet, kiderült, hogy egy volt brit RAF (Royal Airforce) pilóta, aki 1944 nyarán több bevetést is repült Budapest bombázására. “Igen, emlékszem” – mondta, amikor megtudta, hogy 1956-os magyar menekült vagyok az Egyesült Államokban Budapestről, és 1944-ben az Andrassy út közelében egy sárga

feladatot, hogy eldöntsék, melyik zsidó családnak honnan hová kell költöznie, a Zsidó Tanácsra bízta; ők voltak felelősek az áttelepítésre kényszerített zsidók hátrahagyott személyes tárgyainak leltározásáért is. A következő néhány hónap során közel 200.000 zsidót költöztettek sárga csillagos épületbe, mintegy 7500 lakás kiürítésével.⁵⁰

7. Auschwitz titka feltárul

1944 tavaszán és nyarán az auschwitz-birkenai és más iparszerű megsemmisítő táborokról szóló hihetetlen hírek kezdtek terjedni a megszállt területeken, valamint nemzetközi szinten is. Például két szlovák fogoly, akik hosszú fogság után április 7-én merészen megszöktek Auschwitzból, Rudolf Vrba és Alfred Wetzler (ők magyarul is beszéltek) részletes leírást adtak a megsemmisítő műveletekről. Elmarasztaló dokumentumuk „Auschwitzi jegyzőkönyvek”⁵¹ néven vált ismertté. Bizonyos, hogy Horthy kormányzó több személyen, köztük saját menyén keresztül is kapott néhány példányt.⁵² A dokumentum összefoglalóját először május 15-én a BBC, majd nem sokkal később a New York Times és svájci lapok hozták nyilvánosságra.

Ekkoriban kezdtek felhangzani befolyásos tiltakozó hangok, különösen a magyarországi zsidók tömeges deportálása ellen. Horthyhoz például Franklin Roosevelttől, a svéd királytól, a semleges országok budapesti diplomatáitól (köztük Raoul Wallenbergtől és Carl Lutz-tól), sőt még a pápától is érkeztek kérések a deportálások leállítására.⁵³ Budapest ismételt szövetséges

csillagos házban laktam. “Az egyik bevetésen a célpontunk a Gestapo épülete volt Budapest belvárosában. Emlékszem, hogy veszélyesen alacsonyan kellett repülnöm, hogy megpróbáljuk pontosan bombázni, mert több közeli épületet sárga csillagos házként jelöltek meg, amelyeket zsidók laktak; igyekeztünk elkerülni, hogy eltaláljuk őket.” A három generációval később e fejezethez végzett kutatásom azt sugallja, hogy az egykori RAF-pilóta talán kreatív történetmesélésben volt bűnös, hogy lenyűgözzön. A mai napig nem találtam feljegyzést a Gestapo épületének célzott bombázásáról. 1944-ben a légi bombázási technika valószínűleg nem volt elég fejlett ahhoz, hogy egy zsúfolt városban egyetlen épületet próbáljanak meg elpusztítani. Az azonban kétségtelenül igaz, hogy Budapestet 1944-ben többször is bombázták a levegőből; először április 2-án. Az Operation Gardening (Kertészet hadművelet) keretében brit és amerikai bombázók aknákat dobtak a Dunába, és magyar olajfinomítókat és tárolótartályokat semmisítettek meg. Az amerikai repülőgépek röplapokat is ledobtak a németek által megszállt Budapestre, amelyekben “büntetéssel” fenyegették azokat, akik felelősek a magyar zsidók auschwitz-i gázkamrákba való deportálásáért.

[history.com/this-day-in-history/american-bombers-deluge-budapest-in-more-ways-than-one](https://www.history.com/this-day-in-history/american-bombers-deluge-budapest-in-more-ways-than-one)

⁵⁰ Lévai, id. mű, p. 249.

⁵¹ Hogy hogyan készültek a jelentéseik, hogyan fordították le őket több nyelvre, és mikor adták át azokat a szlovákiai és magyarországi zsidó és keresztény szervezetek vezetőinek, a svájci Vöröskeresztnek, valamint a szövetségeseknek, lásd Szita Szabolcs, id. mű, pp. 50-57.

⁵² Szita, id. mű, p. 54.

⁵³ A pápa legfőbb gondja az volt, hogy a deportálások alól mentesítse a keresztény hitre tért zsidókat. Ezzel szemben a pápa 1930 és 1945 közötti magyarországi vezető diplomatája, Angelo Rotta nuncius ennél jóval többet tett, és a holokauszt idején a magyarországi zsidók egyik legmerészebb és

bombázását (amely áprilisban kezdődött) a deportálások büntetéseként (és a további deportálások elleni figyelmeztetésként) lehetett értelmezni. Horthy, aki egész felnőtt korában katonatiszt volt, 1944 nyarán már tudhatta, hogy a németek elveszítik a háborút, és számonkérés következik.⁵⁴

8. Horthy akcióba lép, és felfüggeszti a budapesti deportálásokat: 1944. július

Június 26-án Horthy összehívta és elnökölte a Koronatanács (a kormányzó plusz a kabinet) ülést, ahol megemlítette azokat a tiltakozásokat, amelyeket belföldről és külföldről kapott a zsidókkal való szörnyű bánásmód miatt. A túlkapásokért Baky Lászlót és Endre Lászlót tette felelőssé. Több javaslatot tett: korlátozni, esetleg leállítani a deportálásokat, Bakyt lemondásra kényszeríteni, Endrét pedig más megbízatással megbízni. „Ha pedig a németek ragaszkodnak a deportálások folytatásához, akkor a magyar hatóságok, különösen a csendőrség szüntesse meg az együttműködést.” Amihez ragaszkodik (és nem csak ajánlja), mondta Horthy, az az, hogy a Magyarországon szükséges zsidó kényszermunkásoknak, családtagjaiknak és az "egyéniileg mentesített" zsidóknak engedélyezni kell, hogy az országban maradhassanak. Veessenmayer jelentése Berlinbe a Koronatanács üléséről: „Jaross Andor belügyminiszternek köszönhetjük, hogy Horthy javaslatait elutasították”.⁵⁵

Július első napjaiban Baky és kollaboránsai vidékről csendőrségi erősítést hoztak Budapestre. Erős volt a gyanú, hogy célja egy puccs végrehajtása (Horthy, esetleg Sztójay erőszakos likvidálása) és a zsidók deportálása Budapestről. A deportálások valóban azonnal megkezdődtek a külvárosokból. Erre válaszul Horthy utasította a csendőrséget, hogy hagyja el Budapestet, és július 6-án elrendelte a deportálások

leghatékonyabb diplomáciai megmentője lett. Tetteiért Rottát az izraeli Yad Vashem a Nemzetek Igazai közé választotta.

⁵⁴ Sztójay miniszterelnök június 6-án találkozott Hitlerrel. Átadta Horthy levelét, amelyben emlékeztette Hitlert március 18-i ígéretére, hogy a német csapatokat hamarosan kivonják Magyarországról. Hitler azt válaszolta, hogy a csapatok kivonásának előfeltétele az összes magyar zsidó deportálása volt. Horthy nagyjából ugyanekkor azt írta Sztójainak, hogy bár tisztában van azzal, hogy a kormány kénytelen olyan intézkedéseket hozni a zsidók ellen, amelyeket ő (Horthy) nem tud elnézni és nem tud felelősséget vállalni érte, Horthy mégis azt javasolta, hogy a kormány kezelje úgy a zsidókérdést, hogy az „jobban megfeleljen Magyarország érdekeinek”. Így, miközben Horthy június elején megszűnt önzetlen szemlélődő lenni, még mindig nem lépett fel, (hogy elrendelje vagy legalábbis kérje), hogy állítsák le a deportálásokat. Horthy feljegyzése volt az egyik legfontosabb napirendi pont a kabinet június 21-i ülésén, amelyre meghívták Baky Lászlót, Endre Lászlót és a csendőrség parancsnokát. Elhangzottak a külföldi sajtó és a diplomaták szörnyű vádjai, valamint Magyarország egyes vallási vezetőinek tiltakozása, és az a hír, hogy eddigre már 400 ezer zsidót deportáltak. Az egyetlen kézzelfogható engedmény ezekre a tiltakozásokra az a döntés volt, hogy „azt a néhány zsidót”, akik kivételt kaptak, nem kellett elhurcolni. A következő fejezet azt tárgyalja, hogy mely zsidók kaptak felmentést a sárga csillag viselése alól.

⁵⁵ Lévai, id. mű, p. 257. július 2-án Horthy azt javasolta Veessenmayernek, hogy a kényszermunkások mellett, akikre Magyarországnak munkásként szüksége van, ne deportálják az orvosokat és a keresztény hitre tért zsidókat se. (Braham, id. mű, p. 1128.)

felfüggesztését. (Horthy és mások szerepének részletesebb tárgyalása a budapesti zsidóság nagy százalékanak átmeneti és részleges túlélésében a **12A** és **12B fejezetben** található.)

Július 7-én Horthy audienciára hívta Lakatos Gézát, egy tisztességes, politikamentes katonát, a hadsereg három legmagasabb rangú tábornokának egyikét. Miután keserűen panaszkodott a magyar katonák német hadsereg általi értelmetlen feláldozásáról, arról, hogy Magyarország hírnevének mennyit árt a zsidókkal szembeni kegyetlenség, és arról, hogy a politikai rendet a szélsőjobboldali nyilas (náci) párt fenyegeti, Horthy közölte, hogy másnap felmenti Sztójayt, és Lakatosot nevezi ki miniszterelnöknek (ahogyan azt 1921-1931-es miniszterelnöke és barátja, Bethlen István javasolta neki). Lakatos, miután ezt átgondolta, megkérdezte Horthyt és bizalmasait: „Elég erős-e a magyarországi német hadsereg ahhoz, hogy erőszakkal megvédje Sztójayt és kabinetjét?”. Meggyőződve arról, hogy igen, és felismerve, hogy Hitler nem habozna erőszakot alkalmazni, Horthy elfogadta Lakatos javaslatát, hogy várjon meg egy kedvezőbb időpontot (amikor Németország tovább gyengül a harctéren) Sztójay menesztésével, új kormány alakításával és a háborúból való kilépéssel, és hogy addig ne mondjon le.⁵⁶

Eközben a Sztójay-kormány hitelt adva a német és a médiában gátlástalanul terjesztett saját propagandájának – miszerint Németország csodafegyverei hamarosan bemutatkoznak, és a német győzelem biztos (annak ellenére, hogy a német és magyar hadseregek hatalmas veszteségeket szenvedtek és hónapok óta visszavonulnak) –, lelkesen teljesített minden német gazdasági és katonai követelést, egyre nagyobb mértékben alárendelve Magyarország emberi és gazdasági erőforrásait a német háborús céloknak.

Bár a deportálások nem álltak le rögtön, amikor Horthy ezt elrendelte (sőt, lassított ütemben egészen július végéig folytak), a nácikkal együttműködő magyar kormány és a németek úgy döntöttek, hogy az új helyzet taktikai visszavonulást tesz szükségessé, ami a Magyarországon maradt zsidókkal való bánásmódot illeti. Sztójay miniszterelnök július közepe táján jelentette be, hogy Hitler beleegyezett (valószínűleg Veessenmayer ajánlására), hogy eleget tegyünk a svéd, svájci és amerikai kéréseknek, hogy (legalábbis papíron) „engedélyezzük bizonyos számú zsidó kivándorlását Palesztinába”.⁵⁷ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy azokat, akiknek a svéd, a svájci, a pápai követség (Angelo Rotta nuncius) és más semleges országok konzulátusai által kiállított okmányaik voltak, amelyek szerint „kivándorlásra várnak”, egyelőre nem deportálják,

⁵⁶ Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. (Budapest: Európa Kiadó, 1992), pp. 107-109

⁵⁷ Lévai, id. mű, p. 259.

hanem „védett sárga csillagos házakban” maradhatnak, amelyek Buda egy szűk, Duna-parti szakaszán helyezkedtek el, amely később „nemzetközi gettó” néven vált ismertté.

9. Wallenberg és más diplomáciai mentők: 1944 júniusa - 1945 tavasza

Raoul Wallenberg 1944. június 9-én érkezett Budapestre svéd diplomataként, miután az Egyesült Államok kifejezett kérésére sietve felvették a svéd diplomáciai testületbe, hogy segítsen megmenteni a magyar zsidókat a haláltól. Svédország, mint névlegesen semleges ország, kritikusan fontos termelési és kereskedelmi szolgáltatásokat nyújtott a náci Németországnak; ennél fogva volt némi befolyása a Harmadik Birodalomra. Ez nem a megfelelő hely arra, hogy felidézzük Wallenberg számos, jól dokumentált hősiei tevékenységét hét hónapos (1944. június 9. - 1945. január 18.) magyarországi tartózkodása alatt (a mentőakciókról bővebben a **11B fejezetben**). Elég, ha csak annyit mondunk, hogy mentőtevékenységének középpontjában az állt, hogy több ezer svéd "védlevelet" (az előző fejezet utolsó bekezdésében említett fajtát) készített és osztott szét, és többször kockáztatta saját és társai életét, hogy megmentse azokat, akik ilyen dokumentumokkal rendelkeztek, de akiket ennek ellenére összetereltek, és már úton voltak az osztrák és német haláltáborokba. Raoul elképesztően rövid idő alatt több száz fős szervezetet hozott létre (többnyire zsidókból, akiknek kedvezményes státuszt szerzett), amelynek feladata a védelmet kérők átvilágítása, a védő okmányok elkészítése és kiosztása, valamint a „védettek” elhelyezésének és élelmezésének megszervezése a sietve létrehozott úgynevezett „nemzetközi gettóban”.⁵⁸

Wallenberg szorosan együttműködött egy másik svédvel, Valdemar Langlettel (és feleségével, Ninával), aki 1931 óta élt Budapesten. Valdemar folyékonyan beszélt magyarul, és a Svéd Vöröskereszt képviselőjeként szolgált. Langlet már hónapokkal Wallenberg érkezése előtt megkezdte a zsidók számára a védlevelek kiállítását.⁵⁹ Raoul szorosan együttműködött egy másik hős mentővel, Carl Lutz svájci diplomatával is, aki az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok magyarországi érdekeinek hivatalos diplomáciai képviselője volt (1942-45). Lutz abban a helyzetben volt, hogy csodálatos mentőakciókat hajthatott végre, ezeket mentett meg védlevelek kiállításával és zsidók, köztük cionista harcosok elrejtésével „a svájci követség által védettnek nyilvánított”

⁵⁸ Könyvek tucatjai és cikkek százai írták meg Wallenberg hősiei budapesti tevékenységének krónikáját, így ezeket itt nem szükséges idézni.

⁵⁹ Két könyv, amelyet maguk a mentők írtak, eredetileg svéd nyelven: Valdemar Langlet, *Reign of Terror: The Budapest Memoirs of Valdemar Langlet 1944-1945* (A terror uralma: Valdemar Langlet budapesti visszaemlékezései 1944-1945; NY: Skyhorse Publishing, 2013), és Nina Langlet, *A svéd mentőakció, 1944* (Budapest: Kossuth, 1988).

épületekben; a leghíresebb ilyen épület az úgynevezett Üvegház volt Budapest központjában.⁶⁰

Az említett (és más) diplomaták hősie mentőakciói Magyarország 1944. március 19-i német katonai megszállása után történtek, amikor a holokauszt örvénye elnyelte Magyarországot, és 1945. január 18-án, amikor a Vörös Hadsereg felszabadította a budapesti központi gettót.

10. Horthy megpróbál kilépni a háborúból: 1944. augusztus 29. - október 15.

1944. augusztus 23-án Románia átállt a másik oldalra, hadseregét Németország ellen fordította, és semmissé nyilvánította a Magyarországnak néhány évvel korábban, német nyomásra aláírt területi engedményeit.

Horthy számára úgy tűnt, hogy ez a megfelelő pillanat a cselekvésre. Augusztus 25-én ismét felhívta Lakatost. A kormányzó, Bethlen, Lakatos és Horthy más bizalmasai megegyeztek abban, hogy Lakatost kell felkérni egy új kormány megalakítására (ő beleegyezett), és eldöntötték, hogy kiket kérnek fel a kormányba (csak náciellenes érzelműeket). Megtudták, hogy a németek gyanakodnak valamire, mert egyre nagyobb német csapatokat vonnak össze Budapesten, és egész Budán elfoglalják állásaikat. Úgy döntöttek, bemutatják Lakatost (1890-1967) Veessenmayernek, mint miniszterelnök-jelöltet, aki átadja a németnek a tervezett kabinetbe kinevezettek listáját.⁶¹ Veessenmayer és Lakatos között elkecsereedett vita alakult ki minden egyes új kabinetbe kinevezetről. Végül Lakatos közölte Horthyval, hogy „az esetek 80%-ában a magyar álláspont győzött”.⁶² Ez természetesen azt jelentette, hogy Veessenmayernek sikerült két náci támogatót vagy szimpatizánst beültetnie a kormány kulcspozícióiba. A Lakatos-kabinetet augusztus 29-én hivatalosan is feleskették.

A német csapatok továbbra is fenyegető jelenlétének fényében az új kormány nyilvános álláspontja az volt, hogy Magyarország továbbra is részt vesz a háborúban. A titkos terv

⁶⁰ Theo Tschuy, *Dangerous Diplomacy: The Story of Carl Lutz, Rescuer of 62,000 Hungarian Jews* (Veszélyes diplomácia: Carl Lutz, 62.000 magyar zsidó megmentője; Grand Rapids, MI: Wm B. Eerdmans Publishing, 2000). A 62.000-es szám túlzó becslés, nem kell szó szerint venni. Az Üvegházról lásd Vámos György, *Üvegsziget - Történelmi antológia - Carl Lutz és a budapesti cionisták mentőakciói 1944-ben* (Budapest: Makkabi, 2008).

⁶¹ Lakatos, id. mű, pp. 115-119. Gyanítható, hogy Románia döntése és a folyamatos német katonai vereségek miatt Horthy úgy vélte, hogy a németekkel szembeni alkupozíciója javult.

⁶² Lakatos, id. mű, p. 119.

azonban az volt, hogy a lehető leghamarabb békekérelmet nyújtanak be.⁶³ Lakatos a háború után kiadott könyvében ismertette új kormányának körülményeit:



3B-1 kép. Lakatos Géza miniszterelnök, 1944. augusztus 29. - október 15.

Forrás: origo.hu/*Lakatos described his new government's circumstances*

Magyarországot egy nagyhatalom megszállta és megbénította. Egyidejűleg egy másik nagyhatalom ellen voltunk kénytelenek harcolni, amely azzal fenyegetett, hogy elsöpör mindent, amit a magyar társadalom képviselt. A Szövetségesek bombáztak minket. Ugyanakkor Magyarország nem választott hazai náci-jait azt tervezték, hogy német segítséggel, erőszakkal ragadják meg a hatalmat. (még mindig illegális) kommunisták buzdították a munkásokat, hogy követeljék a kormánytól, kössenek azonnal békét. A magyarok elkeseredetten egymás ellen voltak. A márciusi német megszállás óta a sajtó totálisan félrevezette a lakosságot, hogy a győzelem már a küszöbön áll. Így rám hárult az a lehetetlen feladat, hogy meggyőzzem a népet – és a német hadseregbe integrált maradék magyar katonákat –, hogy a kapituláció az egyetlen lehetőség. Magyarországnak nem volt többé harcoló hadserege; az idegen érdekek szolgálatában kivérezgették.⁶⁴

⁶³ A béke azonnali kiharcolása nem volt megvalósítható, írja Lakatos, amíg nem sikerült leváltani Sztójay náci és háborút támogató kinevezettjeit országszerte; amíg a lakosságot nem tájékoztatták a valós katonai helyzetről (hogy masszív szovjet csapatok már Magyarország határainál vannak); és amíg a kormány nem tudott biztonságos kommunikációs vonalat kiépíteni a britekkel és az oroszokkal (id. mű, pp. 124., 129-131.). Horthy és az új kormány egy ideig abban az illúzióban élt – vagy abban reménykedett –, hogy sikerül meggyőzniük a briteket, hogy segítsenek Magyarországnak elkerülni a szovjet, vagy kizárólag szovjet, megszállást és békefeltételeket. Eltartott egy ideig, amíg a megismételt brit válasz megérkezett: Magyarországnak közvetlenül a szovjetekkel kellene kidolgoznia a békeszerződést.

⁶⁴ Lakatos, id. mű, 120, 127.

Miután megtudta, hogy a szovjet csapatok Magyarország határainál gyülekeznek és gyorsan haladnak nyugat felé, Horthy szeptember 7-én összehívta a Koronatanácsot, hogy eldöntsék, hogyan lenne legjobb békét kötni. Horthy úgy vélte, hogy ha a Vörös Hadsereg békésen, és nem véres harcok árán foglalja el Magyarországot, akkor Magyarország kedvezőbb békefeltételeket kaphat. Horthy a magyar fiatalok életét is meg akarta menteni. Az ezt követő vitában a kabinet egyes tagjai (azok, akiket Veessenmayernek sikerült „megmentenie” a Lakatossal folytatott tárgyalásai során) ellenezték, hogy Magyarország békét kössön a szovjetekkel. Mások a káosztól tartottak, amely – akárcsak közvetlenül az első világháború végnapjai után – azután alakulhat ki, hogy a magyar katonák tudomást szereznek a folyamatban lévő béketárgyalásokról, különösen, ha a szovjetek késlekednek a válasszal, vagy elfogadhatatlan feltételeket követelnek. Egy ilyen eshetőség esetén a visszakozás lehetetlen lenne. Csataj Lajos honvédelmi miniszter kompromisszumot ajánlott, és azt elfogadták: „Adjunk azonnali ultimátumot a németeknek, hogy vagy 24 órán belül öt páncélosadosztályt bocsátanak rendelkezésre Magyarország keleti határainak védelmére, vagy békét kötünk az oroszokkal.”⁶⁵ Lakatos ezt az üzenetet adta át. (Utólag kiderült, hogy ez volt az egyik hatalmas hiba aközül a sok közül, ahogyan Horthy és tanácsadói megpróbálták Magyarországot kivonni a háborúból.)

* * *

11. Közbevető értékelés Magyarország különbéke-keresési kísérleteiről

A történelmi pontosság érdekében fontos megjegyezni, hogy bármennyire is ügyesen próbált volna Kállay, Horthy és Lakatos különbékét kieszközölni a szövetségesekkel, erőfeszítéseik kudarcra voltak ítélve. 1943-ban Roosevelt és Churchill megállapodott abban, hogy 1944-ben Normandia lerohanásával megtámadják a náci Németországot. Ezért fontos volt, hogy az amerikaiak és a britek mindent megtegyenek, hogy erőik minél kevesebb német katonával találkozzanak. Az elfogadott stratégia az volt, hogy Hitler tudtára adják, hogy tengelyhatalmi szövetségesei – Magyarország és Románia – békét kérnek, hogy a német hadsereg kénytelen legyen megszállni az „áruló” országokat. Allen Dulles, aki akkoriban az amerikai kémhálózat vezetője volt Svájcban, és részt vett a Magyarországgal és Romániával folytatott titkos tárgyalásokon, ennek megfelelően kapott utasítást. Dulles jelentette: „Már tájékoztattuk Adolfot és fiait”.

⁶⁵ Lakatos, id. mű, 132. Ez a “kompromisszum” újabb példája Horthy és jószándékú támogatói végletes politikai és pszichológiai naivitásának a náci Németországgal szembeni fellépés tekintetében. Éleslátásról tanúskodó visszatekintés a körülményekről és a Horthy és a Lakatos-kormány által elkövetett számos hibáról, amelyek hozzájárultak a siker esélyének elvesztéséhez: id. mű, pp. 188-192.

Következtetés: a különbéke sikerének kulcsa nem Budapesten, hanem Washingtonban és Londonban volt.⁶⁶

12. Szálasi váltja Horthyt

A Horthy által augusztus 29-én hivatalosan kinevezett Lakatos-kormány és a náci Szálasi és a németek által október 16-án végrehajtott puccs között (49 nap telt el) a budapesti zsidóság helyzete – sárga csillagos házakban sínylődve, mozgásukban és tevékenységükben erősen korlátozva – sem nem javult, sem nem romlott.

Október 15-én az országos rádióban felolvasták Horthy rosszul előkészített és provokatívan megfogalmazott kiáltványát, amely szerint Magyarország fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól (amit Horthy titokban, miniszterelnökének, Lakatosnak és a kabinetnek a tájékoztatása nélkül tett meg). Lakatos miniszterelnök megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy a szövegben benne maradt az a mondat – "Magyarország most már úgy tekinti, hogy háborúban áll a náci Németországgal" –, amely ellen a tervezet bemutatásakor hevesen tiltakozott, mert tudta, milyen azonnali következményei lesznek, és hogy nem kérték fel a végleges változat ellenjegyzésére, ahogyan az a kormányzó nevében kiadott kulcsfontosságú hivatalos dokumentumok esetében szokás volt. Valószínű, hogy ezt a provokációt – azzal együtt, hogy a németek ugyanazon a napon túsul ejtették Horthy egyetlen életben maradt fiát – azért rendezték, hogy ürügyül szolgáljon Horthy és kormánya leváltásához. Horthyt, Lakatos és másokat letartóztattak, Horthyt pedig arra kényszerítették ("ha újra látni akarja a fiát"), hogy a szupernáci Szálasi Ferencet (1897-1946) nevezze ki miniszterelnöknek. Horthy engedelmeskedett, mivel úgy vélte, hogy nincs más választása.

⁶⁶ Ezt a tényt Borhi László magyar történész széles körű kutatásai tárták fel a brit és az amerikai nemzeti levéltárakban, valamint a George Bush elnöki könyvtárban. Megállapításairól és következtetéseiről *Dealing with Dictators: The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942-1989* (Diktátorokkal való bánásmód: Az Egyesült Államok, Magyarország és Kelet-Közép-Európa, 1942-1989) című könyvének 1. fejezetében számol be (Bloomington: Indiana U Press, 2016). Egy rövid idézet Borhitól: "Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia azért döntött úgy, hogy provokálja Magyarországot (és Románia) német invázióját, hogy szétszórja a németeket Nyugat-Európában, és megkönnyítse a szövetségesek 1944-es franciaországi partraszállását. Úgy tűnik, ezt a döntést úgy hozták meg, hogy nem törődtek sem az utolsó megmaradt európai zsidó közösséggel, amely akkoriban 825.000 embert számlált (beleértve a visszakapott és visszafoglalt területeket is), sem a magyar demokratikus elemekkel. A szövetséges tervezők arra számítottak, hogy a németeknek tíz-tizenöt hadosztályra lesz szükségük Magyarország elfoglalásához, olyan csapatokra, amelyek így nem álltak volna rendelkezésre a normandiai harcokhoz... Úgy tűnik azonban, hogy nem végeztek számításokat annak megállapítására, hogy ... ezek a várt nyereségek ellensúlyozzák-e majdnem egymillió ember esetleges meggyilkolását. Allen Dulles szerint a számítás érzéketlen volt: a győzelem érdekében "néhány százezer élet nem számítana." (p. 12.)

Mivel a magyar katonai vezetők többsége hűséges volt a náci Németországhoz, Horthy legfőbb hadúr kiáltványát semmisnek nyilvánították. A háború folytatódott, a zsidókra újabb hatalmas terrorhullám zúdult, a deportálások és tömeggyilkosságok három hónapig tartottak, amíg a Vörös Hadsereg fel nem szabadította a fővárost.

Leszámítva a művelt magyarok nem elhanyagolható részét, akiket elkápráztatott a náci ideológia és gyakorlat, és akik Hitler belpolitikai eredményeinek és lenyűgöző kezdeti katonai sikereinek (mindkettőt eltúlozta a szüntelen propaganda) láttán fanatikus fasisztákká váltak, Szálasi Ferenc náci (magyarul „nyilas”, ami a nyilaskeresztes párthoz tartozást jelent) mozgalma a társadalom legsó, lumpen elemeinek – a „csőcseléknek” – lelkes támogatásán nyugodott. Hirtelen ellenőrizetlen hatalmat kaptak, mint „a nemzet védelmezői”. Megrészegültek a lehetőségektől, hogy másokat irányíthassanak, kirabolhassanak, kínozhassanak és gyilkolhassanak. Szálasi három hónapos uralmát találóan nevezhetjük „mobokráciának”. A csőcselék elsődleges célpontjai a régóta megvetett és megalázott „mocskosul gazdag, áruló, elfajzott emberek”, a zsidók voltak.



3B-2 kép. Szálasi Ferenc

Forrás: cultura.hu/szub-kultura/szalasi-ferenc-1942-1946

A Szálasi hatalomra kerülését követő napon Eichmann visszasietett Budapestre, hogy befejezze a munkát.

A történelem egyik meglepő paradoxona, hogy Szálasi nem támogatta az Eichmann-Baky-Endre-program újraindítását, amely 1944 május-júliusában 437.000 zsidót deportált Magyarországról, túlnyomórészt Auschwitzba. Szálasi megszállottja volt

annak, hogy kormánya teljes diplomáciai elismerést kapjon a semleges hatalmaktól, például Svédországtól és Svájctól. A semleges országok diplomatái – köztük Wallenberg, Lutz és Langlet – azt mondták Szálasinak, hogy a diplomáciai elismerés attól függ, hogyan bánnak a budapesti zsidókkal. Válaszul – és hogy megpróbálja bizonyítani, hogy „független” és nem német báb – Szálasi 1944. november 17-én bemutatta tervét a „zsidókérdés megoldására”. Ennek lényege az volt, hogy a zsidókat hat kategóriába sorolta, amelyek mindegyikét nemkívánatos elemként kezelte, amelytől meg kell szabadulni, de fokozatosan és differenciáltan.⁶⁷

Szálasi három fő kategóriáját azok alkották, (1) akik rendelkeztek a semleges országok diplomatái által kiállított védlevelekkel: ők a kerítés nélküli "nemzetközi gettóban" maradhattak, vagy beköltözhettek oda;⁶⁸ (2) akiket "kölcsön" adták volna Németországnak, hogy segítsék a háborús erőfeszítéseket; és (3) akiket egy újonnan felállított, elkerített, központi gettóba gyűjtöttek volna: főként a gyerekeket, az öregeket és a munkaképteleneket: az ő sorsukról később kellett volna dönten.

Eichmann, Veessenmayer és náci főnökeik nem nézték jó szemmel, hogy Szálasi korlátozza a deportálásokat, és fáradhatatlanul az összes zsidó átfogóbb és gyorsabb deportálását szorgalmazták. A végrehajtást azonban nemcsak Szálasi lassította, hanem inkább a vagonok, vonatok és hozzáértő adminisztrátorok szűkössége a háború utolsó, kaotikus hónapjaiban. Egy másik tényező: Himmler és az SS-vezetés már nem támogatta a további deportálásokat, sőt 1944 novemberében Himmler elrendelte azok leállítását, legalábbis Auschwitzba **(11B fejezet)**.

13. A deportálások folytatódnak

Az egyik terület, ahol a németek „sikert” arattak, az volt, hogy egyre több zsidót szereztek kényszermunkásként „kölcsönbe”, hogy segítsék a háborús erőfeszítéseket.

Emlékszem, hogy november harmadik hete körül Anya visszajött az Andrássy út közeli lakásunkba (a zsidók csak egy órát tartózkodhattak az utcán, reggel 8 és 9 óra között), és azt mondta, hogy plakátokat látott, amelyek szerint a 16 és 40 év közötti zsidó

⁶⁷ Lévai Jenő, id. mű, p. 262.

⁶⁸ Ez főként a Pozsonyi utcában és környékén, a Duna pesti oldalán, a Margit híd közelében helyezkedett el. Az ottani épületek többsége már sárga csillagos házként volt kijelölve. Budapesten másutt is voltak elszórtan olyan épületek, amelyeket hivatalosan “a semleges országok követségei által védettnek” jelöltek ki. Ezek többsége kolostor, kórház, árvaház és öregotthon volt. Szigorúan véve ezek is a “nemzetközi gettó” részei voltak. A “védett épületeken” olyan feliratok voltak, mint például: “Ez a semleges ország területe; belépni tilos”. Lakóik védelme Szálasi hatalomra kerüléséig (1944. október 16.) meglehetősen hatékony volt. Ezt követően a nyilas csőcselék gyakran támadta meg az ilyen épületeket is, kirabolva, elfogva és megölve (többnyire, de nem csak) az ott talált zsidókat.

nőknek három napra elegendő ruházattal és élelemmel kell munkára jelentkezniük, a kijelölt helyeken. Így aztán Anya, Marer Lajosné (született Háber Edit) és a velünk egy szobában lakó két nővére (nagynéném), Bányász Lajosné (Háber Márta) és Vas Rezsőné (Háber Ibolya) szomorúan kezdett el pakolni. Másnap reggel elbúcsúztak tőlem és anyukájuktól (nagymamámtól), Háber Lajosnétól (Kaufmann Júlia): "Pár nap múlva visszajövünk" – mondták búcsúzóul.

A következő néhány hét alatt körülbelül 100.000 (állítólag) munkaképes nőt (ők voltak többségben) és férfit deportáltak Németországba. Két fő útvonalat használtak. Nagy többségük néhány nagy téglagyárban, (többnyire Budapest Kőbánya kerületében) nyílt terepen gyülekezett; ahol a téli hidegben napokig egymáshoz szorulva, szociális létesítmények nélkül várakoztak. Néhány nap múlva kénytelenek voltak gyalogosan, több százas oszlopokban, maroknyi német és magyar katona és nyilas funkcionárius vezetésével elindulni a magyar-osztrák határváros, Hegyeshalom felé, majd tovább Németországba. Ez volt a hírhedt "halálmenet", amelynek során ezrek veszték oda: a lemaradókat lelőtték, sokan összeestek és a kimerültségtől haltak meg.

A másik fő útvonal a budapesti Józsefvárosi pályaudvarról – zsúfolásig megtelt – marhavagonokkal történő szállítás volt különböző németországi célállomásokra. Ez a józsefvárosi vasútállomás volt az a hely, ahol 1944. november 28-án Wallenberg vakmerően mentett ki zsidókat védőpapírokkal, és ahol fotósa, Veres Tamás titokban fényképeket készített, hogy dokumentálja a náci bűnöket.⁶⁹

Édesanyámat és két nagynénémet erről a vasútállomásról szállították a német koncentrációs táborba, a Berlintől 75 kilométerre északra fekvő Ravensbrückbe. Ravensbrücknek 40 altábora volt 70.000 – túlnyomórészt női – fogollyal 30 országból (8% Magyarországról).⁷⁰ Az altáborok egy része megsemmisítő központként szolgált. A ravenbrücki komplexum volt a Német Birodalom legnagyobb női koncentrációs tábora, méretét tekintve az auschwitz-birkenai női tábor után a második. A foglyokat elsősorban mezőgazdasági munkára és a fegyvergyárakba osztották be. Anyukám és nagynéném egy lőszergyárban dolgoztak. Mire megérkeztek, a barakkok borzalmasan túlzsúfoltak voltak, amit a förtelmes higiéniai körülmények, az éhezés és a terjedő tífuszjárvány súlyosbított. Szerencsére anyám és nagynéném nem fertőződtek meg; túléltek, csontsoványan. Ravensbrücköt 1945 áprilisában szabadították fel a szovjet csapatok. A három nő rendkívül nehéz körülmények között, 1945 nyarán jutott vissza Budapestre. (A **9A** és **9B fejezetek** bővebben is beszámolnak a történetükről.) Apám

⁶⁹ Veres Tamás lenyűgöző története, aki Wallenberggel dolgozott, túlélte és az Egyesült Államokba emigrált: *Dési János, Wallenberg-jegyzőkönyv* (Budapest: Ab Ovo, 2014), pp. 43-68.

⁷⁰ Holocaust Encyclopedia (Holokausz Enciklopédia)
encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ravensbrueck

szintén csodával határos módon menekült meg a kényszermunkások tömeges náci kivégzéséből a jugoszláviai Bor-Cservernkában. Három sebe lassan gyógyult, körülbelül egy hónappal a felesége és annak testvérei előtt ért Budapestre. Túlélésének részleteit a **7A fejezetben** olvashatják.

14. A budapesti központi gettó: 1944. december 1. - 1945. január 16.

A budapesti központi gettót 1944 novemberében hozták létre, egy 0,3 négyzetkilométernyi egybefüggő tömbben, Pest egyik részben zsidó negyedében.

A gettó 291 épületében (összesen 4513 lakásában) eredetileg 12.000 keresztény és 3600 zsidó lakott, utóbbiak közül sokan már ekkor sárga csillaggal jelölt házakban éltek. A keresztényeknek költözniük kellett; nekik „cserelakásokat” osztottak ki azokból, amelyeket a zsidóknak kellett kiüríteniük városszerte.

A belügyminiszter november 29-én kelt rendeletét aznap Budapest-szerte kifüggesztették, amelyben közölték, hogy december 7-ig minden zsidónak (kivéve a mentességet kapottakat) a gettóba kell költöznie.⁷¹

Minden zsidó lakót, akiknek ki kellett költözniük a lakásukból, írásban tájékoztattak arról, hogy melyik napon és melyik órában (december 1. és 7. között) kell készen állniuk az indulásra, és hogy milyen kevés holmit vihetnek magukkal. A költözés előtt ki kellett üríteniük a lakásukat (a bútorok kivételével), és minden értéktárgyat az épület földszintjén kijelölt helyre kellett vinniük. Az értéktárgyak összegyűjtését a nyilas párttagok felügyelték; mondanom sem kell, hogy szabadon kiszolgálták magukat.

A kijelölt órában a zsidóknak fel kellett sorakozniuk. Az épület házmestere (aki soha nem zsidó volt) volt a felelős azért, hogy az épületben lévő összes zsidó teljesítse a parancsot, és a kijelölt időben menetkészen megjelenjen. A házmestereket deportálással fenyegették, ha segítettek egy zsidónak megszökni, vagy ha nem jelentették időben az eltűnt zsidót.⁷²

⁷¹ Kifejezetten vagy hallgatólagosan mentesültek (1) akik kényszermunkásként szolgáltak a fegyveres erőknél, Magyarországon vagy külföldön; (2) akiket „kölcsonbe” adtak Németországnak; (3) akiknek hivatalos engedélyük volt arra, hogy a „nemzetközi gettóban” éljenek; (4) a semleges nagykövetségek néhány száz kormányengedéllyel rendelkező zsidó alkalmazottja, akik segítettek a diplomatáknak a több tízezer, külföldi védelmi okmányok megszerzésére irányuló kérelem feldolgozásában, valamint segítettek a nemzetközi gettóba zsúfolt ezrek elhelyezésében, ételmezésében és egészségügyi ellátásában (a kiváltságos zsidó alkalmazottak a sárga csillag viselése alól is mentesültek, és nem volt korlátozás arra vonatkozóan, hogy mikor tartózkodhatnak az utcán).

⁷² Egy kiváló, angol nyelvű könyv a holokauszt idején Budapesten dolgozó több ezer házmester kritikus szerepéről, és tipikus, valamint kivételes viselkedéséről: Istvan Pal Adam, *Budapest Building Managers*

Az eredeti terv szerint a gettón kívüli sárga csillagos házakból mintegy 40.000 zsidót telepítettek volna be (ezzel háromszorosára duzzasztva a terület lakosságát). Azonban 1945. január elejére a gettó létszáma elérte a 70.000 főt,⁷³ ami – más szörnyű nehézségek mellett – hihetetlenül zsúfolttá tette az állapotokat. A zsúfoltság egyik oka az volt, hogy ahogy a nemzetközi gettóban élők élete egyre elviselhetetlenebbé vált, a nyilasok razziákat tartottak, hogy ellenőrizzék a védőpapírok hitelességét, és egyre több olyan személyt tartóztattak le, akiknél hamis papírokat találtak, vagy akiket hamis papírokkal gyanúsítottak, százakat, majd ezreket kínoztak és öltek meg. A legtöbbjüket felsorakoztatták a Duna partján, és úgy lőtték agyon, hogy a folyó jeges vizébe estek.⁷⁴ Gettó béli emlékeim a **10A fejezetben** találhatók.

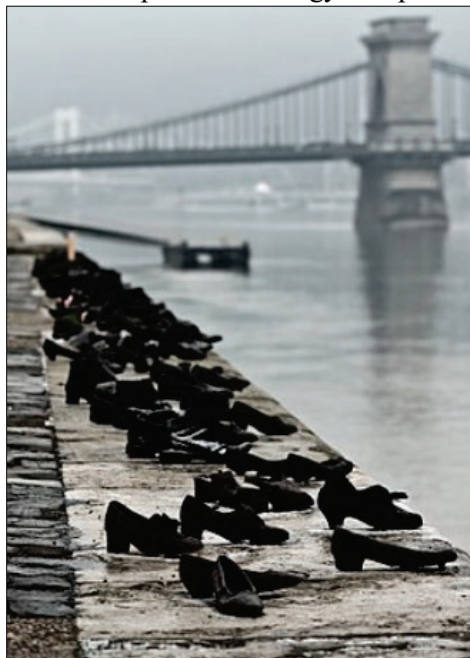
15. Felszabadulás, családgyesítés, új élet, a kommunisták hatalomra jutnak (1945-49)

Apai nagyanyámon kívül, akit Auschwitzban elgázosítottak, és anyai nagyapámon kívül, aki 1942-ben otthonában szívrohamban halt meg, az összes többi közeli rokonom:

and the Holocaust in Hungary (Ádám István Pál, *Budapesti házmesterek és a magyar holokauszt*; New York: Palgrave-MacMillan, 2016).

⁷³ Lévai Jenő, id. mű, p. 268.; Ungváry Krisztián, *Budapest ostroma* (Budapest: Corvina, 2016), pp. 229-244. Lásd még: nullaev.hu/hu/budapesti-getto

⁷⁴ A Budapesten lakók és az oda látogatók bizonyára látták a holokauszt során a fasiszta nyilas fegyveresek által meggyilkolt emberek tiszteletére állított Cipők a Duna-parton emlékművet. Az áldozatoknak azt parancsolták, hogy vegyék le a cipőjüket, és a part szélén lőtték le őket, így a folyóba esett testüket a víz elragadta. Az emlékmű a parton hátrahagyott cipőket ábrázolja.



3B-3 kép. Cipők a Duna-parton

Forrás: Wikipedia

szüleim, nagynéném és nagybátyáim a szövetséges hadseregek valamelyike által különböző külföldi helyeken felszabadultak, és végül 1945 nyarára hazataláltak Budapestre.

A háború utáni első évből számomra a három említésre méltó dolog:

- Milyen kevés szó esett a családukból a különböző holokauszt-élményekről. Gondolom, túl fájdalmas volt felidézni, és főleg beszélni azokról a szörnyű élményekről, amelyeken mindannyian keresztülmentek. Mindannyian arra összpontosítottak, hogy rendbe hozzák az életüket, hogy újra a nulláról kezdjék; ez egy mérhetetlenül nehéz kihívás volt, amely minden energiájukat felemésztette. Most, 70-80 évvel később, azt szeretném, bárcsak (többet) kérdeztem volna erről őket! De én is csak magamra koncentráltam, és arra, hogy újraépítsem a kapcsolataimat Anyával, Apával, más közeli rokonokkal, valamint régi és új ismerősökkel és barátokkal.⁷⁵
- Budapest nagy része romokban hevert. A Budát és Pestet összekötő összes Duna-hidat felrobbantották. Egy napba is beletelt, mire az ember talált egy kompot, amely hajlandó volt átvinni, és nem volt garancia a visszaútra. Budapestet nemcsak a szövetségesek hónapokon át tartó sorozatos bombázásai érték, hanem egy hosszú ostromidőszak is, mivel Hitler ragaszkodott ahhoz, hogy bármi áron itt állítsák meg a Vörös Hadsereget. Nem volt olyan épület, amelyik ne lett volna tele tankok, géppuskák és puskák golyóival. A város "működőképes" formába való újjáépítése – vagyis a hidak újjáépítése, a villamos és buszjáratok elindítása, az üzletek gombamód szaporas megjelenése – mégis sokkal kevesebb időt vett igénybe, mint várható volt.⁷⁶
- A lakosság nagy részének élelem után kutakodása. "Hol lehet ezt vagy azt kapni?" – ezt még idegenek is kérdezték egymástól az utcán. Az élelemért folytatott verseny mindenütt jelen volt. Emlékszem, hogy a mi helyzetünk jobb volt, mint a városlakó többségé, mert mivel az egész családunk (Tibi kivételével) élelmiszerboltos volt, gyorsan sikerült újra felvenni a kapcsolatot a régi, vidéki beszállítókkal. Apu ebben különösen jó volt. Rábeszélte a Déli pályaudvarra vonattal érkező parasztokat (akik hónapokig a Vas élelmiszerboltba vitték a portékájukat a pályaudvarral szemben, amit apám gyorsan újranyitott), hogy az

⁷⁵ Anya Palikáról vezetett naplójában a felszabadulás előtti utolsó bejegyzés 1944 nyarán, a felszabadulás utáni első bejegyzés 1947 tavaszán történt. A közel hároméves szünetről anya mindössze ezt írta: "Amikor újra írok ebbe a naplóba, sok idő telt el, és sok fájdalmas esemény történt".

⁷⁶ Ezt más, nagyrészt elpusztult európai városokkal is így történt. Híres közgazdászok például azt jósolták, hogy az elpusztult városok, például Berlin újjáépítése generációkat vesz majd igénybe, mégis csak néhány évbe telt. Az utólagos magyarázat az, hogy sokkal könnyebb újjáépíteni valamit, ami már korábban is létezett, mint megpróbálni "a semmiből" felépíteni.

élelmiszert, amivel megrakodva jöttek, hozzák a Bimbó út 3. szám alatti boltunkba, a régi „Háber” központi élelmiszerboltba, amit apa vett birtokba, miután Vas Rezső és Iby visszatértek és kirakták apámat (és engem) az „ő” boltjukból. Apám „üzleti modellje” az volt, hogy szinte soha nem alkudott a parasztokkal, akik élelmiszert hoztak eladásra, sem a minőségről, sem a súlyról, sem az árról, hiszen tudta, hogy a Rózsadomb viszonylag jómódú lakosainak jó felárral tudja majd eladni. (Ezzel szemben Rezső gyakran próbált alkudozni, elriasztva ezzel a potenciális beszállítóit.)

Egy másik emlékem a felszabadulás utáni első néhány évről az a mérhetetlen politikai küzdelem, amely az újjáalakult régi és az új politikai pártok között folyt. A Kommunista Párt – a felszabadító/megszálló Vörös Hadsereg és a szovjet „tanácsadók” minden fontos minisztériumban és állami intézményben való befolyásos jelenléte segítségével – fokozatosan megtörte a többi párt erejét, és átvette a hatalmat. Ennek következtében 1949-re véget ért a demokratikus politikai verseny korszaka, és Magyarország – más közép-kelet-európai országokkal együtt – teljesen a Szovjetunió befolyása alá került. Az ezt lehetővé tevő nagyhatalmi politikáról a **13B fejezetben**, a lélekölő Sztálin-Rákosi korszak életéről pedig a **14A** és **14B fejezetben** írok

* * *

Alább idézek egy fontos eseményt Anya Palika naplójából, mely 1947-ben történt.: Most egy mérhetetlen tragédiáról kell írnom. Palikát beírátták a Petőfi Gimnázium első osztályába. Iskolába menet villamosbalesetet szenvedett, és elvesztette a bal lábát. Jobb, ha ezt csak röviden említem, mert túl fájdalmas lenne a részleteket felidézni.⁷⁷

4A. Látogatás apai nagyanyámnál Kassán, 1941 júniusában

Kassa érdeklődésre tart számot e kötet több, személyes és történelmi jellegű írása szempontjából is, az alábbi okokból:

Először is ebben a városban élte ifjú éveit Apám, támogatva korábban jómódban élő, majd fokozatosan elszegényedett anyját, Márer Mórnet (született Pollák Ilonát). Az asszonyt férje, Márer Mór elhagyta, ennek részleteiről a 3A fejezetben számoltam be.

Ez volt a város, ahol életemben először (és utoljára) láthattam apai nagyanyámat, amikor egy hetet töltöttem nála 1941 júniusában. (Lehetséges, hogy felkeresett csecsemő koromban Budapesten, de erről nincs tudomásom). Nagyanyám ismételten kérlette szüleimet, küldjenek „egy hét nyári vakációra” Kassára, úgy szeretett volna velem lenni, egyetlen unokájával. Miután szüleim egy barátja vállalta, hogy elvisz vonaton Kassára, majd haza is hoz, emlékezetes hetet töltöttem a nagymamával a városban. Amelyre máig emlékszem, olyan drámát éltem ott át.

⁷⁷ Emlékszem az esetre, és felidéztem a 3A fejezetben leírt részleteket.

Kassa a mai Szlovák Köztársaságnak azon részén fekszik, amely századokon át a Habsburg-birodalomhoz, majd az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozott. Az első világháborút követően, amelynek Magyarország – Ausztria és Németország mellett – vesztese volt, a trianoni békeszerződés nagy északi határ- és egyéb területeket csatolt Csehszlovákiához, beleértve Kassát is. Utóbb, az első bécsi döntés következtében a város ismét Magyarországhoz került. (2B fejezet), ahogy azt a 4A-1 térkép mutatja. Kassa az északon visszakapott területek közepén található.



4A-1 térkép. Visszacsatolt területek az első és a második bécsi döntések eredményeként

Forrás: [hu.wikipedia.org/wiki/Fájl: Territorial_gains_of_Hungary_1938-41_en.svg](http://hu.wikipedia.org/wiki/Fájl:Territorial_gains_of_Hungary_1938-41_en.svg)

Márer nagymama az 1941 júniusban nála tett látogatásom alkalmából tele volt boldogsággal, hogy egy hetet vele vagyok és minden tőle telhetőt megtett, hogy jól érezzem magam. Mentünk úszni, várost nézni, megfőzte kedvenc ételeimet, tömött édességgel, fagylalttal és addig maradhattam fenn, amíg csak akartam. Rémlík, hogy akkor arra gondoltam: miért is nem él a nagymama Budapesten, miért nem ő gondoskodik rólam mindig? Akkor legalább megtaníthatná az anyámat, (aki a szigorú fegyelem híve volt és mindenfajta kényeztetést tiltott), milyen a helyes gyermeknevelés.

A fő ok e látogatás felelevenítésére azonban az, hogy éppen Kassa váratlan bombázása idején voltam ott. Ma tudom a részleteket: 1941 június 26-án három felségjelzés nélküli repülőgép jelent meg a derült égen, és bombaáradatot zúdított a mit sem gyanító városra. Nagymamával éppen az utcán voltunk. Első reakciója a rémület volt, hogy nekem valami bajom eshet. Azután szorosan magához szorított, hogy védjen. Ezt követően, a többi gyalogoshoz hasonlóan, rohantunk menedéket keresni, miközben fülsiketítő zajjal robbantak a további bombák. Az öt éves gyerek emlékezetében maradandó nyomot hagyott a nagymama félelme, ölelő védő-páncélja – nemkülönben az emberek reakciói: az aggódó, kérdő arcok, amikor mindenki az utcára szaladt, hogy kiderítse, mi történik.

A repülőgépek gyorsan eltűntek. A szakértők máig vitatkoznak azon, ki volt felelős a bombázásért. (A történeteket és azok legvalószínűbb magyarázatát a 4B fejezetben foglalom össze). Mindenesetre, a kassai bombázásnak korszakos következményei voltak:

Magyarország másnap hadba lepett a Szovjetunióval. Állítólagosan a bombázásra adott válaszul, és e lépésével önkéntesen csatlakozva Németország négy nappal korábbi, váratlan támadásához a Szovjetunió ellen.

Mivel Magyarország senkivel nem állt háborúban a bombázás idején, a meglepetés a támadás felett érthető volt. Mindig is kíváncsi voltam a dolog hátterére, hiszen az kulcskérdés: ez volt a magyar ürügy arra, hogy az ország Hitler szövetségeseként belépjen a második világháborúba. A 4B fejezetben foglalom össze, tárgyilagos kutatások alapján, a mai nézeteimet Kassa bombázásának történetéről és hogy – majdnem biztosan – ki volt a felelős.

A harmadik ok, amiért Kassa a középpontban áll: a száznál több magyar város és település egyike volt, amelyekben 1944-ben a zsidókat helyi gettókba hurcolták, majd deportálták (kivéve a budapestieket). Ugyanakkor Kassa fontos vasúti csomópontként is szolgált Magyarország északi határán. Ott haladtak át vonatok százai, mindegyikben zsidók ezreivel a túlsúlyos marhavagonokban, hogy a magyarok után szlovák, osztrák, német vasutasok és katonák továbbítsák a szerelvényeket a célállomásra, Auschwitzba.

Ez a sors jutott az én Nagymamának is, akit ott gázzal megfojtottak, majd elégették.

4B. Kassa 1941-es bombázása – Magyarország belép a II. világháborúba

1. Bevezetés

Mindössze négy nappal azután, hogy Németország 1941. június 21-én a „Barbarossa” kódnevű hadművelet keretében átfogó támadást indított a Szovjetunió ellen, három azonosítatlan repülőgép 30 bombát dobott Kassa városára. A bombáknak 32 halálos, több száz sebesült áldozata volt és nagy anyagi kárt okoztak. A közepes, mintegy százezres lakosú, város, együtt további területekkel, 1938-ban került vissza Csehszlovákiától Magyarországhoz, a Hitler közvetítésével létrejött első bécsi döntés keretében. (2B fejezet).

A magyar vezetés azt feltételezte (vagy színlelte), hogy a bombázás szovjet provokáció volt, tehát casus bellit jelentett, okot a háborúra. Egy nappal az incidens után Magyarország belépett a Szovjetunió elleni háborúba, anélkül, hogy gondosan megvizsgálta volna, ki volt a bombatámadás felelőse és miért hajtották azt végre. Az ország így saját elhatározásából lépett be a második világháborúba, a náci Németország szövetségeseként.

Belépni a háborúba mindössze öt nappal azután, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, óriási hiba volt. Magyarországnak nem voltak területi követelései a Szovjetunióval szemben s nem volt semmilyen más oka sem – kivéve, hogy határozottan elutasította a bolsevizmust. Az ország előtt nem álltak világos célok, csak azért ment hadba, hogy támogassa a Harmadik Birodalom agresszív terjeszkedési terveit.

Mindazon kérdések, hogyan született a döntés a háborúba való önkéntes belépésről, ki vagy kik voltak azért felelősek és a lépésnek milyen következményei voltak, szorosan kapcsolódnak a rejtélyhez: ki és miért támadta meg Kassát?

E fejezetben összefoglaljuk a Magyarország hadba lépésével kapcsolatos tényeket és elemezzük, melyik a legvalószínűbb megoldása ennek a máig megoldatlan rejtélynek – ki volt felelős Kassa bombázásáért?

A fejezet szerkezete az alábbi:

2. szakasz: Hogyan vélekedtek Hitler és más német vezetők a háború előtt arról, milyen szerepet játszott Magyarország Oroszország titokban tervezett lerohanásában.

3. szakasz: A heves magyarországi vita, közvetlenül az ellenségeskedések megkezdése előtt arról, milyen álláspontot foglaljon el az ország német-orosz háború esetén.

4. szakasz: Hogyan született a hirtelen döntés, hogy az ország önként lépjen be a háborúba? Elkövettek-e a kérdésben büntetendő jogsértést, volt téves helyzetmegítélés? S ha igen – melyek, és kik voltak azokért felelős?

5. szakasz: Hihető elméletek/feltevések arról, ki és miért bombázhatta Kassát, konklúzióként a szerző nézetével, melyik lehet a legvalószínűbb magyarázat?

6. szakasz: Borsányi évtizedes kutatása és megállapításai.

7. szakasz: Mi lett volna, ha ...

Magyarország második világháborús veszteségei, és a kérdés: mennyire lehetett volna azokat mérsékelni, ha a vezetés kivárt volna és csak a lehető legkésőbbi időpontban lépett volna be a háborúba? (Tekintettel az ország geopolitikai helyzetére, valószínű, hogy annak mindenképpen hadviselő félnek kellett lennie – a kérdés az, hogy mikor és hogyan?)

2. Német nézetek Magyarország szerepéről a jövőendő háborúban

Jóllehet egyes német katonai vezetők szívesen látták volna Magyarország katonai szerepvállalását a Szovjetunió ellen várható háborúban és beszéltek is erről magyar kollégáikkal, Hitler ismételt és határozottan ellene volt, több okból is.

Egyrészt úgy vélte (gyakorlatilag összhangban nem csak minden támogatójával, hanem brit és amerikai katonai szakemberekkel is), hogy a háború rövid lesz, a Wehrmacht néhány hónapon belül győzelmet arat.

Ez a „szakértő” vélemény azon alapult, hogy a német hadsereg gyorsan legyőzte a katonailag erős Csehszlovákiát, majd Jugoszláviát és más balkáni államokat, majd Lengyelországot, Franciaországot és Belgiumot is.

A másik érv az volt, hogy amikor a Szovjetunió 1939 novemberében megtámadta Finnországot, az agresszor nem volt képes teljesen legyőzni a kis országot. Így tehát, ha az orosz medve nem tudott megbirkózni a finn nyúllal, akkor a német farkas darált húst csinál majd a Vörös Hadseregből. Ráadásul Sztálin átfogó „tisztogatást” hajtott végre a

Vörös Hadsereg vezetésében, ami csökkentette annak harcerejét. Emellett, tekintettel a sztálini kommunizmus titkolódzására, keveset lehetett tudni a szovjetek rejtett nehézipari kapacitásáról az ország távol-keleti részén.

Hitler tisztában volt azzal, hogy Magyarországnak kis hadereje van, elavult felszereléssel, és a legkevésbé sincs felkészülve kemény háborúra, az országtól távol. Érdemes idézni Franz Halder német tábornok, egykori vezérkari főnök véleményét Magyarországról, mint potenciális katonai szövetségesről a Szovjetunió ellen:⁷⁸

Értelmetlen lenne hadműveleti terveinkben olyan erőkket számolni, amelyekben nem lehetünk bizonyosak. A harcoló csapatok tekintetében csak a német erőkre számíthatunk. Magyarország megbízhatatlan, és nincs oka Oroszország ellen fordulni. Következésképp kár lenne a fáradságért, csatlakozásra kérni őket.⁷⁹

Hitler véleménye a magyar szerepről az volt, hogy legyen az ország a Wehrmacht és a német lakosság fő ellátója mezőgazdasági termékekből, élelmiszerekből. A magyar hadsereg mozgósítása hátráltatná az élelmiszer-termelési kapacitást. Végül Hitler nem kívánta megadni Magyarországnak a lehetőséget, hogy a katonai támogatásért cserébe további határmódosításokat követeljen.

3. Vita Magyarország álláspontjáról a lehetséges német-orosz háborúban

Teleki Pál, a korábbi miniszterelnök álláspontja az volt, hogy kivárára kell berendezkedni, nem kell semmiféle olyan háborúba beleszaladni, amely nincs az ország érdekében és lehetőség szerint minden jövőendő európai háborúban a partvonalon kell maradni. Mindazok, akik hittek ebben a politikában, ezt a tanácsot adták utódának, Bárdossy Lászlónak, aki Teleki (a Jugoszlávia elleni támadás ellen tiltakozó) öngyilkossága után került helyére – és Horthy Miklós kormányzónak is.

A két utóbbi szilárdan követte is ezt a politikát, a kassai bombázásig.

Velük ellentétben, a katonai felső vezetés nagyon is kívánta, hogy az ország lépjen katonai szövetségre a Harmadik Birodalommal és háború esetén a Wehrmacht oldalán folytasson kereszteshadjáratot a kommunizmus szétrombolásáért. A tábornokok ezért bírálták Horthy és a kormány óvatos magatartását és erős nyomást gyakoroltak rájuk, hogy kapcsolódjanak minél szorosabban Németországhoz. Szókimondó vezetőjük a hazai sváb származású Werth Henrik vezérkari főnök volt.

Werth ismételten kemény hangú levelekben sürgette Bárdossy miniszterelnököt és kormányát, tegyék mielőbb magukévá a tábornok ajánlásait és kihallgatásainál erre

⁷⁸ Victor J. Kamenir, *The Bloody Triangle: The Defeat of Soviet Armor in the Ukraine, June 1941* [A véres háromszög: a Szovjet páncélosok veresége Ukrajnában: 1941 június] (Minneapolis: Zenith Kiadó, 2008), 14.

⁷⁹ A Vörös Hadsereg 1941 végén sikeresen megállította a német támadást Moszkva előtt és utána ellentámadásba indult. Ez készítette Hitlert arra, hogy [csak akkor] követeljen a magyaroktól több katonai hozzájárulást a háborúhoz. Romsics Ignác, *Magyarország Története a XX. Században* (Budapest: Osiris, 210), 255.

kérte a kormányzót is. Bárdossy nem volt ugyan olyan jellemes, gerinces ember, mind Teleki, de kezdetben helyes válaszokat adott a vezérkar főnökének.

1941. május 6.-án a külügyminiszteri tisztet is betöltő Bárdossynak küldött levelében Werth kifejtette, miért kellene a kormánynak elfogadnia az ő ajánlásait.

Mondanivalójának lényege (az erkölcsi kötelesség mellett, hogy keresztesháborúval kell szétzúzni a kommunizmust):

Bizonyos, hogy Németország győzni fog! Amennyiben Magyarország kimarad a közelgő háborúból, nem lesz esélye igényt támasztani Dél-Erdélyre és talán még Észak-Erdélyt is vissza kell majd adnia Romániának, amely sokkal lelkesebben támogatja a Harmadik Birodalmat [mint mi].

Bárdossy haladéktalanul visszautasította Werth ajánlásait.

1941. június 14.-én a vezérkar főnöke újabb memorandumot küldött, ezúttal a kormány valamennyi tagjának. Abban nyomatékosan felhívta őket: tegyenek határozott lépéseket, amelyekkel kinyilvánítják Magyarország hűségét a Harmadik Birodalomhoz. Bárdossy összehívta a Minisztertanácsot, hogy – ezúttal még nagyobb súllyal – megismételhesse: kormánya óvatos politikát kíván folytatni. Sikerrel járt: a kabinet egyhangúlag megerősítette, miszerint nem áll Magyarország érdekében önként felajánlani hadseregét anélkül, hogy ezt a németek kifejezetten kérnék.

Magyarország németországi megbízottja (tehát a mai értelemben követe), Sztójay Döme (aki 1944 márciusában miniszterelnök lett), ugyancsak sürgette a kormányt és Horthyt: juttassák önként kifejezésre az ország egyértelmű elkötelezettségét a német kül- és katonapolitika mellett. A követ azt a megbízást kapta, hogy tudjon meg többet, mely szándékai vannak Németországnak Oroszország vonatkozásában.

Június 19-ig Magyarország semmit nem tudott a németek Oroszország elleni haditerveiről. E napon Werth-tel közölték, hogy Németország „egy héten belül” megtámadja a Szovjetuniót.

A Barbarossa hadművelet június 22.-én indult. A vezérkari főnökkel a németek közölték, hogy nem várnak katonai lépéseket Magyarországtól, de „bármi fajta önkéntes segítséget szívesen fogadnak.”⁴ Mindenesetre, amikor azonban kitört a háború, Magyarország lezárta határát a Szovjetunióval és megerősítette a határőrizetet és a légvédelmet.

A következő néhány napban szédítő ütemben követték egymást az események. A Szovjetunió elleni támadásban több, mint 3 millió német katona vett részt, 150 hadosztállyal, 3,000 harckocsival. Az invázió a Sarkkörtől a Fekete tengerig húzódott, 3,200 km hosszban. A behatolók kezdetben óriási léptekkel haladtak és mélyen benyomultak szovjet területekre.

Június 23.án Vjacseszláv Molotov szovjet külügyminiszter közölte Kristóffy József moszkvai magyar követtel: amennyiben országa nem lép be a háborúba, a szovjetek

támogatják, hogy magyarok megtarthassák az eddig visszacapott területeket és támogatnák további határmódosításokat is. Miközben a németek kemény harcokban álltak a szovjetekkel, a Magyar-Szovjet határon sem 23.-án, sem előtte nem volt semmiféle katonai összetűzés.

Ugyanezen a napon, a Barbarossa-akció második napján, a Minisztertanács összeült, hogy megtárgyalja, mit tegyenek a kitört háború tükrében. Olyan döntés született, hogy azonnal szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. Az ülés egyik résztvevője, Ullein-Reviczky Antal, **(4B-1 szövegdoz)** 1941-43 között két, egymást követő miniszterelnök sajtófőnöke, könyvet írt tapasztalatairól. Abban olvashatjuk, hogy a kormányülés zártakor Bárdossy hangoztatta

Szilárd elhatározásom, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakítása Oroszországgal jelzi a határt, ameddig a németeknek nyújtott engedményekben elmegyünk.⁸⁰

Másnap, június 24.-én, sürgősséggel hívták össze a kabinetet, az ülésen Ullein-Reviczky sajtófőnökként ugyancsak jelen volt.

Berohant a miniszterelnök, a méregtől elfehéredett arccal, kezében borítékkal, amelyet megvető mozdulattal hajított az asztalra. Itt a levél, mondta, amelyet éppen a vezérkar főnökétől kaptam. E levél tartalma rendkívül fontos, ragaszkodom hozzá, hogy arról tájékoztassam kollégáimat és véleményüket kérjem, mielőtt válaszolok.

A levélben, amelyet Bárdossy felolvasott, Werth tábornok, megismételve korábbi érveit, felszólította a kormányfőt: haladéktalanul üzenjen hadat a Szovjetunióknak.

Bárdossy kijelentette:

Ez a levél megengedhetetlen beavatkozás a kormány munkájába. A kabinet szándéka az, hogy az ország maradjon ki a háborúból, és ezt a szándékot nem kívánjuk megváltoztatni. A kormányfő ezután felszólította kollégáit, egyenként szavazzanak, támogatják-e a háborút az oroszok ellen, vagy sem. Bárdossy elsőnek szavazott, ellene, utána a kormány valamennyi tagja hasonlóan. Kivétel volt a hadügyminiszter helyettese, aki a tárca vezetőjét képviselte. Ő szinte bocsánatot kért azzal, hogy miniszterétől parancsot kapott, a háború mellett szavazzon.

A szavazás után Bárdossy hívta a titkárnőjét: „Lépjen azonnal kapcsolatba Werth tábornokkal és közölje: ma este 7 órakor várom az irodámban”.

⁸⁰ Antal Ullein-Reviczky: *German War, Russian Peace: The Hungarian Tragedy* [Nemet háború, orosz béke: a magyar tragédia], eredetileg megjelent franciául 1947-ben, lefordítva magyarra 1993-ban és angolra 2014-ben, a szerző leánya által] (Reno, Nevada: Helena History Kiadó, 2014), 75.

Amikor két nappal később ismét láttam a kormányfőt, már hadiállapotban voltunk Oroszországgal, írta Ullein-Reviczky.⁸¹

4B-1 szövegdoboz. Ullein-Reviczky Antal (1894-1955)

Pályafutásának három, részben érintkező területe volt:

- (1) A nemzetközi jog egyetemi tanáraként számos kiváló tanulmányt publikált ebben a tudományágban.
- (2) Diplomataként Bécsben, Párizsban, Isztambulban, Zágrábban és Stockholmban dolgozott. Utóbbi posztján követként, 1943 augusztusa és 1944 márciusa között, majd azon vezető magyar diplomaták egyike volt, akik Magyarország német megszállása után lemondtak tisztükről. (Ezért az új, a németeket szolgáló kormány, távollétében halálra ítélte)
- (3) 1938 és 1943 augusztusa között a Külügyminisztérium sajtó - és kulturális osztályának vezetője volt. Amikor Bárdossy László külügyminisztert kormányfővé nevezték ki, megtartotta a külügyi tárcát, és összevonta minisztérium és a Miniszterelnökség sajtóosztályát. A vezetéssel a nagytudású, több nyelven beszélő Ullein-Reviczkyt bízta meg, aki így a kormány sajtófőnöke lett és maradt Kállay Miklós alatt is. Ezekben az években a nagy tekintélynek örvendő diplomata rendkívüli tájékozottságának, befolyásának köszönhetően kulcs döntéshozók tanácsadója, bizalmasa volt.
- (4) Ullein-Reviczky a 30-as években mindvégig ellenezte Magyarország erősödő közeledését a Harmadik Birodalomhoz. Amikor Bárdossy lemondásra kényszerült (lásd **2B fejezet**), szó volt arról, hogy Ullein-Reviczky veszi át a külügyi tárcát, de a németek közölték Sztójay Döme berlini követtel, hogy számukra kinevezése elfogadhatatlan lenne. Hír szerint Hitler (Horthyval való 1943-as találkozásukon) Ullein-Reviczkyt a magyar kormány „ördögi szellemének” nevezte.
- (5) Az ellene irányuló megannyi támadás, fenyegetés után Kállay jónak látta, hogy hűséges támogatóját és tanácsadóját a semleges Svédországba küldje követnek.
- (6) A diplomata a háború után nem tért vissza Magyarországra. 1946-ban brit felesége családjának törökországi házában megírta visszaemlékezéseit. Ezután Párizsba, onnan Londonba emigrált, ott hunyt el 61 éves korában.

4. Melléfogások után hirtelen döntés: megtámadjuk a Szovjetuniót

A moszkvai magyar követ távirata a szovjet ajánlatról június 24.-én érte el Bárdossyt. A kormányfő arról senkit nem tájékoztatott, még Horthy kormányzót sem. Óriási, a bűncselekmény határát súroló hiba: hiszen a tájékoztatás birtokában a hadsereg

⁸¹ Mindhárom idézet uo., 75-76.

főparancsnokában néhány nappal később felmerült volna a kérdés: mért provokálnák a szovjetek Magyarországot? Horthy utóbb, visszaemlékezéseiben éppen erről írt, az általa 1942 márciusában elbocsátott Bárdossyra hárítva a felelősséget az elhamarkodott hadüzenetéért.⁸²

Június 26-án három, láthatóan vörös csillagos felség-jelet viselő szovjet harci gép gépfegyveres támadást intézett egy magyar gyorsvonat ellen, amely úton volt Kőrösmezőről Budapestre. A támadás helyszíne Rahó közelében volt, 20 km-re a Magyar-Szovjet határtól, annak egy halálos és több sebesült áldozata volt. A szovjetek elismerték, hogy az ő gépjük támadtak – egyébként ez nem az első behatolásuk volt a magyar légtérbe.

Egy órával később három, felismerhető felségjelet nem viselő gép harminc, egyenként 100 kilós bombát dobott le a szlovák határ közelében fekvő Kassára. **(2B-5 térkép)**. A bombázás 32 életet, sok sebesültet követelt, és jelentős anyagi károkat okozott.

Megcáfolhatatlan, hogy a gépek, amelyek a vonatot támadták és azok, amelyek bombáztak, különböző típusúak voltak, így nem lehetett összehangolt támadásra következtetni.

A bombázást azonnal jelentették, mások mellett Werth vezérkari főnöknek. Irodájának naplójában, ahol azt rögzítették, az eredeti jelentéshez kiegészítést fűztek – keltezés és forrás nélkül. E kiegészítés szerint „később érkezett jelentések arra utalnak, hogy a támadó gépek az azonosítás elkerülésére sárgára voltak színezve.”

Werth vezérkari főnök és Bartha Károly honvédelmi miniszter siettek jelenteni a történeteket Horthy kormányzónak. Tájékoztatásukban egyértelműen azon meggyőződésüknek adtak kifejezést, hogy a támadások mögött a Szovjetunió áll, azokat előre megfontolták és céljuk Magyarország provokálása volt.

Nem nehéz elképzelni, milyen lelkiállapotban lehetett ez a két, háborút sürgető ember. „Milyen nagyszerű lehetőség, hogy végre elérjük célunkat”, gondolhatták. S ha lehettek is kétségeik afelől, ki bombázta Kassát (nem tudhatom, voltak-e), tudatosan vagy tudat alatt azokat természetesen elhallgatták.

Akármiként is: Horthynak bizonyosan nem voltak kételyei. Valószínűleg, fanatikus kommunista-ellenességétől is hajtva, azonnal úgy döntött, hogy a provokáció nem maradhat büntetlen. Utasította Werthet és Barthát, készítsenek elő légitámadást és mozgósítsák a haderőt az ország keleti határán. Más szóval: eldöntötte, hogy háborúba viszi az országot.

Amennyiben a katonai vezetés, amely a támadásokat a kormányzónak jelentette, nem-politizáló hivatásosokból állott volna, a normális eljárás az lett volna, hogy közlik: nincs

⁸² Horthy Miklós: *Emlékirataim* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990), Első kiadás 1953-ban németül, később lefordítva magyarra, majd angolra. Ebben Horthy Bárdossyt tartja felelősnek; egy példa Horthynak arra a (tipikus magyar) tulajdonságára, hogy nem vállal felelősséget, hanem másokat hibáztat.

egyértelmű bizonyíték arra, hogy a Kassát bombázók oroszok voltak. Javasolták volna, folytassanak le megfelelő vizsgálatot, mielőtt korszakos döntést hoznak háborúba menni egy nagyhatalom ellen, amelynek területe több mint százszorosa Magyarországnak. Vagy legalább azt javasolják: kérjenek felvilágosítást az ügyben Oroszországtól – de erre sem került sor. Mindezek tükrében a legkevesebb, amellyel a magyar katonai vezetést vádolni lehet, a kötelességszegés. Sőt, nézetem szerint bűncselekményt követtek el, amikor a fő döntéshozót arra ösztönözték, lépjen értelmetlen háborúba anélkül, hogy mérlegelné, hány emberéletbe kerül az és milyen célért folytatják.

Horthy kormányzó nagy hibája az volt, amikor a hírekre azonnal, indulatból, érzelmeitől vezérelve, reagált. Elgondolkodhatott volna azon, milyen elképzelhető indítéka lehetett a szovjeteknek, hogy provokálják Magyarországot? Nem voltak érdekeik ezzel éppen ellentétesek? Döntése, akár csak egyes más döntései, megmutatják: Horthy pusztán csak átlagos, érzelmes, sértődékeny, indulatos magyar volt – nem államférfi!

Amint a katonák eltávoztak, Horthy tájékoztatta Bárdossyt elhatározásáról, hogy hadba lép. A miniszterelnök a döntést ellenvetés nélkül elfogadta, még óvatosságot sem tanácsolt. Estére összehívta a kormány rendkívüli ülését, amelyen Werth és Bartha honvédelmi miniszter tájékoztattak a helyzetről és felhívták a kormányt, támogassa a hadba lépést. Egy (más forrás szerint több) kormánytag óvatosságot ajánlott, mondván: várjanak német felkérésre, ne rohanjanak meggondolatlanul háborúba.

Másnap, június 27-én, az Országgyűlés mindkét háza túlnyomó többséggel és óriási lelkesedéssel jóváhagyta a hadüzenetet.

Ugyanaznap magyar repülők célpontot bombáztak a Szovjetunióban, földi csapatok behatoltak szovjet területre és tüzet nyitottak.

Tanulságos idézni Ullein-Reviczky Antal beszámolóját Bárdossy miniszterelnökről, beszélgetésüket a napon, amelyen mindez történt:⁸³

Karosszékebe süllyedten találtam; Felemelte fejét és fáradtan pillantott rám... Pontosan emlékszem, mit mondtam neki akkor: soha nem fordult még elő a történelemben, hogy öt perc alatt jussunk békéből háborúba...”

Mit nem ért? Hogy az oroszok megtámadtak bennünket és hogy mi válaszoltunk? ... Miután a vezérkari főnökünk, nyilván egyetértésben a németekkel, megbizonyosodott, hogy az oroszok voltak – és miután a kormányzó hisz neki, akkor így állnak a dolgok és basta!⁸⁴

⁸³ Uo.

⁸⁴ Ullein-Reviczky, uo.

Attól a pillanattól, hogy a katonáink, összejátszva a németekkel, elhatározták: semmi nem térítheti el őket attól, hogy háborúba rántsanak bennünket, nyilvánvaló, hogy nem kerülhettük el.⁸⁵

Nekem kell felelősséget vállalnom ezért a háborúért, vagy átháríthatom a felelősséget az utódomra? Nézetem szerint az ország semmit nem nyerne a második lehetőséggel, mert ha lemondok, utódom csak olyan ember lehet, akit a németek választanak ki. Emellett bizonyosan többet tenne meg, mint amennyit én szándékozom.

A fenti idézetek Bárdossyt előnyösebb megvilágításba állítják, mint a történészek – és az utóbbiaknak van igaza. A fent vázolt eseményeket követően a kormányfő egyre jobbra tolódott. Az 1944. márciusi német megszállást követően, együttműködött a németek által kinevezett magyar vezetőkkel, sőt: az év októberétől még a nyilas Szálasi Ferencsel is. A háború végén Ausztriába, Németországba majd Svájcba szökött. Kiadták, a Népbíróság háborús bűnökért és a nácikkal való együttműködésért golyó általi halálra ítélte. 1946 januárjában kis is végezték.⁸⁶

5. Ki és miért bombázta Kassát?

A kérdésre a mai napig nincs általánosan elfogadott válasz – de nagyon valószínűt adhatunk.

Tekintsük át az ügyben Magyarországon és külföldön folytatott vizsgálatokat és azok változó, gyakran politikailag meghatározott eredményeit.

1941. június 26-tól a második világháború végéig: Nem volt átfogó hivatalos vizsgálat. A nem módszeresen gyűjtött bizonyítékok megerősítették, hogy orosz gyártmányú bombákról volt szó, így feltételezték, hogy a gépek is oroszok voltak. A hivatalos álláspont szerint szándékos szovjet provokációról volt szó.

1945-48: Nem tudok az ügyben folytatott komoly vizsgálatról, sem arról, hogy a kérdés a politika napirendjére került volna. Tekintettel arra, hogy Magyarország elvesztette a háborút, természetesen nem volt szükség arra, hogy mentséget keressenek – amelyet a győztesek amúgy sem fogadtak volna el.

1949-89: A bombázást a németek vagy maguk, vagy magyar társaikkal együttműködve szervezték, titokban. Bizonyíték: a Szovjetuniónak nem volt indítéka ilyen cselekedetre, sőt, a támadás ellentétben állt volna érdekeivel. Emellett a szovjetek határozottan cáfoltak és levéltáraikban nem volt nyoma a támadásnak. Egyesek említik a bizonyított tény: néhány évvel korábban német és magyar tisztak fontolgattak egy ilyen-fajta

⁸⁵ Ullein-Reviczky, uo.

⁸⁶ Ullein-Reviczky így foglalja össze Bárdossy karakterét (79.): „A sorsa az volt, hogy mindig sodródott az eseményekkel, melyeknek az áldozata lett, ahelyett, hogy megpróbált volna ügyesebben lavírozni vagy igyekezni egy szituációból a legjobban kikerülni.”

légitámadást, hogy azzal provokálják ki Magyarország mielőbbi hadba lépését Csehszlovákia ellen – de a tervet soha nem valósították meg.

Egyetlen, a fentiektől részben eltérő véleménnyel rendelkező, befolyásos tudós volt a szovjet tömbben, Ránki György. Magyarországon 1979-ben közzétett tanulmányában így írt:⁸⁷

Nem elképzelhetetlen, hogy esetleg egy eltévedt szovjet gép dobta le a bombákat, amelyekkel a Szovjetuniónak már hadat üzent Szlovákiát akarták támadni. Tehát mindaddig amíg új, cáfolhatatlan eredményekre nem jutunk, Kassa németek általi bombázását csak, mint nagyon valószínűsíthető feltételezést kezelhetjük, nem pedig mint egyértelműen bizonyított tény.

6. Borsányi Gyula évtizedes kutatásai

Véletlen egybeesés volt, hogy Borsányi Gyula mérnök-alezredest (1903-1992), a magyar Légvédelmi Parancsnokság osztályvezetőjét, közvetlenül a bombázás után Kassára küldték, hogy megvizsgálja, hogyan működött a légvédelem a támadás alatt. Bár megbízatásához nem tartozott a felelősség megállapítása, megvizsgálta a helyszínt és jelentést írt. Borsányi a háború után Nyugat-Németországban telepedett le, a Szabad Európa Rádió katonai szakértője volt és sok időt fordított a kassai bombázás felderítésére. Világszerte felvette a kapcsolatot emigrált magyar hadirepülőkkel és más légügyi szakemberekkel, akár csak független szakértőkkel, vizsgálva kulcsfontosságú kérdéseket. Például azt, milyen berendezéseket használtak különböző repülőgépek a bombateher kioldásához. Könyve, amely Németországban a német mellett magyarul is megjelent, a legátfogóbb, elfogulatlan beszámoló arról, mi történt Kassa felett. A kommunizmus bukása után Borsányi folytatta kutatásait és cikkei megjelentek Magyarországon is, ahol ezredessé léptették elő.

Borsányi kutatásai arra irányultak, hogy megállapítsa: lehetséges volt-e a németeknek, a magyaroknak, vagy kettejüknek összefogva orosz repülőgépeket találni és ellátni azokat olyan orosz bombákkal, amilyeneket a helyszínen találtak? A gépekre fel is kellett volna vinni az igen különleges orosz bombakioldó felszereléseket. El lehetett volna mindezt végezni mindössze néhány nap alatt, a háború megindítását követően? Azért, hogy bevonják a háborúba Magyarországot, amint azt a kommunista Magyarország, a Szovjetunió és szövetségeseik hirdették? És mindezt a munkát három bombázón végezték el egyszerre? A munkálatokban műszakiak tucatjainak kellett volna részt vennie. Akkor miért nem jelentkezett azok közül senki – hiszen az ilyen bizonyítékot szívesen fogadták volna a szovjet időkben?

Borsányi bebizonyította, hogy gépek ilyen átalakítása lehetetlen lett volna, és ezzel megerősítette azt, hogy szovjet gépek dobták le a bombákat. A katonatiszt nem foglalt

⁸⁷ Ránki György, „Ki bombázta Kassát?” (*Élet és Irodalom*, Vol 16, 1979 április 21.). Szovjet és cseh hatóságok nyomására Ránkit megdorgálta a Magyar Kommunista Part, hogy merészelte felvetni annak a lehetőségét, hogy a Szovjet légierő része lehetett a támadásnak.

állást a „miért” kérdésében, de jelezte: nem szándékosság lehetett, hanem véletlen hiba, amint Ránki is vélte. Amennyiben lett volna a szovjet levéltárakban bármi, ami jelzi, hogy a németek álltak a bombázás mögött, azt bizonyosan nyilvánosságra hozták volna. Így világos a következtetés, hogy a szovjet légierő bombázói voltak. Hogy miért dobták le a bombákat Kassára, erre két lehetséges magyarázat van: szándékos szovjet provokáció vagy navigációs tévedés. Magam azokhoz csatlakozom, akik az utóbbi lehetőséget tartják majdnem biztosnak.

7. Mi lett volna, ha?

Mintegy 300,000 magyar katona és több, mint 600,000 polgári személy vesztette életét a második világháborúban, és rengeteg katona és civil sebesült meg. Csak hogy kerekítsünk: a háború egy millió magyar halálát okozta – ez 10 százaléka a jelenlegi lakosságának és 7 százaléka az 1941-es, az ideiglenes terület-visszacsatolásokkal bővített országénak. Óriási anyagi károk keletkeztek, ezekhez járult még a jóvátételi kötelezettségek terhe a háború után.

Tekintsünk át néhány lehetséges forgatókönyvet arról, hogyan lehetett volna csökkenteni, esetleg elkerülni ezt az óriási veszteséget?

Idézzük fel, hogy 1941. június 26-ig Bárdossy miniszterelnök, csaknem valamennyi minisztere, csak úgy, mint Horthy kormányzó fondorlatos politikát folytattak Németország tekintetében. Hitler szerencsére megtiltotta embereinek, hogy bármi fajta katonai elköteleződést kérjenek Magyarországtól – ez nagyon jól jött a magyar döntéshozóknak. Ezért Horthy és Bárdossy szilárdan elutasították Werth vezérkari főnök, Sztójay berlini követ és mások lobbizását, hogy Magyarország haderői önként jelentkezzenek: készek a németekkel vállvetve harcolni Szovjet-Oroszország ellen a közelgő háborúban. A magyar döntéshozók kulcs-jelszava június 26-án ez volt: „Semmi okunk nincs rá, hogy hagyjuk behúzni magunkat bármi fajta német-orosz konfliktusba. Ehhez a háborúhoz semmi közünk.”

Fontos meggondolás volt viszont a döntésnél, részt vegyenek-e a háborúban, vagy sem, együtt a tengelyhatalmakhoz tartozó Romániával? A két ország gyakorlatilag hadiállapotban volt egymással 1940. augusztusi Bécsi döntéstől kezdve (amelyben Németország és Olaszország közvetítésével egyezett ki a két szomszéd ország). Románia úgy érezte, hogy ráerőszakolták, hogy az „Észak-Erdélynek” nevezett területet adja vissza Magyarországnak, míg „Dél-Erdély” Romániánál maradt.

Magyarországot aggasztotta, hogy ha kimarad a háborúból, míg Románia keményen harcol a német szövetséges oldalán, a háború után Magyarország nem fogja tudni visszakapni Dél-Erdélyt, sőt, még Észak-Erdélyt is elvesztheti, amint az első világháborút követően történt.

Miután a Vörös Hadsereg megállította a németeket és a Wehrmacht súlyos veszteségeket szenvedett 1941 végétől kezdve, a németek állandóan zsarolták a magyar vezetést azzal, hogy Románia nagyobb mértékben veszi ki részét a háborúból és ennek

következményei lehetnek a két ország határainak alakításánál. Sok történész a fentiek alapján is jutott arra a megállapításra, hogy Magyarország – valamikor 1942-ben – nem tudta volna elkerülni a csatlakozást a háborúhoz.

A fentieket nehezítő tényezőnek tekintve, a kép további részeként említsük meg, hogy Horthy vitathatatlanul az ország első számú döntéshozója volt. A lakosság nagy többsége szerette, sőt, rajongott érte, különösen azt követően, hogy a fehér lovon bevonuló kormányzóhoz kapcsolódott az ország gyarapodása, az első háború után elveszített területek csaknem felének visszaszerzése. Széles körű népszerűsége, párhuzamosan a rá ruházott óriási törvényalkotási jogkörrel, igen nagy hatalmat adott a kormányzó kezébe. Ezt a náci Németország vezetői is nyíltan elismerték, legalábbis 1944. október 15-ig.

Visszatekintve: ha Horthy államférfi lett volna, négy áthághatatlan politikai alapelvet írhatott volna elő országának döntéshozóinak. Megvolt a hatalma hozzá, de hiányzott a bölcsessége, hogy megtegye.

1. Kivéve, ha tömeges támadás éri, Magyarország semmi körülmények között ne kötelezze hadseregét arra, hogy határain kívül harcoljon másik ország ellen.
2. A Harmadik Birodalom igényeinek messzemenően eleget kell tennünk, kivéve haderőink elkötelezését (hogy ne adjunk ürügyet Németországnak Magyarország megszállására), az egyetlen, alábbi kivétellel:
3. Magyarország semmi körülmények között nem fog hozzájárulni ahhoz, hogy területéről zsidókat munkára kikölcsönözzenek, vagy országból deportáljanak.⁸⁸
4. Tilos mindenfajta, akár csak hivatalos (nyílt vagy titkos) tárgyalás a Szövetségesek bármely képviselőjével. (Horthynak tudnia kellett volna, hogy Hitlert támogatói és kiterjedt kémhálózata azonnal tájékoztatják minden ilyen kapcsolatról, ezzel lehetőséget adva neki Magyarország elleni katonai támadásra).

Mi sem bizonyítja jobban nézetemet, hogy ezek a stratégiai alapelvek érvényesülhettek volna, mint a Németország vonatkozásában folytatott magyar politika Kállay Miklós miniszterelnöksége alatt (1942. március 9 - 1944. március 19). Kállay, Horthy egyetértésével, de facto csaknem ilyen politikát folytatott. Csak sokkal nehezebb körülmények között, mint ha az ország még nem támadta volna meg a Szovjetuniót és nem harcolt volna a náci Németország szövetségeseként.

Vizsgáljuk, mi késztette Hitlert arra, hogy 1944 márciusában megszállja Magyarországot, majd októberben eltávolítsa posztjáról Horthyt? A kormányzó titokban tárgyalt a Szövetségesekkel, hogy elhagyja a tengelyt. Az ilyen tárgyalások gyakran végződnek azzal, hogy a távozni készülő fél dönt, vagy korábbi „ellensége”

⁸⁸ Ezt a politikai alapelvet nem 1941-ben kellett volna lefektetni, hanem csak abban az esetben, ha Németország tett volna ilyen követelést (amit meg is tett néhány évvel később). Miért vessünk fel egy ügyet mielőtt az választ követel?

sürgeti, álljon át és forduljon korábbi szövetségese ellen, (Ez történt Olaszországgal 1943-ban, Romániával 1944 júniusában.). Teljesen más a helyzet, amikor a kérdéses ország „katonailag semleges” maradt, bár más vonatkozásokban „önkéntesen” együttműködött a szomszédságában lévő agresszív hatalommal.

A fenti, a „legjobb” forgatókönyv esetén, Magyarország teljesen elkerülhette volna részvételét a háborúban. (Már amennyiben abból indulunk ki, hogy 1944-ben a Vörös Hadsereg Magyarországtól északra és délre vonult volna nyugat felé, kikerülve a térség egyetlen „semleges” országát). S még ha nem is így alakul, ha harcok csak akkor lettek volna, amikor a szovjetek behatolnak Magyarországra, a veszteségek sokkal-sokkal kisebbek lettek volna, hiszen addigra már világos volt, hogy náci-Németország vereséget szenved.

Bevalljuk, hogy „utólag persze könnyű okosnak lenni.” Elgondolkodhatunk más, alternatív forgatókönyvekről is a kassai bombázás után, amelyek a fenti, „ideális” és a bekövetkezett, legrosszabb helyzet közé esnek. A szerzőnek azonban hiányoznak az ismeretei, hogy ezt megkísérelje – sem hely nincsen erre ebben a fejezetben.

5A. Édesapám túléli a Szerbiában lévő bori bányák nehézségeit

1. Bevezetés

A náci Németország ismételt és végül hajthatatlan követelésére, a II világháború alatt mintegy 6.000 magyar munkaszolgálatost (MUSZ-ost) vittek kényszermunkára, két részletben (1943-ban és 1944-ben) a dél-kelet-szerbiai Bor és környékén található bányák kiművelésére és a környező vasúthálózat kiépítésére. A Szovjet csapatok és a jugoszláv partizánok közeledtével, 1944 októberében, a MUSZ-osokat a kb. 600 km-re lévő Magyarország felé gyalogoltatták, több csoportban. Az az alakulat melyben Édesapám is volt, a trianoni magyar határhoz közeli Cservenka községbe érkezett, mely akkor magyar terület volt, 18 napi kényszer-gyaloglás után, mely alatt sokan elpusztultak, számosan megszöktek.

Cservenkán az SS csapatok szervezett tömegmészárlást hajtottak végre, részben magyar közreműködéssel, az ottani téglagyárban elhelyezett bori MUSZ-osok között. Egy kb. 1.000 fős csoportot, melyben Édesapám is volt, szisztematikusan meggyilkoltak: egy hosszú és mély árok szélére gépfegyveres, puskás, pisztolyos és gránátos SS-katonák sorakoztak, akik aztán a kis-csoportokban odatuszkolt MUSZ-osokat közelről lelőtték, úgy, hogy az áldozatok egymás-hegyén-hátán a gödörbe estek. Édesapám egyike volt a néhány szerencsés túlélőnek. Apám az éj leple alatt, három sebbel megsebesülve, kimászott a sírgödörből és elrejtőzködött egy közeli kukoricásban. Kb. hat hónapig tartott, amíg meggyógyult és nagy nehezen vissza tudott jutni Budapestre.

A következő két fejezet az Ő bori és cservenkai történeteit, hosszú gyógyulását és hazatérését rögzíti, saját elbeszélése és dokumentumai, más túlélők tanúvallomásai, és alapos kutatások publikált eredményei alapján.

Ez a fejezet taglalja, külön alcímek alatt:

- Édesapám behívását a MUSZ-ba és a MUSZ mint intézmény;

- hogyan is került Édesapám Borba?
- milyenek is voltak a körülmények Borban, ahol élt és rabként dolgozott több mint egy esztendeig?
- azt a keserves kálváriát, ahogy jómagam, több ezer bori MUSZ-ossal együtt, 18 napon át, erőltetett menetben, szenvedte végig azt a 260 km hegyeket és völgyeket átszelő ösvény utat melyen keresztül Cservenkára jutottak, ahol a helyi téglagyárban zsúfoltak össze kb. 3.000 bori foglyot.

2. Munkaszolgálat

A munkaszolgálat (MUSZ) a második világháború idején Magyarországon kialakult és fennállt különleges katonai intézményrendszer volt, melybe leginkább a katonakötelességekben lévő zsidókat kényszerítették szolgálni, más, „nemkívánatos” elemekkel együtt.⁸⁹ A MUSZ intézmény az 1939-es megalapításától az 1945 elején történő összeomlásáig több változáson ment keresztül. Ezek lényege az volt, hogy (1) a hat év során, egyre nagyobb számban kötelezték a zsidó férfiakat, korhatárukat kitolva, hogy MUSZ-ban szolgáljanak, és (2) az első években aránylag emberségesen, de utána, ahogy a háború kiterjedt, majd a „végső megoldás” Magyarországot is célba vette az ország német megszállása után, egyre borzasztóbb körülményeknek voltak kitéve és egyre többen veszítették életüket. Ennek a folyamatnak a főbb állomásait a 6B fejezetben ecsetelem.

A MUSZ-osok fegyver nélküli szolgálatot végeztek, katonai létesítmények, erődítmények, utak építésére, kiképzés nélküli, életveszélyes feladatokra, így aknaszedésre is kényszerítették őket.

Egy megemlítené paradoxona a MUSZ-nak az, hogy mindezek ellenére, a MUSZ-osoknak valamivel jobb esélyük volt a túlélésre, mint a Budapesten kívüli zsidó férfiaknak, akiket (családtagjaikkal) majd kivétel nélkül deportáltak 1944-ben (közel fél-milliót), főképp Auschwitz-Birkenaubába, ahol a legtöbbjüket azonnal elgázosítottak vagy máshol és másképpen kínozták, gyakran halálra. Ezért is történt, hogy voltak zsidó férfiak, akik önként jelentkeztek, hogy felvegyék őket MUSZ szolgálatba.

Nem vagyok biztos, hogy Édesapámnak melyik évben kellett bevonulni MUSZ-osként: vagy 1940-ben vagy 1941-ben. Arra azonban jól emlékszem, hogy 4 és 7 éves korom alatt (tehát 1940-43 között) csak szórványosan láttam Papát, amikor olykor egy rövid szabadságra hazaengedték. 1943 és 1945 közepe között egyáltalán nem találkoztunk. Viszont 1945 áprilisa körül Ő volt a két szülőmből az első, aki Budapestre visszaérkezett. Attól kezdve vele (és a később hazaérkezett Édesanyámmal és az 1947-ben született húgommal) laktam 1956-ig, amikor is az USA-ba emigráltam.

A két év nagy részét, mialatt nem láttam és nem is hallottam, hogy él-e, és ha igen, hol és milyen körülmények között, Ő a dél-szerbiai Bor rézbányában és hazafele, kényszermenetelre, Cservenka községében megállva töltötte az idejét, ahol alanya volt az ott történt tömeggyilkosságnak: 1944 október 7. este és 8. hajnal idő között közel 1,000 MUSZ-ost gyilkoltak le az SS katonák, magyar közreműködéssel. Óriási szerencsére, Édesapám, három lövéstől megsebesülve, a csodálathoz közel, egyike volt annak a néhány bori MUSZ-osnak, akik túléltek a mészárlást. Ez és a 6A fejezetek a Borban töltött kb. 1 évét, a cservenkai tömegmészárlás történetét, az Ő túlélését, és az onnantól hónapokig tartó

⁸⁹ Ezek között a legnagyobb számban voltak az ún. kisegyházak tagjai, mint például a Jehova Tanúi, aki megtagadták részvételüket a háborúban, beleértve akármilyen háborút szolgáló munkát is.

gyógyulása és a hazatérése történetét vetem papírra, nagy részben az Ő elmesélései és dokumentumai alapján, kiegészítve azokat a bori-cservenkai borzalmak néhány más túlélő visszaemlékezésével és egy kiváló kutató két évtizedes tudományos munkájának az eredményeivel. Az utóbbi tudós munkáját az 5A-1 szövegdoboz foglalja össze.

5A-1 szövegdoboz. Csapody Tamás úttörő kutatásai Bor és Cservenka kapcsán

Csapody Tamás professzor hosszas és részletes kutatásainak köszönhetem, hogy rekonstruálni és publikálni tudtam a bori és cservenkai eseményeket. Az elmúlt két tucat évben rengeteg anyagot írt és publikált ezekről az eseményekről (egy részleges lista megtalálható a Google-ban). Két könyve jelent meg magyarul, és harmadik, félig kiadott (digitálisan elérhető) kéziratában objektív, tudományos módon részletezi a tényeket, együtt számos megjelent és megjelenés előtt álló tanulmányával és cikkével.

Mivel gyakorlatilag minden írása magyar nyelvű, az érdeklődőknek érdemes rákeresni a Google-ban.

Csapody második könyvéhez, a *Bortól Szombathelyig* címűhöz egy CD-t mellékel, amely a Borban szolgált 6000 MUSZ-tag közül kb. 4000 nevet tartalmaz, akiket ő tudott felkutatni és közzétenni, minden egyes személy legfontosabb azonosító adataival együtt. Az én apám neve is szerepel (CD, 108. oldal). Csapodytól megtudtam azt is, hogy a több mint tucatnyi tábor és altábor közül melyikbe került apám, mit csinált ott, és sok részletet megtudtam a MUSZ besorozottak életéről és munkájáról Borban.

Mindkét könyvében sok részletet találunk a rabszolgamunkások Borból Magyarország felé történő kényszermarssal történő visszatéréséről (260 kilométer 18 nap alatt), amíg el nem érték Cservenka községet, ahol a II. világháború egyik legszörnyűbb háborús bűnténye történt, amikor az SS 700 és 1000 fő közötti zsidó MUSZ-tagot gyilkolt meg tömegesen. Apám túlélte a mészárlást, egyike volt azon keveseknek, akiknek szerencséjük volt.

Csapody írásaiból és a vele folytatott számos személyes beszélgetésemből is rekonstruálni tudtam, hogy mi történt Édesapámmal abban a hat hónapban, ami a cservenkai halálgödörből többszörösen sérülten való kimászása és 1945 áprilisa körül Budapestre való hazaérkezése között eltelt.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Csapody professzornak a segítségéért, többek között azért, hogy kedvesen hozzászólt e fejezet több korai vázlatához. Szerény viszonzásként számos apróbb, de hasznos dokumentumot tudtam neki átadni apám cservenkai és azon túli élményeiről.

3. Hogyan került Édesapám Borba?

Először egy rövid történelmi háttér, hogy az eseményeket kontextusba tudjuk illeszteni.

A második világháború 1939 szeptember 1-én kezdődött, amikor Németország megtámadta Lengyelországot és így hadba került annak katonai szövetségeseivel, Nagy Britanniával és

Franciaországgal is. Két évvel később, 1941 április 6-án (tehát még a Szovjetunió elleni június 22. támadás előtt) Németország megtámadta Jugoszláviát, mivel az addigi szövetséges kormányát egy *coup d'état* megdöntötte. A támadáshoz szükséges volt, hogy a német csapatok Magyarországon keresztülvonuljanak, ami krízist okozott Magyarország vezetőinek.

A német csapatok nem csak áthaladtak Magyarország területén, hogy támadják a balkáni államot, de a magyarok – a német, bolgár, román és olasz tengelyhatalmi csapatokkal együtt – szintén támadásba lendültek és elfoglalták Észak-Jugoszlávia egyes, részben magyar-lakta területeit (lásd az 5A-1 térképet alább). Jugoszlávia hadserege gyorsan összeomlott és 10 nappal a támadás után feltétel nélkül megadta magát. Jugoszláviát elfoglalták és felosztották a tengelyhatalmak, ahogy az az 5A-1 térképen látható.



5A-1 térkép. Jugoszlávia feldarabolása az 1941 áprilisi megtámadása után
(Bor és Cservenka helységek piros pontokkal megjelölve, az első lent, a másik fent)

Forrás: Wikimedia Commons, betekintés: 2020. június 1.

A bányaváros, *Bor*, ahol az e fejezetben leírt események részben történtek, a térkép közép-szürke színnel jelölt területén található, mely német katonai fennhatóság alatt működött.

(A térképen *Bor* színhelye egy piros ponttal megjelölve.) A régió magába foglalta közép Szerbiát, csatolva hozzá Észak-Koszovót, és az un. Bánát régiót. A kijelölt közép-szürke terület az egyedüli része volt az elfoglalt Jugoszláviának, ahol a németek katonai kormányt állítottak fel, azért, hogy direkt tudják kontrollálni a terület kulcsfontosságú vasúti és folyami tranzit vonalait és értékes természeti kincseit, különösen a színesfémeket, *Bor* környékén.

A térkép felső részében található az a két halványsárga terület, melyeket Magyarország elfoglalt, amint megtámadta Jugoszláviát. A kisebb terület, felül balra, a *Muraköz*; a nagyobb háromszög, jobbra, a nagyobb, háromszög-alakú rész pedig *Bácska*, ahol a cservenkai drámai tömegkivégzés történt (piros ponttal megjelölve).

* * *

A nagy kiterjedésű hegyek kövei *Bor* környékén sok aranyat, ezüstöt, rezet, krómot, mangánt, nikkelt, ólmot és azbesztet tartalmaznak. A római idők óta folyik ott a fém-kitermelés.

A modern feltárás és bánya-fejlesztés 1904-ben kezdődött, egy francia konzorcium által vezetett külföldi befektetőkkel. A *Bor* környékéről származó fém az egyik legfontosabb alapanyag lett, mely hozzásegített egész Európa iparosodásához, fokozatosan. Az 1930s években a bánya fejlesztése modernizálódott, óriási kemencék építésével, gyárak és fémmegmunkáló gépek felállításával. A világháború kezdetén, évente már több mint egymillió tonna fém volt kitermelve, feldolgozva és többnyire exportálva.

A háború idején a német hadiipar réz-szükségletének 50%-a, és több más színes és nemesfém használatának jelentős hányada is, a *Bor* környéki bányákból származott. Az 1941 március végi *coup d'état* után, melynek következtében Németország (Magyarországgal együtt) megtámadta Jugoszláviát, a visszavonuló Jugoszláv hadsereg felrobbantotta a bori bányákat és sok kárt tett az infrastruktúrában is.

Ennek folytán, 1941 hátralévő hónapjaiban, Németország csupán elenyésző mennyiségű ércet tudott ott termelni. Még egy évvel azután, hogy *Bor* vidékét a birtokukba vették, 1942 júniusában is, csupán a háború előtti termelésnek a 60%-át tudták produkálni.

Ahhoz, hogy *Bor* bányáit, feldolgozó telepét és a szükséges infrastruktúrát működtetni tudják, szükség volt kb. 50,000 munkásra. Azonban a németek és különböző szerb és más bábkormányaik sohasem tudtak összeszedni többet, mint a kívánatos állománynak kb. a felét. A háború folyamán még ez a létszám is apadt. Sok önkéntes regruta elmenekült, miután tapasztalták a nyomorúságos munkakörülményeket. Ezért kötelező munkaszolgálatot vezettek be a különböző náci báb-kormányok Jugoszlávia volt területén. „Vendégmunkásokat” is vittek oda szomszédos országokból, úgyszintén orosz, francia és olasz (miután Olaszország átállt a másik oldalra), és zsidó munkaszolgálatosokat is a németekkel szövetséges vagy általuk elfoglalt országokból. Ennek ellenére, a munkaerőhiány egyre kritikusabb lett. A két fő probléma: hogyan növeljék a bánya termelést és hogyan javítsák és bővítsék az infrastruktúrát a termékek elszállítására?

Rögtön azután, hogy a németek elfoglalták *Bort* és környékét, létesítettek egy központi, un *Berlin Lágert*, 2 km-re a községtől, amely 3.000 MUSZ-os elhelyezését tette lehetővé. Ezen kívül, kb. egy tucat altábor is létesítettek, 5 kilométerenként; egyik-másik helyszíne még 20 km, vagy jóval nagyobb távolságra is volt *Bortól*.

Ez a háttere annak, hogy 1943 február 20-án (tehát több mint egy évvel Magyarország megszállása előtt), a németek kértek a magyar kormánytól 10.000 zsidó „munkást”, hogy Borban dolgozzanak. Az akkori hadügyminiszter Nagybaczoni Nagy Vilmos (1884-1976), próbált ellenállni a követelésnek, egy ideig sikeresen, de miután (e miatt is) leváltották), küldték az első MUSZ csoportot Borba.⁹⁰ 1944 nyarán, amikor az ország már német megszállás alatt állt, egy további 3.000-MUSZ-ost szállítottak Borba. Fizetségül, a németek ígértek valamennyi mennyiségű rezet. Hogy Magyarország valaha is kapott akármilyen ellenértéket, arról nincs információ.

Ez tehát, ahogyan 1943 júliusában Édesapám Borba került, mint az első kontingens tagja, akiket különböző magyarországi MUSZ táborokból szedtek össze.

4. Körülmények Borban

Az első csoport 1943. július 17-én érkezett Borba; a második 1944 július hó első felében. Tizennégy zsidó MUSZ-os század, akiknek a kb. 2.800 emberét (plusz 200 katonai szolgálatot lelkiismereti okból megtagadó szektást) a már korábban felállított és a korabeli Magyarország különböző területein állomásozó századokból válogatták össze, helyileg egymástól távol-fekvő táborokból, például Kárpátaljáról, Délvidékről, Kassáról. Hogy Édesapám hol szolgált épp akkor, amikor szelektálták, azt nem tudom.

Így egy igen vegyes társaság – mind életkorban (az 1901 és 1926 között született zsidó MUSZ-osokból válogattak), mind társadalmi és vagyoni státuszban, és kulturális beállítottságukban is – heterogén volt a csoport. Keveredtek az általában nagyobb városokból származó, professzionális-foglalkozású és a főként neológ praxishoz tartozó urbánus zsidók a sokkal vallásosabb, magyarul alig beszélő, jiddis nyelven kommunikáló, fizikai munkát végző ortodox felekezetek tagjaival.

Minden vallási felekezetét megtartó zsidó „sárga csillagos” vagy „sárga karszalagos” volt (az un „sárgák”, mint Édesapám is). Ugyanakkor voltak kikeresztelkedett, magukat kereszténynek valló, de a hatályos törvények szerint zsidónak minősülő „fehér-karszalagosok” is. Az utóbbiakkal valamivel jobban bántak. A megkülönböztetés csak a visszavonulás idején szűnt meg.

A 14 MUSZ századot kiegészítette egy kisegyházak tagjaiból álló, kb. 200 fős, különleges büntető munkásszázad, az un szekták, melyben volt 144 Jehova Tanúi, 18 reformadventista, és kilenc nazarénus. Mivel a szekták tagjai megtagadták a katonai szolgálatot, és minden más háborús célokat szolgáló munkát, börtönbe voltak zárva. Így tehát a 3.000 első bori magyar MUSZ-osok 98%-a zsidó, 2%-a pedig szektás keresztény volt.

Itt jegyzem meg, hogy az a benyomásom, hogy a kis egyházakhoz tartozókkal valamivel emberségesebben bánt a keret, mint a zsidó MUSZ-osokkal, talán azért, mert a szektások

⁹⁰ Nagy Vilmos 1942. szept. 24-től 1943. jún. 12-ig a Kállay-kormány honvédelmi minisztere volt. E a minőségében mérsékelni igyekezett a német befolyást, a hazai szélsőjobboldal hatását, és sokat enyhített a MUSZ-osok helyzetén. Személyesen váltott le és büntetett olyan tiszteket, akik kegyetlenül bántak a zsidókkal. Szálasi hatalomra jutása után letartóztatták, különböző német koncentrációs táborokba hurcolták. 1945. április végén szabadult. Hazatért és Piliscsabán élt haláláig. Nagybaczoni Nagy Vilmos volt az egyik első magyar, akit *Yad Vashem* elismert, mint a Világ Igaza. Emlékirata – *Végzetes Esztendő, 1938–1945* [Fateful Years] (Budapest: Gondolat, 1947) tárgyilagos betekintést ad, hogy valóban mi is történt azokban az időkben Magyarországon.

még is csak keresztények voltak. Egy példa erre, hogy percekkel a cservenkai téglagyárban elkövetett tömeggyilkosság előtt, Jehova Tanúi el lettek különítve, hogy elkerüljék a mészárlást (lásd alább, az 5. szakaszt). Ez lehetett egy magyar katona önálló akciója vagy egy felülről-jövő döntés.

Az 1944-ben érkezettek kizárólag zsidókból álló MUSZ-os századok voltak. Legtöbbjüket életkor alapján válogattak össze a váci és jászberényi MUSZ-os táborokból, mivel a németek fiatalabb, egészségesebb, munkaképesebb férfiakat akartak kapni. Mivel az egészségi-alkalmassági szűrés felületes volt, így kerülhetett a gyenge-fizikumú Radnóti Miklós is e csoportba. Ők végig vasúton tették meg az utat Borba, Belgrádon keresztül. Ez utóbbi csoport csupán három hónapot töltött Borban és a túlélés szempontjából is szerencsésebbek voltak, mint akik 1943-ban érkeztek (lásd az 5. részt).

Míg az első 3.000-es MUSZ csoportot a központi *Berlin Läger*-ben helyezték el és zömüket bányamunkára alkalmazták (Édesapámat is), addig a második 3.000-es csoport tagjait 10 különböző altáborba szállítottak és főként vasútépítésen dolgoztatták. Mindkét típusú munka rabszolga kényszermunka volt. A vasútépítés azért, mert nyáron, óriási hőségben, kellett nehéz fizikai munkát végezni. Ezek közül, a legnehezebb helyzete azoknak volt, akik egy öt kilométer hosszú alagutat fúrtak egy hegyen át, pár száz méter mélyen, térdig vízben állva. A robbantások miatt terjengő por- és lőpor-füstben alig kaptak levegőt. Akik bányákban dolgoztak, melynek voltak mind kültéri mind felszín-alatti részei, azoknak biztonsági intézkedések nélkül kellett hatalmas sziklakat robbantani, eltakarítani, és a rezet kibányászni. A munkanap reggel 7 órakor kezdődött, és napi 11–12 órán át dolgoztatták a MUSZ-osokat.⁹¹

A zsidók és a kisegyházak tagjai egyaránt a magyar Honvédelmi Minisztérium alárendeltségében és magyar katonai felügyelet alatt álltak a táborokban. A bányákkal, vasútépítéssel és minden más kapcsolódó munkájukat azonban a német katonai szervezet, az Organisation Todt (OT) irányította (akiket a MUSZ-osok „tódistáknak” hívtak). Minden munkát az ő utasításai és felügyelete alatt végeztek. Az OT teljhatalmú főnöke Berlinben Albert Speer (1905-1981) volt. (25 évvel később Speert személyesen meginterjúvoltam Heidelbergben, a lakásán, miután letöltötte 20-éves büntetését a Spandau-i börtönben. Beszélgetésünk lényegét a 26A fejezetben foglalom össze.)

A MUSZ-osokat a rájuk vonatkozó magyar katonai kódex alapján kellett (volna) kezelni és büntetni. A szabályok betartását azonban nem ellenőrizték; érthetően, a Budapesttől több ezer km-re fekvő, németek-uralta Szerbiában. Ennek az volt a következménye, hogy a magyar keretlegények és tisztek, akik a MUSZ-osoknak a munkahelyükön kívül parancsoltak, önkényesen viselkedtek, attól függően, és hogy milyen fajta személyek is voltak a helyi parancsnokok és beosztottjaik.

A bori lágér-komplexum parancsnoka 1943 végéig Balogh András alezredes volt. Aránylag „normálisan” viselkedett (különösen a szadista utódjához viszonyítva): könnyen büntetett, de ugyanakkor képviselte a MUSZ-osok érdekeit a német munkáltatókkal szemben.⁹²

⁹¹ Kovács Tamás, *Magyar munkaszolgálatosok Borban* publikon.hu/application/essay/101_1.pdf (hozzáférés 2020 november 20.)

⁹² 1945 után a bori MUSZ-osok pozitívan emlékeztek rá, különösen utódjával összehasonlítva. A Népbíróság Baloghot két évi fogházbüntetésre ítélte, amit le is töltött.

Az okkal vagy ok-nélküli büntetés egyik gyakori formája a „kikötés” volt: a MUSZ-os két alkarját hátra tekerve összekötötték, és ezeknél fogva úgy húzták fel egy faágra vagy gerendára, hogy a lába éppen csak elérje a földet. A kikötés idejét a büntetést kiszabó határozta meg; lehetett két óra is. Némelyik szerencsétlen már 10 perc múlva megkékült és csakhamar elájult. Ezeket leoldották, eszméletre locsolták és gyakran visszakötötték. Édesapám mesélte, hogy saját magán is csak Borban tapasztalta ezt borzalmat, néhány alkalommal.

Váratlanul, 1944 január elején Baloghot, állítólag egészségi problémái miatt, leváltották és Marányi Ede alezredest, egy szélsőségesen szadista embert, nevezték ki a helyébe. Marányi nyolc hónapig (szeptember végéig) töltötte be a posztot, melyhez hozzáadódik a visszavonulás alatti további parancsnoksága.⁹³

Marányi különösen szörnyűvé tette a MUSZ-osok életét. Olyannyira, hogy a népbírószági tárgyaláson, ahol büntetési miatt felelősségre akarták vonni, de távol maradt és elbújt Nyugat-Németországban, a nagyszámú MUSZ-os vádló mellett még egy keretlegény is ellene tanúskodott. E fejezetet kitöltené Marányi kegyetlenségeinek és gyilkosságainak a felsorolása. Az alábbi idézet összegzi, hogy ki és mi is volt Marányi:⁹⁴

Odaérkezése után a helyzet teljesen megváltozott, a bánásmód a keretlegények részéről a legkegyetlenebb és legembertelenebb lett, természetesen az ő parancsára. És ezt még fokozta azzal, hogy állandóan beszédét mondott a keretlegénységnek és ezzel is lázította ellenünk a keretet. Első ténykedése közé tartozott, hogy a tábor területét szögesdrót kerítéssel vetette körül. ... Naponta voltak sorozatos kikötések, melyeknél a keretlegények puskatussal és bottal ütötték a kikötötteket. Továbbá ő felelős 27 ember törvénytelen megkínzásáért és kivégzéséért.

Jellemzi a helyzetet, hogy a MUSZ-osok a vasárnapi pihenőnapon gyakran maguk kérték, hogy kivonulhassanak a munkahelyükre. Nem túlórázni akartak, hanem megszabadulni a magyar kerettől, akik vasárnap is válogatott kellemetlenségeket, büntetéseket találtak ki, csak azért, hogy ne tudjanak pihenni, és szenvedést okozzanak. A tódisták mindennek a tudatában voltak, és vasárnap tényleges munkavégzésre nem került sor, a MUSZ-osok a munkahelyeiken pihenhettek.

A háború utáni visszaemlékezésekben találunk összehasonlítást a tódista német munkafelügyelők és a magyar keret tagjai között. Nagy általánosságban: a tódisták a napi 10+ óra munkát szigorúan megkövetelték, olykor bottal ütlegeltek, de szadisták nem voltak. Nekik csak a napi norma-szerinti munka elvégzése volt fontos. Velük szemben állt, 1944 elejétől, a szadizmusig kegyetlen, az étel-ellátmányt elsikkasztó, minden apróságért súlyos büntetést elrendelő magyar keret. Ők a MUSZ-os csoportokat katonai fegyelmező, büntető egységeknek tekintették, akikkel szemben az embervesztesség nemcsak megengedett, hanem kívánatos is volt.

Volt Borban azonban egy-két kegyetlen tódista is, éppúgy, mint a keretlegények között is voltak emberségesek. Egy példa az utóbbira Száll Antal hadnagy, aki úgy, mint altábor-

⁹³ Marányi nem mindig volt a visszavonulókkal, de többen is látták Cservenka után és az erőltetett menet végpontjánál is, a magyar-osztrák/német határon. A háború után Marányi magyar álnéven, Fehér Antalként élt Németországban, ahol 89 éves korában, elkerülve minden igazságszolgáltatást, hunyt el.

⁹⁴ Csapody, *Bori munkaszolgálatosok*, 154.

parancsnok, és (*Bor* elhagyása után) mint a menetoszlop egyik kísérője), egyaránt kivívta a MUSZ-osok megbecsülését. Így 1945 után a népbíróság nem ítélte el.

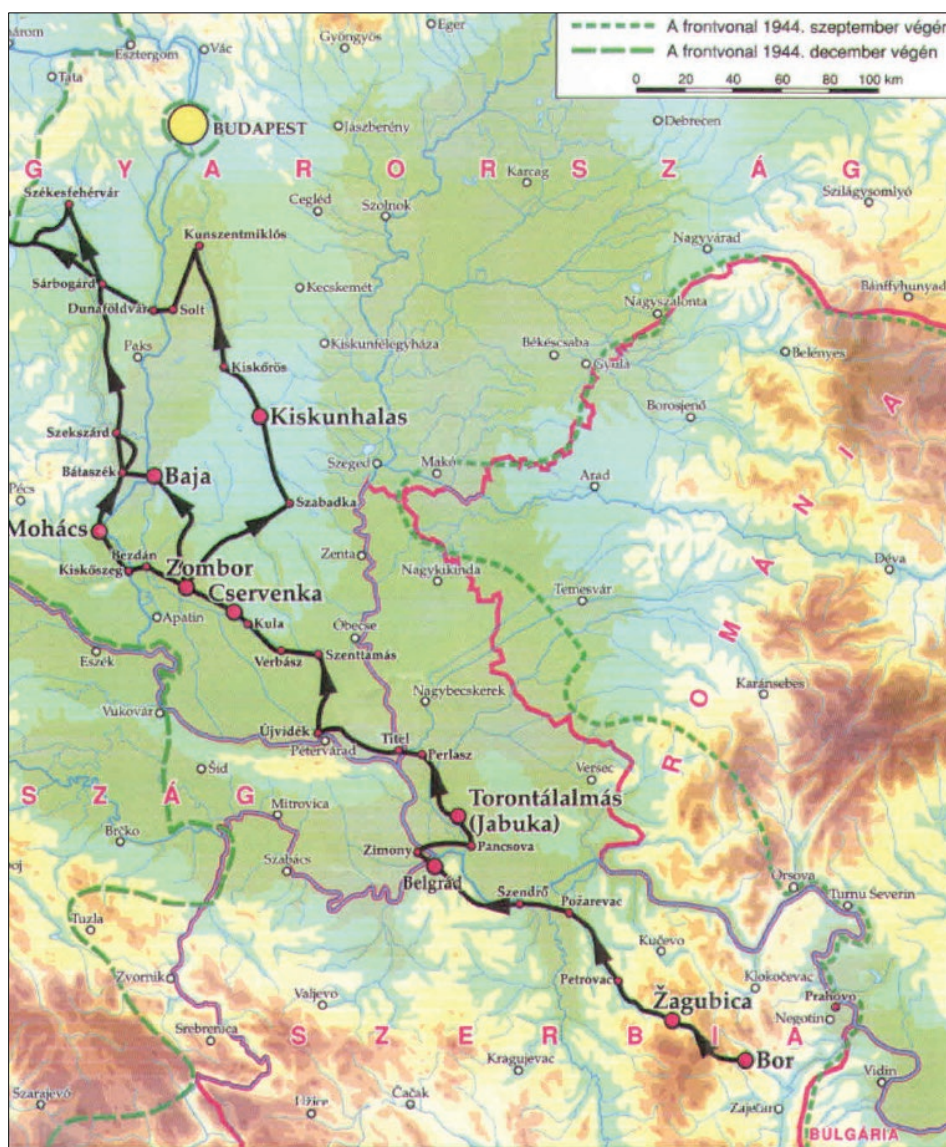
5. Erőltetett menet Bortól Cservenkáig

Amikor Borhoz közeledett a Vörös Hadsereg, a közelben harcoló partizánokkal együtt, a németek elrendelték a bányavidék kiürítését. A Honvédelmi Minisztérium is kiadta a parancsot a magyar MUSZ-osok visszahozatalára. A bori magyar keret – hátrahagyva mintegy 400 menetképtelen MUSZ-ost – két lépcsőben indította el a foglyokat Magyarországra felé.⁹⁵

Az első lépcső 1944 szeptember 17-én, míg a második 12 nappal később indult el, gyalogmenetben. A második lépcsőben elindítottakat szeptember 30-án a partizánok felszabadították a szerb hegyek között. Az első lépcsőben elindított kb. 3.400 MUSZ-os sorsa, melyben Édesapám is volt, teljesen másként alakult. Ők, mintegy 260 kilométeres gyaloglás után, szeptember 30-án érkeztek meg Bácskába Bánáton keresztül (Magyarország 1944 március 19-i elfoglalása óta Bácska egyben német megszállás alatt is állt.)

Az 5A-2 térkép mutatja, fekete nyilakkal, a MUSZ-osok legalább egy kilométerre elnyúló menetoszlopának vánszorgását *Bor* és Cservenka között. Megjegyzendő, hogy a térképen a nagyobb betűvel jelzett helységek nem a nagyságukat, hanem az itt leírt történetben játszott fontosságukat mutatják.

⁹⁵ Bort október 2-án szabadította fel a Vörös Hadsereg és a velük szövetséges partizánok.



5A-2 térkép. Bortól Cservenkáig: MUSZ-osok erőltetett menet útvonala)

Forrás: Csapody Tamás, *Bortól Szombathelyig* (részlet a könyv belső borítóján lévő térképről).

Mielőtt kommentáljuk az 5A-2 térképet, vessünk egy pillantást a több oldallal feljebb található 5A-1 térképre. Látjuk, hogy a német katonai fennhatóság alatt álló (középszürke színű) territórium, amelyen *Bor* is található, és *Bácska* (halvány-sárgával jelölt háromszög melyet a magyarok 1941-ben annektáltak) között van egy (világosszürke színű) rész, *Bánát*.⁹⁶ Azon a területen különösen sok német és német-származású, magyar, szerb és más

⁹⁶ Maga Bánát egy sokkal tágasabb fogalom, mint ahogy a fenti szöveg kontextusában említve van. Közép és Kelet Európa egy nagy geográfiai és történelmi régiója, mely a modern korban különböző és gyakran változó módon volt megosztva három ország között: a keleti része Nyugat Románia; a nyugati része Észak-kelet Szerbia (mely magába foglalja majd az egész mai Vojvodina autonóm területét, ahol Szerbia nagyszámú magyar lakosai élnek); és egy kis északi része pedig Délkelet Magyarország. Az 5A-2 térkép mutatja a teljes Bánát régiót és fontosabb lakóterületeit:

en.wikipedia.org/wiki/Banat#/media/File:Banat_map.svg

nemzetiségű lakos élt. 1941-ben, Jugoszlávia lerohanása után, a Bánátot is megszállták és mint egy külön, német adminisztráció alatt álló territóriumot kezelték. Ez a tény azért fontos mivel mind Bánát mind Bácska (mely Magyarország 1944. március 19-i bekebelezése után egyben német megszállás alatt is állt) földjén a lakosság túlnyomó része utálta és üldözte a zsidókat (a szerbek a magyarokat is). Ezeken a kiterjedt területeken kellett a százalmas, végsőkéig kimerült, és éhező MUSZ-osoknak átvonulniuk, gyalogmenetük kilométerre elhúzódva vánszorgott úgy, hogy még a helyiek is üldözték és gyilkolták őket. Magyarázként, idézem Csapody Tamást:⁹⁷

Mégsem a megtett gyalogút hossza és a napi kilométerek száma, de még csak nem is a megfelelő számú pihenőnapok és a fedett szállások, továbbá az élelmezés teljes hiánya okozta a legnagyobb problémákat [hanem] az, hogy Bánátban, majd pedig Bácskában, a gyalogmenet mellett megjelentek a helyi németekből létrehozott, felfegyverzett katonai alakulatok, amelyek folyamatosan gyilkolták a bori zsidó munkaszolgálatosokat. ... A bori csoport megérkezése továbbá egybeesett a szovjet csapatok előretörésével és a helyi lakosság ezzel összefüggő, azonnali és szinte teljes kitelepítésének időpontjával. Súlyos problémát jelentett az is, hogy a helyi, többségében német lakosság jelentős része támogatta a közülük toborzott fegyveres alakulatokat és más német katonai csapatokat. A civil német lakosság apraja-nagyja fizikailag is kivette részét a Bácska útjain és a falvakon átvonuló bori zsidó munkaszolgálatosok megalázásából és meggyilkolásából. Ennek hátterében a sok éven keresztül történő, tudatos és szervezett, német és magyar antiszemita propaganda állt. Ebben az egyértelműen zsidógyűlölő, magyar- és szerb-ellenes közegben a bori munkaszolgálatosokat kísérő magyar keret végképp elveszítette kontrollját az események irányítása és a parancsnoksága alatt menetelő magyar katonai munkaszolgálatos századok felett, továbbá maga is tevékenyen részt vállalt a Cservenkáig tartó és részben a cservenkai gyilkosságokban.

A boriak első menete induláskor mintegy 3.400 főt számlált, de csak kb. 3.000 érkezett meg Cservenkára, mely magába foglalta a Jehova Tanúit és a reformadventistákat is.⁹⁸ A 400 „hiányzó” legtöbbször az út folyamán meggyilkolták (azért is, ha elgyengült tovább menetelni); egy jóval kisebb számú pedig megszökött. Különösen sok kegyetlen gyilkosság történt az 5A-2 térképen félvastagon megjelölt *Žagubica* és *Torontálalmás* környékén.

Az állandó ígéretés ellenére sem kaptak a menetelők transzportot. Ezt a magyar keret is megsínylette, mivel nekik is a saját terhüket cipelni kellett, de ők legalább rendes ellátást kaptak. A MUSZ-osok azonban alig-alig, úgy, hogy leginkább az útszéli földeken található répa, tök és nyers kukorica tartotta őket életben.⁹⁹ Már Borban összeverődtek 4-5 főből álló MUSZ-os bajtársi csoportok, igyekezve egymást támogatni.

⁹⁷ Cservenkai tömeggyilkosság (zsido.com/fejezetek/7791777/), első fejezet. Ugyanez a munka a következő internet oldalon is olvasható: mek.oszk.hu/16700/16793/16793.pdf

⁹⁸ Csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni azt, hogy a Borból visszainduló első csoportban hányan voltak, milyen létszámmal érkeztek Cservenkára, az ottani vérengzést és az utána következő erőltetett menetet és marhavagon szállítást Szombathelyig hányan éltek túl, hányat gyilkoltak meg útjuk alatt és hányan tudtak megszökni. Az e fejezetben idézett becslést számok forrása a 2020 decemberében folytatott beszélgetésem Csapody Tamással, amiért köszönet nyilvánítok.

⁹⁹ Ismét idézem Csapody Tamást (uo., második fejezet): „A gyalogmenet során közülük jelentős számban bizonyították, hogy az alárendeltségükben menetelő zsidó munkaszolgálatosokat gyűlölték, becsapták és

A még mindig Szerbiához tartozó, de a magyar határhoz közeli Cservenkán történt mészárlásról, és arról, hogyan sikerült apámnak azon kevesek közé tartoznia, akik túléltek az öldöklést, a 6A fejezetben lesz szó.



Édesapám története folytatódik a 6A fejezettel a 117. oldalon.

5B. Fajelméletek és antiszemita akciók Németországban és Magyarországon a második világháború előtt

1. Az antiszemitizmus a fajelméletek 19. századi megjelenése előtt

A fajokról és rangsorolásukról szóló elméletek csak a 18. század második felében jelentek meg, amint azt alább részletezzük, míg a zsidók (csak a 19. század végétől antiszemitizmusnak nevezett) és sok más „kisebbségi” nép elleni diszkriminációnak több ezeréves múltja van.

Valójában az egy csoportban, közösségben vagy általában a társadalomban „normaként” elfogadottaktól „eltérő” emberek és csoportok elleni megkülönböztetés az emberiség feljegyzett történelmével egyidős. A megkülönböztetés különböző formái, beleértve a gyilkosságot is, a történelem során minden „idegen” embert érintettek, nem csak a zsidókat.

Ami a zsidókkal szembeni megkülönböztetést illeti, a középkorban nagy befolyással bíró VII. Gergely pápa (1020-1085) bevezette a zsidók ruháján a sárga színű jelvény kötelező viselését. Keményen dolgozott azon, hogy ezt az egész birodalmában kötelezővé tegye.¹⁰⁰

2. Az antiszemitizmus és a zsidóellenes fajelméletek összekapcsolása

Ez a szakasz a fajelméletek kialakulását és fejlődését tárgyalja, arra összpontosítva, hogy ezek fokozatosan hogyan váltak a szélsőjobboldal antiszemita gondolatainak és cselekedeteinek támaszaivá.

A 19. században a feltörekvő biológia „tudományos” megnyilatkozásai egyszerűen azt állapították meg, hogy számos nem európai nép külseje más, például az afrikai

az elkerülhető gyilkosságok ellen sem tettek meg mindent. ... A németek által megszállt Bánátban és a magyarok által megszállt Bácskában hozzászórtak ahhoz, hogy a németekkel együtt gyilkosaik a zsidó munkaszolgálatosoknak. Bácskában hiába mentek Magyarországhoz tartozó területen, az országnak ezt a részét is megszállták a németek. A magyar keret a menetelés heteiben fizikailag és mentálisan egyaránt hozzászórt a zsidó munkaszolgálatosok folyamatos gyilkolásához. A Cservenkáig történtek önmagukban véve kimerítik a folytatólagosan elkövetett háborús bűncselekmények kategóriáját, mind a Honvédelmi Minisztérium, mind a menetparancsnokok, mind pedig a bori keret és természetesen a menetet kísérő német katonák vonatkozásában.”

¹⁰⁰ Ormos Mária, *Az antiszemitizmus alakváltozatai a XX. században*, (Zalaegerszeg, Tanulmányok, 2005)

négerké, az amerikai kontinens, Latin-Amerika és Ausztrália „őslakosaié”, valamint az ázsiai „sárga embereké”. Megkezdődött a „fajok” önkényes hierarchikus osztályozása.

Az európaiak megkérdőjelezhetetlenül felsőbbrendű fajnak tartották magukat. Az „ideális” típusnak a görög-római atlétakéhoz hasonló testi adottságai voltak, egyenes profillal és a koponyához lapuló fülekkel. Ehhez később a világos haj és a világos színű szem is hozzáadódott. Minden más testalkatot primitívnek, korcsnak tekintettek. Ez a rangsor az európai hatalmak imperialista terveit, az általuk ellenőrzött gyarmatok meghódítását is próbálta igazolni, és a leigázott bennszülöttekkel szembeni kegyetlen bánásmódjuk alátámasztására is szolgált.

Abban az időben a zsidók faji jellemzőiről nem esett szó. Valójában a 19. század közepén a „tudományos” fajelmélet sokat idézett atyja, Joseph Arthur de Gobineau a zsidókat az „értékteremtő” fehérek közé sorolta.¹⁰¹

A cári Oroszország más volt. Az antiszemitizmus ott az állam hivatalos politikája volt, amelyet az elit támogatott, vitathatatlanul azért, hogy a feudális időkben az egyszerű emberek sorsukkal való elégedetlenségét a zsidók ellen irányítsa. Ennek a politikának egyik megnyilvánulása volt a számos pogrom, különösen Oroszország nyugati régióiban.¹⁰²

Hasonlóképpen különböztek Közép- és Kelet-Európa (KKE) országai is Nyugat-Európától. Minél keletebbre feküdt egy KKE-ország, annál elterjedtebb, erőszakosabb és primitívebb volt az antiszemitizmusa. Ilyen eset volt Románia már jóval a második világháború előtt.¹⁰³

Európa többi részén a 19. század különböző időszakában két többé-kevésbé párhuzamos fejlemény zajlott le, amelyek eleinte gyorsan növelték a zsidók felemelkedését, gazdasági jólétét és beilleszkedését a befogadó társadalmakba, és amelyek később ördögi reakciót váltottak ki.

Az egyik a zsidók emancipációja volt – a felvilágosodás korában az általános gondolkodás és hozzáállás alapvető változásainak egyik eleme. Ennek mértékadó gondolkodóit, Rousseau-t, Diderot-t és Voltaire-t a körülöttük zajló tudományos forradalmak befolyásolták. Hittek abban, hogy a tudománynak és az értelemnek a világra sugárzó fénye megkérdőjelezi a hagyományos elveket és a dolgok hagyományos módon való intézését. Érvelésük empirikus megfigyeléseken, nem pedig metafizikán és spiritualitáson alapult. Modelljük a természethez hasonlóan az emberi intézményekben

¹⁰¹ Gobineau (1816-1882 francia nemes, aki a “tudományos” faji demográfiával járult hozzá a rasszizmus legitimálásához. Kidolgozta az árja mesterfaj elméletét.

¹⁰² A híres musical, a *Hegedűs a háztetőn*, a zsidók helyzetét mutatja be a cári Oroszországban.

¹⁰³ Még mielőtt az ország a náci Németország hatókörébe került volna, a román hatóságok kemény, üldöző antiszemita politikát folytattak – különösen a keleti határvidéken élő zsidókkal szemben, akiket tévesen a szovjet kommunizmussal hoztak összefüggésbe, és az Erdélyben élőkkel szemben, akiket a múltbeli magyar uralommal azonosítottak. A jobboldali szociálforradalmi mozgalmak, mint például a fasiszta Vaskar, jelentős népi támogatásra és némi hivatalos szimpátiára találtak a romániai zsidók hatalomból való eltávolítását és kiűzését követelő embereknél (*Holocaust Encyclopedia: Romania*).

is az észszerűséget kereste. Ide vonatkozó kulcsfontosságú gondolatuk a zsidókkal szembeni számos diszkriminatív törvény és gyakorlat csökkentése/megszüntetése, amelyek évszázadok óta áthatották Európát. A változások Franciaországban Napóleon alatt 1791-ben kezdődtek; a sok államalakulatban, amelyet Bismarck az egyesült Németország megteremtése érdekében konszolidált, 1871-ben; az újonnan megalakított Osztrák-Magyar Monarchiában 1867-ben folytatódtak.¹⁰⁴

A másik pedig a széleskörű ipari kapitalizmus fejlődésében rejlett. Ez addig nem létező lehetőségeket nyitott meg a zsidók számára az iparban, a kereskedelemben és a pénzügyekben, valamint a gyorsan bővülő új ágazatokban – a médiában, a kulturális szolgáltatásokban, a szórakoztatásban és a jog és az orvostudomány területén. A zsidók, akiknek évszázados gyakorlatuk volt abban, hogy megtanuljanak gyorsan alkalmazkodni az új körülményekhez, gyakran úttörők voltak.

A befogadó társadalmaknak eleinte nem volt problémájuk ezekkel a tendenciákkal. Maguk a zsidók pedig, megtapasztalva az előnyöket, gyorsan hajlandóak lettek integrálódni, sőt bizonyos mértékig asszimilálódni is

E tendenciákban jelentős törés 1873-ban, a kapitalista világ első globális válsága idején állt be. Ez tömeges csődökhöz és számos csalárd vállalkozás leleplezéséhez vezetett. Az átlagpolgárokat tömeges munkanélküliség és más tekintetben is mélyreható nehéz idők sújtották. A bulvársajtó tele lett ismert zsidó nevekkal és általában a banki és üzleti élet umbuldaíval.

A reakciók frenetikusak voltak. A 19. század utolsó negyedében az antiszemitizmus még Nyugat-Európában is mindenütt robbanás szerűen terjedt, a legvadabb módon Franciaországban, Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában. Ez volt az a korszak, amikor az antiszemitizmust a zsidókat lealacsonyító fajelméletekhez kezdték kötni.

A kapcsolatba hozást mindenütt a radikális jobboldal vezette. Politikai ideológiájukban a zsidóellenes fajelméletek központi szerepet kaptak. A szélsőjobboldali ideológia mindenütt – egyre inkább és egyre eredményesebben – versenyre kelt a hagyományos konzervativizmus, a liberalizmus és a szocializmus ideológiáival.

A radikális jobboldal kölcsönvette (a már említett „tudományos” elméletektől) a fajok rangsorolásának gondolatát. De drámaian megváltoztatták a kategóriákat, és a zsidókat a lehető legalsó szintre sorolták a feketékkel együtt. Mindkettőt „majomszerű embereknek” bélyegezték.

A kevésbé fejlett országokban általában, a fejlettebb kapitalista országokban vidéken továbbra is a hagyományos, vallási ihletésű, primitív antiszemitizmus maradt fenn, amit a számos alaptalan vérvádas per is bizonyít, amelyekben a zsidókat ártatlan

¹⁰⁴ en.wikipedia.org/wiki/Jewish_emancipation. Bismarck (1815-1898) legnagyobb teljesítménye az volt, hogy a 39 királyságot, fejedelemséget és városállamot egységes Németországban egyesítette. hu.wikipedia.org/wiki/Otto_von_Bismarck

keresztény nők rituális meggyilkolásával vádolták.¹⁰⁵ Ugyanakkor a radikális jobboldal kifinomultabb kiadványaiban egyre több karikatúra és történet ábrázolta a zsidókat úgy, mint akik hatalmas pénzeszsákokat tartanak a kezükben, másokat kihasználnak, és a legaljasabb tettekre képesek, beleértve azt is, hogy az ellenség fizetett kémjeiként saját hazájuk árulói. Amint azt Dreyfus kapitány hírhedt pere a 20. század elején megmutatta, még magas rangú zsidókról is feltételezték, hogy képesek ilyen bűncselekményekre.¹⁰⁶

3. Hitler antiszemitizmusa és fajelmélete

Adolf Hitler már évekkel azelőtt, hogy Németország kancellárja lett, megszállottja volt a faji eszméknek. Beszédeiben és írásaiban terjesztette a faji „tisztaságba” és a németek felsőbbrendűségébe vetett hitét, akiket „árja mesterfajnak” nevezett. Szerinte az ideális „árja” szőke, kék szemű és magas volt. Azzal érvelt, hogy a germán vérvonalnak tisztának kell maradnia, hogy egy napon átvehesse a világuralmat.

Hitler a Mein Kampf című könyvét akkor írta, amikor 1923-as sikertelen hatalomátvételi kísérletét követően hazaárulásért börtönben ült. Ebben vázolta fel faji elképzeléseit. Hitler a történelmet a fajok közötti, léttérért folytatott harcnak tekintette. Hódító háborút képzelt el keleten, a szláv népeket a német érdekek rabszolgájává téve. A zsidókat kivételesen gonosznak tartotta, akik a „faji tisztaság” megbontásán dolgoznak. Sűrgette a zsidók „eltávolítását” Németországból.

A Führer mély és megfontolt gondolkodónak tartotta magát, meg volt győződve arról, hogy megtalálta a kulcsot az őt körülvevő, rendkívül összetett világ megértéséhez. Úgy vélte, hogy az ember jellemét, attitűdjét, képességeit és viselkedését az úgynevezett faji felépítése határozza meg. Hitler szerint minden csoport, faj vagy nép (ezeket a kifejezéseket felváltva használta) olyan tulajdonságokat hordoz magában, amelyek nemzedékről nemzedékre szállnak. Egyetlen egyén sem tudja legyőzni az öröklött faji tulajdonságokat. Úgy vélte, hogy az egész emberi történelem a társadalmak közötti, véget nem érő faji harccal magyarázható.

A faji ideológia megfogalmazásakor Hitler és támogatói a 19. század végi német szociáldarwinisták elképzeléseire támaszkodtak. Más szociáldarwinistákhoz hasonlóan a nácik is úgy vélték, hogy az embereket kollektíven „fajokba” lehet sorolni, amelyek

¹⁰⁵ Magyarországon a leghíresebb az 1882-83-as tiszaezlári per volt. A zsidókat azzal vádolták, hogy rituálisan megölték egy keresztény lányt, hogy vérét felhasználják a húsvéti ünnepükön fogyasztott kovásztalan kenyér (macesz) sütéséhez. A védelem győzött, így a vádat ejtették.

¹⁰⁶ Alfred Dreyfus százados (1859-1935) 35 éves zsidó származású francia tüzértiszt volt. Tévesen elítélték és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, mert a vád szerint francia katonai titkokat közölt a németekkel. Őt éven keresztül a francia guyanai Ördög-szigeten raboskodott. 1899-ben visszatért Franciaországba, hogy újratárgyalják az ügyet, és ismét elítélték. A Dreyfus-ügy politikai botrány volt, amely megosztotta Franciaországot 1894-től egészen az 1906-os kegyelemig és szabadulásáig. Dreyfust később őrnagyként visszahelyezték a francia hadseregbe. Az első világháborút végigszolgált, pályafutását alezredesként fejezte be. A Dreyfus-ügy az elhibázott igazságszolgáltatás és az antiszemitizmus legjelentősebb példája volt. A sajtó szerepe, a közvélemény manipulálása döntő volt a konfliktusban.

mindegyike bizonyos – az emberiség őskori megjelenése óta genetikailag öröklődő – megkülönböztető tulajdonságokkal rendelkezik. Az öröklött tulajdonságok nemcsak a külső megjelenésre és a fizikai felépítésre vonatkoznak, hanem az ember szellemi életére, gondolkodásmódjára, kreativitására és szervezőképességére, intelligenciájára, ízlésére, a kultúra megbecsülésére, valamint fizikai erejére és katonai képességeire is.

Hitler és követői átvették a szociáldarwinisták felfogását Darwin evolúciós elméletéről, a „legerősebbek túléléséről”. Egy faj túlélése attól függ, hogy a népe képes-e szaporodni, hogy szerez-e földet a növekvő népesség eltartására és táplálására, és hogy éberben őrökdi-e génállománya tisztaságának megőrzése felett. Így lehet megőrizni az árja faj egyedi „faji” jellemzőit, amelyeket a „természet” (Hitler úgy vélte) a túlélésért folytatott küzdelemben való sikerre készített fel. Mivel minden „faj” terjeszkedésre törekszik, és mivel a Földön a hely véges, a túlélésért folytatott küzdelem „természetesen” erőszakos hódításokhoz és katonai összecsapásokhoz vezet. Ezért a háború – sőt az állandó háború – a természet, az emberi lét része.

A faj meghatározásához a szociáldarwinisták sztereotípiákat ragasztottak a különböző etnikai csoportokra, pozitív és negatív sztereotípiákat egyaránt, a külsőségek, a viselkedés és a kultúra alapján. Ezek a sztereotípiák állítólag megváltoztathatatlanok voltak, és a biológiai öröklésben gyökereztek, feltételezésük szerint idővel stabilak maradtak, immunisak voltak a környezet, az intellektuális fejlődés és a szocializáció változásaira. A náciak számára az egyik faj egy tagjának asszimilációja egy másik fajba kudarcra volt ítélve, mert az eredeti öröklött tulajdonságai megmaradtak, így a vér keveredése csak a felsőbbrendű faj lerontását eredményezte volna.

Hitler és a német szociáldarwinisták alaposan tanulmányozták az Egyesült Államok törvényeit, amely a 19. században és a 20. század elején a világ vezető rasszista joghatósága volt. A náci jogászokat befolyásolták Amerika Jim Crow-törvényei, amelyek diszkriminálták a fekete amerikaiakat, és elkülönítették őket a fehérektől.¹⁰⁷

Hitler és követői úgy vélték, hogy míg az Egyesült Államokban a Jim Crow-típusú törvényhozási program megfelelő volt, mert az amerikai feketék már elnyomottak és szegények voltak, addig Németországban a zsidók gazdagok és erősek (így hitték a náciak). Ezért érveltek úgy, hogy a náciaknak szigorúbb törvényeket kell bevezetniük ellenségeik, a zsidók ellen, mint a Jim Crow-törvények az USA-ban.

¹⁰⁷ Jim Crow a feketékkel szembeni, az amerikai legfelsőbb bíróság által szentesített megkülönböztetés számtalan formájára utal. Jim Crow figuráját először 1830 körül mutatta be egy Rice nevű fehér vándorszínész. Rongyokat öltött magára, és égetett parafával feketítette be az arcát, gúnyosan eltúlzott módon utánozva az afroamerikaiakat. Nevetséges, dülöngélő táncot járt, és a fekete karaktert ostoba pojácaként ábrázolta. Az ilyen, sok színész által gyakran előadott vásári látványosságok a rasszista szórakoztatás kedvelt formája voltak, amelyek népszerűsítették az afroamerikaiakról alkotott káros sztereotípiákat. A Jim Crow-törvényeket a Lyndon Johnson elnöksége alatt támogatott és elfogadott 1964-es polgárjogi törvény tiltotta be. A polgárjogi törvény véget vetett a szegregációnak a nyilvános helyeken, és megtiltotta a faj, bőrszín, vallás, nem vagy nemzeti származás alapján történő foglalkoztatási megkülönböztetést. A törvény a polgárjogi mozgalom egyik megkoronázó jogalkotási eredménye volt.

Hitler és a náci mozgalom más vezetői számára az ember végső értéke nem az egyéniségében, hanem egy fajilag meghatározott kollektívához való tartozásában rejlett. A faji kollektíva végső célja pedig saját túlélésének biztosítása. Itt hadd tegyem hozzá, hogy míg a legtöbb ember egyetértene azzal, hogy az embereknek egyéni túlélési ösztönük van, és ezért versenyeznek, nem értenek egyet Hitler feltételezésével a kollektív túlélési ösztönről. A náci számára a kollektív túlélési ösztön mindig magában foglalta a „fajuk” tisztaságának megőrzését és a konkurens „fajokkal” a területért folytatott küzdelmet.

4. A fajelméletek által kiváltott zsidóellenes cselekedetek

Amikor Hitler és a náci 1933-ban hatalomra kerültek, a fenti nézetek kormányzati ideológiává és politikává váltak. Üzeneteiket nyilvánosan terjesztették plakátokon, a rádióban, a filmekben, az újságokban és az osztálytermekben.

A náci állam talán első „akciója” a németországi zsidók elleni 1933. áprilisi bojkott volt. A bojkott során egyenruhás náci csoportjai, némelyikük puskával felfegyverkezve, zsidó kézben levő üzletek elé álltak, és megpróbálták megakadályozni a vásárlók bejutását. Sok esetben fosztogatásra került sor; néhány zsidó üzlettulajdonost fizikailag is bántalmaztak. A bojkott volt az első lépés a német zsidóság gazdasági alapjainak destabilizálására irányuló folyamatban. Egy héttel később elfogadták az első nemzeti törvényeket a zsidók ellen, amelyek célja az volt, hogy eltávolítsák őket a közszolgálat minden szintjéről.

Hitlert befolyásos német tudósok egy csoportja támogatta, akik úgy vélték, hogy az emberi faj javítható az „alsóbbrendűnek” tartott emberek szaporodásának korlátozásával. Hitler a németek „faji tisztaságának” megőrzését az emberi szaporodást szabályozó törvény: az örökletes betegségekben szenvedő utódok megelőzéséről szóló törvény megalkotásával kívánta elérni. Ez megtiltotta a „nemkívánatos személyeknek” a gyermekvállalást, és elrendelte a testi vagy szellemi fogyatékosok kényszersterilizálását. Az elfogadását követő 18 hónap alatt a törvény mintegy 400.000 németet érintett.

A német orvosok számára engedélyezték a férfiak kényszersterilizálását. A program célpontjai között voltak a romák (cigányok), egy etnikai kisebbség, amely akkoriban mintegy 30.000 főt számlált Németországban; a fogyatékkal élők, beleértve az elmebetegeket, valamint a süketnek és vaknak született emberek. Szintén áldozatul esett 500 afrikai német gyermek, akik német anyák és az első világháború után a német Rajna-vidéket megszálló szövetséges hadseregek afrikai gyarmati katonáinak utódai voltak.

Az első világháborút elvesztve a versailles-i szerződés arra kötelezte Németországot, hogy jelentősen csökkentse hadseregét, vállalja a felelősséget az első világháború káraiért, fizessen túlzott jóvátételt a győzteseknek, és mondjon le sok négyzetkilométernyi területről. Hitler, legtöbb honfitársával együtt, igazságtalannak tartotta a békefeltételeket, és lázadozott a módosításukért.

A Führer véleménye szerint a Weimari Köztársaság idején Németország további területeket és lakosságot veszített az „alsóbbrendű” szláv és ázsiai fajokkal szemben.¹⁰⁸ Ebben a versenyben a „zsidó faj” tökéletesítette hagyományos szocialista eszközét – a szovjet kommunizmust –, hogy az egyébként alkalmatlan szlávokat Németország meggyengítésére mozgósítsa. Hitler azt is hitte, hogy az életterek szűkössége veszélyesen alacsony szintre nyomta le a német születésszámot.

A túlélés érdekében – állította Hitler – Németországnak meg kell törnie az ország ellenségei által való bekerítését, és óriási területeket kell meghódítania keleten a szlávoktól, hogy Németországnak elegendő teret biztosítson népességének hatalmas mértékű növeléséhez és a népesség eltartásához szükséges erőforrások megszerzéséhez. Ezek a lépések szükségesek ahhoz, hogy megvalósuljon a biológiai elrendelés, hogy a világhatalmi státusszal rendelkező uralkodó faj legyen.

Hitler és más náci vezetők a zsidókat nem vallási csoportnak, hanem „mérgező fajnak” tekintették, amely „élősködik” a többi fajon és gyengíti őket. Hitler hatalomra kerülése után a náci tanárok az osztálytermekben elkezdtek alkalmazni a faji tudomány „elveit”. Megmérték a tanulók koponyaméretét és orrhosszát, és feljegyezték a tanulók szem- és hajszínét, hogy megállapítsák, melyik gyermek tartozik az igazi „árja fajhoz”. A zsidókat és a cigányokat eközben rutinszerűen megalázták.

Az egyoldalú propaganda mindenütt jelen volt, és célja az volt, hogy a németekbe beoltsa Hitler faji nézeteit, rögzítve azt is, hogy kik az ő (és így Németország) hazai és külföldi ellenségei. Néhány illusztráció arra, amit ma „agymosásnak” neveznénk:



5B-1 illusztráció. Árja és zsidó



5B-2 illusztráció. Hitler ellenségei

Forrás: encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/victims-of-the-nazi-era-nazi-racial-ideology

Hitler és a nácik számára a zsidók kiemelt ellenséget jelentettek Németországon belül és kívül egyaránt. A zsidók állítólagos faji és alsóbbrendű genetikai felépítéséből fakadtak

¹⁰⁸ A Weimari Köztársaság volt Németország kormánya az első világháború után a náci Németország felemelkedéséig, azaz 1919-től 1933-ig. Ez egy zavaros időszak volt Németországban, számos politikai frakció harcolt vére menően az előnyökért. A weimari köztársaságot jellemző káosz hozzájárult Hitler és a náci párt felemelkedéséhez.

a kapitalizmus és a kommunizmus kizsákmányoló rendszerei. Terjeszkedési törekvéseikben a zsidók támogatták és felhasználták ezeket a kormányzati és állami szervezetrendszereket, beleértve az alkotmányokat, az egyenlő jogok és a nemzetközi béke kihirdetését, hogy aláássák a felsőbbrendű fajokat, mint például a németek faji tudatát. Az alsóbbrendű fajok, különösen a zsidók, az asszimiláció és a vegyesházasságok révén felhígították a felsőbbrendű germán vért.

A náci azt állították, hogy a zsidók az irányításuk alatt álló, vagy az ő manipulációjuknak alávetett eszközöket használták arra, hogy a biológiailag vezérelt világhatalmi terjeszkedésüket előmozdítsák. Ezen eszközök közé tartozott állítólag a média, a parlamentáris demokrácia az egyéni jogok előtérbe helyezésével együtt, valamint a nemzeti konfliktusok békés elsimításának szentelt nemzetközi szervezetek. Ha Németország nem lép fel határozottan a zsidók ellen, mind belföldön, mind külföldön – állította Hitler –, a zsidók embertelen, civilizálatlan szlávok és ázsiaiak hordáit mozgósíthatják, és elsöpörhetik az „árja” germán fajt.

Hitler programja a könyörtelen háború volt, megtisztítva Németországot a zsidóktól – amelyre titokban készült, miközben mindenféle ígéreteket tett (amelyeket soha nem szándékozott betartani) az átmenetileg erősebb szövetségeseknek.

1935 szeptemberében a náci Németországban két különböző törvényt fogadtak el, amelyeket együttesen a nürnbergi törvények néven ismertek: a birodalmi állampolgársági törvényt és a német vér és a német becsület védelméről szóló törvényt. Ezek a törvények megtestesítették a náci ideológia alapjául szolgáló faji elméletek nagy részét, és jogi keretet biztosítottak a zsidók szisztematikus üldözéséhez az országban.

A náci jogi meghatározás a zsidókat nem vallási hovatartozás, hanem faji jellemzők alapján azonosította, annak ellenére, hogy Németországban a zsidókat nem volt könnyű kinézet alapján azonosítani. Sokan felhagytak a hagyományos szokásokkal és külsőségekkel, és beilleszkedtek a társadalom főáramába, például keresztényekkel kötöttek házasságot vagy áttértek a keresztény hitre.

A birodalmi állampolgársági törvény szerint csak „német vagy rokon vérű” személyek lehettek Németország állampolgárai. Meghatározta azt is, hogy ki zsidó és ki nem zsidó. Azt állítva, hogy a zsidók egy faj, születésük és vérük alapján kellett őket azonosítani. Mivel itt nem volt tudományosan érvényes alap annak megállapítására, hogy ki tartozik a zsidó fajhoz, a családi genealógiát használták a meghatározásukhoz. Azok az emberek, akiknek három vagy több nagyszülője a zsidó vallási közösségben született, a törvény szerint zsidók voltak. A zsidó vallási közösségbe született nagyszülők szintén „fajilag” zsidónak számítottak. „Faji” státuszuk átment a gyermekeikre és unokáikra. A törvény értelmében a németországi zsidók nem állampolgárok voltak, hanem az állam „alattvalói”.

A második nürnbergi törvény, a német vér és a német becsület védelméről szóló törvény megtiltotta a zsidók és a nem zsidó németek közötti házasságot. A köztük lévő szexuális kapcsolatokat is kriminalizálta, „fajgyalázásnak” bélyegezve. A törvény megtiltotta a zsidóknak, hogy 45 év alatti német szobalányokat alkalmazzanak, feltételezve, hogy a zsidó férfiak szexuális kapcsolatra kényszerítik őket. Emberek ezreit

ítélték el, vagy egyszerűen koncentrációs táborokban tűntették el őket állítólagos „fajgyalázás” miatt.

Bár a nürnbergi törvények kifejezetten csak a zsidókat említették, végül kiterjesztették őket a színesbőrű emberekre és a Németországban élő romákra is.

5. Mi legyen a zsidókkal?

Ez örökös megoldatlan kérdés volt a náci rezsim számára a második világháború előtt. Röviden: Hitler hatalomra kerülésekor olyan döntések születtek, amelyek a Németországban élő, becslések szerint félmillió zsidó életét a lehető legnehezebbé tették. Abban az időben a németországi zsidók a 67 milliós lakosság mindössze 0,75%-át tették ki.¹⁰⁹

Hitler és vezetése vágya volt, hogy megszabaduljon az összes németországi zsidótól. A kérdés az volt, hogyan lehet ezt megvalósítani? Egyik diszkriminatív törvényt a másik után fogadták el, amelyek célja a zsidók és más „alsóbbrendű” fajok Németországból való kivándorlásának ösztönzése volt.

Amint a nácik hatalomra kerültek, az volt a céljuk, hogy Németországot judenrein (zsidóktól megtisztított) országgá tegyék azáltal, hogy annyira megnehezítik az életüket, hogy kivándorlásra kényszerülnek. 1938-ra már mintegy 150.000 német zsidó, azaz minden negyedik zsidó elmenekült az országból. Miután azonban Németország 1938 márciusában annektálta Ausztriát, további 185.000 zsidó került a náci uralom alá. Sok zsidó nem talált olyan országot, amely hajlandó lett volna befogadni őket, ezért nemzetközi konferenciát hívtak össze, hogy megvitassák és – ha lehetséges – megoldják ezt a kérdést.

6. Az eviani konferencia (1938. július)

Franklin Rooseveltnél amerikai elnök nemzetközi konferenciát hívott össze a növekvő zsidó menekültválság megvitatására, amely azután fokozódott, hogy Németország 1938 márciusában elfoglalta Ausztriát.

1938 júliusában 32 nemzet küldöttei találkoztak a franciaországi Evianban. Hozzájuk csatlakozott több tucat segélyszervezet és más csoport képviselője, valamint több száz újságíró. A konferencián valamennyi küldött hivatalosan kifejezte sajnálatát a „menekültek” és „deportáltak” növekvő száma miatt, büszkélkedett nemzete

¹⁰⁹ encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/germany-jewish-population-in-1933

Csak 1933 folyamán becslések szerint 37.000 zsidó emigrált, nagyrészt a nácik hatalomra jutására válaszul. A német zsidók mintegy 80%-a (kb. 400.000 fő) volt német állampolgár. A többiek többnyire lengyel állampolgárságú zsidók voltak; sokan Németországban születtek, és állandó lakhellyel rendelkeztek. A német zsidók mintegy 70%-a városokban élt. A legnagyobb zsidó népességű központ Berlinben volt (1925-ben mintegy 160.000 fő), ami a város lakosságának kevesebb mint 4%-át jelentette. További nagy zsidó népességű központok voltak: Frankfurt am Main (26.000), Breslau (20.000), Hamburg (17.000), Köln (15.000), Hannover (13.000) és Lipcse (12.000). Mindemellett 1933-ban még mindig minden ötödik német zsidó kisvárosokban élt.

hagyományos vendégszeretetével, és sajnálkozott, hogy nemzete nem tudott többet tenni a „jelenlegi helyzetben”.

Az USA csak egy volt a gyakorlatilag összes résztvevő ország közül, amely továbbra is vonakodott a zsidó menekültek befogadásától. Amerika nemrégiben lábalt ki a nagy gazdasági világválságból, ezért sok amerikai úgy vélte, hogy a menekültek versenyeznének velük a munkahelyekért, és túlterhelnék Rooseveltnél elnök rászorulókat segítő szociális programjait.

1924-ben a Kongresszus bevándorlási kvótákat állapított meg, amelyek korlátozták a bevándorlók számát, és diszkriminálták a „fajilag és etnikailag nemkívánatosnak” tartott csoportokat. Ezek a kvóták még az Eviani Konferencia idején is érvényben maradtak. Az amerikaiak abban találtak kibúvót, hogy a kongresszusnak jóvá kell hagynia a nemzet bevándorlási törvényeinek bármilyen módosítását – olyan jogszabályokat, amelyek korlátozzák az egyes országokból évente az USA által befogadható bevándorlók számát.

Mackenzie King kanadai miniszterelnök ekkoriban ezt írta naplójába: „Arra kell törekednünk, hogy a kontinensnek ezt a részét megóvjuk a nyugtalanságtól és az idegen vérvonalak túl nagy mértékű keveredésétől”. Véleménye szerint semmit sem nyerhetünk azzal, ha „belső problémát okozunk egy nemzetközi probléma megoldására tett erőfeszítéssel”. Kanada a munkanélküliség problémájára hivatkozott.

A britek, megjegyezve, hogy sok menekült az akkor brit fennhatóság alatt álló Palesztinába akar menni, azt mondták, hogy szívesen befogadnának még több menekültet, de az arabok és zsidók között fennálló konfliktusra való tekintettel ez nem jelentett gyakorlati megoldást.

A franciák azt állították, hogy országuk már eddig is a kelleténél többet tett a menekültek megsegítéséért.

A gyarmattartó országok – Nagy-Britannia, Franciaország és Hollandia – azt mondták, hogy trópusi területeik csak korlátozott lehetőségeket kínálnak az európai menekültek számára.

Ausztrália azt állította, hogy nincsenek „faji problémái”, és nem akar zsidó menekültek behozásával ilyeneket okozni.

Nicaragua, Costa Rica, Honduras és Panama kijelentette, hogy nem akarnak „kereskedőket és értelmiségieket” – ami a zsidók kódolt megnevezése volt. Argentína azt mondta, hogy már elég bevándorlót fogadott be Közép-Európából.

A Népszövetség főbiztosa, Sir Neill Malcolm nyíltan ellenséges volt egy új menekültügyi szervezet ötletével szemben.

A Washington Post a konferenciáról szóló cikkének ezt a címet adta: „IGEN, DE -”, megjegyezve, hogy „... csalódás volt, ha nem is teljes mértékben meglepetés”.¹¹⁰

¹¹⁰ *A Facing History and Ourselves* (Szembenézés a történelemmel és önmagunkkal) idézi Richard Breitmant és Allan Lichtmant a következő dokumentumban:

A náci és a zsidók számára is fontos kérdés volt, hogy mely nemzetek fogadnak be – és hány – zsidót. Evianra reagálva a német kormány nagy örömmel állapította meg, hogy mennyire „megdöbbenő”, hogy a külföldi országok bírálták Németországot a zsidókkal való bánásmódja miatt, de egyikük sem akarta megnyitni a kapuit a befogadásukra, amikor arra „lehetőség kínálkozott”.

7. Kristályéjszaka: A betört üvegek éjszakája (1938 novembere)

A kristályéjszaka a zsidók elleni erőszakos támadások sora volt Németországban, Ausztriában és Csehszlovákiának a náci Németország által megszállt részén. Ez kevesebb mint egy évvel azelőtt, mint hogy a náci Németország megkezdte a második világháborút, a drámai nyílt deklarálása volt annak, hogy Németország most már kész erőszakot is alkalmazni, hogy megszabaduljon a zsidóktól.

1938 novemberének elején egy Herschel Grynszpan nevű zsidó fiatalember besétált a párizsi német nagykövetségre, és lelőtte annak harmadik titkárát. Grynszpan szülei a németországi Hannoverben élő lengyel zsidók voltak, akiket összegyűjtöttek, és a német-lengyel határra vittek. A náci mintegy 30 000 másik zsidóval együtt megpróbálták őket deportálni, de a lengyelek nem voltak hajlandók befogadni, így a deportáltak hetekig a senki földjén rekedtek. Grynszpant kétségbeejtette és felzaklatta, ami a szüleivel történt. Ez arra készítette, hogy elmenjen a német követségre, és lelőjön egy tisztviselőt, hogy felhívja a nemzetközi figyelmet arra, ami a szüleivel történt. A német propagandaapparátus a lövöldözésről szóló, a világsajtóban megjelent beszámolókat a Németország elleni nemzetközi zsidó összeesküvés bizonyítékaként találta.

Az egyoldalú német sajtóbeszámolókra reagálva megkezdődtek a zsidók és vagyonuk elleni támadások. A náci pártvezetők országszerte üzeneteket küldtek a helyi pártfőnököknek, hogy támadják meg a zsidó tulajdonokat, és biztosították őket arról, hogy a rendőrség nem fog közbelépni, és a tűzoltóság nem fogja elfojtani a tüzeket. Ez kiváltotta az erőszak kirobbanását.

Az ország legtöbb zsinagógáját még aznap éjjel felgyújtották. A zsidók lakásait megrohanták, bútorikat az utcára dobálták. Ezer és ezer üzlet kirakatát törték be. Ez a zsidók elleni nyílt erőszakos cselekmény minden korábbinál sokkal nagyobb volt.

A randalírozók Tóra-tekerceket, zsidó bibliákat és vallási tárgyakat égettek el. A zsidók gazdasági infrastruktúráját is tönkretették, kifosztották létesítményeiket és betörték üzleteik kirakatát (innen a Kristályéjszaka kifejezés az utcán lévő rengeteg üvegcserepre

facinghistory.org/resource-library/evian-conference “A Dominikai Köztársaság volt az egyetlen ország, amelyik hajlandó volt zsidó bevándorlókat befogadni. Az ország vezetője, Rafael Trujillo 1937-ben utasította katonáit, hogy mészároljanak le több ezer haiti lakost a dominikai határon. A történészek szerint azt remélte, hogy a zsidó menekültek befogadásával helyrehozhatja nemzetközi megítélését. Azt is remélte, hogy a zsidók majd összeházasodnak a helyi lakosokkal, és 'fehérítik' a lakosság bőrszínét. Ezer zsidónak adott vízumot, akik Sosúában, egy a számukra létrehozott külön közösségben éltek volna.”

utalva, amelyet el kellett takarítani). Az állam 30.000 zsidó férfit tartóztatott le látványos módon (5B-1 kép).



5B-1 kép. Letartóztatott zsidók Baden-Badenben, Németországban, a kristályéjszaka után

Forrás: dw.com/en/inside-europe-reflections-on-kristallnacht/av-46216319

A pogrom során 91 zsidót gyilkoltak meg, több mint 1400 zsinagógát gyújtottak fel Németországban és Ausztriában, és zsidó tulajdonú üzleteket és vállalkozásokat fosztottak ki és pusztítottak el. Emellett a hatóságok nagy összegű bírságot vetettek ki a zsidókra, megegyezően azzal a kárral, amelyet éppen azok a náci támogatóik okoztak, akiket a vezetés a támadások végrehajtására buzdított. Körülbelül 30.000 zsidót tartóztatott le és küldtek koncentrációs táborba.

A zsidókat kizárták a közszolgálatból, és minden zsidó vállalkozót arra utasítottak, hogy 1939 januárjáig adják át a vállalkozásaikat nem zsidóknak.¹¹¹

8. A magyarországi szélsőjobboldal: A zsidókérdéssel kapcsolatos nézetek alakulása

Az első világháború 1914-es kitörése véget vetett a látens és meglehetősen primitív antiszemitizmus időszakának a hamarosan Magyar Királysággá váló országban. Ugyanakkor az első világháború vége az antiszemitizmus egy sokkal elvetemültebb

¹¹¹ Forrás: facinghistory.org/resource-library/video/kristallnacht-november-1938-pogroms

fajtáját hozta felszínre, különösen a vesztes országokban, leginkább Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban.

Hogy mi történt Németországban az első világháború után, azt e fejezet 3-7. szakaszaiban részleteztük. Mivel sok minden, ami Németországban a Weimari Köztársaság, majd a Harmadik Birodalom idején történt, a két világháború közötti időszakban – visszafogottabb formában – Magyarországon is megjelent, ez a szakasz csak röviden felhívja a figyelmet az Osztrák-Magyar Monarchia 1918-as összeomlása után létrejött, újonnan függetlenné vált Magyar Királyság párhuzamos fejleményeire.

Kezdjük az 1920-as trianoni békeszerződés által Magyarországra kiszabott békefeltételekkel. Azonos mércével mérve ezek még annál is súlyosabbak voltak, mint amit Németországnak az 1919-es versailles-i békeszerződés következtében el kellett viselnie.

Vegyük a terület- és népességvesztést. Míg Németország európai területének 13%-áról (65.000 négyzetkilométerről) és lakosságának egytizedéről (közel 7 millióról)¹¹² kellett lemondjon, addig Magyarország elvesztette a Monarchia alatti határai által meghatározott területének 75%-át és az ott élő lakosság 60%-át. Ezeket a számokat nem szabad úgy értelmezni, hogy azt sugallják, hogy Magyarország e tekintetben sokkal nagyobb veszteséget szenvedett el, mint Németország, hiszen az előbbi egy soknemzetiségű birodalom volt, amelyben a nem magyar etnikumú népcsoportok a lakosság mintegy felét tették ki, míg Németország lakossága nagyrészt német nemzetiségűekből állt.

A háború alatt és azt követően több éven át valamennyi háborút vívó ország lakossága szenvedett a fogyasztási cikkek súlyos hiányától, az elszabadult inflációtól és a nagyarányú munkanélküliségtől. Mivel ezekhez a bajokhoz a vállalkozóknak, a nagy- és kiskereskedőknek, valamint a bankoknak volt közüik, a propaganda számára könnyű volt a mindenütt kisebbségben lévő zsidókat hibáztatni.

Míg a győztes országok lakosságának elégedetlensége fokozatosan enyhült, ahogy gazdasági helyzetük fokozatosan normalizálódott, addig a legyőzött országokban éppen az ellenkezője történt, ahol a zsidók szintén megfelelő bűnbakokká váltak a háború elvesztése miatt. Magyarországon különösen, ahol a háború utáni helyzet (például a világ második kommunista államának, a Magyar Tanácsköztársaságának a

¹¹² Nyugaton Németország visszaadta Elzász-Lotaringiát Franciaországnak (amelyet Németország négy évtizeddel korábban foglalt el); Belgium megkapta Eupen-Malmedyt; az ipari Saar-vidéket 15 évre a Népszövetség igazgatása alá helyezték; Dánia pedig megkapta Észak-Schleswiget. A Rajna-vidéket demilitarizálták, azaz nem engedélyezték, hogy német katonai erők vagy erődtítmények legyenek ott. In the east, Keleten Lengyelország megkapta Németországtól Nyugat-Poroszország és Szilézia egy részét. Ezenkívül Csehszlovákia megkapta Németországtól a Hultschin körüli területet, és a nagyrészt német Danzig szabad várossá vált a Népszövetség védelme alatt. Memel, egy kis területcsík Kelet-Poroszországban a Balti-tenger mentén, litván ellenőrzés alá került. Európán kívül Németország elveszítette valamennyi gyarmatát.

létrehozása a Szovjetunió mintájára) az országot a faji alapú antiszemitizmus megjelenésének melegágyává tette **(2B fejezet)**.

Miután Bethlen István miniszterelnöksége (1921-1930) alatt némileg normalizálódott a gazdaság és a belpolitika, a nagy gazdasági világválság és az, hogy a győztes szövetségesek elutasították Magyarország kétségbeesett kérését, hogy orvosolják a trianoni békeszerződés igazságtalanságait (ahogy azt széles körben hitték), ahhoz vezetett, hogy Magyarország fokozatosan Németország felé fordult segítségért.

Hitler várta, és amikor eljött az ideje, támogatta, hogy „segítő kezét” nyújtsa a szélsőjobboldali mozgalmaknak és pártoknak Közép-Kelet-Európában, Olaszországban és a Balkánon. Az ilyen mozgalmak középpontjában mindenütt a zsidókkal szembeni mélységes ellenségeskedés állt. A kimondott vagy kimondatlan érv az volt, hogy „... ha csak a mindenütt megtalálható ellenséges zsidó kisebbséget megfelelően 'fegyelmeznék', az megoldaná a többség problémáit”. A zsidók bűnbakká tétele viszonylag könnyű volt a történelmileg mindig jelenlévő „kulturális antiszemitizmus” fényében, amelynek népszerű megnyilvánulása az volt, hogy a zsidók „Krisztus gyilkosai”.

A magyarországi radikális jobboldalt különösen fogékonyá tette a német fajelméletekre az a tény, hogy a zsidók valóban az ország domináns gazdasági osztályát alkották, ellentétben Németországgal, ahol ez sokkal inkább valótlan állítás volt, mint tény. Következésképpen Magyarország vezetői tudták – és kevés alkalmat szalasztottak el arra, hogy elmagyarázzák a náci Németországnak –, hogy Magyarország gazdasága összeomlana, ha megpróbálná lemásolni a Harmadik Birodalom példáját a zsidók kíméletlen elnyomásában.

A két világháború közötti időszakban a „megélhetési antiszemitizmus” is teret nyert, mivel az elszakított területekről nagy számban az anyaországba áramló magyarok számára a munkalehetőségeket és a karrierlehetőségeket a hadsereg méretének korlátozása és az állami költségvetésnek az adóbevételek csökkenése miatt szükségessé vált karcsúsítása akadályozta.

Az 1930-as évek közepétől kezdve Magyarország zsidópolitikája a német példát követte a jogi diszkrimináció és az önző kisajátítások terén (bizonyos esetekben némi késéssel, esetenként talán kevésbé brutális módon).

Magyarországon széles körben elterjedt volt a különbségtétel a gazdaságilag hasznos, többnyire neológ zsidók, akik a városokban laktak, és a gyökértelen, „keleti” zsidók között, akik Lengyelországból, Oroszországból és máshonnan keletről érkeztek az üldöztetés elől menekülve és gazdasági lehetőségeket keresve. Ők hontalan, vándorló zsidóknak számítottak, akik hagyományos ruháikat viselik, saját, jiddis nyelvüket beszélnek. Népszerű nézet volt, hogy meg kell szabadulni tőlük; Magyarország konzervatív államfőjének, Horthy Miklósnak is ez volt a nyíltan kimondott meggyőződése. Ez a széles körben támogatott hozzáállás vezetett ahhoz, hogy az ukrainai Kamenyec-Podolszokban több mint húszezer olyan keleti zsidót deportáltak és gyilkoltak meg, akik nem tudták „igazolni” magyar állampolgárságukat.

6A. Édesapám túléli a cservenkai kivégzés borzalmait (az 5A. folytatása)

1. Bevezetés

Ez a fejezet az 5A fejezet folytatása, ahol arról volt szó, hogyan vitték apámat Borba, milyenek voltak az ottani körülmények, és a Borból Cservenkába való kényszermenetről. Ez a fejezet a cservenkai mészárlásra összpontosít, és arra, hogy apám hogyan jutott haza Budapestre, és hogy a bori és cservenkai büntettek elkövetőit valaha is bíróság elé állították-e?

Édesapám azon kevesek közé tartozott, akiknek sikerült túlélniük a cservenkai mészárlást; ennek a borzalmas történetnek a lefolyása e fejezetben lesznek részletezve.

2. A cservenkai tömegmészárlás

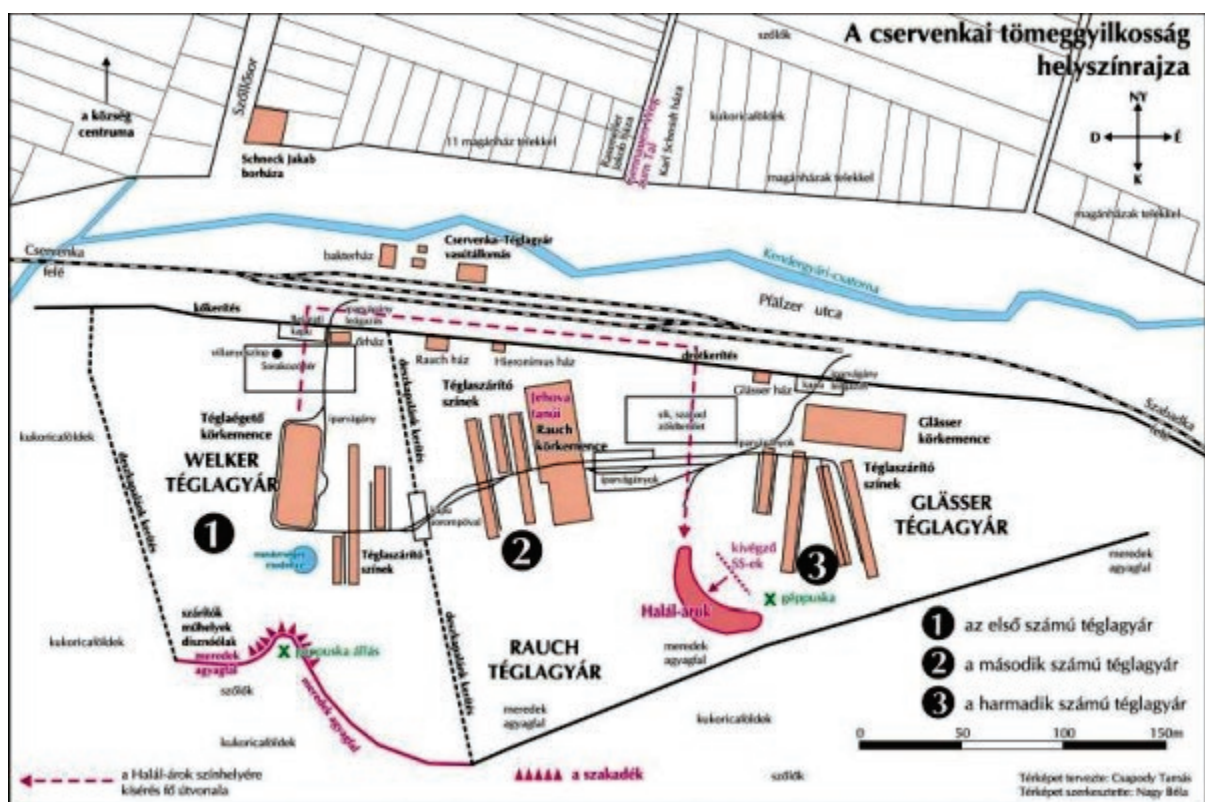
A megtizedelt MUSZ-osok lelkileg és fizikailag teljesen megtörtén érkeztek Cservenkára. Az erőltetett menet alatt a keret még jobban hozzászokott a kegyetlenséghez és a sorozatos gyilkosságokhoz. A MUSZ-osoktól való teljes megszabadulás számukra is előnyös lett volna, úgy gondolták, mivel az a menetelés végét jelentette volna. Cservenkára már egy lepusztult, katonai értelemben nehezen kezelhető tömeg érkezett.

A menet október 5-én érte el Cservenkát, ahol az ott állomásozó, főként a helybéli, úgynevezett népi németekből toborzott SS-alakulat katonái vették át a foglyokat és a már nem működő, egymás mellett található 3 helyi téglagyárban helyezték el őket. A saccolt 3.000 MUSZ-os között volt az összes, mintegy 144-főből álló Jehova Tanúi csoport is. Vitatott, hogy a MUSZ-osok átadása az SS-nek pontosan mikor és hogyan történt, és az is, hogy a magyar keret egyes tagjai mikor, hogyan és meddig vettek részt a cservenkai eseményekben. Annyi bizonyos, hogy a Cservenkán történt tömeggyilkosság tervezői, megparancsolói, és fő végrehajtói a környékbeli SS alakulatok gyakran cserélődő katonái és tisztjei voltak.

* * *

Három egyesített, de nem működő téglagyár volt közvetlenül egymás mellett (lásd a 6A-1 ábrát). Nevük, balról jobbra: „Welker”, „Rauch”, és „Glässer”. Az ábrán látható középső téglagyár, a Rauch, volt a legnagyobb. Az átjárást a Welkerből a Rauchba egy bezárható palánkos fakapu biztosította; de mindhárom téglagyárba a mellettük párhuzamosan haladó Pfäizer útról is lehetett ki és belépni.

A MUSZ-osok zömét a téglagyárakba terelték (mely a gyár alapító okirata szerint 19.000 m²-t foglalt el). Mindenki igyekezett valamiféle alvóhelyet találni, vagy az egyik téglagyárban levő emeletes körkemence egyikében, vagy valamelyik tároló helyiségben, vagy – akik már máshol nem értek el – az udvaron, a téglarakások között.



6A-1 ábra. A cservenkai tömegmészárlás színhelye

Forrás: Csapody Tamás, *A cservenkai halál-árok túlélői*, Regio, 2021, 3. szám, 139. old.

Az október 5-én kora este érkező MUSZ-osok sem vacsorát, sem pedig egész másnap sem pedig harmadnap nem kaptak ennivalót. A téglagyárakat leginkább magyar katonák őrizték. Október 6-án, amikor az örök még nem túl szigorral teljesítették a feladatukat, néhány MUSZ-os kilopózkodott a községbe, szerzett valami élelmet, visszatért, és megosztotta a bajtárs-csoport tagjai között. Mások megszöktek.

Október 6-án és 7-én, napközben, a palánkkerítés külső oldalán, megjelent néhány helyi (sváb) paraszt, kenyeret és más egyszerű élelmet árulva azoknak, akiknek még volt pénze, karóraja, aranygyűrűje vagy nyaklánc. A többiek száraz kukoricacsutkán rágódtak. 7-én este, tehát az érkezésüket követő 3. napon, keret-tagok is megjelentek, szállingózva, a téglagyárban, élelmet árulva, horribilis összegért, vagy próbálták fenyegetéssel megszerezni a MUSZ-osoktól mindent, ami értéknek számított, azzal, hogy „már úgysem lesz rá szükséged, inkább nekünk adjátok, mint az SS-eknek hagyjátok.” Az éjjel közeledtével az SS katonák is jöttek elkobozni a MUSZ-osoktól minden esetleges elrejtett értéküket.

A vérengzés elkövetésének szándéka már a megérkezés napjának estéjén vagy másnap reggel megfogalmazódott és híre terjedt a magyar keret tagjai között. A MUSZ-osok is több jelt kaptak, hogy mi fog következni. Például, már az, hogy érkezésük másnapján nem indítottak őket tovább. És 6-án és 7-én 20-30 főből álló MUSZ-os csoportokat vittek el „munkára”, magyar vagy SS alakulatok. Néhány csoport nem tért vissza; tehát valószínűleg kivégezték őket. A visszatért foglyok elmondták, hogy feladatuk különböző helyekről fegyvert és lőszert cipelni a téglagyár területén vagy közelében található, lakattal

zárható fészerekbe. És a MUSZ-osok megérkezésének másnapján egy gépfegyver lett felállítva a téglagyár legmagasabb pontján, csöve a *Rauch* téglagyár udvarára irányítva.

Jó néhányan próbáltak megszökni, amit vagy túléltek, vagy nem. A legtöbb MUSZ-os azonban, idegileg és fizikailag teljesen elgyengültén, a végkimerülés állapotában, beletörődött a szituációba; nem voltak olyan helyzetben, hogy akármit is tudtak volna tenni a várható tragédia megakadályozására.

* * *

Fontos esemény, hogy október 7-én, két, egyenként 500 fős MUSZ-os csoportot indítottak el, SS kísérettel, a cservenkai téglagyárból, a 33 kilométerre, nyugatra fekvő *Zomborba* (lásd az 5A-2 térképet), ahova másnap érkeztek meg. Az egyik csoportban volt Radnóti Miklós is. Útközben a MUSZ-osok óriási veszteséget szenvedtek a kegyetlen, meneteléshez kapcsolódó, „mozgó veszthelynek” nevezhető, folyamatos gyilkolások miatt. Nem ismert, hogy ki és miért adta ki a parancsot, hogy 1.000 MUSZ-ost a téglagyárból máshová hajtsanak.

Egyes források szerint, csak a fenti menetek távozása után dőlt el, hogy a helyi SS alakulatok a téglagyárban maradt összes foglyot, tehát a kb. 2.000 főből álló zsidó és a Jehova Tanúi MUSZ-osokat egyaránt, ki akarják végezni.

E pontnál egy történetet érdemes megemlíteni. Október 7-én, Tóth András hadapródörmmester, bori keretlegény (akit a Népbíróság 1947-ben, háborús bűnei miatt halálra ítélt és ki is végezték) visszavette a parancsnokságot a Jehova Tanúi felett. Egy valószínűleg jóváhagyott parancs szerint aznap este összegyűjtötte a 144 Tanút, átvitte őket a *Rauch* téglagyárba, ahol az ottani égetőkemencének a padlásán helyezte el őket. Az ajtót kívülről lelakatolta azzal, hogy másnap reggel visszajön értük. Az egyik zsidó MUSZ-ost, aki a túlélés reményében csatlakozni akart a Tanúkhöz, pisztollyal agyonlőtte. Egy másik, hasonló szándékú MUSZ-ost pedig a pisztolyával úgy megvert, hogy az áldozat a végén már azért könyörgött, hogy lője agyon.

Így, bezárva, a Jehova Tanúi nem látták, de fültanúi voltak a vérengzésnek, melyet mindnyájan túléltek.

Aznapi este 8 óra után takarodót rendeltek el. A 3. cservenkai éjszakára mindenki az immár megszokott pihenőhelyére húzódott. 9 óra körül hangos parancsszavak, kiabálás és elszórt lövöldözések kezdődtek. Ekkor jelentek meg a MUSZ-osokat értékeiktől szép szóval, ígéretekkel vagy fenyegető fellépéssel megfosztó magyar és német katonák. A MUSZ-osok végső kirablása a tömeggyilkosság közvetlen előzménye volt.

Tények és következtetések indikálják, hogy a németek a téglagyárakban tartózkodó összes, mintegy 2.000 bori MUSZ-ost meg akarták ölni. Ahogy már említettem, mindent elő is készítettek. (Például hordták vagy hordatták a fegyvereket a helyszínre és azokat több lelakatolt fészerekbe tárolták.)

* * *

A kivégzések este 10 körül kezdődtek és hajnali 3-kor értek véget, mielőtt még az összes téglagyárakban lévő foglyot összeszedték volna. A gyilkosságokat két-három tucat SS katona – döntő többségükben fiatal, suhanc-korú sváb-SS – követte el, különböző SS egységek tagjainak a részvételével.

Megjegyzendő, hogy lett volna még idő október 8-án az öldöklést befejezni. Valószínű, hogy a „korai” befejezés oka az volt, hogy a katonákat Cservenka községébe irányították, hogy segítsék a lakosság menekülését nyugat felé, a közeledő Vörös Hadsereg elől.

Az SS egységek a *Welker* tégláégető kemencébe terelték a MUSZ-osokat (sokan már eleve ott éjszakáztak), hogy azután a *Glässerben* lévő, félhold alakú, halál-árokknak nevezett kivégzőgödör helyére tuszkolják őket, ahogy azt 6A-1 ábra mutatja. Sokan a *Welker* egész területén próbáltak elbújni vagy valamilyen formában ellenállni. Ezeket az SS-ek ott a helyszínen próbálták megölni; sokan már ott meghaltak.¹¹³ Később, az ott megölt MUSZ-osokat a *Welker* déli részén lévő mély szakadékba taszították (lásd a 6A-1 ábrán pirossal megjelölt részt); ott is maradtak, később földet hánytak a hullákra; valószínűleg még most is ott vannak; ott nem volt exhumálás. Később fölöttük épületeket húztak fel a háború után amikor téglagyárat újra indították.

Az életben maradt és járni képes MUSZ-osokat a *Welkerből* a *Pfälzer* utcára terelték. Kilépve a kapun, jobbra kellett fordulniuk amíg el nem érték a *Glässer* kapuját; betuszkolták őket és a kivégző gödör elé hajszolták.

* * *

A tömeggyilkosság színhelye a *Glässer* téglagyár területén található, félhold alakú, a meredeken emelkedő agyagfal melletti külső árok volt, ahol az agyag elhordása után egy nagy gödör keletkezett. Ez 30-40 méter hosszú, az egyik részen 6-10 méter széles és másféltől két és fél méter mély volt, míg az árok másik része földdel és agyaggal teljesen be volt temetve. Az árok mindkét hosszanti és az egyik keskeny oldala meredeken lejtett. A másik végén könnyen be lehetett menni a gödörbe. Ebben az árokban, amely a sötétségben egy előre megásott tömegsírnak tűnhetett az áldozatoknak, lelte halálát 700 és 1.000 közötti MUSZ-os.¹¹⁴

Az árok egyik szélével párhuzamosan, ahol az árok mélyedései voltak, rajvonalba álltak az SS-ek, egymástól 5-6 méternyire, gépfegyverrel, puskával, pisztollyal és néhány még gránáttal is a kezükben. Akiket eléjük tereltek, a gödör széléhez, azokra három-négy

¹¹³ Idézem Csapody Tamás újabb írását „A cservenkai exhumálás története”, melyet még piszkozatban kaptam a szerzőtől: Az első téglagyárban maradt áldozatok számát illetően fontos megállapításokat tartalmaznak a Jehova Tanúinak a visszaemlékezései. A Jehova Tanúit még a vérengzés megkezdése előtti órákban átkísérték az első és második téglagyárat elválasztó, sorompóval ellátott kapun és a második (*Rauch*) téglagyárban lévő tégláégető kemence padlására helyezték el őket. Itt vészelték át sértetlenül a tömeggyilkosságot és itt lettek annak részben szem- és fültanúi. Közülük az egyik legrészletesebb visszaemlékezést Haffner Tibor hagyta hátra: a vérengzést követő reggel, miután ugyanazon a két téglagyárat elválasztó, sorompóval ellátott kapun visszatértek az első téglagyár (*Welker*) udvarába, „...rettenetes látványban volt részük. Az egész udvart sárgacsillagos holttestek borították. Szétlőtt koponyák, a gránátoktól szétszaggatott testek és üvegesen meredő szemek. Az udvar egyik részében egy kb. 10 méter magas, háznagyságú hulladomb volt. Kezdetben ideterelték őket, fel kellett mászniuk a már kivégzettekre, és ott lőtték agyon őket. Így készítettek helyet a többiek kivégzéséhez.”

¹¹⁴ A tömegsírokat a jugoszláv hatóságok csak 1957-ben exhumálták és az áldozatok földi maradványait a zombori zsidó temetőben hantolták el. A feltárás során 700 halottat találtak. Azonban a téglagyár területén belül és kívül is sok MUSZ-ost gyilkoltak meg; jó néhányat soha nem találtak meg, vagy nem exhumáltak, mint például a *Welker* déli szögletében lévő szakadékban lévőket.

métről tüzeltek, úgy, hogy az áldozatok legtöbbje az árokba zuhant. Ez volt a sorsa majd ezer MUSZ-osnak, beleértve Édesapámat is, ezen az emlékezetes cservenkai éjszakán.

A téglágetőkből húszasával kísérték a MUSZ-osokat a gyilkosság helyére. A kemencékbe terelés idején sokan igyekeztek elbújni, a vérengzés színhelyére kísért csoportból kilépni. Az SS katonák a parancsaiknak nem engedelmességekkel azonnal lelőtték, a többieket puskatussal terelték a megsemmisítésük helyére.

Szabályos időközönként, 10-15 percenként kísérték a MUSZ-os csoportokat az árokhoz. A téglagyári gödörnél eldördülő fegyverek zaját, az egyedi lövéseket és a sortüzeket, valamint kézigránát robbanásokat a sorsukra várók pontosan hallották.

A MUSZ-osok a bori hónapok, a gyalogmenet, és a téglagyári várakozás után és bajtársaik szemük láttára történt meggyilkolása láttán a teljes szellemi és fizikai kimerültség állapotában képtelenek voltak bármilyen ellenállásra. A helyzetet sokan úgy élték meg, hogy „végre befejeződnek a szenvedéseim”. A vallásosok elkezdtek imádkozni, mások búcsúzkodtak, és akik a táborélet alatt barátotokká lettek, az utolsó pillanatban összeölelkeztek.

A vérengzés lebonyolításából és a visszaemlékezők elmondásából egyértelmű, hogy az SS a téglagyárakban maradtak teljes létszámú megsemmisítésére készültek.

* * *

Az egyik túlélő így emlékszik vissza, írásban, a történetekre.¹¹⁵ (Nagyon valószínű, hogy Édesapámmal pontosan ugyanez történt. De Ő nem volt hajlandó az ott átélt tapasztalatairól sem túl gyakran, sem túl részletesen, sem pedig írásban beszámolni, én pedig, sajnos, nem kérdezősködtem.)

Négy SS-katona jött [a Welker körkemencébe] és 20 jelentkezőt kért. Én eléggé a csoport elején ültem. Tudtuk miért kell a 20 ember, és először senki sem mozdult. Engem olyan érzés fogott el, senkitől sem várhatom, hogy helyettem jelentkezék, és fölálltam, és fölállt a többi 19 is. Öt négyes sorba kellett sorakozni: elöl, hátul, jobbra és balra egy-egy, összesen négy SS-katona kísért bennünket.

Amikor a kapun kiléptünk, az utcán jobb felé, az előbbi lövöldözés irányába fordultunk. Bennem még mindig nem halt ki a remény és az életösztön, és elhatároztam, mindent pontosan megfigyelek, hátha valahogyan meg lehet szabadulni.

Az árok szélével párhuzamosan, rajvonásban álltak az SS-ek, egymástól 5-6 méternyire, és akiket eléjük küldtek, azokat agyonlőtték, bele az árokba.

Egy sovány, télikabátos MUSZ-ossal az árok nyitott szélé felé húzódtam. Rövid várakozás után odajött hozzánk egy német, és kettesével az SS-ek elé parancsolt bennünket. A sírgödör szélén két hulla feküdt. A német intett, dobjuk be őket. Nagy nehezen cipeltük oda a holttesteket, és legurítottuk az árok oldalán. Még fel sem egyenesedtem, amikor közvetlen mögöttem, gyors egymásutánban két lövés dördült el. Hirtelen fölegyenesedtem és szembefordultam a mögöttem 6-8 méterre álló némettel. De éreztem, hogy tehetetlen vagyok és visszafordultam az árok felé. A

¹¹⁵ Darvas Ferenc, „Bori tartózkodásom leírása, 1943-1944”. *Tiszatáj*, 63. évf. 2009. 5. sz., melyet Csapody Tamás idéz a Cservenkai tömeggyilkosság című művének 5. fejezetében.

télikabátos MUSZ-os már sehol sem volt. A fordulat pillanatában újra lövés dördült, és hallottam a lövedéket a fülem mellett fütyülni. Ekkor magamhoz tértem, éreztem, hogy ki kell használnom az alkalmat, és szinte kényszerítettem magam, és beledőltem az árokba. A hasamra fordultam és fejemet odatámasztottam a gödör falához. Alattam hullák feküdtek. Olyan érzésem volt, mintha megsebesültem volna, de semmilyen fájdalmat nem éreztem. Közben arra is gondoltam, mi lesz, ha betemetik az árkot. Sok időm nem volt a gondolkodásra, mert hirtelen egy test zuhant rám. Azután még több is, talán kettő vagy három, úgy, hogy deréktól felfelé teljesen eltakartak. Azután géppisztoly-sorozatot hallottam és kézigránátok robbanását. Lassan minden elcsöndesedett, de mozogni nem mertem, csak néha-néha próbáltam lazítani a rajtam fekvő testek nyomásán. Úgy látszik sokan nem kaptak halálos sebet, mert egyre erősebb lett a nyögés és jajgatás. Sejtettem, hogy a németek most nem lehetnek a közelben. Mozogni erősebben még mindig nem mertem. A rajtam fekvő testek közötti réseken mind több fény hatolt be hozzám, tudtam, hogy itt a reggel.

* * *

Az árokba lőtteknek, vagy az árokba sérülés nélkül lezuhantaknak minimális esélyük volt a túlélésre:

Az SS katonák 2-6 méterről lőttek, gyakran többször is. A túlélés minimális esélye a személyes adottságokon (fizikai és mentális állapot, tudatosság) és a szerencsén túl a topográfiai helyzetből is adódott. A lövést követően az áldozatok nem minden esetben estek be közvetlenül a halál-árokba; ehhez az újonnan érező MUSZ-osok igénybevételére volt szükség. Nekik kellett bedobni az árokba be nem esett hallottakat. A szomorú és fizikailag is megterhelő feladat azonban néhány másodpercnyi időt adott a helyzet felismerésére és a lövés eldördülése előtti minimális cselekvésre ... felkínálva az árokba ugrás lehetőségét.¹¹⁶

Hajnali 3 óra körül jött a parancs: a kivégzéseket megszüntetni. Nem tudjuk, hogy ki és miért döntött így, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy ki rendelte el a kivégzéseket. Valószínű, hogy a beszüntetés oka egy parancs volt, hogy a katonáknak sürgősen segíteni kell a helyi sváb lakosságot kitelepíteni (tehát nyugatra menekíteni), a közeledő Vörös Hadsereg elől. Így, a cservenkai téglagyárban – a két 500 fős menet távozása és a tömeggyilkosság befejezése után mintegy 1.000 fő maradt még életben. A saccolt, összesen 2.000 túlélőből (beleértve az ezer fő korábbi elvitelét) kb. 1.500 jutott el *Szentkirályig* – hivatalos megnevezésük a „bori maradék” volt – a közeli osztrák/német határig, hogy ott átadják őket a németeknek, további kényszermunkára. A hiányzó kb. 500 fő útközben összeroskadt és meghalt, vagy kivégezték őket; néhánynak talán sikerült elszökni menetelés közben.

* * *

Miután a katonák elvonultak, kisebb-nagyobb SS és magyar katona-csoportok még visszatértek a sírgödörhöz, az előbbieket, hogy legyilkolják, akik a gödörben életjelet adtak; az utóbbiaknak, legalább is egy része, hogy mentse az életben maradottakat.

Emlékszem, hogy amikor Édesapám elmesélte, röviden, a saját történetét, említette, hogy mire is gondolt amikor bedobta magát a gödörbe:

¹¹⁶ Csapody Tamás, *A cservenkai halál-árok túlélői*, 142.

Van egy feleségem és fiam. Értük muszáj megpróbálnom ezt a szörnyűséget túlélni.

Virradatkor, Édesapám sebesülten kimászott a tömegsírbelől és egy közeli kukoricás mélyébe kúszott (nem a szélén maradt, hogy kisebb legyen a valószínűsége, hogy felfedezik).

A kukoricásban Édesapám több napon át rejtőzködött, a három sebeit vizeletével kengetve igyekezett a fertőzést megelőzni. (Egy golyó átfúrta a jobb lábát a bokája fölött, egy másik golyó ugyanazon végtagja két lábujja között ejtett sebet, egy harmadik pedig – valószínűleg egy gránátszilánk – a felső mellkasát találta el, ahol egy csontját megrepesztette.) Közben a fiatalabb kukoricacsöveket rágcsálta, így tudott életben maradni¹¹⁷.

3. Kínos hazavergődés Cservenkáról

A kukoricaföld gazdája egy sváb paraszt volt; a kutyája talált rá Édesapámra. Az eb a gazdáját az elrejtőzött sebesülthöz vezette. A jóindulatú paraszt néhány napig rejtegette „váratlan vendégét”. Édesapám hamarosan az érkező Vörös Hadsereghez került, ahol elsősegély kezelést kapott.

A Vörös Hadsereg és a szövetséges jugoszláv partizánok 1944. október 7-én (tehát épp a cservenkai kivégzés éjszakáján) keltek át a közeli Tisza határfolyón; megkezdve Magyarország déli részének a felszabadítását. A hónap végére teljes Bácska a birtokukban volt. Ebből következően, a Vörös Hadsereg október 20.a körül érkezhettek Cservenka környékére.

* * *

Itt közbeszúrom egy Édesapámhoz hasonló sebesült bori MUSZ-os mentésének az esetét (6A-1 szövegdoboz), részben azért, mivel az alább jól dokumentált történet indikálja, hogy mindjárt a felszabadulás után hogyan is kaphatott Édesapám orvosi segítséget, és sugallja – Papám megmaradt dokumentumaival együtt – hogy valószínűleg mi is történt vele hazatéréséig.

¹¹⁷ Annak ellenére, hogy október elejére már le kellett volna aratni a kukoricát, egy helyi lakost, az akkor még fiatalember Major Nándort idézi Csapody Tamás a Cservenkai mészárlás 2. fejezetében: „Az őszi napokban – amikor a gazdáinknak általában annyi munkájuk van – senki sem dolgozott. A kukoricaföldek sárgán, érintetlenül himbálóztak a mezőn”.

6A-1 szövegdoboz. Egy bori kényszermunkás megmentése és gyógykezelése

Csak amikor a Vörös Hadsereg elérte a Dunát, Románia határát, látták be a németek, hogy elvesztették a háborút. Megindult a német hadsereg rohamos visszavonulása. Magukkal vitték azokat a zsidókat, akiket előző évben Magyarországról hoztak a bori bányákba rabszolgamunkára. Az életben maradt rabok erőltetett menettempóban tartottak Magyarország felé. Köztük volt Laufer György is. (1944. augusztus 23-án Románia átállt, csatlakozott a szövetségesekhez, hadat üzent a tengelyhatalmaknak, és a Vörös Hadsereg oldalán harcolt korábbi szövetségese ellen.)

Amikor elkezdődött a fogvatartottak kisebb, 20-30 fős csoportokra való szétszórása, Laufer tudta, hogy ez csak egy dolgot jelenthet: a halált. Így hát maradt a sor végén. Még akkor sem mozdult, amikor egy német őr, észrevéve, hogy Laufer menekülni próbál, puskatussal verni kezdte a fejét. Amikor Laufer állva maradt, revolverével fejbe lőtte. Laufer a földre esett, és ott hagyták meghalni.

Amikor Laufer magához tért, bemászott és elbújt a közelben levő kukoricaszárak közé, ami [ahogyan később kiderült] a szerb Bosnjak családjé volt. A családhoz tartozó tizenhét éves fiú, Nikola fedezte fel Laufert, és látva, hogy súlyosan megsebesült, hazavitte. A szülei megengedték a zsidó szökevénynek, hogy a padláson maradjon. Nikola ellátta Laufer sebeit, és egy borjúbőrt terített rá fedezékül.

[Amikor az SS közeledett zsidó szökevényeket és kommunista partizánokat keresve], Nikola átköltöztette a halálosan kimerült Laufert, és elbújtatta a közvetlenül a ház mögött felhalmozott kukoricaszárak közé. Ott hét napot töltött, mígnem több irányból előre nyomulva megérkeztek a partizánok és a Vörös Hadsereg, és felszabadították a területet.

Laufert egy rögtönzött egészségügyi központba szállították, ahol elsősegélyben részesítették a sebesült [Vörös Hadsereg] katonákat. Innen Laufert *Kulába* helyezték át, ahol egy hónapos rehabilitáció után már elég jól érezte magát ahhoz, hogy folytassa útját hazafelé.

Nikola Bosnjaknak köszönhetően még egy zsidó menekült meg az aljas náci terv ellenére, hogy megsemmisítsenek egy egész népet.

Forrás: Idézett részletek a zárójelben lévő szövegek kivételével Milan Fogel és társai, *Righteous Among The Nations - Serbia (A Világ Igazai - Szerbia)* című könyvéből (Belgrád: Szerbia. Zimoni zsidó közösség, 2010)

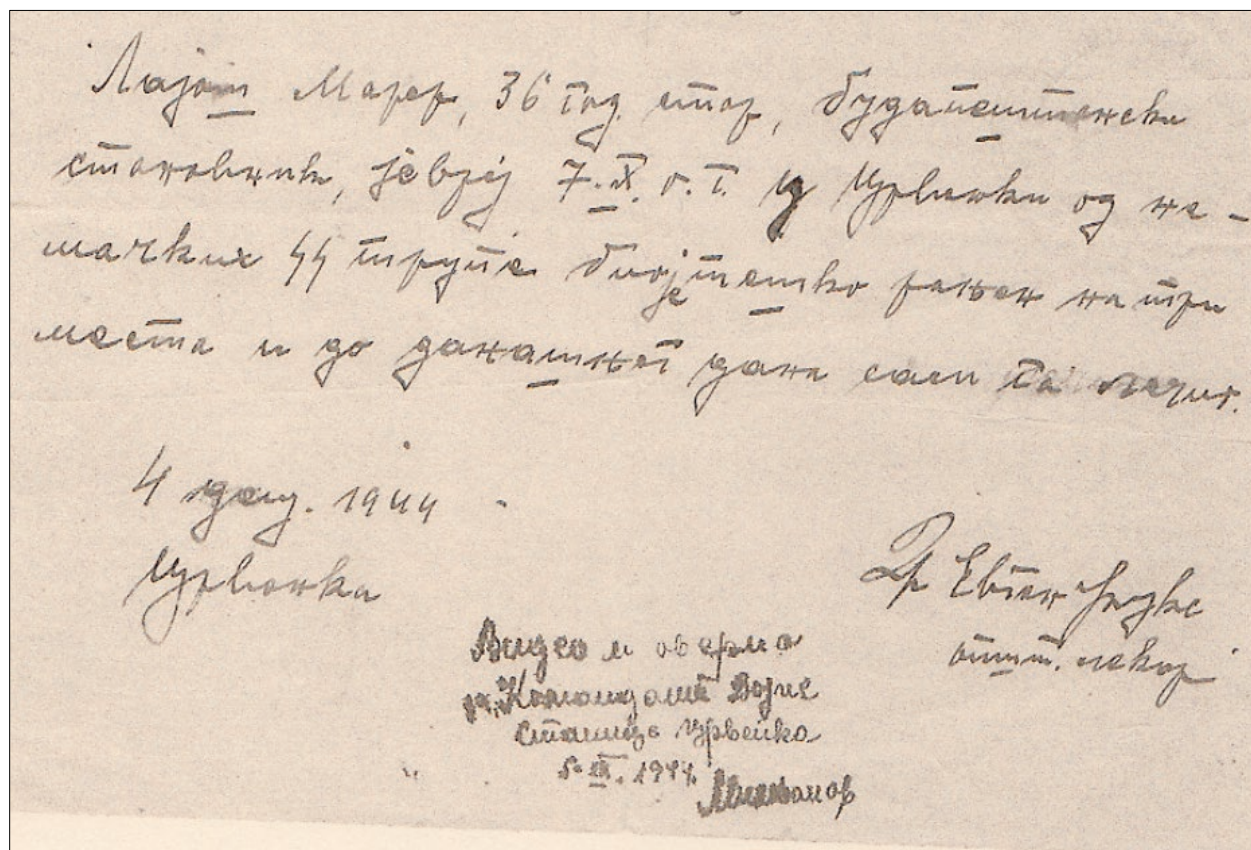
joz.rs/pravednici/Righteous_WEB.pdf, Hozzáférés dátuma: 2020. november 29.

Nikola Bosnjak, a Világ Igaza kitüntetésben részesült 69 szerb egyikének története: *Safe among cornstalks (Biztonságban a kukoricaszárak között)*, 244-245. old.

A 6A-1 szövegdoboz utolsó-előtti bekezdése minden bizonnyal megfelel annak, ami Édesapámmal is történt. Vagyis, hogy Ő is a Vörös Hadsereg Cserejében felállított orvosi egységétől kapott elsősegélyt, és hogy onnan a szomszédos *Kula* községbe került (5A-2 térkép). *Kulán* 6 hétig (kb. október 20-tól december 4-ig) rehabilitálódott. Ezt a hipotézist három (részben feltételezett) tény támasztja alá. Először is, ha egy bori sebesült MUSZ-ost, Laufer Györgyöt, *Kulára* vitték rehabilitációra, akkor a vele egy időben és egy helyen lévő másik (vagy több) bori sebesült is valószínűleg oda került. Másodszor, az a helyi orvos, aki

az elsősegély után Apámat kezelte, Fuks Eugen, *Kulán* praktizált (lásd a 6A-2 ábrát lejjebb). Harmadszor és legfőbbképpen, decemberben Édesapám engedélyt kért az akkori lakhelye hatóságától, hogy Cservenkára mehessen. Miért is kellett volna engedély, ha a Vörös Hadsereg érkezése után Cservenkán maradt volna? Azért, mivel nem Cservenkán, hanem majd biztosan *Kulán* tartózkodott, és amikor már járni tudott, a cservenkai katonai hatóságokhoz kívánt fordulni, hogy intézze ügyeit.

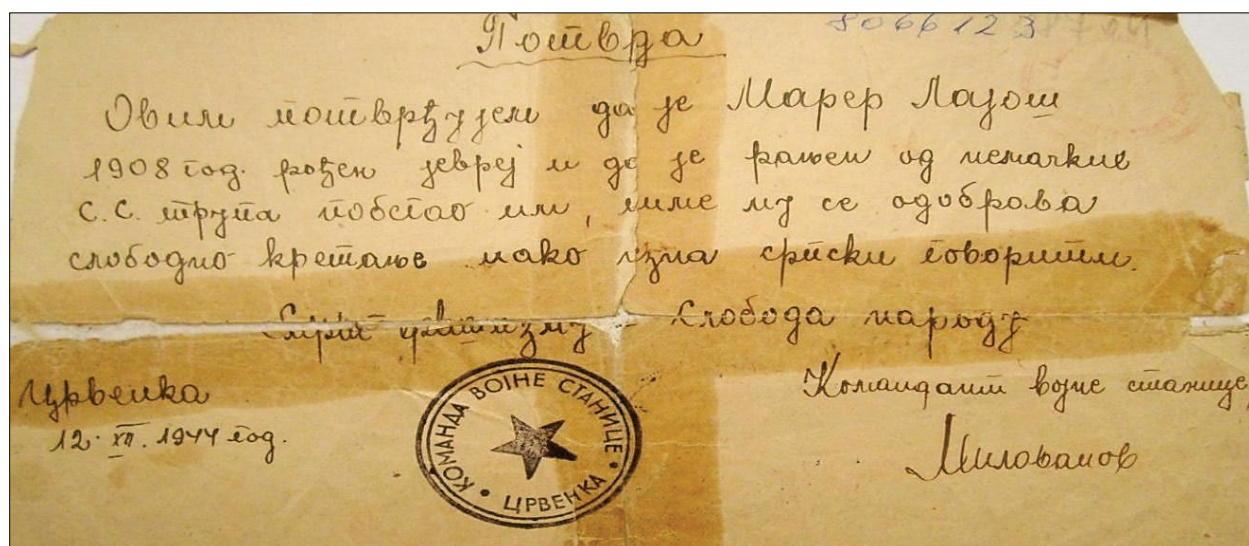
Édesapám iratai között táltunk egy szerb nyelvű, kézzel írott, dokumentumot, melyben a helyi kezelő-orvosa tanúsítja, saját nevével, dátummal és aláírásával, hogy a három helyen is súlyosan megsebesült Márer Lajost 1944 december 4.-ig (tehát kb. hat hétig) kezelte. A dokumentum Cservenkán íródott, amit helyben a Szovjet (?) Katonai Állomás Milanov nevű parancsnoka, minden bizonnyal a Vörös Hadsereg tisztje, hitelesített. Az eredeti igazolás a 6A-2 ábrán látható.



6A-2 ábra. Orvosi bizonyítvány Édesapám sebesüléséről és kezeléséről Cservenkán/Kulán
Forrás: Saját dokumentum Édesapám hagyatékából; a 6A-3-tól 6A-7-ig számozottak szintén.

E dokumentum megszerzését valószínűleg Édesapám intézte, gondolom, hogy igazolja a háttérét, hogy legyen módja a további, Vörös Hadsereg által már felszabadított területeken áthaladni, Budapest irányába. A magyar fővárost a Vörös Hadsereg teljesen csak 1945 február végén szabadította fel.

A 6A-3 ábra egy 1944. december 12. keltezésű engedély, hogy Cservenkán tartózkodhat. A 6A-4 ábra az engedély magyar fordítása. A 6A-5 ábra mutatja Édesapám engedélyét, hogy Novi Sadra utazhasson, A 6A-6 ábra a Cservenkán, 1944 december 5-én kiállított, fényképes személyi igazolványa.



6A-3 ábra. Engedély, hogy Édesapám Cservenkán tartózkodhat

IGAZOLÁS

Ezúton igazolom, hogy az 1908-ban született, zsidó származású, a német SS-erők által megsebesített Marer Lajos menekültként szabadon mozoghat ebben a régióban, annak ellenére, hogy nem szerb állampolgár.

Öröm és szabadság népünknek!

Cservenka, 1944. 12. 12.

Milovanov, a katonai állomás parancsnoka.

6A-4-ábra. A 6A-3 engedély fordítása

ВООЈНО ОСЛОБОДИЛАЧКИ ОДНОС
У СРБЕНИЈИ
Редни број 317/1944

Важи до 31-12-1944

ОБЈАВА за ПУТОВАЊЕ

Презиме и име Марер Лајос
Занимање јеврејин Време и место родjenja 11-VII-1908
Српски јеврејин Место сталног становања Липченка
Куда путује Нови Сад
Број личне карте 654/1944 Циљ путовања седиштво
ујбу
Путује са својим карицом и децом
Нала се све усутно власти до именовања не чине сметале.
Грвенка, 19-12-1944. године
за Конауанов В. еи
Милованов

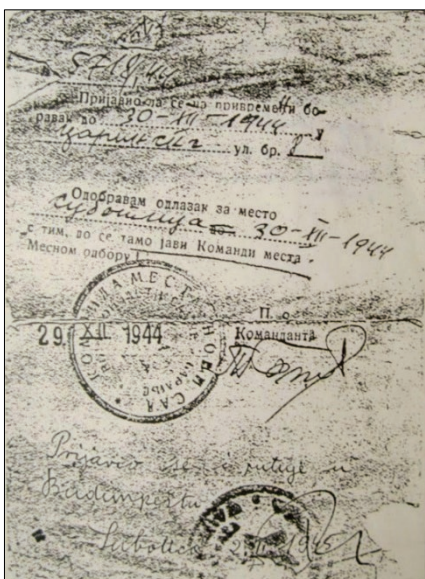
6A-5 ábra. Engedély, hogy Édesapám Novi Sadra utazzon



6A-6 ábra. A Cservenkán 1944 december 5-én Édesapámnak kiállított fényképes igazolványa

Megjegyzés a 6A-6 dokumentumhoz: Ezt a fényképes igazolványt a Népfelszabadítási Bizottság állította ki 1944. december 5-én, Cservenkán. Ha apám fényképét kinagyítjuk, látható a bekötött seb a nyakán.

Cservenka után Édesapám északi irányban mehetett tovább, igyekezve Budapest felé. Az utolsó dokumentum (6A-7 ábra) egy 1944 december 29-én kiállított engedély, hogy Édesapám tovább utazhat Budapest irányába. Ezt az iratot a hatóságok Szabadkán (Subotica) 1945 február 2-án jóváhagyták.



6A-7 ábra. Engedély, hogy Édesapám Budapest felé utazhat

Nem tudjuk, hogy Édesapám pontosan mikor érkezett Budapestre. Ez 1945 áprilisa körül lehetett, amikor a gettóból nemrég kiszabadult anyai nagymamámmal már a Bimbó út 5 alatti előző lakásunkban tartózkodtunk. Édesapám üdvözölt bennünket, csak rövid ideig maradt, és magával vitt.

Érkezése után napokon belül visszaszajátította a Déli pályaudvarral szemben lévő, üresen álló üzlethelyiséget, mely a vészkorszak előtt, sógora, Vas Rezső és neje, Háber Ibolya (Ibi – Édesanyám nővére) tulajdona volt. Kinyitotta az üzletet, ahol segítettem vagy lábatlankodtam. Éjjel mindketten az üzlet tágas raktárában, egy nagyméretű ágyban háltunk meg. Ott voltunk kb. két hónapig, amíg Édesanyám és nővérei

(Márti és Ibi) haza nem tértek a Berlinhez közeli *ravensbrücki* koncentrációs táborból, úgy június felé. Az ő történetüket a 9A fejezetben folytatom.

* * *

Térjünk vissza, röviden, a cservenkai téglagyári mészárlás utáni napokhoz. Október utolsó három hetében, az egész térségben folyt a véres háború. Október folyamán a Wehrmacht, az SS és a magyar alakulatok visszavonulóban voltak. Ezzel egy időben és ugyanazon az útvonalon a magyar, sváb és más „népi német” lakosság hatalmas tömegei menekültek nyugat fele.

A még életben maradt MUSZ-osokat az SS és a megmaradt magyar őrség a katonai járművekkel és a menekülő helyekkel zsúfolt rendes utak mellett, árkokon és jelöletlen utakon keresztül hajtotta észak felé. Ez volt a zsidó túlélők számára a legbrutálisabb kényszermenet, nagy részük meghalt. A menetelők között volt a fiatal költő, Radnóti Miklós is, aki szerencsésen elkerülte a cservenkai vérfürdőt, de a visszavonulás legvégén, Szombathely közelében meghalt, ahogyan azt Csapody, Bortól Szombathelyig című könyvében részletezi.

A 6A-2 szövegdoboz a Radnótira és feleségére vonatkozó alapvető tényeket tartalmazza.

6A-2 szövegdoz. Radnóti Miklós (1909-44) és felesége, Gyarmati Fanni (1912-2014)

Radnóti posztumusz a 20. század egyik leghíresebb magyar költője lett. Több évig szolgált a MUSZ-ban, többek között Borban, majd ezekkel együtt vonult vissza Magyarország felé, megállva Cservenkán, amelynek borzalmait túlélte. Onnan a magyar őrség tovább hajtotta őket, elképzelhetetlenül borzalmas módon, a magyar-osztrák-német határ felé, hogy őt és társait átadják a németeknek további rabszolgamunkára. A határhoz közel, Szombathely közelében vesztette életét. Holtteste mellett találták meg a Bori notesznek elnevezett naplóját, amely a halála előtt írt verseit tartalmazza.



Fiatalként a háború előtt

Utolsó versét a halála előtti napon írta:

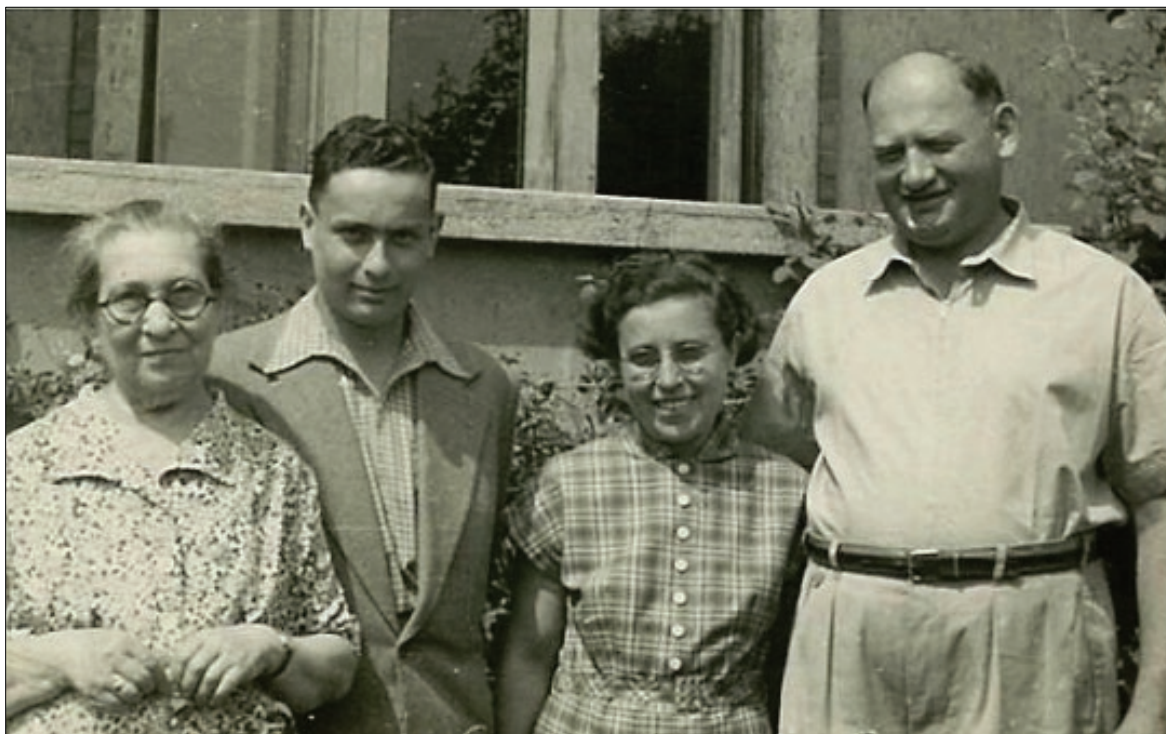
*Mellézuhanom, átfordult a teste
s feszes volt már, mint hús, ha pattan.
Tarkólövés. - Így végzed hát te is, -
súgtam magamnak, csak fekjé nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. -
Der springt noch auf, - hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülemben.*

A költő fanyar iróniával írja, hogy barátját agyonlőtték, és azzal zárja, hogy "Így végzed hát te is". Radnóti tehát utolsó versében saját várható halálát írja le, éppen úgy, ahogyan az a legvalószínűbben megtörtént. Ez a vers Radnóti fizikai halálát összekapcsolta szellemének halhatatlanságával. A vers olyan közel íródott halála pillanatához, hogy arról aligha kapott üzenetet az emberiség.

Csakúgy, mint a cservenkai téglagyárból, ahol egyik utolsó "képeslapos" (Razglednica) versét írta, amelynek első mondata: "Kilenc kilométerre innen égnek a kazlak és a házak".

* * *

Hogy előre vetítsem Édesapám háború utáni, majd teljesen egészséges, állapotát, alább mellékelek egy 1955-ben készült családi fényképet róla, túlélő családtagjaival.



6A-8 ábra. A 47 éves Márer Lajos családja körében, Budapesten, 1955-ben

A fénykép jobb oldalán Márer Lajos és felesége, született Háber Edit; mellettük fiuk, Márer Pál [Paul Marer], e fejezet írója, és Háber Edit édesanyja, Háber Lajosné (Kaufmann Júlia).

Forrás: A szerző saját gyűjteményéből.

4. Igazságszolgáltatás a bori-cservenkai háborús bűnösöknek

Részbeni igazságszolgáltatás három alkalommal, három különböző nemzetiségű kezdeményezésre, három országban, történt: Azonnal Szerbiában, a háború után néhány évvel később Magyarországon, és sokkal később, 1958-ban kezdődően, egy sok évig tartó felelősségre-vonást szándékozó nyomozás Nyugat-Németországban.

Az azonnali első igazságszolgáltatás már Bor közelében megtörtént, amikor a Jugoszláv partizánok már másnap elfogták a Bórból 1944 szeptember 29-én indított második MUSZ-os menetet (kb. 2.400 fogollyal), az őket kísérő magyar őrző-keret tagjaival együtt. A MUSZ-osok informálták a partizánokat, hogy a fogságba esett kerettagok közül kik voltak a legkegyetlenebbek; ezekből a partizánok rögtönítélő bírósága hat személyt kivégezt.

A második igazságszolgáltatást a magyar népbíróságok végezték. Ezeket 1945-ben hoztak létre a céllal, hogy a háborús bűnösöknek minősített cselekmények valódi vagy vélt elkövetőit

felelősségre vonják. A népbíróági tárgyalások 1945-49 között zajlottak; legtöbbjük már 1947-ben befejeződött. Kb. 60 bori kerettagot állítottak elő.¹¹⁸

Budapesten kívül még 24 vidéki népbíróóság is működött. A népbíróóságok bírói tanácsaiba a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt delegálhatta a népbírókat; jogi végzettséggel nem kellett rendelkezniük. A fellebbezési fórum a Népbíróóságok Országos Tanácsa (NOT) volt, ahová már csak jogi végzettségű bírókat delegálhattak a pártok.

Csapody Tamás – a budapesti és 24 vidéki népbíróóságok dokumentációit felkutatva – mintegy 60 bori keretlegény tárgyalási anyagát fedezte fel. Ezek közül 1947-ben öten kaptak halálos ítéletet, melyeket végre is hajtottak. Néhány más keret-tagot életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték (egyes esetekben ezt később redukálták), vagy több évi börtönbüntetésre, melyeket általában letöltöttek.

Annak ellenére, hogy a népbíróóságok jogi és eljárási procedúrái megkérdőjelezhetők voltak, nagyjából megfelelő igazságszolgáltatásban részesültek azok, akiket a hatóságoknak sikerült előállítani. Ez azonban csupán töredéke volt azoknak, akik elítélhető háborús bűncselekményeket követtek el Borban, az onnan Cservenkáig vezető úton, Cservenkán, és az attól kegyetlen és sok további gyilkolás mellett Magyarország osztrák/német határáig tovább szállított MUSZ-osok ellen.

Sajnálatos tény, hogy Marányi Ede, a bori komplexum parancsnoka, a legkegyetlenebb szadista tiszt, aki tucatnyi ártatlan és több ezer MUSZ-os iszonyatos szenvedését okozta, nem lett felelősségre vonva. Csapody feltételezése szerint azért tudott az NSZK-ban elbújni, miután nyomára bukkantak (ha valóban úgy volt), mivel a kommunisták beszervezték, hogy az NSZK-ban kémkedjen a magyar menekültek körében és azokról jelentsen.

A harmadik igazságszolgáltatási kísérlet NSZK-ban történt, 1958-tól kezdődően. [Valószínűleg azért olyan későn, mivel az NSZK-ban csak hosszú huzavona után született meg a döntés, jóval a nürnbergi 22 náci fejes tárgyalása után, hogy a többi német náci bűnöst is felelősségre kell vonni.¹¹⁹] A náci bűnök kutatására szakosodott *ludwigsburgi* központi hivatal (ZANSV) több száz akkor Cservenkán élő polgárt és ott szolgáló katonát kihallgatott, majd ötezer oldal dokumentum összeállítása után, 22 egykori *Waffen-SS* tagot gyanúsítottak meg tömeggyilkossággal. De mindegyikük tagadott, mellébeszért (egy kivétellel, aki részletesen elmondta, hogyan is vett részt a kivégzésekben).

A tömeggyilkosság német alapossággal elvégzett vizsgálata után az ottani államügyészség mégsem emelt vádat a gyanúsítottak ellen, mivel majd két évtized eltelté után nem volt mód a bűntettüket minden kétséget kizáróan bizonyítani.¹²⁰

¹¹⁸ Csapody Tamás, *Bori munkaszolgálatosok*, 17. E könyv V. fejezete részletesen tárgyalja a Cservenka utáni kerettag-kísérőknek a felelősségre-vonását.

¹¹⁹ Az 1950-es éveket "kollektív amnézia" évtizedének hívták, részben azért mivel a nyugat-keleti hidegháború folyt, és a német szakembereket a nyugat, különösen az amerikaiak, alkalmazni kívánták, mivel a kommunista Szovjetunió "nagyobb és veszélyesebb" ellenségnek számított, mint a porban fekvő Németország. (Lásd Bihari Péter, *Németország és a németek* (Budapest: Kalligram, 2017, X. fejezet; és Mary Fulbrook, *A német nemzeti identitás a holokauszt után* (Budapest: Helikon, 1999, Magyar fordítás 2001), 79-81.

¹²⁰ Az NSZK-bani kutatást Csapody Tamás, „*Német nyomozás a cservenkai tömeggyilkosság ügyében*”. FONS (Forráskutatás és Történeti Segédanyagok), XXIV, 2017. 2. szám.

6B. Hitler három háborúja: a szövetségesek, a szlávok és a zsidók ellen

1. Bevezetés

Ez nem a megfelelő hely arra, hogy részletesen írjunk a második világháború fő hadszínteréről, egyik oldalon a náci Németország és a többi tengelyhatalom, másikon a szövetségesek között. Annyi minden megjelent már a témában, amivel kapcsolatban nem tudok újat hozzátenni. Ezért a 2. szakasz csak néhány bekezdésben összefoglalja ezt a háborút, a kontextus kedvéért.

A 3. szakasz néhány megjegyzést tesz Hitler szlávok elleni háborújáról, egy csatasorozatról, amely a második világháború kulcsfontosságú eleme volt. A hangsúly Hitler motivációin, valamint a harcok kimenetelére vonatkozó korai, félidei és késői feltételezésein van.

A 4. szakasz a Harmadik Birodalom zsidók elleni háborújának történetét meséli el. Ennek a háborúnak a főbb szakaszaira, a náci vezetésnek a háború különböző fázisai során megfogalmazott elvárásaira összpontosít, és értelmezést kínál arra vonatkozóan, hogy a holokauszt – amelynek sikerült megölnie Európa 11 millió zsidójának több mint a felét – hogyan történhetett meg a „modern” 20. században, a kontinens egyik technikailag és kulturálisan legfejlettebb hatalma által kiterelve és végrehajtva.

2. A második világháború főbb szakaszai

Az úgynevezett második világháború, amelyet 1939-45 között vívtak, a világ szinte minden részét érintette. A fő hadviselő felek a tengelyhatalmak – Németország, Olaszország és Japán – voltak a szövetségesek – Franciaország, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok, a Szovjetunió és kisebb mértékben Kína – ellen. A háború sok tekintetben az I. világháborúban lezáratlanul maradt viták folytatása volt, 20 év feszültségekkel tele szünet után. A háború közel 50 millió halottat, még több sebesültet és hatalmas anyagi károkat okozott, így a történelem legnagyobb, legvéresebb és legköltségesebb katonai konfliktusa volt. Fő okai az első világháború végén a vesztes országokra kényszerített igazságtalan szerződések és a diktatúrák térnyerése voltak, olyan diktátorok felemelkedése, akiknek karizmája és kíméletlen terrorja az állam monopol eszközeinek felhasználásával képes volt meggyőzni népét arról, hogy önkéntes agymosáson essen át, vagy legalábbis tűrje el a diktátor által hirdetett legképtelenebb eszméket.

A Hitler és Sztálin közötti, Lengyelország felosztásáról szóló titkos megállapodást (**9B-2 térkép**) követő, 1939. szeptember 1-i, Lengyelország elleni náci invázióra válaszul szeptember 3-án Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Németországnak. Az egyik oldalon az eredeti tengelyhatalmak, Németország, Olaszország és Japán álltak, akikkel később több más ország, köztük Magyarország, Románia, Bulgária,

epa.oszk.hu/03300/03304/00078/pdf/EPA03304_fons_2017_02_143-222.pdf-ben ecseteli. 1972-ben, két Párizsban letelepedett, Bort és Cservenkát túlélő, MUSZ-ost annyira felháborított a felelősségre vonás hiánya, hogy privát nyomozást indítottak és kezdeményezték a per újrafelvételét. Kérelmüket azonban a német hatóságok többször is elutasították, véglegesen 2001-ben. (Lásd Heimer György 2018-ban megjelent újságcikkét: *nepszava.hu/1149456_heimer-gyorgy-nemet-jelentes-a-cservenkai-verengzesrol*

Horvátország és Szlovákia is szövetkezett. Velük szemben álltak a szövetséges erők: Nagy-Britannia, Franciaország (kivéve a német megszállás idején, 1940-44 között), a Szovjetunió (miután Németország 1941 júniusában megtámadta), az Egyesült Államok (1941. december 8-i hadba lépése után) és Kína. Általánosságban elmondható, hogy a szövetségesekhez további mintegy 40, az ENSZ alapokmányát a háború idején aláíró ország csatlakozott.¹²¹

Körülbelül hat hónappal Lengyelország nyugati felének gyors megszállása után, 1940 májusában Hitler *Blitzkrieget* (villámháborút) indított Nyugat-Európában, és mindössze hat hét alatt meghódította Belgiumot, Hollandiát, Luxemburgot és Franciaországot.

A Németország és a Szovjetunió közötti háború 1941. június 22-én kezdődött, Oroszország megtámadásával. Hitler gyors győzelmet remélt Oroszország hatalmas kiterjedésű területe felett.¹²²

Németország hamar előnyre tett szert a számos, de rosszul kiképzett szovjet csapattal szemben. Csak a támadás első napján a *Luftwaffe* (a német légierő) több mint 1000 szovjet repülőgépet lőtt le.

A német erők kezdetben gyorsan haladtak, és több millió szovjet katonát ejtettek foglyul. A hadsereget az *Einsatzgruppen*, a fegyveres SS halálosztagai követték, akik sok civil, különösen szovjet zsidókat öltek meg. Hitler engedélyezte az összes elfogott ellenséges tiszt azonnali kivégzését. Sok szovjet hadifoglyot is fogságba esésük után azonnal megöltek, ami szintén a nemzetközi háborús protokollokat sértő gyakorlat volt.

A Szovjetunióba való hosszú menetelésük során a német erők súlyos veszteségeket szenvedtek. Gyors győzelemre számítva, a németek nem tudtak megfelelő utánpótlási vonalakat kiépíteni a hatalmas távolságok, a zord terep és a fagyos időjárás miatt. A Vörös Hadsereg, bár kezdetben rosszul volt felszerelve, számbeli fölényben volt, és bátran harcolt az orosz anyaföld-védelmében, végül visszavonulásra kényszerítve a tengelyhatalmi hadseregeket. A tengelyhatalmak több helyen, így például Budapesten is kétségbeesetten próbálták megállítani a Vörös Hadsereget, végül sikertelenül, így aztán a szovjet csapatok bevonultak Berlinbe.

Eközben a nyugati front a második világháború másik hadszíntere volt, Dánia, Norvégia, Luxemburg, Belgium, Hollandia, az Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország területén. (Olaszország 1943 októberében állt át a másik oldalra). A nyugati front első szakaszában Luxemburg, Hollandia, Belgium és Franciaország 1940 május-júniusában kapitulált Németország előtt. Ez folytatódott a Németország és Nagy-Britannia közötti légiháborúval, amely az angliai csatában csúcsosodott ki. A második

¹²¹ britannica.com/topic/Allied-Powers-international-alliance

¹²² Több mint 3 millió főnyi német és tengelyhatalmi sereg szállta meg a Szovjetuniót egy 1800 mérföld hosszú fronton (Barbarossa hadművelet). Ez volt a háború legnagyobb német katonai kivonulása és egyúttal a történelem egyik legerősebb inváziós hadjárata.

szakasz nagyszabású szárazföldi harcokból állt (egy további frontnak tekintett, erőteljes stratégiai légi háború támogatásával), amely 1944 júniusában kezdődött a szövetségesek partraszállásával a franciaországi *Normandiában*, és Németország 1945. májusi vereségéig tartott.

A harmadik hadszíntér a Távol-Kelet volt, ahol (leginkább) az amerikai hadsereg harcolt több helyszínen a japán erőkkal. Végül 1945 augusztusának elején az USA két atombombát robbantott Hiroshima és Nagaszaki japán városok felett (három nap különbséggel). A bombák 200.000 embert öltek meg, főleg civileket, Japánt is megadásra kényszerítve. Így ért véget a második világháború.

3. Háború a szlávok ellen

Hitler döntésének, hogy megtámadja a Szovjetuniót, több oka is volt. A fő cél vitathatatlanul egy nagy új *Lebensraum* (élettér) meghódítása volt, ahol a német lakosság várhatóan gyors növekedése miatt sokan letelepedhettek volna. Különösen fontos volt a Szovjetunió ukrainai része, Európa és a világ egy részének termékeny „kenyérkosara”. Oroszország emellett hatalmas mennyiségű energiával (gáz és kőolaj) rendelkezett, és más természeti erőforrásokban is gazdag volt, mindezekre Németország áhítozott.

Ezeket a fő okokat erősítette az ország kommunista rendszere. A náci Németország úgy vélte, hogy a kommunizmus zsidó találmány, és hogy a zsidók képesek manipulálni a szlávokat, hogy a német érdekek ellen mozgósítsák őket (lásd az **5B-1** és **5B-2** plakátokat a náci propaganda megnyilvánulásaként, amelyben valószínűleg maguk az ország vezetői is hittek).

A fenti indokokat Hitler azzal az érveléssel támasztotta alá, hogy a szlávok alsóbbrendű faj, és ezért katonailag könnyen legyőzhetők.

4. Háború a zsidók ellen

A zsidók elleni fellépés indítékai Hitler azon régi meggyőződéséből fakadtak, hogy a zsidó faj kiterjedt nemzetközi összeesküvést szőtt annak érdekében, hogy a világ legerősebb fajává váljon. E cél elérése érdekében a zsidók bevetették nagyméretű globális hálózatukat, és mindenféle aljas cselszövésre vállalkoztak. Hogy Hitler és a náci vezetés mit feltételezett és mit hitt igaznak a zsidókról, azt az előző esszében (**5B. fejezet**) részleteztük. Ezért a zsidóktól való megszabadítás feladata, először Németországból, majd később egész Európából, a nácik legfőbb rögeszméjévé vált, amelyet nagyrészt a radikális jobboldal is osztott Európa-szerte.

A zsidóktól való megszabadítás azonban – csak Németországból – rendkívül nehéz feladat volt, a számtalan antiszemita törvény, valamint a német zsidókat a második világháború kitörése előtt ért szóbeli és fizikai bántalmazások ellenére is.

Egy bizonyos ponton mégis lehetővé vált a nácik számára, hogy megvalósítsák azt, amit a történelem „holokausztnak” nevez – a 11 millió európai zsidóból közel 6 millió ember szisztematikus tömeges meggyilkolását. Ez csak akkor vált lehetségessé, amikor az alábbi öt előfeltétel mindegyike teljesült:¹²³

- A Németországot (a többi központi hatalommal együtt) sújtó büntető békeszerződések, amelyeket az első világháború elvesztése nyomán kényszerítettek rájuk. Kényelmes volt a zsidókat hibáztatni, legalábbis részben, a háború elvesztéséért, és még inkább a szövetségesek által kikényszerített igazságtalan szerződésekért. A neheztelés középpontjában a kommunista Oroszország állt, amelynek létezését és háborús sikereit a zsidók ügyes manipulációjának tulajdonították.
- A modern európai antiszemitizmus, amely az 1873-ban kezdődő gazdasági világválság idején robbant ki, majd az 1930-as évek eleji nagy gazdasági világválság miatti bosszúállásként felerősödött. Ezekre és másfajta gazdasági problémákra a zsidók kézenfekvő bűnbakokká váltak.
- A zsidóktól való félelem a nácik és más szélsőjobboldali csoportok részéről mindenütt, erősen túlbecsülve a zsidóság globális hatalmát, amely állítólag képes kihasználni kiterjedt nemzetközi kapcsolatait.
- A totalitárius állam náci ellenőrzése, és a totalitárius német állam eszméinek és gyakorlatának növekvő befolyása a kelet-közép-európai és balkáni jobboldali rezsimekre. Amint egy totalitárius állam létrejön, egy vadonatúj világ jön létre. Egy ilyen állam szinte mindenkit arra kényszerít, hogy bűnrészessé váljon a bűneiben, börtönbe vagy koncentrációs táborba zárva mindenkit, aki meg meri kérdejelezni a rezsim büntetteit, vagy tiltakozni merészel ellene. **(6B. keretes szöveg.)**
- Totális háború (azaz a második világháború), amelynek során fiatal férfiak és nők millióit mozgósították, hogy brutális harcokat vívjanak az ellenséggel, ahol rengeteg harcos vesztette életét vagy sebesült meg, az otthoni lakosság pedig mérhetetlenül szenvedett a személyes veszteségektől és a sok más bajtól, amellyel szembe kellett néznie. A második világháború alatt zajló tömegmészárlás lehetővé tette, hogy többé-kevésbé sikeresen „elrejtsek” a holokausztot, mivel a lakosság figyelme a több millió halottra és a szeretteik sérüléseire, valamint a lakosság saját, számtalan problémától való szenvedésére összpontosult. Ahogy Kenez mondja az idézett kiadványban, „békeidőben nem lehet milliókat megölni”.

Egy másik Kenez-felismerés az, hogy a német nácik és követőik, ahogy telt az idő, mindenütt egyre antiszemitábbak lettek. Antiszemitábbak voltak 1938-ban, mint 1930-ban, és antiszemitábbak 1944-ben, mint 1938-ban. A magyarázat sokrétű. De a

¹²³ Az előfeltételek közül négyet Peter Kenez korszakalkotó, *The Coming of the Holocaust: From Antisemitism to Genocide* (A holokauszt eljövetele: Az antiszemitizmustól a genocídiumig) című könyvében találunk. (NY: Cambridge University Press, 2013). Az első előfeltételt én adtam hozzájuk.

legfontosabb az, hogy ha egy náci állam (Magyarország esetében egy szélsőjobbaldali, tekintélyelvű rezsim) hosszú időn keresztül rosszul bánt a zsidókkal, az embereknek el kellett hinniük, hogy a zsidók gonoszok, hogy igazolják maguknak, amit tettek. Egy másik tényező az volt, hogy sokan eltulajdonítottak zsidó vagyont, így ezt azzal kellett igazolniuk, hogy „nos, megérdemelték”.¹²⁴

7A. Három nagybátyám holokaustt élményei (1. rész)

1. Bevezetés

Ez a fejezet rövidebben-hosszabban rögzíti három nagybátyám holokaustt élményeit. Az alább feljegyzett tények egy részét közvetlenül tőlük, másokat a családból, megint másokat pedig azok írásából tudtam meg, akik megosztották egyik-másik bácsi tapasztalatait.

Az egyik nagybátyám, Háber Tibor (Tibi), édesanyám bátyja volt. Gyermekkorától kezdve nem érdekelte szülei és nővérei élelmiszerboltja, és nem volt hajlandó ott dolgozni. Mindig is elmerült a műszaki folyóiratokban és cikkekben, így könnyű volt megjósolni, hogy mérnök lesz. Így is történt, miután jóval a második világháború előtt Németországba utazott, hogy ott beiratkozzon egy műszaki egyetemre, és mérnöki diplomát szerezzen. Hazatérése után az *Engel Károly Elektromos Szerelési Anyagok és Készülékek Gyárában* kezdett dolgozni, ahol végül a cég főmérnökévé emelkedett. A második világháborúban zsidóként munkaszolgálatra kötelezték, és az orosz frontra, a reguláris magyar hadsereg segéderőéhez került. Akkoriban egyedülálló volt, a háború után házasodott meg.

Másik nagybátyám, Vas Rezső, Ibolya nagynéném férje volt (Ibi, anyám nővére; történeteiket lásd a 2A fejezetben). Rezsőnek és Ibinek közösen volt egy jó fekvésű élelmiszerboltja a Déli pályaudvar mellett, amelyet Háber nagyapám segítségével nyitottak. Nekik – mint zsidó tulajdonosoknak – a második világháború idején fel kellett adniuk a boltot. Rezsőt kényszer-munkaszolgálatba hívták be, *Mauthausenben* kötött ki, ahol 1945 májusának elején az amerikai hadsereg szabadította fel. Ibit két nővérel együtt a Berlinton nem messze fekvő *ravensbrücki* koncentrációs táborba deportálták; a történetük a 9A fejezetben olvasható.

Harmadik nagybátyám Bányász Lajos (Lali) volt, anyám legidősebb nővérének, Mártinak a férje (történetüket lásd a 2A fejezetben). Lali vagány fickó volt, emiatt gyakran problémája volt a családi boltban, ahol becsületességét a Háber nagyszülők és lányaik megkérdőjelezték. De vakmerő személyisége jól jött a háború alatt. Őt is besorozták kényszermunka szolgálatra, amelybe egy bizonyos korcsoportba tartozó valamennyi magyar zsidó férfinak be kellett lépnie. Innen megszökött és elbújt. A szerencse úgy hozta, hogy gyakorlatilag csodát tett: merész húzással kiszabadította egyetlen lányát, első unokatestvéremet, Lilit (aki még tinédzser volt), amikor nyilasok terelték nagy csoportban egy – számunkra és számukra – ismeretlen úti cél felé a budapesti utcán.

¹²⁴ Peter Kenez videóelőadása a Kaliforniai Egyetemen, Santa Cruzban, „The Coming of the Holocaust” (A holokaustt eljövetele), 2012, október 1. [youtube.com/watch?v=Z-7GP3ks_4M](https://www.youtube.com/watch?v=Z-7GP3ks_4M)
„The Development of the Final Solution” (A végső megoldás kidolgozása) [youtube.com/watch?v=GPXPjZurupc](https://www.youtube.com/watch?v=GPXPjZurupc)

2. Háber Tibor (Tibi) (1907-1965)

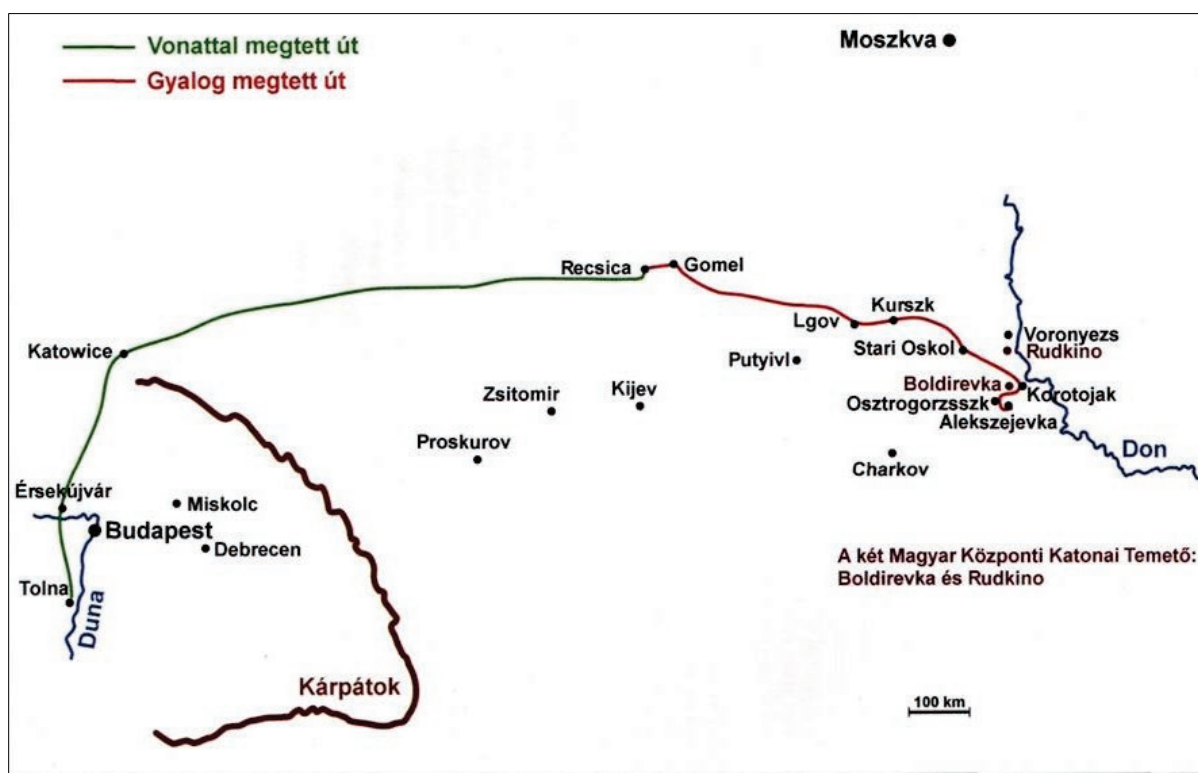
Tibi csendes, introvertált ember volt, ezért csak ritkán válaszolt, kelletlenül és nagyon röviden a háborús élményeivel kapcsolatos kérdésekre.

Tágabb családkban ő volt az első, aki visszatért a deportálásból az orosz frontról, és csatlakozott édesanyjához (anyai nagyanyám, Háber Júlia) és hozzám a gettóban, valamikor 1944 decemberében, még Budapest felszabadulása előtt. A könnyes viszontlátás után a nagymama ártatlanul megkérdezte csont-és-bőr, megviselt fiát: „Tibi, milyen volt az orosz fronton?” „Szörnyű” – hangzott a rövid válasz – „de ne menjünk bele a részletekbe.”

A két magyar hadsereget a szovjet frontra kísérő kényszermunka-szolgálatosok behívására 1942-ben került sor. Becslések szerint több mint 50.000 zsidó segéderő századokba, zászlóaljakra szervezve kísérte a reguláris hadseregeket egészen a hírhedt csatáig a Don folyó kanyarulatánál 1943 januárjában, 2000 mérföldre a magyar határtól, a Szovjetunió mélyén. A túlélők 1943-44-ben a legyőzött sereg túlélőivel vonultak vissza, haza.

A legjobb becslés szerint Magyarország vesztesége az egész éves szovjetunióbeli „akciójuk” során hozzávetőlegesen 130 ezer fő volt, beleértve a zsidó zászlóaljakat is – állítja Szabó Péter hadtörténész *Don-kanyar* című, 2014-ben megjelent könyvében. Ebből a becslések szerint 50 ezren a csatában veszítették életüket; körülbelül ugyanennyien megsérültek, sokan belehaltak a kezeletlen sérülésekbe vagy éhen haltak vagy megfagytak. A Vörös Hadsereg becslések szerint 28.000 főt fogott el; közülük csak néhányan tértek haza évekkel később.

Az alábbi 7A-1 térkép Magyarország és a Don-kanyar közötti terepet mutatja.



7A-1 térkép. Magyarországról Voronyezsbe (2000+ km)

Forrás: marlpoint.nl/don-kanyar-terkep.html

A 7A-1 térkép a Magyarországról a Don-kanyarig (Voronyezs városáig) vezető utat mutatja. A zöld vonal a magyar hadseregek és a kényszermunkás zsidó segédegységek által vonattal megtett távolságot mutatja; a piros vonal azt a becsült 1000 km-t, amit a zsidóknak gyalog kellett megtenniük.

Az előző bekezdés pusztá adataiból nem tűnik ki az az embertelen szenvedés, amelynek a kényszermunkás zsidó egységek voltak kitéve, amíg a túlélők el nem értek a Don-kanyarig, sem az a leírhatatlan kín, amelyet a visszavonuló magyar hadsereg túlélői és a kényszermunkás zsidók tapasztaltak a visszaúton.

A magyar seregek Don-kenyérbeli megpróbáltatásairól rengeteget publikáltak. Számomra a legjobb könyv György István *Fegyvertelenül a tűzvonalban* című műve.¹²⁵ Ebben a szerző – mint a kevés zsidó túlélő egyike – részletesen, napló-szerűen beszéli el az élményeit, amikor kényszermunkásként Budapestről a Don-kanyarba vitték és az elképzelhetetlenül nehéz hazatérést. Tapasztalatai tehát legalább részben párhuzamosak Tibi nagybátyáméival.

A könyv – amelyből az alábbi idézetek származnak (zárójelben oldalszámmal) – 1945-ben jelent meg, vagyis közvetlenül azután, hogy a szerző átélte a leírt eseményeket – jól szemlélteti azokat az elképzelhetetlen nehézségeket, amelyekkel a kényszermunkás zsidóknak kellett megküzdeniük a Szovjetunióhoz tartozó Ukrajna végtelen terepén.¹²⁶

Május 21-én én is megkaptam a behívót, hogy 26-án jelenjek meg Nagykátán, hozzak az évszaknak megfelelő holmit. Tehát – mondtuk – őszre biztosan hazajövünk. (8)

Szállásunk Kátán istálló volt, telve rengeteg lótrágyával, patkányokkal és egerekkel. Nagykáta parancsnoka a szenilis, 70 éves Murai alezredes volt. ... Kedvenc szórakozása az volt, hogy nekiesett a széles sárga szalagnak, melyet karunkra kellett felvarrni. Ezt tépte, szaggatta teljes erővel ... Ha le tudta tépni, azt ordította, hogy nem volt kellőképpen odavarrva, és áldozatát sajátkezűleg úgy elverte botjával, hogy napokig mozdulni sem tudott. (12)

Fogalmunk sem volt, hogy Oroszország mely részébe visznek. 1942. június 12-én léptük át a határt Galántánál. ... Míg Lengyelországon haladtunk át, örök kísérezzeneként szállt utánunk éhes, kéregető gyerekek sírása: „Kleba! Kleba! Kenyér! Kenyér! ... A vasútállomásokon és végig a sínek mellett francia, belga, lengyel és cseh zsidó lányok dolgoztak, hatalmas csillaggal a mellükön és a hátukon. (19-20)

Június 15-én Rjesicára értünk, mely a legnagyobb kivagonírozó hely volt. Egy rommá lőtt iskolában helyeztek el, melynek környékén víznek nyoma sem volt. ... Ébresztő hajnali 4-kor volt. Sorakoztattak és kivittek a pályaudvara. Reggel 8 óráig ültünk kint, mikor befutott egy végtelennek látszó szerelvény. ... Ágyúk, tarackok, lovak, szekerek és löszeres vagonok százai. Ezeket kellett nekünk kirakni. ... Nehezen dolgoztunk, délután 4-ig nem kaptunk ennivalót. ... Azután a többi, még ki nem rakott vagonot kellett a rámpa elé tolni. Nekifeszülve toltuk a kocsisort, de csak akadozva haladt előre. Egyszer csak egy lóháton ülő katona nyargalt felénk. „Zsidók, futás ide! „– kiabált a lóról a hadnagy, Ott hagytuk a szerelvényt, és lóhalálában futottunk oda. „Állj!” – parancsolta

¹²⁵ Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1945.

¹²⁶ Ezzel nem tagadjuk vagy kicsinyítjük a magyar katonák sokszor hasonló nehézségeit, de nem ez áll a fejezet rész középontjában.

– „feküdj!” Előttünk sár és víz volt. Hasra vágódtunk a földre előtte. „Fel!” – kiabálta. Felugrottunk. – „Feküdj! Fel! Feküdj!” Többszöri ismétlés után, a vagonokig futtatott. „Vissza zsidók! Ez futás? Feküdj. Fel! Feküdj!” Körülbelül hússzor csináltatta újra. ... Tíz napig voltunk Rjesicán. Még néhányszor vagoníroztunk. (23-28)

* * *

Onnan folytatom, ahol a vasútvonal véget ért (7A-1 térkép). Így a Don-kanyarba tervezett harctérig tartó hatalmas távolság további részét a zsidóknak gyalog kellett megtenniük. A reguláris hadseregnek sem volt vasúti közlekedése, de ők legtöbbször lovakon vagy lovas kocsikon ülve utaztak.

Az első kilométerek könnyen mentek, még a pihenő sem hiányzott. ... De az órák múlásával mind melegebb lett, lekerültek rólunk a viharkabátok, pulóverek, végül a zakó is, de ezekkel meg a hátizsák lett nehezebb. Fogalmunk sem volt eddig arról, mi az, nehéz hátizsákkal, szerszámmal (melyet vinnünk kellett), pihenők nélkül menetelni. A mély por felverődött izzadt arcunkba, és vastag álarcot ragasztott rá. Szájunkban csikorgott a homok, és összevegyült a homlokunkról lefolyó sós izzadsággal, mellyel tele lett szemünk és szájunk.

A kevés és rövid pihenő után jött „Fel-ké-szül-ni!” Csak egy csúnyább szó volt még: az utána pár másodperccel elhangzott következő vezényszó: „Fel!”

Akkor még nem tudtuk, hogy ez lesz kétezer kilométeren keresztül az örök mottó.¹²⁷ Erre a szóra kellett felugrani, felszedni a testedet görnyesztő terhet, és elindulni a nem engedelmeskedő lábakon tovább a végtelen kilométereken. ... Igaz, hogy a hadosztály nem lehetett ránk tekintettel, hiszen nem is a menet gyorsasága ellen lehetett kifogás, de játszi könnyedséggel adhattak volna a töméntelen üres szekérből helyet a csomagjaink részére. Dehát nem ez volt a cél. Ha egy végképp elkeseredett ember minden tilalom ellenére feltette batyuját egy üres kocsira, akkor azt könyörtelenül ledobták onnan, és ráadásul a fiút ostorral véresre verték.

Kezdtük eldobálni a holminkat. Az út lassan tele lett ruhákkal, sálakkal, kesztyűkkel. Az emberek leültek az út mellé, és dobálták ki zsákjaikból a sok drága holmit. Inkább ezt, mint hogy ne bírják a tempót és elverjék őket. Hát még ha tudtuk volna, hogy kétezer kilométeres út áll előttünk. ... Aki ameddig bírta, vitte, aztán eldobta, amit csak lehetett, sőt azt is, amit nem lehetett volna. A lovasok pedig, mint a héják, úgy csaptak le az országúton heverő holmikra, hogy saját szerelvényükhöz tegyék a kocsikba.

Mentünk, mentünk a rokitnói mocsarak vidékén át, ezer és millió szúnyog, a végtelen ingoványok között, halálos szomjasan, halálos fáradtan.

Az emberek elszakadtak egymástól és mi rendezetlen sorokban imbolyogtunk tovább, egyre tovább. A kis Szegő már nem bírta, odavánszorgott egy szekér mögé és belekapaszkodott. Egész kicsi, szinte törpe emberke volt, és súlya igazán semmit sem számított. Pár lépést mehetett csak így, a szekér húzta, rángatta maga után, és ő kétségbeesetten kapaszkodott bele a saroglyába, mint fuldokoló a mentőcsónakba. Tóth őrmester azonnal észrevette, figyelmeztette a bakon háttal ülő keret-bélinket. Ez odaugrott és teljes erővel beletalpalt a kézfejebe úgy, hogy elöntötte a vér, és a szegek

¹²⁷ Nem tudom, hogy a 2000 kilométer alatt a Don-kanyarig még hátralévő utat, vagy vissza a gyalogúttal együtt gondolja a szerző.

mély nyomain át csepegett a lágy homokba. A kis Szegő azonnal eszméletlenül esett össze. Többen ott maradtak vele, és csak késő este, jóval mi utánunk értek be, arcuk, testük csupa kék folt volt. Amint egyedül maradtak, német zsoldba szegődött ukrán milicisták támadták meg őket, és ennek emlékét hozták magukkal. (32-40)

[Amikor eltemették az egyik honvéd katonát, az emlékbeszéd lényege] – „... a ti ártatlan véretek a zsidó uszítók miatt hullott!” – az ismert, elcsépett szólam volt. Itt kint a harctéren sem volt más kérdés csak mi, csak ezt hallhatták a honvédek, és még, aki nem táplált rosszindulatot irányunkban, az is elvadult a hetekig, hónapokig tartó uszítástól. (48-49)

Terjedni kezdett az ún. ukrajnka, azaz ukrán láz. Ez lázas hasmenés volt, mely aztán halálba vitte az ügyis teljesen elgyengült testet. Menetelés közben naponta hússzor is ki kellett állni az út mellé. Ilyenkor az illető lemaradt az oszloptól és utolsó erejével futott, úgy próbálta a menetet beérni. Csak az otthon imádata vitte tovább az embereket. Ha az egyik kidőlt, a másik odasúgta a fülébe a varázsigt:

Imre, kelj fel, indulj tovább, haza kell menned! Vagy elfelejtetted, hogy feleséged és kisfiad van?

Ez hatott. Imre felkelt, megerőltetéstől eltorzult arccal bicegett tovább a sok száz kilométeren, melynek minden méteré most már kín volt és szenvedés, és melynek minden méterén elborult aggyal, jobbra balra sem nézve, gondolatok nélkül bukdácsolt előre, de lelki szemeivel tudat alatt állandóan egy képet látott: az övéit, mely vitte, vitte mindenén át, még utolsó erején felül is (52)

* * *

Kihagyom a további kanyargós több száz mérföld történeteit – még olvasni is fájdalmas –, mígnem a túlélő menetelők a Don folyó voronyezsi kanyarulatánál el nem értek a harczonek. A magyar hadsereg teljes vereségéhez és túlélőinek fejesztett visszavonulásához vezető csata után érkeztek meg a Don-kanyarhoz, amikor a Vörös Hadsereg katonái a befagyott folyón átkelve ott támadhatták őket, ahol csak akarták.

Reggel kettőkor volt az ébresztő. A legelső vonalban voltunk., a „senki földjén”, az elhagyott magyar állásnál, ahonnan „katonáink „tegnap vonultak vissza. Zergének való csupa sziklás út után egy újabb domb aljára értünk, melynek tetejére fel kellett mászni. Tegnap még magyar állások voltak. Az otthagytak, elszórt, futtában eldobott szerelvényeket, lőszert, csajkákat, pokrócokat kellett összeszednünk. Péter szakaszvezető nem mert tovább jönni. Megállt a domb aljában és onnan diktálta, hogy 50 méteres távközkben ki indulhat húzódkodva fel a dombra.

Az orosz állások a dombbal szemben voltak, és amint észrevettek, löni kezdtek bennünket. „De jó lenne közöttük lenni. ... Csak néhány-száz méter, és nekünk a minden ... ” Fülünk mellett éktelenül sivítottak a golyók, de le sem hajoltunk a búzatáblákba.

Elkeseredett, éhes, letargiába esett emberek voltunk ... őszintén sajnáltuk, hogy a golyók olyan pontosan elkerültek. Rettenetesen éhes voltam, és eszembe jutott, hogy ma vagyok harminc éves. Most otthon rám gondolnak. De jó, hogy nem látnak.

Korgott a gyomrunk, hisz már majdnem két napja nem ettünk. Leértünk az útra, ahol éjszaka is jöttünk, de akkor a sötétben nem láthattuk, hogy elvéve a földéken van még

néhány szem krumpli, tök és csenevész kukorica is. Mint a legfinomabb ételeknek, úgy estünk neki ezeknek, és faltuk a nyers krumplit héjastól, a nyers tököt és az éretlen kukoricát.

Ez mind együtt: a Don-kanyar hírhedt vidéke, annyi ezer zsidó messzi temetője, annyi inkvizíció tudója és annak a kevés megmenekültnek örök mementója. (62-64)

* * *

A következő mintegy száz oldal a túlélő és éhező MUSZ visszatérésének szívfacsaró történetét meséli el – legtöbbször még mindig a szintén kimerült, éhes és mélyen szenvedő, megvert sereg őrségének irányítása alatt. A visszaút – ha ez lehetséges –, még több borzalommal volt teli, mint a Don-kanyar felé vezető menet. Csak néhány szemléltető részt idézek.

Most éppen a mínusz 40 fokos hidegben a Don parti fűtetlen vasbeton bunkerekben laktunk. Ott bent örök nedvesség és sötétség volt. Az őrség a túl jónak tartott bunkerajtókat is kiszedte [saját maguknak], és így a decemberi hóvihár és orkán is bekukkanthatott ebbe az inkvizíciós kamrába. Zsidónak nem járt ajtó (82)

Az „ukrán láz” még mindig tartott, és táplálta heveségét az, hogy félmeztelenek voltunk [mivel fákat kellett kivágnunk és elhordanánk]. Kezünkre ócska harisnyákat húztunk, fejünket rongyokba pólyáztuk, hogy valahogy kibírjuk a mínusz 35-40 fokos hidegben való egész napos kint tartózkodást. Testrészeink megfagytak. És megkezdődött a teljes eltetvesedés. (76)

Január másodikán már a verettyei „kórházban” voltam csupagenny lábammal. Én voltam ott az egyetlen jární tudó beteg. Így én vittem és tettem a betegek alá az ágytálatokat, és hordtam a kórháznak nevezett pajta elé kiönteni és kimosni a hóba. Naponta jó pár százszor kellett a műveletet elvégeznem.

A pajta tele volt kb. kétszáz zsidó beteggel. Az emberi roncsokat naponta szállítottak ide a Don-partról. ... Ma is látom azokat a frissen csonkolt embereket, akik végre egy évi kínoztatás után most feküdhettek először nyugodtan. ... Felemeltem a sok harminc-negyvenéves – egy hétéves gyereknél is csenevészebb csupaseb testet, melyből úgy állt ki a csont, mintha át akarná szűrni a bőrt.

Én is ötvenkét kiló voltam a régi nyolcvanöt helyett. Itt láttam magam először a tükörben, hónapok után. Akaratlanul is hátra néztem, hogy nem áll-e valaki mögöttem, és nem annak arcát látom-e?

Ahogy a Vörös Hadsereg közeledett, tizenegyen indultunk el a kórházból: a három zsidó orvos és nyolc, valahogyan jární tudó beteg. Vasárnap, 1944. január 16-a volt amikor menetkészen kiálltunk az országútra, ahol már az autóknak, kocsiknak és gyalogosoknak fekete rohanó tömege száguldott visszafelé ... a gyalogosokat tiporva. ... Fogalmunk sem volt mi lesz velünk este. Minket sehova nem vettek fel, és amint egy-egy kocsi elfutott, reánk hajítottak egy darab fát, vasat, ami éppen a kezük ügyébe esett, de legjobb esetben szitkokat és gúnyos megjegyzéseket szórtak felénk.

Így kezdődött tehát újra a menet, melyről azt mondtuk a nyári kétezer kilométer befejezettkor, hogy nem bíránk újra végig csinálni. És most újra elkezdjük, fél testsúllyal, beteg lélekkel, ruha nélkül a legnagyobb télen. ... Akik nem tudtak menni, ott maradtak, ahol voltak ... és megvárták a halált.

Este betértünk egy kis házba. Ukrán katonák mulattak ott, akik orosz hazájukat pünkösdi királyságukért elárulták a németeknek. Nálam volt egy liter rum, és így beengedtek. Ők énekeltek, mi Heltai bajtársammal lefeküdtünk a földre és reggelig aludtunk. Csak később kezdtem rájönni, hogy micsoda merészség volt ez tőlem, és micsoda isteni kegy, hogy ebben a társaságban reggel még felébredtem. (101-106)

Az országút vándorai voltunk. Minden 500-1000 méteren ballagott egy ember. Szakállasok voltak és földig görnyedtek. A vándor minden pillanatban várhatta, hogy ki lövi- vagy üti-agyon, de reménye lehetett egy eltévedt orosz golyó is, és választhatott még a fagyhalál és az éhenhalás között is. Végig az út mellett a döglött lovak számával versenyezve, már ezrével feküdtek a „legszebb halál” „jegyesei.

Egyszer láttuk, hogy sok MUSZ-os dolgozik egy bunker építésnél. Egy német tiszt állt mellettük, és korbáccsal verte összefagyott, félmeztelen testüket. Aki az országúton arra elhaladt, azt behívta munkára. Miklós pillantotta meg ezt a jelenetet, és hirtelen görcsösen belékapaszkodott. Megijedtem. Csak aztán értettem meg, mit is akart. Nem kellett sok ahhoz, hogy a teljes nyomorékokat mímeljük. Összeakaszkodtunk, és még jobban meggörnyedve sántikáltunk tovább. Bicegtünk, nyögtünk és alig vánszorogtunk valamit előre. Így értünk nagysokára a tiszt mellé. Végignézt rajtunk, szánnalmas kettősünkön, és szó nélkül tovább engedett. (118-120)

Már másfél napja nem ettünk, és késő este volt mikor beértünk egy ismeretlen nevű faluba. Természetesen ez is tele volt, de egészen csodálatos módon egy ház, mégpedig az út mellett, - üresen várt. Jó meleg szoba volt és benne egy öreg néni. Hogy szánnalmat keltsék, megmutattam beteg lábamat és gyatra orosz tudásommal a minden este elszajkózott automatikus szavakat, a lábamra mutatva; „Kaput”, mondtam, „pasli Don!” és kezemmel valahova messzire mutattam. Rám emelte a gyertyát, és mikor arcomat meglátta, összecsapta a kezét és sírni kezdett. Csak sírt és nézett engem. Aztán vacsorát hozott: kenyeret, répalevest és tejbekását. Mint az álmomban. ... Olyan jó és olyan szívfájdító volt ennyi jószágot látni. Gyönyörködve nézte, hogyan eszem. Mintha az édesanyám jött volna ide, álruhában. (126-127)

Aki Bjelgorodig eljutott, annak feltétlenül volt fagyása. Ujjakról, végtagokról lerohadt a hús és a csont kíváncsian meredezett kifelé. De még ebben az istenverte ún. „kórházban” sem volt mindenki részére hely, és így a vizsgálatra jelentkezők legnagyobb része mezítláb ment tovább, mert miután bakancsukat az orvosi vizitre annyi idő után először nagy nehezen lehúzták – képtelenek voltak azt lábukra újra visszahúzni. Ezek azután alig jutottak ki a városból, mind ott haltak meg rózsaszínű halállal alig valamivel Bjelgorod után. (131-132)

Sumyn, aztán Romnyn mentünk át. A főtéren összegyűjtötték a beérkező zsidókat ... itt új századokat alakítottak, és nekem is be kellett állnom egy ilyen rögtönzött századba. Két tisztet adtak mellénk és tíz tagú keretet. Mi azért kellettünk csak nekik, hogy legyen kikre vételezni, és hogy az út folyamán cipeljük a tetemesre nőtt holmijukat. Hogy mit jelentett azon a síkos úton újabb terhet hurcolni, az egyenlő volt a lehetetlennel. Ez bő alkalmat és ürügyet (bár ez nem is kellett) szolgáltatott egész úton való ütlegetésünkre. (138)

Napokig tartó menetelés után az újonnan létrehozott MUSZ-zászlóaljjal összefutottunk az eredeti zászlóaljunk maradványaival, amellyel előző évben vonultunk a Don-kanyarba. Boldogan találkoztam sok régi baráttal. Emiatt, és azért is, mert a régi

zászlóaljam őrei kevésbé voltak kegyetlenek, mint a jelenlegiben, úgy döntöttem, hogy az életemet kockáztatva megszököm a csoportból és csatlakozom a régihez. Többszöri próbálkozás után sikerült, és onnantól kezdve velük vonultam hazafelé.

Az egyik nap kora délelőtt megpillantottuk Kievet (lásd a 7A-1 térképet); már messziről feltűnt a sok hagymakupolás templom. ... Egy év után akkor láttunk először villanyfényt, villamost, európai ruhás nőket, selyemharisnyát, üzletet és nyakkendőt férfiakon. A bámulók kenyeret hoztak a házakból és üzletekből, felszeletelték és úgy osztogatták a friss kenyeret mindnyájunknak. ... Nem álltunk meg sem a városban, sem a városon kívül. Csak késő este a zsitomiri úton volt egy negyedóra pihenőnk.

Ez volt a három és félezer kilométer leghosszabb menete. Teljes eszméletlenségben, gépiesen lépegettem már, éreztem, hogy arcom eltorzult az erőlködéstől. A fiúk szétszóródtak, és az útmenti árkok újra tele voltak eldőlt emberekkel. De akkor már március közepe volt, és nem lehetett megfagyni. Éjjel fel kettő volt mikor megálltunk. Hetvenhárom kilométert mentünk reggel óta, és ez rekord volt! (143)

Usica! Amíg élni fogok, borzongás fut át rajtam e név hallátára. Minden grand guignol, minden túlzott fantázia gyenge, hogy megközelítse azt, hogy mi volt Usica. Ide terelték azt a néhány ezer zsidót, ki a megfagyott, agyonvert és éhen halt hatvanezerből még megmaradt. Szállingózva, több kilométeres távközökben, két-három hét differenciával érkeztek be ide az emberek. Volt, aki négykézláb mászta végig az utolsó kilométereket. Sokan tébolyodottan érkeztek, mert megőrültek a sok rémség látásán és állandó halálfélelmükben.

A keret a faluban lakott, ahova minket nem engedtek be. Bennünket a falu szélén egy hézagos tetējű, hiányos oldalú, rossz pajtába hajtottak. ... Ott aztán tombolhatott szabadon a tífusz. [Ez volt az a hely, ahol az örök a pajta négy sarkában tüzet gyújtottak, és gépfegyverrel és puskával/pisztollyal ölték a menekülő MUSZ-osokat, amit egy szerencsés túlélő elbeszélése alapján már máshol rögzítettem.]¹²⁸

Azok részére, kik valahogy még járni tudtak, munka is volt. Az 5-6 km-re fekvő erdőből kellett fát behordani, hogy legyen a keretnek elegendő fája tüzelésre és főzésre. ... Minden nap hajtóvadászatot rendeztek azok ellen, akik minden tilalom ellenére házakba merészkedtek, hogy megfőzzék a nyers kosztot, amit egy hétre előre kaptak. Ezeket egy fára húzták fel, két csuklójukat hátul összekötve, úgyhogy teljesen a levegőben lógtak. Amikor elájultak, leeresztették őket, rájuk öntöttek egy vödör vizet és újra felhúzták. (144-148)

Mindennap áldozni kellett a halál oltárán, s így maradtunk ötezren hatvanezerből! Az ötezerből háromezren végig kétéves deportálásuk alatt messze nyugatra tőlünk; Kievben, Berdicsevben voltak elhelyezve és dolgoztatva. Ezeket nem hajtották végig 4000 km-en, tűzvonalban sem voltak és tífuszuk se volt. Majdnem teljes századok maradtak itt, és ez javította a túlélési arányt. (155)

Csak most, hogy befejeztem az idézett könyv olvasását gondolom, hogy lehetséges, talán valószínű is, hogy Tibi nagybátyám is ezek között volt, így érkezhett haza aránylag hamar; és ahogy visszaemlékszem, komoly testi sérülés nélkül jelent meg.

¹²⁸ Paul Marer, *Részvétel a Wallenberg Mentő akcióban: Bach Marianne Visszaemlékezése* (Budapest: Kolor Optika Nyomda, 2020), 25.

* * *

Még sok-sok kegyetlen hetet töltöttek ott és más helyeken a közelben, szenvedve – leginkább az örök gonoszsága miatt – amíg végre a pályaudvaron, egy vonatban kialakított fürdőben kaptak egy forró, fertőtlenítő zuhanyt. Aztán Nemerowkára szállították őket, ahol egy hónapot töltöttek valamivel jobb körülmények között. „Otthon már más szelek kezdtek fújdogálni, ennek hatása hozzánk is eljutott.”

Aztán vonattal vittek Kievbe. Itt kezdett magához térni a megmaradt kevés ember, kiket azonban még mindig nem mertek hazavinni, hisz élő, veszedelmes koronatanúi lehetettek volna az oroszországi tömegmészárlásnak. ... Ekkor már augusztus [1944] volt, és a hazaviteli parancsunk ott volt már Kievben. De a helyi katonai parancsnok egyszerűen szabotálta a parancsot és különböző kifogásokat hozott fel: nincs vagon, kell a munkánk stb. ... Mivel a lábam és bokám teljesen elgennyesedett, a Dnyeper túlsó partján levő darnici kórházba vittek. A kórház azelőtt színházépület volt. Január óta feküdt ott 180 fiú. Gangrénások, fagyás miatt amputáltak, agyonveréstől rokkanttá lett emberek, aknarobbanásosok. Mindegyik története külön rémregény volt.

Gyógyulásom után tizenhatod magammal kihelyeztek munkára a zsitomiri országút mellé erdőtermelésre. [1944. szeptember elején] az orosz hadsereg már ott volt Kiev előtt, ahol a németek már hetek óta csomagoltak, hogy szokásukhoz híven minden lehető elvigyenek a városból. Szeptember 16-án éjjel riadót rendeltek el, és hajnali 3 órakor elindultunk. Most már tényleg tudtuk, hogy ez a hazamenést jelenti. Természetesen újra gyalog. Hogy is érdemeltük volna meg másfél és két évi szenvedés után, hogy kapjunk néhány marhavagont? Újra kezdődtek a kínlódások és nélkülözések és a nehéz fizikai munka.

Végül, sok huzavona után, Pestről érkezett egy csendőr alezredes azonnali indulási parancssal. Beszüntette a munkát, három nap alatt szerzett vagonokat és elindulhattunk. Egy nap alatt Lavocnéra értünk, aztán átgyördültünk Magyarországra. Felsőzsolcán sikerült haza táviratoznom. Feleségemnek, Magdinak. Biztonság okából öt táviratot is feladtam; ugyanazzal a szöveggel: „Hazaérkeztem, Kassára visznek, gyere, imádlak”. Váratlanul mind az ötöt megkapták.

Szuronyos örök álltak a kocsikhoz, nem lehetett leszállni, és ezek, mint rabokat kísérték a városon végig a laktanyához. Ott fertőtlenítettek, és azután harmincas csoportokban útnak indítottak a városon túl levő Ottilia menedékház felé, ahol háromhetes vesztegzári időnkelt kellett tölteni.

A 28 km-es út erdei szerpentinén keresztül vezetett. Az út közepén lelettünk, mikor egy nagy kéktaxi kanyarodott le szemben velünk az úton. E pillanatban az autó utasa észrevehetett minket és megállította a kocsit. Magdi lépett ki belőle, idegesen és mosolyogva szaladt végig szeme a csoportunkon. Aztán már rohantam felé és ő énhozzám. Összeborultunk. – „Szeretsz még? – volt az első kérdésem. Csak könnyesen, boldogan mosolygott rám, bólintott ... és csak nevető boldogsággal végig-végig nézve mentünk felfelé az úton.” (158-175)

* * *

Ha ez egy elképzelt regény, nem pedig egy naplóként írt igaz dokumentum-könyv lenne, akkor itt végződhetne, esetleg egy ilyenfajta megjegyzéssel, hogy „ettől fogva boldogan éltek, több gyerekük és unokájuk is született, és szeretteik körében távoztak el közülünk

idős korukban.” De messze nem ez történt! Kérem, hogy az olvasó lapozzon még egy pár oldalt, ahol felfedem a valóban történeteket.

Csak néhány hétig lehettem otthon. De alig valamivel hazatérésem után bevonult a Gestapo, és német tankok sorai robogtak végig a megdermedt pesti körutakon. Megjött a behívóm is. ... Csak most nem Nagykátára, hanem Jászberénybe.

Aztán amikor újra felbattyuzva, mellemen a nagy sárga csillaggal kiléptem a kis lakásból, Magdi – sírva, kétségbeesett zokogással állt az ajtónkban: „Nem fogom látni többé, érzem, sohasem fogunk találkozni.”

Ez volt az utolsó mondat, amit hallottam, és ezt vittem el útravalónak. Újra betettek a marhavagonba, és újra robogott a szomorú vonat, de most dél felé, Szerbiába. (177-179)

* * *

Igen, Borba vitték ezt a második csoportot 1944 tavaszán. A szerző a következő több mint tucat oldalon foglalja össze a helyzetet Borban, pontosan úgy, ahogy mi már leírtuk az előző fejezetben, szóval nem ismétlem. Ezt a csoportot kiszabadították a jugoszláv partizánok (lásd az előző fejezetet). Sok megpróbáltatás után ... végül „mehettem amerre akartam”.

A legrövidebb út Románián át vitt hazafelé. „Mire a határra érek, Magyarország is szabad lesz” gondoltam. Október 15-én érkeztem Temesvárra. ... A kávéházak ablakaiban Hitler-karikatúrák és a könyvüzletekben a fasizmus igazi arcáról szóló könyvek.

Az utcákon részvételteli arcok néznek utánunk, amint elől-hátul még csillagosan, rongyokban, mezítlábasan vonultunk. „Bori menekültek?” – kérdezik. „Szegények, de jó hogy már itt vannak!” Odajönnek idegenek, veregetik a vállunkat és rázzák a kezünket.

„Kérem, – mondom félénken egy úrnak – én azelőtt másfél évig az első vonalban is voltam, fegyvertelenül ...” „Igen” – feleli – hallottunk valamit oroszországi deportálásukról, de fő, hogy itt vannak”.

„Nem, uram, nem vagyunk itt, a fiúk, a századom és az 55.000 ember már nem jött Borba. Ők, sajnos, nem jöhettek, mert azokat agyonverték, megfagytak Oroszországban és nem élhették meg ezt a napot. Én valahogy megmaradtam közülük, de újra elcipeltek Borba.”

Újabb csoport szalad utánunk és örömujjongással kiabálják: „Fiúk, hallották? Magyarország letette a fegyvert! Horthy beszélt a rádióba!” De nyilas puccs volt Magyarországon. Horthyt elvitték a németek. Magyarország tovább harcol az oroszok ellen. A rádió óránként ismétli: „Kitartás! Éljen Szálasi!” Magyarországon már nincs zsidó, csak a mieink, a pestiek.

Túléltem. Csak otthon most szabadon tombol az állati ösztön, a szadizmus, az elvadított csőcselék. Volt-e Magdinak ideje menekülni? ... Aztán végre, végre felszabadult Budapest; elindulhattam. Autók sárhányóján, vonatok ütközőjén robogtam hazafelé. Ócsán túl már nem találtam közlekedési eszközt, így gyalog indultam el az utolsó harminc kilométerre. A Szent István kórház táján láttam meg először Pestet, és elfúló lélegzettel rohantam tovább, mert már este hat óra felé járt és nem tudtam még,

érdemes volt-e végighurcolni annyi poklot. A szívem a nyakamban dobogott, a lábaim rogyadoztak ... csak elérni a régi otthonhoz és leborulni sírva, szabadon, újra emberként, a kis előszobában. De messze volt még a Pannónia-utca. Ahogy az utca sarkára értem, már szürkült erősen. Átrohantam a túlsó oldalra, hogy odaláthassak a házunkhoz. Megvolt. Boldog nevetéssel repültem ... futottam be az annyit áhított otthon kapuján, csillag nélkül, szabad emberként.

Az első emelet, kettes lakás ... ajtó nincs, és benn a képkeretek és felszaggatott kárpitok között porcelánok és üvegcserepek feküdtek. Nagy tócsa víz volt a leszakadt csillár alatt. Csend volt. Már aludtak a szomszédok. De mégis lépéseket hallok ... aztán egy gyertya imbolyog elő ... azt hiszem, a ház mesterné. „A nyilasok, kérem, ők ... ők!” dadogja. Kérdően, rémülten nézek rá. „Magdi, szegény, meghalt.” (196-204)

* * *

Most visszatérek ahhoz az 1944. decemberi időszakhoz, amikor Tibi bácsi csatlakozott édesanyjához, Háber Júliához (nagyamám) és hozzám a gettóban, és bepréslődött ugyanabba a szobába, ahol már alig volt hely, körülbelül 15-en feküdtünk a csomagjainkon (ágyaknak nem volt hely). Mellettem egy öregasszony feküdt, akinél volt egy üveg méz. Amikor azt hittem, hogy mindenki alszik, halkan a mézesüveghez osontam, kinyitottam, és többször megnyaltam édes ujjamat. Mindenki csendben maradt. De reggel, amikor mindenki felkelt és valami ennivalóra várt (gettó-béli életem részletei a 10A fejezetben), nagybátyám határozottan, de nem haraggal megragadta a galléromat, és maga elé tolt, le a pincébe. Ott nyugodt hangon ezt mondta: „Pál, láttam, mit csináltál éjjel; mézet loptál attól a szegény öregasszonytól. Ez oktalanság volt, egy nonszensz a családon belül és a társadalomban is, úgyhogy most megbüntetlek, hogy eszedbe jusson, hogy soha többé nem csinálsz ilyet. Aztán jó párszor rávert a csupasz fenekemre puszta kézzel, nem mérgesen, hanem inkább szomorúan. Felhúztam a nadrágomat és visszamentünk a szobánkba. Sem akkor, sem később nem hallottam, hogy Tibi ezt a történetet bárkinek is elmesélte volna.

* * *

Ennek a fejezetnek a története a 8A fejezetben a 156. oldalon folytatódik, amely két másik nagybátyám teljesen eltérő élményeit írja le.

7B. A magyar munkaszolgálati rendszer (1939-1945): Áttekintés¹²⁹

1. A magyarországi munkaszolgálatról általánosságban

A második világháború idején Magyarországon működő munkaszolgálati rendszer felépítésében, szervezettségében és igazgatásában egyedülálló volt. Szemben a német uralom alatt álló Európa más országaival, ahol a kényszermunka és rabszolgamunka különféle formáit általában a Belügyminisztérium vagy (helyi szinten) az önkormányzatok hatáskörébe utalták, a magyar munkaszolgálati rendszer kizárólag a

¹²⁹ E fejezet megírásához Randolph Braham esszéi nyújtottak segítséget. Randolph Braham (szerk.), *The Wartime System of Labor Service in Hungary: Varieties of Experiences* (A munkaszolgálati rendszere Magyarországon: Változatos tapasztalatok) (New York: Columbia University, East European Monographs, 1995). Az idézeteket lásd Braham esszéjében.

hadsereghez tartozott. Míg a rendszer hatályát és jellegét szabályozó törvényeket a Minisztertanács adta ki, addig a végrehajtásukra vonatkozó rendeletek és adminisztratív intézkedések a Honvédelmi Minisztériumtól származtak, amely a rendszer felett kizárólagos illetékességgel rendelkezett annak 1939. július 1-i létrehozásától kezdve egészen Magyarország – a náci Németország utolsó csatlósa – 1945. május 7-i kapitulációjáig.

2. A zsidók munkaszolgálatának kezdete

A hadköteles korú zsidó férfiak munkaszolgálati rendszerének bevezetése csak egy volt az egymást követő magyar kormányok által 1938 elejétől kezdve elfogadott számos zsidóellenes intézkedés közül, amelyek Magyarországnak a Harmadik Birodalom bel- és külpolitikájához való egyre fokozódó igazodását tükrözték. Az első világháborúban a vesztes oldalon álló Németország és Magyarország egyaránt agresszív külpolitikát folytatott, amelynek célja Versailles és Trianon következményeinek felszámolása volt.

Ennek a politikának az 1938-39-ben elért sikereit követően, amelyek az első és a második bécsi döntésben (**2B. fejezet**) tükröződtek, Magyarország a Harmadik Birodalmat utánozva zsidóellenes törvények egész sorát fogadta el, amelyek a zsidókérdés "megoldását" voltak hivatottak elérni. Az a magas ár, amelyet Magyarország a revíziós törekvéseinek részleges megvalósításáért fizetett, végül katasztrofálisnak bizonyult az ország és különösen a zsidóság számára.

1938-tól kezdve Magyarország egyre keményebb zsidóellenes intézkedéseket fogadott el. Az első zsidóellenes törvény (1938. májusi XV. törvény), amelyet a keresztény egyházi vezetők lelkes támogatásával fogadtak el, a zsidóellenes törvények lavináját indította el, amely előkészítette a terepet az 1944-es „végső megoldáshoz”. Ezt a törvényt alig egy évvel később követte egy általános nemzetvédelmi törvény, amelynek egyes rendelkezéseit később a zsidókkal szemben hozott drákói intézkedések – köztük a kisajátításuk, gettósításuk és deportálásuk – igazolására használták fel. Ugyancsak ennek az ártalmatlannak tűnő általános honvédelmi törvénynek az alapján hozta létre Magyarország az egyedülálló munkaszolgálati rendszert. Ezzel a magyar kormány nemcsak a hazai antiszemita erők lecsillapítására törekedett, hanem arra is, hogy reagáljon a náci Németország által kifejtett, egyre inkább érzékelhető ideológiai és politikai nyomásra.

A kényszermunka-szolgálati rendszert a magyar honvédelmi rendszert szabályozó 1939. évi II. törvény rendelkezései alapján hozták létre. A háborús helyzet zsidóellenes intézkedéseit a 141. cikkely rendelkezései alapján indokolták, amely háború vagy háborús fenyegetés idejére rendkívüli szükségállapotú jogosítványokat adott a kormánynak. A 230. cikkely biztosította a kényszermunka-szolgálati rendszer jogalapját. Első bekezdése értelmében minden olyan katonaköteles korú magyar férfit, akit tartósan katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítettek, kötelezhettek arra, hogy különleges munkatáborokban, egyszerre legfeljebb három hónapig tartó közérdekű munkaszolgálatot teljesítsen. A munkaszolgálati rendszer eredeti szándéka és hatálya tisztázatlan maradt. A 230. cikkely végrehajtásának részleteit a Honvédelmi Minisztériumnak kellett kidolgoznia, amelynek személyzete nagyszámú németbarát és

antiszemita tisztből állt. E feladat végrehajtása során a minisztériumot a második zsidóellenes törvény (1939. évi IV. törvény) rendelkezései vezérelték, amely többek között részletesen és bonyolultan meghatározta, hogy ki a zsidó, kifejezetten faji alapon. Ebben az összefüggésben a zsidókat definíció szerint „alkalmatlannak” minősítették a rendes katonai szolgálatra.

A Honvédelmi Minisztérium különböző memorandumai alapján a Minisztertanács az 5070/1939. M.E. (1939. május 12.) sz. rendeletbe foglalta a munkaszolgálati rendszer célkitűzéseinek alapjául szolgáló általános elveket, valamint a rendszer szervezetére, felépítésére és adminisztrációjára vonatkozó intézkedéseket. A rendelet értelmében a honvédelmi miniszter nemcsak a munkatáborok számának, jellegének és belső szervezetének meghatározására kapott hatáskört — amelyet a hadtestparancsnokokon keresztül gyakorolt —, hanem a parancsnoki, fegyelmi és kiképzési kérdésekben is. A miniszter a munkatáborok feletti legfőbb irányítást a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) révén gyakorolta, aki egy, az ő javaslatára az államfő által kinevezett tábornok volt.

A munkaszolgálati rendszer 1939. július 1-én lépett életbe. Adminisztratív és szervezeti struktúrája hasonló volt a fegyveres erőknél érvényben lévőhöz. A munkaszolgálatosoknak behívásukkor a helyi toborzóközpontokban kellett jelentkezniük. A szokásos fizikális vizsgálatot és besorolást követően közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljokhoz vezényelték őket, amelyek az országos felosztás szerinti hadtestparancsnokságok fennhatósága alatt működtek. A zászlóaljparancsnokságon a munkaszolgálatosokat századokba osztották be, amelyek általában 200-250 főből álltak.

3. A rendszer fejlődése

Bár első szakaszában a munkaszolgálati rendszer viszonylag jóindulatú, mégis egyértelműen diszkriminatív volt. A katonaköteles korú zsidókat, akiket a seregnyi zsidóellenes törvény már számos polgári és gazdasági joguktól megfosztott, most a katonaság számára megbízhatatlannak bélyegezték. A zsidók puska helyett lapátot és csákányt kaptak fegyverként. Mielőtt Magyarország 1941. június 27-én belépett a második világháborúba, a zsidó újoncokat rendszerint kényszermunkásként alkalmazták a katonaság által tervezett — és különösen fontos — feladatokra. Sok munkaszolgálatos századot rendeltek ki erdőirtásra, különösen a román határ mentén; mások folyók kotrásával és tisztításával, vasúti rakományok be- és kirakodásával, valamint utak és repülőterek építésével és karbantartásával foglalkoztak. 1940 novemberére megközelítőleg 52.000 zsidó férfi szolgált 260 munkaszolgálatos században.

A kényszermunka-szolgálat rendszere 1941-1945 között jelentős változásokon ment keresztül. A rendszerben 1941-ben bekövetkezett változások élén a Védelmi Minisztérium tisztjei, különösen a vezérkar álltak. Az eufória légkörében — Magyarország éppen akkor szerezte meg Jugoszláviától a *Délvidéket*, és a náci Németország diadalmaskodott egész Európában — 1941. április 16-án a Minisztertanács elfogadta a 2870/1941. M.E. sz. rendeletet. A Honvédelmi Minisztérium végrehajtási

utasítása (27 300/Eln. 8.-1941. sz. rendelet, 1941. augusztus 19.) egy új kisegítő szolgálati rendszer létrehozását írta elő, amelyben a zsidó férfiaknak többek között legalább két évig kellett szolgálatot teljesíteniük. Röviddel ezután a még aktív szolgálatban lévő, viszonylag kis számú zsidó tisztet megfosztották rendfokozatától, emléklapjaikat újakra cserélték, amelyeken nemcsak a rendfokozatukat nem tüntették fel, hanem – egyértelműen a náci gyakorlatot követve – a „Zs” (Zsidó) betűt is rájuk bélyegezték. Ugyanezt a diszkriminatív gyakorlatot alkalmazták az összes zsidó munkaszolgálatosnak kiállított személyazonosító okmány megjelölésénél is.

A háború folyamán a zsidó munkaszolgálatosok helyzete egyre rosszabbra fordult, ami nem csak abban nyilvánult meg, hogy a parancsnokságukat ellátó tisztek és őrk közül sokan egyre agresszívebben antiszemita módon viselkedtek, hanem abban is, hogy egyre nyíltabban diszkriminatív bánásmódban részesültek. 1942 márciusától kezdve a zsidó munkaszolgálatosokat fokozatosan megfosztották egyenruhájuktól, és arra kényszerítették őket, hogy megkülönböztető karszalagot viseljenek (a zsidók sárgát, az áttértek fehérét), ami által a magyar és német antiszemiták nyílt célpontjaivá váltak. 1942 elejére gyakorlatilag minden munkaszolgálatos civil ruhában és lábbeliben, valamint jelvény nélküli katonai sapkában végezte a kényszerszolgálatát. Sok században a munkaszolgálatosok hamarosan nem megfelelő ruházatban találták magukat, nemcsak a nehéz munkával járó elhasználódás miatt, hanem azért is, mert a munkaidő után gyakran kúszásra és bukfencezésre kényszerítették őket a szadista, szórakozni vágyó tisztek és őrk.

Ezeket a munkaszolgálatosokat gyakran megfosztották a hivatalosan kiosztott élelmiszeradagtól - ami a tőlük megkövetelt kemény munkához képest amúgy is kevés volt -, különösen az ukrajnai frontvonalak mentén, valamint a szerbiai *Borban* és környékén lévő rézbányákban (ezt a **7A. fejezetben** tárgyaljuk) és az Ukrajnában szolgálatot teljesítőknél. A második magyar hadsereg 1942. április 11-i bevetését követően az ukrajnai frontszolgálatra beosztott munkaszolgálatosok száma drámaian megnőtt. A mintegy 250.000 fős hadsereg mellé körülbelül 50.000 zsidó munkaszolgálatos volt különböző harctéri csapatokhoz beosztva.

E munkaszolgálatosok többségét sürgős behívóval nem életkor szerint, hanem személyes alapon hívták be szolgálatra. Ezzel a gyakorlattal a magyar hatóságok nemcsak a hadsereg kényszerszolgálati igényét akarták kielégíteni, hanem a zsidókérdés „megoldásához” is hozzá kívántak járulni.

A Honvédelmi Minisztérium titkos rendeletének megfelelően (1942. április 22.) a toborzóközpontok gondoskodtak arról, hogy a harctéri munkaszolgálatos századok 10-15 százalékát a „vagyonukról és hírnevükről jól ismert” zsidók alkossák, még akkor is, ha elmúltak 42 évesek – ami a törvény által a frontszolgálatra meghatározott korhatár. A toborzóközpontok a Honvédelmi Minisztériumtól kapott listák alapján hívtak be zsidókat, amelyeket gyakran a különféle „hazafias” személyektől és csoportoktól kapott „panaszok” (azaz feljelentések) alapján állítottak össze. A behívott zsidók között voltak olyanok, akik kiemelkedő szerepet játszottak közösségükben: jó módúak, ismert szakemberek, vezető iparosok és üzletemberek, valamint elismert helyi vezetők. E

zsidók közül sokakat olyan emberek jelentettek fel, akik üzleti vagy szakmai tevékenységüket igyekeztek kisajátítani. A titkos rendeletben meghatározott kritériumok alapján a toborzóközpontok jelentős számú olyan zsidót hívtak be munkaszolgálatra, akik fizikai munkára vagy bármilyen más szolgálatra teljesen alkalmatlanok voltak. A behívott zsidók egy része meglehetősen idős volt, vagy különféle betegségekben szenvedett; néhányan láthatóan rokkantak vagy elmebeteg voltak. A mozgósításban részt vevő antiszemita fő célja egyértelműen a zsidókérdés „megoldásával” kapcsolatos politikai-ideológiai céljuk elérése volt.

4. Zsidó munkaszolgálatosok Ukrajnában

Ukrajnában a zsidó kényszermunka-szolgalatosokat rabszolgaként dolgoztatták – általában a legszörnyűbb körülmények között – a magyar és a német katonai hatóságok által meghatározott különféle munkákon. Feladataik közé tartozott az utak és vasutak építése, tisztítása és karbantartása; lőszer, ellátmányok és egyéb anyagok be- és kirakodása; bunkerek és lövegállások építése; lövészárkok és tankcsapdák ásása. Ezek a tevékenységek különösen télen voltak megerőltetőek, amikor a talaj fagyott volt, és a lesoványodott és hiányosan öltözött kényszermunkások lapátjai és csákányai alig tudtak belehatolni. Különösen tragikus volt azoknak a sorsa, akiket aknamezők felszámolására osztottak be, amihez sem technikai képzettséggel, sem a szükséges felszereléssel nem rendelkeztek. A szerencsétlen munkaszolgálatosokat időnként arra kényszerítették, hogy átvonuljanak rajtuk.

A harctéri bevetések során a zsidó munkaszolgálatosok folyamatosan a legmegalázóbb bánásmódnak voltak kitéve. Többek között megtiltották nekik, hogy bármilyen járművet bármilyen okból használjanak; az úttesten kellett gyalogolniuk (a járdán csak az örök járhattak); tilos volt boltban vásárolni vagy otthonról csomagot fogadni. Néhány munkaszolgálatos, akinek jómódú szülei vagy rokonai voltak, alkalmanként „vásároltak” élelmiszert az őreiktől. Az élelmiszert szinte mindig a zsidó munkaszolgálatosok ételmezésére szánt fejadagokból lopták el; a fizetség aláírt váltókból állt, amiket az örök a szabadságuk alatt beváltottak.

A zsidó kényszermunkások élet- és munkakörülményei Ukrajnában különösen rosszak voltak a legtöbb századparancsnok (általában tartalékos tisztek) és az örök gonoszul antiszemita magatartása miatt – nem is beszélve a környéken garázdálkodó SS és katonai rendőri egységekről. Ezeknek a parancsnokoknak és öröknek a viselkedése nemcsak a saját antiszemita hozzáállásukat tükrözte, hanem közvetlen feletteseik utasításait is. Egyes zászlóaljparancsnokok a jelentések szerint utasították a frontszolgálatra kirendelt munkaszolgálatos századok parancsnokait, hogy ne hozzanak haza élve zsidókat, mivel azok az állam ellenségei. A parancsnokok közül sokan ténylegesen zsidókat gyilkoltak meg azzal a feltételezéssel, hogy minél hamarabb fog el a munkaszolgálatos század, annál hamarabb térnek haza. Ez különösen igaz volt Ukrajnában, amely messze volt a központi hatóságok ellenőrzésétől.

5. Rosszabbodó körülmények

Az ebben a szellemben tevékenykedő tisztek és örök gyakran szadista módon bántak a rájuk bízott munkaszolgálatosokkal. Kegyetlenül bántalmazták, kimondhatatlanul

gonosz kínzásoknak vetették alá őket, visszatartották vagy ellopták az amúgy is alacsony élelmiszeradagjukat, és szálláshelyüket gyakran (és hosszú időre) a szabad ég alatt jelölték ki. A lesoványodott és betegségektől sújtott zsidókat gyakran annak a német és magyar egységnek a tagjai is testileg bántalmazták, amelynél dolgoztak.

A zsidó kényszermunkások sorsa a magyar és a német hadsereg 1943 januárjában Voronyezsnél és februárjában Sztálingrádnál elszenvedett megsemmisítő vereségét követő visszavonulás során tovább romlott. A két ország visszavonuló hadseregének egyes elemei egymás között viszálykodva kifosztották és megölték a tehetetlen zsidó munkaszolgálatosokat. A németek gyakran a demoralizált magyarok zaklatásával vezették le a vereségük miatti dühüket és frusztrációjukat. A Biztonsági Rendőrség (*Sicherheitspolizei*, rövidítve *SiPo*) és a Biztonsági Szolgálat (*Sicherheitsdienst* [*SD*]) egységei, sőt esetenként még a Wehrmacht egyes elemei is különösen kegyetlenül támadták a zsidó munkaszolgálatosokat. A magyar zsidók meggyilkolását *Christensen SS-Sturmabführer* 1943. március 19-i, valamennyi *SD* kommandó vezetőjének címzett feljegyzésében ismerte el. A németek barbársága még a magyar tisztek egy részét is megdöbbenetette, olyannyira, hogy *Jány Gusztáv* tábornok, a második magyar hadsereg parancsnoka kénytelen volt tiltakozást benyújtani a második német hadsereg parancsnokánál. „A zsidókat a Magyar Honvédségen belül munkaszolgálatos századokba szervezik, amelyek keretében fontos műveleteket (például utak karbantartása, erődítmények építése stb.) végeznek. Nem engedhetjük meg, hogy ezeket a műveleteket a Magyar Honvédséghez nem tartozó egységek ellehetetlenítsék.”

A Wehrmacht Főparancsnokságának a Német Külügyminisztériumhoz intézett 1943. június 9-i feljegyzése szerint a Magyar Honvédelmi Minisztérium egyik tisztségviselője állítólag utasította a tábori kórházak tisztjeit, hogy számoljanak be a Wehrmachthoz kivezényelt zsidó munkaszolgálatos századokkal való bánásmódról. Különösen szorgalmazta, hogy jelentsék az esetleges gyilkosságokat és a zsidó kényszermunkásokkal való bánásmóddal kapcsolatos egyéb részleteket.

A zsidó munkaszolgálatosokkal a visszavonuló magyarok is barbár módon bántak. Számos munkaszolgálatos század parancsnoka pánikba esve dezertált, a zsidókat néhány beosztott irányítására vagy saját sorsukra hagyva. A szétszéledő, tetves rongyokba és takarókba burkolózott munkaszolgálatosok hihetetlen megaláztatásoknak és kínzásoknak voltak kitéve a hosszú és gyötrelmes visszavonulás során. Sokukat a visszavonuló német és magyar katonák találomra lőtték le. Az összeomlott utánpótlás miatt csekély élelmiszeradagjuktól is megfosztva, az éhségtől lesoványodva és a csípős hidegtől elzsibbadva a rosszul öltözött és tetvekkel fertőzött kényszermunkások közül sokan elvesztették ellenállóképességüket, és tifusz vagy más legyengítő betegség vitte el őket. Orvosi ellátás hiányában sokan az út szélén haltak meg (egy túlélő zsidó munkaszolgálatos részletes beszámolóját lásd a **8A. fejezetben**).

Különösen kegyetlen volt a végzete annak a több ezer tifusszal fertőzött munkaszolgálatosnak, akiket *Dorosicsban*, a *Zsitomir* és *Korosten* között fekvő kolhozfaluban, egy ideiglenes karanténkórházban gyűjtöttek össze. Sokan röviddel a felvételük után belehaltak a betegségbe. 1943. április 30-án felgyújtottak egy pajtát,

amelyben körülbelül nyolcszáz zsidó tartózkodott. A lángoló pajtából kiugró élő fáklyákat a várakozó örök géppuskával lőtték le. A tetteseket minden felelősség alól felmentették. Az eset kivizsgálásával megbízott katonai bizottság jelentése szerint „a tüzet a dohányzó zsidók véletlenül okozták”. *Göncz Árpád* magyar köztársasági elnök évekkel később a zsidó munkaszolgálatosok ellen elkövetett borzalmakról így nyilatkozott: „Történelmünkben ez volt az első olyan magyar hadsereg, amely azért hívott be és vitt a frontra embereket, hogy maga semmisíthesse meg őket.”

A zsidó munkaszolgálatosok veszteségei megdöbbentőek voltak. Az Ukrajnában bevetett mintegy 50.000 főből mindössze 6-7000 tért vissza Magyarországra. Ezeket öltek meg a magyarok és a németek; sokezen haltak meg éhen, betegség és kimerültség miatt; és ezrek végezték szovjet hadifogolytáborokban, ahol hasonló szenvedéseknek voltak kitéve, mint a német és magyar hadifoglyok. A Magyarországra visszakerült túlélők közül sokak sorsa még kegyetlenebb volt. Nem sokkal hazaérkezésük után, 1944 tavaszán Magyarországot megszállták a németek, és néhány héten belül az életben maradt munkaszolgálatosokat – ezúttal családjukkal együtt – összehozták és Auschwitzba deportálták.

6. Helyzetük a bori rézbányákban

A következő, utolsó szakasz a zsidó munkaszolgálatosok sorsát foglalja össze Borban, ahol apám is szolgált, ahogyan azt a 7A. fejezet részletesen tárgyalja, itt néhány további részlettel kiegészítve.

Körülbelül 6200 zsidó munkaszolgálatost vezényeltek 1943-44-ben *Bor* rézbányáiba és azok környékére. A Belgrádtól nagyjából 200 kilométerre délkeletre fekvő bányákat a Siemens és az *Organisation Todt* (OT)¹³⁰, *Albert Speer* építési ügynöksége közösen üzemeltette, és azok a német hadiipar rézszükségletének körülbelül 50 százalékát biztosították. A magyar zsidó munkaszolgálatosok rézbányákban való alkalmazásának az ötlete *Gerhard Fränktől*, az OT alelnökétől származott; 1943. február 20-i feljegyzéséből és más német dokumentumforrásokból kiderül, hogy a tárgyalásokon és a végső megállapodásban magas rangú német tisztviselők, köztük *Albert Speer*, *Heinrich Himmler* és *Joachim von Ribbentrop* működtek közre. A megállapodás részleteit *Wilhelm Neyer* OT-*Hauptfrontführer*, a Magyar Ipari Minisztériummal szoros kapcsolatban álló budapesti képviselő dolgozta ki. *Neyer* eredetileg 14.000 zsidó munkaszolgálatos kiutalását kérte: 4000-et az észtországi Revalban lévő német hajógyárban, 10.000-et pedig a bori rézbányákban végzendő munkára.

A magyarok elutasították a munkaszolgálatosok Revalba küldését, de határozottan vállalták, hogy 6000 munkaszolgálatost küldenek a rézbányákba. Az 1943. július 2-án *Neyer* és *Ruszkiczay-Rüdiger Imre* tábornok, magyar honvédelmi miniszterhelyettes által aláírt végleges megállapodás 3000 ember azonnali bevetését írta elő. A zsidó munkaszolgálatosokat és a Jehova Tanúiból álló különleges századot magyar tisztek és örök parancsnoksága alatt küldték ki. Az első, mintegy 3000 fős, tizenöt századba

¹³⁰ en.wikipedia.org/wiki/Organisation_Todt

beosztott munkaszolgálatos kontingens 1943. augusztus elején érkezett Borba, ahol a bányavidéken és annak környékén lévő különböző táborokba helyezték el őket.

Egyeseket a Bor-Zagubica vasútvonal építésénél alkalmaztak, másokat útjavítási munkára osztottak be, a többség azonban kényszermunkásként dolgozott a bányákban. Különösen kimerítő volt azoknak a sorsa, akik a több száz méter mélységben öt kilométer hosszú átjárólagutat építették. A munkaszolgálatosoknak általában minden nap hosszú órákat kellett dolgozniuk térdig érő vízben, fullasztó porral és robbanásveszélyes gázokkal teli levegőt belélegezve. Élelmiszeradagjaik teljesen alkalmatlanok voltak a végzett kemény munkához.

A barakkokban a munkaszolgálatosok magyar katonai irányítás és fegyelmezés alatt, a munkahelyeken német művezetők közvetlen felügyelete alatt álltak. Munka közben és munka után gyakran bántalmazták őket a hatalmat gyakorló antiszemita feletteseik.

7B-1 keretes szöveg. Tiltakozás és igazságtalanság egy totalitárius államban*

Tegyük fel, hogy tisztességes ember vagy a hitleri Németországban, átlátsz a propagandán, és fel akarsz emelni a szavadat a zsidókkal vagy más kisebbségi csoportokkal szemben elkövetett igazságtalanságok ellen. De mit tehetsz egy totalitárius államban?

Először is, vívódsz, "Biztosan őrült vagyok, mert mindenki azt mondja körülöttem, hogy a zsidók a legveszélyesebb ellenség; olyanok, mint a patkányok, mint a férgek, hogyan is gondolkodhatnak másként?" De még ha meg is vagy győződve, hogy "igen, én másképp gondolom, mert ami itt történik, az gonosz", mit fogsz tenni? Kinek fogod elmondani? A totalitárius államnak? Hiszen Hitler németországi rezsimjében éppúgy, mint a Szovjetunióban Sztálin alatt – és ma Putyin oroszországi diktatúrájában, amely égbekiáltó hazugságokat mond Ukrajnáról – csak egy nézőpont artikulálása megengedett, még akkor is, ha az teljes egészében égbekiáltó hazugság. Minden más információt eltitkolnak a lakosság elől, akiket elárasztanak a hazugságokkal, amelyek nagy része megragad, mert mindenütt jelen van az államilag ellenőrzött médiában (minden alternatíva tilos), az iskolákban, a plakátokon, a filmekben, a propaganda szolgálatába állított mindenféle művészeti alkotáson. És soha nem létezett totalitárius állam koncentrációs táborok vagy hasonló helyek nélkül, ahol bebörtönözték a másként gondolkodókat.

De te bátor ember vagy, és úgy döntesz, hogy felszólalsz. Rögtön a fejedre ütnek, és megkérdezed, "Minek? Úgysem tudok semmit megváltoztatni!"

Gondolj bele: ki szólalt fel a nemzetiségekkel, valamint az egyszerű oroszokkal szemben elkövetett szörnyű igazságtalanságok ellen, tekintve, hogy akik ezt tették, a Gulágon végezték. Gyakorlatilag senki. Egy totalitárius állam el tudja hallgattatni az embereket, képes megakadályozni, hogy kritikusan szólaljanak fel a hivatalos propagandával szemben, bármilyen nevetségesnek is hangzik ez a propaganda egy racionálisan gondolkodó, tisztességes átlagember számára, és ezt minden a rendelkezésére álló – vagy újonnan létrehozott – eszközzel meg is teszi.

"Mi történik, ha megszólalok? A diktatúra meg sem fog rezdülni, engem viszont megbüntetnek, és továbbra sem fogok elérni semmit." Ezért aztán a többség hallgatni fog, mert a rendszerrel szembeni kritikának ára van (bizonyos esetekben még akkor is, ha csak állítólag megbízható barátokkal beszél; őket megzsarolhatják, esetleg félelemből vagy becsvágyból jó pontokat akarnak szerezni a hatóságoknál).

* Peter Kenez „The Coming of the Holocaust” (A holokauszt eljövetele) című video-előadása alapján, (Kaliforniai Egyetem, Santa Cruz 2012. október 1.)
[youtube.com/watch?v=Z-7GP3ks_4M](https://www.youtube.com/watch?v=Z-7GP3ks_4M)

A könyv ezen I. részének néhány előző fejezete, valamint a következő esszéinek többsége a holokauszt egyes aspektusait, főként azokon az igaz és változatos személyes történeteken keresztül szemlélteti, amelyeket a családom és én a második világháború alatt éltünk át. Konkrétan a **3B. fejezet** Magyarország 1940-49 közötti történetének áttekintését adja. A **4A.** és **4B. fejezetek** Kassa bombázásának személyes és történelmi vonatkozásait mesélik el, amely ürügyül szolgált Magyarországnak, hogy Hitler némileg vonakodó szövetségeseként csatlakozzon a második világháborúhoz. Kassán találkoztam először és utoljára apai nagyanyámmal, aki később Auschwitzban pusztult el.

Az **5B. fejezet** részletesen beszámol a zsidóellenes fajelméletek kialakulásáról és az ezek által inspirált zsidóellenes akciókról Németországban és Magyarországon. A mostani esszé (**6B.**) Hitler és az együttműködő tengelyhatalmaknak a szlávok és a zsidók elleni háborúinak indokaira és kimenetelére összpontosít.

A **7A. fejezet** apám szenvedéseinek drámai történetét meséli el a szerbiai Bor rézbányájában, és azt, hogy csodával határos módon túlélte a kényszermunkatársai tömeges meggyilkolását, miután arra kényszerítették őket, hogy Borból Cservenkára meneteljenek. A **7B.** a magyarországi kényszermunkarendszer tömör története azzal együtt, hogy a különböző csoportok hogyan boldogultak a különböző hadműveleti színtereken.

A **8A. fejezet** három nagybátyám különböző holokauszt-élményeit részletezi; a **9A. fejezet** ugyanezt teszi édesanyám és három nagynéném esetében; egyikük elmeséli személyes élményeit, amikor megérkezett Auschwitzba, a fő megsemmisítő táborba, amelyet túlélte. A **9B. fejezet** annak a két koncentrációs/megsemmisítő tábornak a működéséről szól, ahol anyám és három nagynéném töltött hónapokat, és amelyet szerencsésen túléltek.

A **10A. fejezet** az én visszaemlékezésem arról, hogy a családom nőtagjainak és nekem egy sárga csillagos házba kellett költöznünk (nem sokkal anyám és két nővére deportálása előtt), majd anyai nagyanyámmal együtt Budapest központi gettójába kényszerültünk, és az ottani élményeimről szól. A **10B. fejezet** összefoglalja a közel félmillió magyarországi zsidó deportálásának történetét, akiket többnyire Auschwitzba deportáltak, ahol nagy többségük elpusztult.

A **11A. fejezet** Magyarország náci Németország általi katonai megszállásával és azzal foglalkozik, hogy 1944 októberében Horthy kormányzó helyébe egy kegyetlen magyar náci, Szálasi Ferenc lépett, akinek rendszere újabb szenvedéseket rótt az ország több ezer, addig életben maradt zsidójára. Ehhez párosul Raoul Wallenberg és más diplomaták hősiessége, akik életüket kockáztatva bátran próbáltak – és részben sikerrel is jártak – megmenteni sok üldözött zsidót (**11B.**).

A könyv I. része azzal zárul, hogy – részben eredeti kutatás révén – megállapítsam, kinek köszönhetem, hogy megkímélték az életemet (12A. fejezet). Ez vezet el a jelenleg is dúló vitához (12B.) arról, hogy vajon Horthy kormányzóé vagy Koszorús ezredesé volt-e inkább az érdem a magam, valamint a budapesti gettók maroknyi más magyar zsidójának túléléseért.

8A. Három nagybátyám holokaustt élményei (2. rész)

Az előző személyes fejezet (7A) csak Tibi bácsi bonyolult történetére koncentrált, ami csak részben lehetett igaz, mert a szerzőnek nincs megerősített bizonyítéka arra, hogy Tibi valóban átélte a Don-kanyarig és vissza menetelés teljes borzalmát. Az azonban biztos, hogy Tibit az ukrán-orosz frontra deportálták, és onnan tért vissza. Mindenesetre a nagybácsi feltételezett élményeinek leírása egy olyan zsidó kényszermunkás közzétett emlékiratán alapul, aki valóban elszenvedte és pontosan úgy emlékezett vissza a megpróbáltatásaira, ahogy azok megtörténtek.

Ez a fejezet két másik nagybátyám történetét meséli el, az egyik a *mauthauseni* koncentrációs táborba került és onnan jött haza, míg a másik nagybácsi a holokaustt nagy részét Budapesten töltötte bujkálva, miután megszökött a MUSZ-egységből, ahová internálták.

3. Vas Rezső (1901-1987)

Rezső önző, türelmetlen ember volt. Mielőtt elmondanám néhány holokaustt-élményét, hadd idézzem fel a róla szóló, gyakran ismételt történetet, amelynek a háború után kamaszként szinte minden hétvégén tanúja voltam.

A legtöbb hétvégén, vasárnaponként nagynénium és nagybátyaim a mi otthonunkban gyűltek össze (1950-ben ez a szerény, kertes házunk volt *Csillaghegyen*). Anya főzte az ebédet, és utána a férfiak (valójában csak apukám, *Rezső* és *Lali* bácsikáim) *ültiztak* (Tibi soha nem játszott, ő inkább szakcikkeket olvasott). Csak egy szerény összeg forgott kockán, így, ha valaki veszített is, az nem jelentett anyagi gondot. Ha *Rezső* zsinórban több játszmat veszített, vagy csúnyán hibázott, ledobta a lapjait, felugrott és odakiáltott Ibinek: „Megyünk!” Abban a pillanatban Ibi kiszállt a női szekció beszélgetéséből, vette a kabátját és csatlakozott, vagy a bejárat ajtónál várta a férjét.

Hamarosan a faképnél hagyottiak már nem lepődtek meg a dührohamán, csak megjegyezték: „Ez *Rezső*!” Következő hétvégén ismét jött *Rezső* és *Ibi*. Korábbi viselkedése miatt egy szó sem hangzott el a bocsánatkérésről. És általában ugyanaz történt, újra és újra.

Rezsőről egy másik történet, amire emlékszem, hogy ha hallotta, hogy a társaságában én vagy bárki panaszkodott akár csak a legapróbb dolog miatt, akkor is, ha a panasz nem neki szólt, az automatikus válasza vagy megjegyzése ez volt: „Lettél volna *Mauthausenben*, ahol úgy voltunk összezsúfolva, mint a szardíniák. Amikor megpróbáltam elaludni, még a másik oldalra sem tudtam fordulni ...” – néha hozzátette, de legtöbbször csak hozzáértette – „... akkor nem panaszkodnál.” Csak erre emlékszem, hogy a nagybátyám valaha is említette *Mauthausent*. Ez a „viszonylag csekély” kellemetlenség minden bizonnyal megragadott a fejében, ezt emlegette újra és újra.

A háború vége a *mauthauseni* koncentrációs táborban találta Rezső bácsit. Nem tudom, mikor hívták be kényszermunkásnak a MUSZ-ba, de deportálták, végül 1945 májusában *Mauthausenben* szabadult. 1944 végén, amikor a fasiszta náci nyilasok uralkodtak Magyarországon, elvitték. több tízezer másik MUSZ-szal és több tucat más nemzetiséggel együtt, hogy segítsenek megépíteni azt, amit a németek a Birodalom (utolsó) Védelmi Erődítményének neveztek (itt BVE-nek fogjuk rövidíteni). A tengelyhatalmak hatalmas sztálingrádi vereségei után, csapataik visszavonulásával és a Kárpátok természetes védelmének elvesztésével Hitler elhatározta, hogy hatalmas erődítményt épít Szlovákiától Albániáig, hogy megpróbálja megakadályozni a Vörös Hadsereg átkelését Ausztriába. Az 1938. márciusi „Anschluss” – vagyis az ország megszállása és a Harmadik Birodalomhoz csatolása óta – Magyarország közvetlenül határos volt Németországgal.

A németek *Szálasítól* 50.000 munkaképes MUSZ-t követeltek az BVE-hez. Mivel a sínek sok helyen megsérültek és vagonhiány is volt, becslések szerint csak 20.000 MUSZ-t tudtak küldeni 1944 novemberétől Budapestről és más helyekről, ahol még MUSZ zászlóaljak tartózkodtak, a magyar-német határ két oldalára.¹³¹ Végül 1944 decemberére 76.000 magyar zsidót adtak át az SS-nek a nyugati határon. Sokan kénytelenek voltak gyalog menetelni a határig (kb. 200 km), ami borzasztó volt, voltak, akik nem bírták, kidőltek, vagy lelőtték őket az őrk. Emellett a határközeli régiókból is elfogtak és erőszakkal elhurcoltak munkaképes férfiakat és nőket, hogy bekapcsolódjanak a MUSZ és más nemzetekből származó társaik munkájába.

Az erődítményeken és a több száz kilométeren át ásott mély árkokon végzett munka, amelyeknek az orosz tankokat kellett volna megállítaniuk (valójában nem tették), hihetetlenül nehéz rabszolgamunka volt, amelyet még elviselhetetlenebbé tett a németek és magyar kollégáik folyamatos verése, akik igyekeztek a napi feladataik gyorsabb elvégzését kierőszakolni. További haláleseteket okozott a behívottak nem megfelelő étellemezése.

1945 márciusának végéig a „védelmi vonal” minden harmadik foglyának nyoma veszett, azaz 10.500-11.500 ember halt éhen, vagy pusztult el fasiszta brutalitások és betegségek következtében. Emellett a beteg foglyokat Magyarországon, Kassán és Kőszegen primitív gázkamrákban elgázosították.¹³²

1944. március 30. és április 18. között egymás után számolták fel a koncentrációs táborokat és azok altáborait. A járni nem tudó betegeket golyó vagy szívbe adott injekció ölte meg. Az irány *Mauthausen* és annak 48 altábora volt. A még járni tudók kénytelenek voltak *Mauthausenbe* vonulni átlagosan 200 km-re, 8-12 nap alatt, lyukas csizmában, szabadban töltött éjszakákkal, különítményesek kíséretében, az út szélén eltemetve azokat, akik menet közben meghaltak.

A *mauthauseni* koncentrációs tábor komplexum Felső-Ausztriában, *Mauthausen* városának közelében volt (8A-2 térkép), ahol a gigantikus náci építkezésekhez szükséges óriási gránitköveket bányászták. A foglyok nagy része eleinte a kőbányákban dolgozott, majd – ahogy egyre több hadiüzem települt a környékre – ott is foglalkoztatták őket.

¹³¹ Szita Szabolcs, *Halálerőd* (Budapest: Kossuth kiadó, 1989), 88-89. és 300.

¹³² Id. mű, 300.

1944 folyamán *Mauthausen*be 66.000 új fogoly érkezett; közülük mintegy 8000 magyar volt.¹³³

A *mauthauseni* komplexumot az Egyesült Államok 3. hadserege szabadította fel 1945. május 5-6-án. A csapatok a helyszínen maradtak, gondoskodtak az élve talált közel 40.000 fogolyról, gondoskodtak a halottak eltemetéséről és megkönnyítették a szállíthatók hazautazását.



8A-2 térkép. A mauthauseni koncentrációs tábor és altáborai
Felső-Ausztriában

Forrás: mauthausen-memorial.org/en/History/The-Subcamps#map

¹³³ Wikipedia, "Mauthausen", hozzáférés dátuma: 2022. január 23.

4. Bányász Lajos (Lali) (1904-1969)

Lali és Márta nagynéném házasságáról a 2A fejezetben volt szó. Az ő karaktere ennek a fejezetnek a bevezetőjében került ismét szóba. Bár az igazság kedvéért arra kényszerülök, hogy Lali viselkedésével kapcsolatban többnyire negatív dolgokat mondjak, szinte biztosan igaz az is, hogy csak Lali, vagy egy hozzá hasonló mentalitású személy kísérrelhetette meg saját lányának veszélyes, merész megmentését az ellenséges katonák kezéből. A családunk többi férfitagjának sem az alaptermészete, sem bátorsága, – sem a *Sutzipassa* –, hogy megpróbálja megvalósítani azt, amit Lali tett. Csak hogy egy példát említsek, ő volt az egyetlen felnőtt férfi a tágabb családunkban, aki sikeresen megszökött egy kényszermunkatáborból, hamis papírokat tudott szerezni, és a MUSZ besorozottjai számára legveszélyesebb időszakban – alkalom adta módon – el tudott rejtőzni 1944 második felében, egészen Budapest 1945. februári felszabadításáig.

* * *

Mielőtt belevágnék az ő történetébe, el kell mondjak néhány alapvető tényt a *Bányász* családról, amelyek nagyrészt egyetlen lányuk, az első unokatestvérem, *Lili* filmre vett elbeszélésein alapulnak, aki apja „lopási” próbálkozásának hősnője lesz az utcán, ahogy a fasiszta katonák terelték, hogy deportálják.

Lali és Márta házasságkötésük után nem sokkal felvettek egy szobalányt vidékről. *Teréz* volt a neve, mindig *Terinek* hívták. Ott volt, amikor első gyermekük, *Lili* megszületett.

Szerencsére *Lili* idős korában videokazettán rögzítette elbeszéléseit az életéről, beleértve a háborús eseményeket, köztük az apja általi „megmentését”; Megvan az összes szalagjának másolata. Az alább idézett részek *Lili* felvételeiből származnak:

Valójában Teri volt az, aki felnevelt, megóvott apám gyakori dühkitöréseitől, aki meg akart verni a legkisebb „kihágásomért”, amit kisgyerekként elkövettem. Anyát alig láttam. Hajnalban kiment a piacra, aztán a boltba, aztán hazajött ebédelni és kora délután aludni, majd visszatért a boltba. Még mindig szeretettel emlékszem Terire, inkább, mint anyám iránt.

Egy nappal azután, hogy a náci Németország 1944 márciusában megszállta Magyarországot, el kellett engednünk Terit, mert a zsidók nem alkalmazhattak keresztényeket. (Szerencsére a háború után visszatért az alkalmazásunkba, és továbbra is szeretettel és józan ésszel nevelt tinédzserkoromban és azon túl is.) Körülbelül abban az időben, 1944 késő tavaszán vagy kora nyarán minden zsidónak úgynevezett sárga csillagos házakba kellett beköltözniük. Apám a MUSZ-ban szolgált. Édesanyám, két nagynéném (Ibi és Edit), Paul és nagyanyánk Háber Júlia egy luxuslakás hatalmas szobájába költöztek, ahol minden „család” saját bútorzattal kialakíthatta a kis fülkeszerű szobáját, így mindegyikünk számára nagyon kényelmes volt.

Egy nap plakátok jelentek meg, hogy minden – nem emlékszem, talán 25 és 40 év közötti – nőnek jelentkeznie kellett „háborús munkára”. Hamarosán katonák jártak házról házra, hogy összeszedjék őket. Szóval Paul és én Júlia nagyanyánknál maradtunk. 14 éves voltam akkor; rendszeresen rám bízta, hogy étkezés után mosogassak el, amit meg is tettem.

Egy nap a nagymama azt mondta: „Miután végeztél az edényekkel, mosd fel a padlót.” Szorgalmas lány voltam, és azt válaszoltam: „Először szeretném befejezni ennek a fejezetnek az elolvasását.” „Nem, nem csinálhatod, azonnal fel kell mosnod a padlót,

miután végeztél a mosogatással.” Elhatároztam, hogy megszököm a „gonosz” nagymamám elől, és éppen azon gondolkodtam, hova mehetnék, amikor megjelentek az új plakátok, amelyek szerint néhány nap múlva a 14 és 60 év közötti nőknek is „háborús munkára” kell jelentkezniük. Remek, gondoltam, szívesebben megyek oda, ahol az anyám és a nagynéném, mint hogy a szörnyű nagymamámnál lakjam. (Ártatlan 14 évesként azt hittem, hogy minden elvitt nő ugyanott lakik.)

Másnap katonák jöttek, hogy összeszedjék az új női csoportot. Szokás szerint az udvaron kellett gyülekeznünk, és természetesen én is odamentem. Az egyik katona rám nézett: „Gyerek vagy, menj haza.” A felügyelő, aki ott állt a lakosok névsorával, azt mondta: „Nem, már elmúlt 14!”

A mamám és a nagynénik elhurcolása és az én behívásom között apám egy MUSZ-táborból szökött meg – nem tudom, melyikből –, és hamis papírokkal bujkált, amelyek kereszténynek mondták. Csak azután jelent meg, hogy anyát és a nagynénémet deportálták, és néhányszor vitt ennivalót a nagymamának, Paulnak és nekem.

Egy ilyen alkalommal, amikor hozzánk jött, észrevett engem az utcán, amint egy 30-40 fős női csoporttal vonulok két fegyveres őr között, egyik elől, a másik hátul, mindkettő puskával. Középen voltam. Apám megkopogtatta az elülső katona vállát, és azt mondta: „Adok neked xxx összeget, ami nálam van, ha megengeded, hogy ellopjam a lányomat ebből a sorból.” És megtette!

Nyilván alkut kötött a katonával. Az utcáról lekanyarodtunk a Duna melletti macskaköves útra. Ahogy mentünk lefelé az utcától néhány lépésre, kikapott a sorból, az elöl levő katona és saját maga elé lökött, és így elrejtett a másik katona elől. Hamarosan messze jártunk a sortól.

Apám elvitt a Vöröskereszt egyik káptalanjához, amiről később tudtam meg, hogy Wallenberg szervezete. De amint apám elment, elszaladtam, mert „túl koszos” volt a WC. Tudom, hogy ez ma már elég nevetségesen hangzik, de a széltől is óvott, 14 éves fiatal voltam, aki akkoriban nem ismerte a világot. Nem emlékszem, hová mentem, talán a nagymamámhoz és Paulhoz. Aztán apám talált egy nemzsidó családot, akik pénzért hajlandók voltak „vidéki unokahúguknak” venni.

Ekkorra [1944 végén] Budapestet az oroszok ostromolták; a várost a szövetségesek bombázták, és a németek úgy döntöttek, hogy végső állásnak tekintik, mert ha az oroszok elfoglalják Budapestet, az valószínűleg azt jelenti Hitler számára, hogy a háború elveszett, így a várost épületről épületre védték, és a harcok házról házra folytak.

A „rokonaimmal” egy nagy apartmanház pincéjében szálltunk meg, mert az emeletet kibombázták. Meg kellett tanulnom a nevemet és azt, hogy honnan jöttem, mint „unokahúguk”. Emlékszem, még a keresztény imákat is meg kellett tanulnom minden reggel és este, hogy könnyedén elmondhassam őket mindenki előtt, keresztény vallásom „bizonyítékaként”.

Rövid idő alatt (1945 februárjában) Budapest teljesen felszabadult. Apámmal a háború előtti Bimbó utcai lakásunkba mentem, hónapokkal azelőtt, hogy anyám és a nagynéném visszajöttek Ravensbrückből.

* * *

A következő személyes fejezet (9A) anyám és nagynéném történetét meséli el, akiket a németországi Ravensbrückbe, illetve Auschwitzba deportáltak. Mindegyiküknek sikerült hazajutnia, hónapokkal a férjük után.

8B. Német táborok; a holokauszt áldozatai országoként

1. Bevezetés¹³⁴

E fejezet két fő témája a náci Németország által a holokauszt előtt és alatt létrehozott és működtetett koncentrációs és megsemmisítő táborok áttekintése, valamint a zsidó áldozatok országokénti összegzése. Ezeknek az áttekintéseknek az a célja, hogy háttérrel és kontextussal biztosítsanak a speciálisabb témájú fejezetekhez, amelyek a családtagjaim és jómagam egyéni rémtörténeteire összpontosítanak (**5A-12A fejezetek**), valamint a párhuzamos történelmi fejezetekhez, amelyek a holokauszt néhány tágabb vonatkozásával foglalkoznak (**5B-12B fejezetek**).

Míg a holokauszt vitathatatlanul egyedülálló esemény volt az emberiség újkori történelmében, (1) a célját tekintve, hogy az 1940 körül Európában élő 11 millió zsidó mindegyikét megsemmisítsék; (2) a léptékét és a rövid időt tekintve, amely alatt ez a szörnyű terv részben megvalósult – a becslések szerint 6 millió zsidó pusztult el a holokauszt során –, addig jó néhány más esemény is történt, többségükben ezzel párhuzamosan, amelyek osztoztak a náci koncentrációs és megsemmisítő táborok néhány jellemzőjében.

Ezeknek az „egyéb” eseményeknek, amelyek némi hasonlóságot mutatnak a náci táborokkal, alapvető jellemzője az emberek olyan csoportjainak erőszakos bebörtönzése vagy szélsőséges szenvedése (bebörtönzéssel vagy anélkül), amelyek állítólag bizonyos „közös, nemkívánatos” tulajdonságokkal rendelkeznek, legalábbis azok szerint, akik elrendelték és végrehajtották bebörtönzésüket vagy szenvedésük más formáit. Ide tartoznak azok a büntény jellegű politikai eljárások is, amelyek nagyszámú ember halálát okozták. A 2. szakaszban ilyen eseményekből hozunk példát, bemutatva, hogy

¹³⁴ Számos könyv foglalkozik ezzel a témával, például Nancy E. Rupprecht and Wendy Koenig (szerk.), *Global Perspectives on the Holocaust: History, Identity, Legacy* [*A holokauszt globális szemszögből: történelem, identitás, örökség*] (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015); Régi, de még mindig nagyon jó: Lévai Jenő, *Zsidósors Európában* (Budapest: Magyar Téka, 1948); Asher Cohen, *La Shoah* (Párizs: Cerf-fides, 1990), magyar fordításban: Soá (Budapest: Cserépfalvi, 1994); Chhristian Gerlach, *The Extermination of the European Jews* [*Az európai zsidók kiirtása*] (Bern: Cambridge University Press, 2016). A legrelevánsabb: Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews, 1933-1945* (New York: Holt, Rinehart and Winston: 1975), magyar fordításban *Háború a zsidók ellen, 1933-1945* (Budapest: Múlt és Jövő, 2000 és 2014); Különösen hasznos az A. függelék, amely 19 országra kiterjedően hasonlítja össze a zsidók sorsát.

nem a náci Németország volt az egyetlen olyan társadalom, amely a 20. században népirtás jellegű bűncselekményeket követett el.¹³⁵

2. Csoportok szándékos vagy szándéktalanul bekövetkező kiirtása (holokauszt-típusú események)

Az alább említett események csak példák; sok más eseményt is lehetne még említeni. A **8B-1 Illusztráció** a holokauszton kívül a 20. század néhány legszörnyűbb, népirtás jellegű eseményéből ad ízelítőt.

Esemény	Mikor?	Hol?	Célcsoport(ok)	Megöltek száma
Örmény népirtás	Az I. VH. alatt és után	Oszmán birodalom	Örmények	~1,5 millió
Holodomor	1920-as és 30-as évek	Szovjetunió	Ukránok	~3,5 millió
Gulag ¹³⁶	1930-as - 1950-es évek	Szovjetunió	Oroszok	1,2-1,7 millió
A Nagy Ugrás ¹³⁷	1959-1962	Kína	Kínai parasztok	~20 millió
Kambodzsai népirtás	1970-es évek vége	Kambodzsa	Kambodzsaiak	1,5-2 millió

8B-1 Illusztráció. Néhány népirtás jellegű esemény a 20. században¹³⁸

Forrás: genocideeducation.org/resources/modern-era-genocides/

¹³⁵ A "genocídium" (népirtás) szót Raphaél Lemkin lengyel ügyvéd alkotta meg 1944-ben a zsidók szisztematikus meggyilkolására irányuló náci eljárásra, de más hasonló cselekményekre is használatos. A szó a fajt vagy törzset jelentő görög *genos* előtagból, és a gyilkosságot jelentő latin *cide* utótagból áll. Az ENSZ 1948-ban elfogadott népirtási egyezménye a népirtást az emberiség elleni bűncselekménynek tekinti, népirtásnak definiálva a következő cselekmények bármelyikét, amelyet azzal a szándékkal követnek el, hogy részben vagy egészben elpusztítsanak egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot:

- A csoport tagjainak megölése;
- A csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérülés okozása;
- A csoportnak szándékosan olyan életkörülmények megteremtése, amelyek a csoport teljes vagy részleges fizikai megsemmisülését eredményezik;
- A csoporton belüli születések megakadályozására irányuló intézkedések meghozatala;
- A csoport gyermekeinek erőszakos áthelyezése egy másik csoportba.

Forrás: un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml

¹³⁶ Kényszermunkatáborok. A jelzett időszakban a Gulagra került mintegy 14 millió emberből a becslések szerint 1,2-1,7 millió elpusztult. Forrás: www.britannica.com/place/Gulag

¹³⁷ A Mao Ce-tung vezetése alatt folytatott bűnös politika Kína mezőgazdaságának nagy részét tönkretette, ami éhínséghez vezetett, és körülbelül 27 millió ember halálát okozta

Forrás britannica.com/event/Great-Leap-Forward

¹³⁸ A 3. és 4. lábjegyzettel e fejezet szerzője egészítette ki.

3. Hitler: *Mein Kampf*

A holokauszt kitervelője Adolf Hitler volt. Nem abban az értelemben, hogy részletes terveket dolgozott volna ki a végrehajtására, hanem azzal, hogy antiszemita törvényeket hozott, és olyan hatékony propagandakampányt folytatott a zsidók ellen, hogy ezek hozzájárultak egy olyan környezet megteremtéséhez, amelyben a holokauszt megtörténhetett, feltéve, hogy bizonyos egyéb (alább felsorolt) előfeltételek teljesülnek.

A *Mein Kampf* („Az én küzdelmem vagy harcom”) Adolf Hitler náci pártvezér önéletrajzi manifesztuma. A mű leírja azt a folyamatot, amelynek során Hitler antiszemitává vált, valamint felvázolja politikai ideológiáját és Németországgal kapcsolatos jövőbeli terveit. Az első kötet 1925-ben, a második kötet 1926-ban jelent meg.

A könyvben Hitler kifejti meggyőződését, hogy a világ két gonoszsága a kommunizmus és a judaizmus, és összekapcsolja őket azzal az érveléssel, hogy a zsidók felelősek a kommunizmusért. A „zsidó veszedelemről” ír, ami alatt a világuralom megszerzésére irányuló összeesküvésüket érti.¹³⁹ (Az **5B fejezet** részletezi Hitler ezzel kapcsolatos elképzeléseit.)

A *Mein Kampf* Hitler politikai ideológiáját és programját tükrözi. Például ellenezte a parlamentáris rendszert (tehát a demokráciát), amelyet meg akart semmisíteni, és inkább egy erős központot és uralkodót részesített előnyben. Amellett érvelt, hogy a németeknek keleten kell terjeszkedniük, hogy életteret (*Lebensraum*) szerezzenek, az alsóbbrendű szlávokat munkavégző haszonállatként használva, hogy az új területeket német ellenőrzés alatt termelékennyé tegyék. A „gyengék” elpusztítását szorgalmazta, hogy megfelelő teret biztosítson, és tisztán tartsa az „erőseket”.

A *Mein Kampf*ban nem volt konkrét „cselekvési terv” a zsidók ellen, azon kívül, hogy a legszélsőségesebb antiszemita propagandát harsogta.

Az 1933-as hatalomra jutás után zsidóellenes törvények és rendeletek sorát vezették be, sőt, még a zsidók elleni pogromokat is bátorították, azzal a szándékkal, hogy annyira megkeserítsék az életüket, hogy a „veszélyes” faj tagjai sietve elhagyják Németországot, azaz kivándoroljanak (**6B fejezet**). Meglehetősen sok zsidó valóban távozott, főként a vezető értelmiségiek, akik könnyen befogadásra és állásra találtak Észak-Amerikában, az Egyesült Királyságban, Ausztráliában vagy máshol.

Hitler zsidók elleni háborújának következő szakasza az volt, hogy olyan helyet vagy helyeket kerestek, ahová a németországi zsidókat deportálni lehetett. Különböző

¹³⁹ Hitler elfogadta a Cion bölcsinek jegyzőkönyvei című koholt antiszemita szöveg valóságtartalmát, amely a zsidók világuralmi tervét írja le. Ez először 1903-ban jelent meg Oroszországban, majd több nyelvre lefordították, és a 20. század elején nemzetközi szinten terjesztették. Fontos szerepet játszott a nemzetközi zsidó összeesküvésbe vetett hit népszerűsítésében.

elképzeléseket vizsgáltak meg, például több százezer ember letelepítését Madagaszkáron; de egyik sem bizonyult megvalósíthatónak.

Miután Németország 1938 márciusában annektálta Ausztriát (*Anschluss*), és ezzel mintegy 200.000 további zsidó került Hitler uralma alá, Franklin Roosevelttel amerikai elnök nemzetközi konferenciát hívott össze a növekvő zsidó menekültválság megvitatására.

1938 júliusában a franciaországi Evianban 32 nemzet küldöttei találkoztak, akikhez több tucat segélyszervezet képviselői, valamint több száz újságíró csatlakozott. Minden küldött büszkélkedett nemzetének hagyományos vendégszeretetével, sajnálatát fejezte ki a zsidó „menekültek” és „deportáltak” növekvő száma miatt, de aztán sajnálkozott, hogy országa „jelenleg” nem tud többet tenni (részletek a **6B fejezetben**).

„Kritizálnak minket, de közülük egy sem akar zsidókat” – volt Németország reakciója. Ezért aztán a náci Németország és szövetségesei még kevésbé érezték magukat korlátozva, mint korábban, hogy folytassák az egyre fokozódó diszkriminációt és brutalitást a zsidókkal szemben. Újabb koncentrációs táborokat építettek, a meglévőket pedig zsúfolásig megtöltötték. Mégis, ez még nem volt holokauszt.

4. A holokauszt szakaszai

Ahhoz, hogy a holokauszt lehetővé váljon, öt feltételnek kellett teljesülnie:

- Az első világháború elvesztése és az utána megkötött „igazságtalan” szerződések, amelyekért kényelmesen lehetett a zsidókat hibáztatni;
- A nagy gazdasági világválság, amelyért ismét nagyrészt a zsidókat tették felelőssé;
- A zsidóktól való félelem, a zsidóság globális hatalmának túlbecsülése;
- Egy totalitárius állam megteremtése, amely nem tűrte a politikájával szembeni ellenállást, és súlyosan megbüntette azokat, akik ezt merészelték tenni;
- A tömeges mészárlás és a szenvedés más formái a totális háború alatt, amikor a lakosság figyelme a saját problémáira összpontosult, lehetővé téve a holokauszt büntetének elrejtését.¹⁴⁰

A legfontosabb az utolsó két feltétel volt. A második világháború 1939 szeptemberében kezdődött, amikor Németország (a Szovjetunióval együtt) megtámadta és felosztotta

¹⁴⁰ Ahogy Peter Kenez mondta, aki a feltételek közül négyet megállapított (az elsőt én tettem hozzá): „Békeidőben nem lehet milliókat megölni.” (Forrás: Peter Kenez, *The Coming of the Holocaust: From Antisemitism to Genocide [A holokauszt eljövetele: Az antiszemitizmustól a genocídiumig]* (NY: Cambridge University Press, 2013). Az öt feltétel nagyjából a náci Németország önkéntes szövetségeseire is alkalmazható a második világháború alatt. Az öt feltételt és Magyarországra vonatkozó relevanciájukat részletesen a 6B fejezetben tárgyaltuk.

Lengyelországot, és sokkal nagyobb léptékben folytatódott, amikor Hitler 1941-ben lecsapott a Szovjetunióra.

A náci Németország már a népiirtás előtt is, ahogyan a holokausz alatt, különbséget tett a munkaképes és a munkaképtelen zsidók között. Ez újabb indokot teremtett a tömeggyilkosságokra. A korlátlan zsidó „munkaerőt” kíméletlenül kizsákmányolták, miközben nem biztosítottak számukra elegendő kalóriát és egészségügyi feltételeket a jó teljesítményhez, így sokan halálosan kimerültek, de pótolhatóak voltak, mivel egyre több zsidót deportáltak. Ugyanakkor a munkára képtelen zsidókat azonnal megölték, mint „haszontalan szájakat”.¹⁴¹

A holokausz 1941-42-ben ért egy újabb, még brutálisabb szakaszába. Míg a Harmadik Birodalom kezdeti éveiben zsidók ezreit gyilkolták meg a nácik és kollaboránsaik, vagy haltak meg az ellenük hozott súlyos diszkriminatív intézkedések közvetlen következményeként, a zsidók szisztematikus meggyilkolása, vagyis a „végső megoldás” a Szovjetunió 1941. júniusi német megszállásával kezdődött. Ekkor ott egész zsidó közösségeket semmisítettek meg, főként az *Einsatzgruppen*¹⁴² sortüzeivel vagy elgázosító kocsikban.

1942. január 20-án 15 magas rangú náci párt- és kormánytisztviselő, köztük Adolf Eichmann, gyűlt össze a Berlin Wannsee külvárosában lévő villában, hogy összehangolják a „zsidókérdés végső megoldásának” végrehajtását.

A résztvevők megerősítették, hogy Európa zsidóktól való megtisztításával nem szabad a háború utánig várni, hanem fel kell gyorsítani a (már megkezdett) „végső megoldást”, hogy Európa becslések szerint 11 millió zsidójából – akiknek többsége akkor még életben volt – minél többet megöljenek. A vita tárgya az volt, hogy ezt hogyan hajtsák végre.¹⁴³ Segítségükre volt, hogy Németország akkor már Ausztriát és a megszállt Lengyelország nyugati részét, az úgynevezett Lengyel Főkormányzóságot is ellenőrizte (lásd a **9B-1 térképet** a **9B fejezetben**), ami olyan közeli területeket biztosított, ahová nagyszámú zsidót lehetett deportálni és többnyire kiirtani, a németországi táborokban fogva tartottakon kívül.

A holokausz kezdeti szakaszában, 1941-ben, amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, a gyilkosságok nagy részét az *Einsatzgruppen* követte el. A náci vezetők hamarosan rájöttek, hogy Nyugat- és Közép-Európában nem alkalmazhatják ugyanezt a módszert, mert a zsidók agyonlövése és gödrökbe temetése valószínűleg visszatetszést és ellenállást váltana ki. A nácik attól is félték, hogy milyen hatással lesz a hóhérokra,

¹⁴¹ Amint azt Baby nagynéném auschwitzzi sorsa is szemlélteti (9A fejezet).

¹⁴² A német SS biztonsági rendőrsége (az SD) alá tartozó “mobilis halálbrigádok”, amelyek a német hadsereget követték, amikor az európai országokat szállt meg. A halálbrigádok a Waffen SS, a rendőri egységek, a hadsereg, a szövetséges román erők és helyi kollaboránsok segítségével tömeges kivégzési akciókat hajtottak végre, elsősorban a Szovjetunióban, a zsidók, romák (cigányok), kommunisták és szovjet civilek ellen. A holokausz összes zsidó áldozatának egyharmada halt meg főként az *Einsatzgruppen* sortüzei által. Forrás: ilholocaustmuseum.org/holocaust-misconceptions/

¹⁴³ A Wannsee-konferenciát és az ott hozott döntéseket Peter Longerich tárgyalja *Holocaust: The Nazi Persecution and Murder of the Jews* [Holokausz: A zsidók náci üldözése és meggyilkolása] (Oxford: University Press, 2010) című könyvének 16. és 17. fejezetében.

ha óráról órára, napról napra nőket és gyerekeket kell lelőniük. Ezért a rezsimnek szüksége volt egy olyan módszerre, amellyel észrevétlenül és hangtalanul lehetett embereket megölni. Így vált egyre gyakrabban alkalmazott módszerre az elgázosítás, amelynek előzményét 1938-39-ben teremtették meg a torzszülött, béna vagy szellemi fogyatékos csecsemők „kegyelemgyilkosságával”.¹⁴⁴

5. Német koncentrációs és megsemmisítő táborok

Hitler 1933 januárjában került hatalomra. Néhány hónapon belül Dachauban (16 kilométerre Münchentől) felállították az első koncentrációs táborot, amelyet több másik követett, hogy Hitler és a nácizmus politikai ellenfeleit, valamint szakszervezeti szervezőket tartsanak fogva és kínozzanak. Ezekben a korai táborokban mintegy 45.000 foglyot tartottak fogva. Amikor 1934 végén Heinrich Himmler *SS-Reichsführer* átvette az irányítást a koncentrációs táborrendszer felett egész Németországban, a táborokat arra kezdte használni, hogy megszabaduljon a náci által nemkívánatosnak tartott személyektől, mint például zsidók, bűnözők, homoszexuálisok, Jehova tanúi, cigányok, fogyatékosok stb.

Az 1930-as évek közepén-végén a táborrendszert jelentősen kibővítették, többségükben a dachaui tábor mintájára, annak első parancsnoka, Theodor Eicke – egy elítélt bűnöző és lelkes náci, akit a koncentrációs táborok működésének megalkotójaként tartanak számon – irányításával. Az alapvető szabályok közé tartozott, hogy az örök mindenben vakon engedelmeskedjenek az SS-nek; a raboknak be kellett tartaniuk a táborparancsnok által meghatározott szabályokat; az öröknek megparancsolták, hogy minden foglyot fanatikus gyűlölettel kezeljenek (amit az örökbe könyörtelen propagandával oltottak bele); szigorúan tilos volt a foglyok iránt bármilyen rokonszenvet vagy együttérzést mutatni; a rabok, különösen a zsidók bántalmazásának engedélyezése, sőt megkövetelése; a szabályokat be nem tartó rabok azonnali és súlyos büntetése, beleértve a testi fenyegetést, a magánzárkát, sőt a kivégzést is.

A lágerrek gondosan kiválasztott és átvilágított öreit *Totenkopferbände* („halálfejes egységek”) néven emlegették, amelynek jelképe az egyenruhájukon szerepelt. A táborokban a tábori címek és beosztások hierarchiája kizárólag a tábori szolgálatban volt használatos.



8B-2 illusztráció. A koncentrációs táborok öreinek jelvénye

Forrás: Wikipedia; en.wikipedia.org/wiki/SS-Totenkopfverb%C3%A4nde

¹⁴⁴ A részletekről, valamint arról, hogy az elgázosítást életkortól függetlenül alkalmazták a zsidókra, lásd Peter Hayes, *Why? Explaining the Holocaust* [Miért? A holokauszt magyarázata] (New York és London: W. W. Norton, 2017) 4. fejezetét.

Eicke nagy híve volt annak, hogy a rabok jobban elviselik a börtönt, ha szigorú fegyelemnek vannak alávetve és munkára osztják be őket. Ez a meggyőződés készítette Eickét arra, hogy a dachau kapun az *Arbeit Macht Frei* („A munka szabaddá tesz”) feliratot helyezze el, azt a feliratot, amely Auschwitzban és más táborokban is üdvözölte a rabokat.

Sok tábornak voltak altáborai, akár egy tucat, vagy akár 50 is. A legtöbb altáborban a foglyokat gyárakban dolgoztatták, a normákat embertelenül magasra szabva. Gyakran nagy, német tulajdonban lévő cégeknél dolgoztak, ami az SS és a vállalatok számára is jövedelmező volt, mivel a cégek fejenként csak szerény összeget fizettek az SS-nek, míg a vállalatok számára a rendszer segített enyhíteni a munkaerőhiányt.

Számos táborparancsnok, valamint legtöbb beosztottjuk sadista, zabolátlan vadállat volt, de voltak olyanok is, akik pszichológiailag normálisnak tűntek. Mindannyiukat a jó fizetés, az SS-ben való előmenetel lehetősége és a náci ideológia motiválta. Mindannyian engedelmeskedtek a felsőbb hatalomnak, és azt hitték, hogy a náci rendszer hatékony működéséhez járulnak hozzá azzal, hogy vigyáznak az ellenségeire.¹⁴⁵

Ahogy a koncentrációs táborrendszer ugrásszerűen növekedett, egyes táborok kettős célúvá váltak: munka- és haláltáborokká. Néhányat egyenesen haláltábornak építettek, egyetlen funkciójuk a gyilkosság volt.¹⁴⁶

1933 és 1945 között a náci Németország és szövetségesei több mint 40.000 tábort hoztak létre (beleértve az altáborokat is), amelyekből 30.000 rabszolgamunka-tábor volt;

1000 koncentrációs tábor (elsősorban az állam feltételezett ellenségeinek fogva tartására, nem pedig a dolgoztatásukra vagy megölésükre);

1000 hadifogolytábor; és

8000 megsemmisítő tábor, „internáló létesítmény” és „gyilkoló központ” (ez a három együttesen kevesebb mint 100 volt), valamint különböző más típusú táborok (a többi).¹⁴⁷

A különböző típusú táborok száma nem utal a bennük fogva tartott foglyok számának nagyságrendjére. Egyetlen megsemmisítő tábor, Auschwitz-Birkenau például több gyilkosságért volt felelős, mint a náci Németország és szövetségesei által létrehozott 40.000 tábor bármelyike.

¹⁴⁵ Az összes náci táborparancsnok rövid életrajza és pszichológiai profilja megtalálható Ian Baxter, *Nazi Concentration Camp Commandants 1933-1945* [Náci koncentrációs táborok parancsnokai 1933-1945] (South Yorkshire, Nagy-Britannia, 2014) című könyvében.

¹⁴⁶ Számos táborról részletes információk, egyedi térképek találhatóak Martin Gilbert, *Atlas of the Holocaust* [A holokauszt atlasza] (Oxford: Pergamon Press, 1988) című könyvében. A koncentrációs táborokban lévő magyarokra összpontosít Vági Zoltán és Kádár Gábor, *Táborok Könyve: Magyarok a náci koncentrációs táborokban* (Budapest: Könyv és Kávét, 2017).

¹⁴⁷ iholocaustmuseum.org/holocaust-misconceptions/ és különböző más források.

6. A holokauszt áldozatai országokként

Ami az áldozatok teljes számát illeti, valamennyi holokauszt-kutató szervezet egyetértett abban, hogy a holokauszt áldozatainak számát 6 millió zsidó, plusz több millió más áldozatban lehet megállapítani.

A holokauszt során a zsidó halottak országokkénti leghitelesebb és legrészletesebb elszámolását a washingtoni US Holocaust Memorial Museum állította össze, és a Holokauszt Enciklopédiában tette közzé.¹⁴⁸ Táblázata az adott országban vagy a félig független régióban élő zsidók összlétszámát (pl. Csehszlovákia alatt külön számok szerepelnek a Szudéta-vidék és Cseh-Morvaország esetében) és a holokauszt következtében elhunytak számát mutatja.

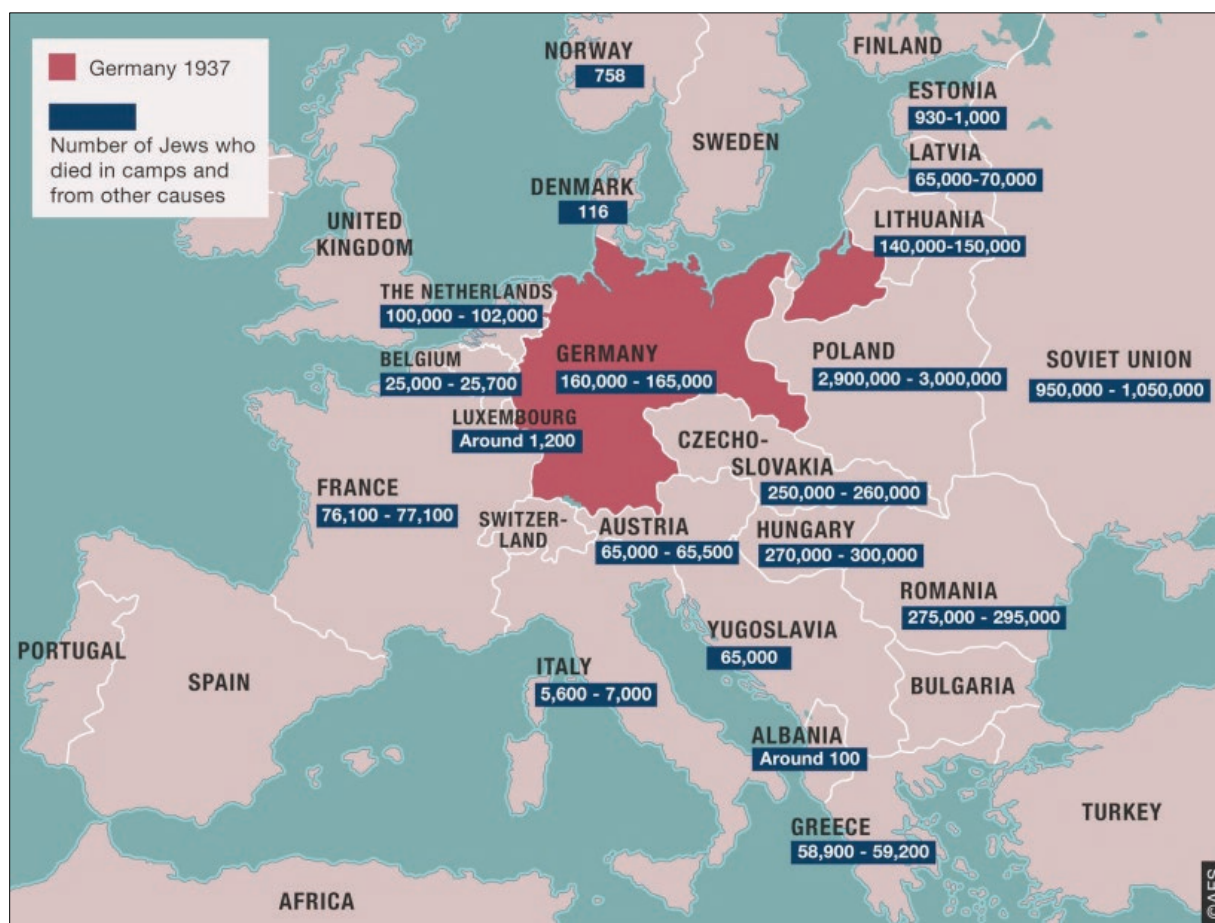
Egy másik forrás egy térképet tartalmaz, amely csak a zsidó áldozatok számát mutatja országokként (**8B-1 térkép**).

A legtöbb meggyilkolt zsidó a Németország által megszállt Lengyelországból származik (mintegy 3 millió); a második legtöbb a Szovjetunióból (közel 1,5 millió); a harmadik Magyarországról (565.000).

Nem Németországban gyilkolták meg a legtöbb zsidót, mert (a) közel sem volt akkora zsidó lakossága, mint Lengyelországnak, a Szovjetuniónak vagy Magyarországnak (1940-ben mindössze 300.000); (b) sok zsidó már a második világháború előtt elmenekült Németországból;¹⁴⁹ és (c), ami a legfontosabb, mert a német nácik más országokban, elsősorban a németek által megszállt Lengyelországban építettek koncentrációs és megsemmisítő táborokat. Végül is Németország és szövetségesei voltak felelősek a holokauszt során elpusztult 6 millió zsidó haláláért.

¹⁴⁸ encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country. (Hozzáférés: 2022. szeptember 26.) Ezt a táblázatot minden alkalommal frissítik, amikor hiteles új forrásokat fedeznek fel.

¹⁴⁹ 1933-ban Németország zsidó lakossága 500.000 fő volt, még mindig kevesebb, mint az ország összlakosságának 1%-a.



8B-1 térkép. A holokausztban elpusztult zsidók száma országonként¹⁵⁰

Forrás: annefrank.org/en/timeline/115/overview-of-holocaust-victims-by-country/

A kötet más fejezeteiben több térkép is bemutatja az egyes koncentrációs és megsemmisítő táborok helyét (például a 9B fejezet 9B-5 és 9B-6 térképe).

9A. Édesanyámat és három nagynénémet deportálják

1. Bevezetése

Ez a fejezet édesanyám és három nagynéném két koncentrációs táborban – anyámé és két nagynénémé a németországi *Ravensbrückben*; a harmadik nagynénémé Auschwitzban, a Harmadik Birodalom által a megszállt Lengyelországban épített koncentrációs táborban – átélt megpróbáltatásainak történetét meséli el.

¹⁵⁰ A 8B-1 térkép a szövegben lévónél kisebb számú magyarországi zsidót mutat, mert az előbbi csak Magyarország csonka területét mutatja, nem pedig az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején, a két bécsi egyezményt követően ideiglenesen kibővített határait.

Az alábbi szakasz nyitó bekezdése személyes emlékeimmel kezdődik, amikor anyám és két nővére elbúcsúzott tőlem és a nagymamámtól (az édesanyjuktól), amikor elhagyták a sárga csillagos házat és lakást, amelyben mindnyájan együtt éltünk. Erre azért került sor, mert plakátokon utasították őket, hogy az egy bizonyos korcsoportba tartozó zsidó nőknek „munkaszolgálatra” kell jelentkezniük.

A következő fejezet nyitó bekezdése feltételezi, hogy az olvasó már tudja, hogy sárga csillagos házba költöztünk, bár ennek a történetét csak a következő fejezetben mesélem el. A csere oka az, hogy fontosnak tartom, hogy anyám és nagynénim történetét közvetlenül a fejezet után helyezzem el, amely arról szól, hogyan élte túl apám *Bor és Cservenka* borzalmait (7A fejezet), majd ezt követik három nagybátyám koncentrációs tábori élményei (8A fejezet).

A 2. szakasz édesanyám és két nővére történetét meséli el, akiknek ugyanaz a sors jutott, a Berlin melletti *Ravensbrück* koncentrációs táborba kerültek.

A 3. szakasz harmadik nagynéném, *Singer Berta* auschwitzi és későbbi élményeit foglalja össze, aki csak a második világháború után lett a nagynéném, amikor Tibi bácsi feleségül vette.

Az anyám és három nagynéném személyes élményeit kísérő háttértörténeti fejezet (9B-HU) a két tábor létrehozását, működését és felszabadítását mutatja be.

2. Édesanyám és két nővére *Ravensbrückben*

Emlékszem, hogy 1944 novemberének harmadik hete körül édesanyám visszajött a sárga csillagos épületbe a lakásunkba (a zsidók csak egy órát tartózkodhattak az utcán, reggel 8 és 9 óra között), és azt mondta, hogy plakátokat látott, amelyek szerint a 16 és 40 év közötti zsidó nőknek három napra elegendő ruházattal és élelemmel kell jelentkezniük munkára a kijelölt helyeken. Így aztán anya, *Márer Lajosné* (született Háber Edit) és a velünk egy szobában lakó két nővére (nagynénim), *Bányász Lajosné* (Háber Márta) és *Vas Rezsőné* (Háber Ibolya) szomorúan kezdett el pakolni. Másnap reggel elbúcsúztak tőlem és anyukájuktól (nagymamámtól), *Háber Lajosné*től (Kaufmann Júlia). „Pár nap múlva vissza fogunk térni” – mondták búcsúzóul.

A következő néhány hét alatt körülbelül 100.000 (állítólag) munkaképes nőt (többnyire) és férfit deportáltak Németországba. Két fő útvonalat használtak. A nagy többséget több nagy téglagyár (többnyire Budapest *Kőbánya* kerületében) nyílt terepen gyűjtötték össze, ahol a téli hidegben napokig egymáshoz szorulva, fedél és szükséges létesítmények nélkül vártak. Néhány nap múlva arra kényszerítették őket, hogy gyalogosan, több százas oszlopokban, maroknyi német és magyar katona, valamint nyilas funkcionárius vezetésével elinduljanak a magyar-osztrák határ menti *Hegyeshalom* felé, majd onnan tovább Németországba. Ez volt a hírhedt „halálmenet”, amelynek során ezrek veszték oda: a lemaradókat lelőtték, sokan összeestek és a kimerültségtől haltak meg.

A másik fő útvonal a budapesti, józsefvárosi vasútállomásról – zsúfolásig telt – marhavagonokban történő szállítás volt különböző németországi célállomásokra. Ez a józsefvárosi vasútállomás volt az a hely, ahol 1944. november 28-án Wallenberg hőiesen mentett zsidókat védőpapírokkal, és ahol fotósa, Veres Tamás titokban fényképeket készített, hogy dokumentálja a náci bűnöket.¹⁵¹

Édesanyámat és két nagynénémet erről a vasútállomásról szállították a német koncentrációs táborba, a Berlintől 75 kilométerre északra fekvő *Ravensbrückbe*. A vonaton hallották a női fogolytársaik szétszórt irigykedő beszédét, miszerint „ti hárman szerencsések vagytok, hogy egymást támogatjátok, míg én teljesen egyedül vagyok”. A három nővér ezért úgy döntött, hogy a megérkezésük után titkolni fogják rokoni kapcsolatukat, hogy megelőzzék a féltékenységet.

Ravensbrückben 40 altábor volt, 70.000 – túlnyomórészt női – fogollyal 30 országból (8% Magyarországról)¹⁵². A melléktáborok egy része megsemmisítő központként szolgált. A *ravensbrücki* komplexum volt a Német Birodalom legnagyobb női koncentrációs tábora, méretét tekintve az *auschwitz-birkenai* női tábor után a második.

Minden újonnan érkezett fogoly „orvosi” vizsgálaton esett át. Minden rabnak meztelenre kellett vetkőznie és mezítláb kellett az „orvosi bizottság” elé járulnia. Akiket munkaképesnek ítélték, azokat munkavégzésre osztották be.

Mire anya és testvérei megérkeztek, a barakkok szörnyen túlzsúfoltak voltak, amit a förtelmes higiéniai körülmények, az éhezés és a terjedő tifuszbajjárvány súlyosbított. Szerencsére anyám és a nagynénim nem fertőződtek meg. A több hónapos fogságot túléltek; végül csont és bőr voltak.

A szállásuk borzalmas volt. A foglyok egymás hegyén-hátán, ahogy az alábbi fényképen látható.

¹⁵¹ Veres Tamás lenyűgöző története, aki Wallenberggel dolgozott, túlélte és az Egyesült Államokba emigrált, in Desi János, *Wallenberg-jegyzőkönyv* (Budapest: Ab Ovo, 2014), pp. 43-68.

¹⁵² *Holocaust Encyclopedia* (ushmm.org/content/en/article/ravensbrueck).



9A-1. fénykép. Ravensbrück: Fénykép a nők elhelyezéséről
Forrás: <https://fictionophile.com/2016/04/24/lilac-girls-by-martha-hall-kelly>

Minden reggel 4 órakor egy *kápó*¹⁵³ a sípjába fújt, ezzel ébresztette a nőket, hogy azonnal jelenjenek meg a barakjuk előtt névsorolvasásra. Mint anya elmondta, felsorakoztak dideregye a dermesztő hidegben, kezük-lábuk elzsibbadt; gyakran órákig kellett ott állniuk. Amikor néhányan a gyenge és lefogyott testek közül már nem tudtak tovább állni, a nedves, sáros földre estek. Egy kápó elvonszolta az elesett nőket a sorok közül, és a sorsukra hagyta őket. A névsorolvasás volt az egyik legkegyetlenebb módja a foglyok gyötrésének.

Azokat, akik túléltek a névsorolvasást és az éheztetést, kiválasztották, hogy dolgozzanak, főként a Siemens-gyárakban, ahol többnyire lőszert gyártottak. Az épületeket sűrű lombok rejtették a tábor közelében. Az egyik ilyen lőszergyárban dolgoztak anyám és a nagynénim.

Itt beilleszttek egy nem mindennapi, igaz történetet. Egyetlen húgom, *Császár Kata* (Márer Katalin) 1947-ben született, tehát három évvel azután, hogy édesanyánkat a *Ravensbrück*

¹⁵³ A „kápó” olyan, a náci koncentrációs táborban raboskodó fogoly volt, aki a foglyok felügyeletéért cserébe kiváltságokat kapott. A kápók maguk is foglyok voltak, köztük közönséges bűnözők. A kápók gyakran brutálisan viselkedtek rabtársaikkal szemben.

KL-be zárták. (KL volt a *Konzentrationslager* rövidítése) Húgom – már felnőttként – elment a fogorvosához, aki megkérdezte: „Nem tudja, hogy édesanyja szedett-e valamilyen erős gyógyszert, amikor önnel volt állapotos, vagy esetleg előtte? Látom a nyomait a fogain”. „Fogalmam sincs, de majd megkérdezem anyát”. Megkérdezte, és anyukánk válaszolt: „Ravensbrückben nekünk, nőknek valami szörnyű ízű gyógyszert adtak, hogy ne menstruáljunk”.

Anya és nővérei több mint négy hónapot töltöttek *Ravensbrückben*. A tábort 1945 áprilisában szabadították fel a szovjet csapatok. A három nő rendkívül nehéz körülmények között, 1945 nyarán jutott vissza Budapestre. Apámnak is csodával határos módon sikerült megmenekülnie a kényszermunkások tömeges náci kivégzéséből a jugoszláviai *Bor-Cservenkában*. Három sebe lassan gyógyult, körülbelül egy hónappal azelőtt ért Budapestre, hogy a felesége és annak testvérei hazaértek volna a fővárosba.

3. Singer Berta néni Auschwitzban

Singer Berta beceneve *Baby* volt, nem a kisgyermek megjelölése, hanem a *Berta* rövidítése. Arra kényszerítették a többi helyi zsidóval együtt, hogy egy közeli téglagyárban gyülekezzenek. Néhány nappal később betuszkolták egy koszos marhavagonba, amely egy volt a sok közül, amelyeket egy hosszú szerelvénybe kapcsoltak. A vagonhoz nem volt lépcső, az „utasoknak” egy deszkapallón kellett felmászniuk. A csendőrök 96 embert tuszkoltak be egy vagonba; a deportáltak mindegyike kapott egy-egy ütést a fejére, amikor felkapaszkodott.

1944 májusa volt. Nappal a vonat egy mellékvágányon pihent, de éjszaka szélesebben robogott. Egy fiatal nő szülni kezdett, de szinte lehetetlen volt elegendő helyet biztosítani neki a vajúdáshoz. A szűkös vízadag, amelyet minden vagon az induláskor kapott, gyorsan elfogyott. A három és fél nap alatt, amíg Auschwitzba értek, mindenki izzadt és rettenetesen szenvedett, különösen a szomjúságtól, és fogalma sem volt a célállomásról.

Amikor megérkeztünk, a vagonok több ezer utasának percek alatt mind le kellett ugrania, vagy kilökték őket. Egy magas, jóképű német tiszt kitűnt a többiek közül, minden figyelem rá irányult.¹⁵⁴ Terpeszben állt, egyik kezét csípőre tette, a másikkal némán, mint egy karmester, jobbra vagy balra intett. Az érkezők többségét balra küldte; én (*Baby* beszél) azon kevesek közé tartoztam, akiket jobbra küldött.

Egy nagy terembe tereltek be minket, ahol egy magyarul beszélő szlovák nő megparancsolta, hogy vetközzünk teljesen meztelenre. Két német férfi tiszt sétált be a terembe.

Ezek a katonák lőni is tudnak. Megérkeztetek az Auschwitz-Birkenau KL-be. *Häftlinge* (németül foglyok) vagytok, ami azt jelenti, hogy nincs jogotok érzésekre. Csak a németeknek vannak jogaik, és higgyétek el, megvannak az eszközeik, hogy érvényesítsék őket, minket, *ká pókat* használnak eszközként. Az élet itt olcsóbb, mint

¹⁵⁴ Ma már tudjuk, hogy ő Dr. Josef Mengele (1911-1979) volt, aki Auschwitzban brutális orvosi kísérleteket is végzett lánygyermeken.

a homok a sivatagban. Ha bármit teszel, hogy tiltakozz – azonnal halott vagy. És ez nem üres fenyegetés.

Felemelte a mutatóujját. Az egyik katona fegyvert ragadott, és várakozóan nézett a szlovák kápóra. Egy másodperc alatt lekerült rólunk az összes ruha.

Ez volt a német náci pszichológiai fegyvere. Rögtön a megérkezésünk után elvették az emberi öntudatunk ellenállóképességét, megakadályozták az önálló gondolkodást, az ellenállás lehetőségét. Onnantól kezdve nem volt szükség fenyegetésre, még csak noszogatásra sem. Elég volt egyetlen kápó, hogy a tömegeket irányítsa; azt tehetett velünk, amit akart. Az emberek birkanyájja váltak, mentek, ahová vezették őket, tették, amit mondtak nekik.¹⁵⁵

Betuskoltak minket egy folyosóra, ahol borbélyok álltak vagy ültek. Leborotválták az összes testszőrzetünket. A borotválás után másodperceken belül belöttek egy zuhanyzóba, ahol 30 másodpercig váltakozva jéghideg és forró víz zúdult ránk, borzalmasan rossz ízű fertőtlenítőszerrel, majd kilöttek, így a bolhás és tetves, koszos zsidókat már be lehetett engedni Auschwitz-Birkenau elegáns szállodájába.

Belöttek egy nagy terembe, ahol öt-hat fogoly gyűrött, fertőtlenítőszer-szagú, ócska, rossz méretű ruhákat dobált felénk. A saját ruháinkat soha többé nem láttuk. Alsóruházat nem volt, mindenki egyetlen darabot kapott, amit nyári vagy téli viseletnek szántak.

A kijáratnál foglyokkal találkoztunk, egyik kezükben egy vödör sárga festéket, a másikban nagy ecsetet tartottak. Mindenkinek a mellére, a hátára és a jobb karjára egy széles és hosszú csíkot festettek. A vastag, ragacsos festék átszivárgott a ruhánkon. A borzalmas szag megcsapott bennünket, rosszul lettünk tőle. Mi mindent kell még elviselnünk?

Mielőtt kiléptünk volna, mindenki kapott egy 12 cm hosszú, erős, szürke szövetszíkot, amelyre feketével egy-egy számot festettek. Mindannyian kaptunk négy biztosítótűt, azzal az utasítással, hogy a „számunkat” a bal ruhaujjunk felső részére rögzítsük, és emlékezzünk rá, hogy ez a rabszámunk, amit meg kell jegyeznünk, hogy ha álmunkból felébredtve megkérdezik, hogy kik vagyunk, a válasz gondolkodás nélkül a „számunk” legyen.

Az SS bevezette a sorszám tetoválását is, hogy a nyilvántartásba vett, elhunyt foglyok holttestét azonosítani lehessen. Csak a munkára kiválasztott foglyok kaptak sorszámot; a közvetlenül a gázkamrákba küldötteket nem regisztrálták, és nem tetoválták.

¹⁵⁵ Több mélyreható beszélgetést folytattam Babyval, különösen az *Auschwitzban* történetekről. Ő javasolta, hogy olvassam el Kertész Lilly, *Mindent felfaltak a lángok* (Budapest: Ex Libris, 1995) című könyvét. Az, mesélte, egy igaz történet, amely gyakorlatilag 100%-ban megegyezett az ő saját tapasztalataival. Ezért itt az általa elmondott történeteket kiegészítem az említett könyvből vett részletekkel.

Az a hihetetlenül gyors átalakulás, amin az érkezésünk óta eltelt néhány óra alatt keresztülmentünk, megtanított bennünket elfogadni a náci azon nézetét, hogy többé nem vagyunk emberek, és sikerült elérniük, hogy mi magunk is elhiggyük ezt.

Itt nem térek ki *Baby* hátborzongató beszámolójára *Auschwitz-Birkenauról*, ahol közel egymillió foglyot, főként zsidókat, gázosítottak el (erről rövid leírást ad a 9B-HU), és így nagynéném *Auschwitz* utáni sorsára koncentrálok.

Mengele többször is elment különböző barakkokba, hogy szelektáljon. A nőknek meztelenül kellett előtte állniuk, cipőjüket és ruhájukat a fejük fölé tartva. A nyilvánvalóan rossz állapotban levőket és az állapotosokat a birkenai krematóriumhoz vitték elgázosításra. Más csoportokat különböző helyekre küldtek, általában Németországba, hogy eleget tegyenek a munkaerő iránti igényeknek.

1944 augusztusában *Baby* egy 500 fős csoportba került, amelyet Brémába küldtek, ahol miután lezuhanyozhattak és megfelelően ehettek, istállókban szállásolták el őket. Azt a feladatot kapták, hogy eltakarítsák és szétválogassák a szövetségesek bombázásai nyomán keletkezett számtalan épülettörmelékét. Ez rendkívül nehéz munka volt a legyengült, nehéz fizikai munkához nem szokott nők számára. Azok, akik túléltek, körülbelül nyolc hónapig, azaz 1945 elejéig végezték ezt a munkát. Kezdetben teherautókkal vitték őket dolgozni; amikor az üzemanyaghiány miatt már nem álltak rendelkezésre teherautók, hosszú utat kellett gyalog megtenniük oda-vissza.

Miután a *Bremen-Hindenburgkaserne* szatellit táborát a szövetségesek lebombázták, 1944. szeptember 26-án az SS ennek a tábornak a női foglyait *Bremen-Obernheidébe* szállította. Mivel a vasúti síneket megrongálták, a nőket teherautókon szállították. Amikor azonban az üzemanyaghiány ezt is lehetetlenné tette, a nőknek gyalog kellett eljutniuk a munkahelyeikre, amelyek gyakran több mint 20 kilométerre voltak. Ezt legalább tízen nem éltek túl.

1945. április 4-én kiürítették a *Bréma-Oberheide* szatellit táborát. A nőknek *Uesenbe* kellett menetelniük, ahol a *Bréma-Uphusen* szatellit tábor foglyaival találkoztak. Ezekkel a foglyokkal együtt gyalog mentek tovább egy *Verden* melletti területre az *Aller folyó* mentén, ahol az SS nyitott tehervagonokba zsúfolta őket. Napokig tartó össze-vissza utazás után a vonat 1945. április 8-án érkezett meg a *Bergen-Belsen* koncentrációs táborba.¹⁵⁶

Bergen-Belsent 1945. április 15-én szabadította fel a brit 11. páncélos hadosztály. Odabent a katonák 60.000 foglyot találtak, köztük *Babyt*, többségüket éhhalálhoz közel és súlyosan betegen. További 13.000 holttest temetetlenül hevert szerteszét. A tábor borzalmai, amelyeket filmekben és fényképeken dokumentáltak, a „Belsen” nevet a náci bűnök első számú bizonyítékává tették.

Sok nehézség után *Baby* valószínűleg 1945 nyarán vagy őszén talált haza Magyarországra.

⁶ kz-gedenkstaette-neuengamme.de/en/history/satellite-camps/satellite-camps/bremen-obernheide/

9B. Ravensbrück és Auschwitz-Birkenau: Két koncentrációs és megsemmisítő tábor

1. Bevezetés

Ez a fejezet áttekintést nyújt arról a két koncentrációs és megsemmisítő táborról, ahol anyámat és nagynénéimet bebörtönözték és szenvedtek a holokauszt idején; egyetlen „bűnük” miatt, hogy zsidó családba születtek.

Mindkét hely koncentrációs és megsemmisítő táborként is szolgált, bár Auschwitz-Birkenau messze ismertebb, mint a hely, ahol rengeteg embert – főként zsidókat – iparszerűen elgázostak, akik a legembertelenebb körülmények között vesztették életüket. *Ravensbrück* ugyan sokkal kevésbé ismert, mint *Auschwitz*, de ez is egy koncentrációs és egy hatékonyan működő megsemmisítő tábor volt.

A második rész *Ravensbrückre*, a harmadik rész *Auschwitz-Birkenaura* összpontosít.

2. Ravensbrück¹⁵⁷

Ez volt az egyetlen nagyobb németországi náci női tábor, amely Berlintől mintegy 80 km-re északra feküdt. A német újraegyesítésig a tábor Kelet-Németországban volt, amelynek kommunistái csak a saját elvtársaik ottani szenvedését harsogták, hallgatva a több tízezer másik áldozatról.

A tábort 1939 májusában nyitották meg, a helyet Heinrich Himmler, Hitler helyettese választotta ki, aki gyakran meglátogatta, és részletes döntéseket hozott a működéséről. A tábor rabszolgamunkával, kínzással, éheztetéssel, agyonlövéssel, halálos injekciókkal, „orvosi” kísérletekkel és elgázostással elkövetett gyilkosságok színhelye volt.

A tábort eredetileg 5000 nő befogadására tervezték. Legnagyobb kihasználtsága idején a tényleges szám ennek hatszorosa volt. Összesen mintegy 132.000 nő fordult meg itt egész Európa 23 országából; ebből a számból 92.000 elpusztult. A ravensbrücki foglyok között voltak politikai foglyok, Jehova tanúi (akiket azért büntettek, mert megtagadták a háborúban vagy a háborúval kapcsolatos tevékenységben való részvételt), „aszociálisok” (köztük cigányok, prostituáltak és leszbikusok), bűnözők és zsidó nők (akik a fogvatartottaknak csak mintegy 20%-át tették ki). Összesen csak 15.000-en maradtak életben; többségükkel az újraegyesítés után interjút készítettek, ami nemcsak lehetővé tette, hanem elősegítette az objektív kutatást.

Ravensbrückben férfiak és nők is szolgáltak, az SS-férfiak őrként és adminisztrátorként, a 150 nő pedig őrként és felügyelőként. A személyzetben dolgozó nők közül sokan szegény családból származtak, nem rendelkeztek piacképes szakképzettséggel, és a jó fizetés és jó munkakörülmények miatt vállalták a munkát. A tábor az SS női őrök

¹⁵⁷ A legjobb kutatáson alapuló, legrészletesebb könyv erről a táborról Sarah Helm, *If this is a Woman: Inside Ravensbrück, Hitler's Concentration Camp for Women* (London: Little, Brown, 2015).

kiképzőhelyeként is szolgált. Összesen mintegy 3500 nő kapott kiképzést, és szolgált ott, valamint más koncentrációs/megsemmisítő táborokban.

1944-re *Ravensbrück*nek 34 szatellit tábora volt, sokuk messze az anya-tábortól. Ebben az évben mintegy 27.000 fogoly került a főtáborba, míg további 70.000 foglyot osztottak szét a melléktáborok között. Mind a fő-, mind a szatellit táborokban hadiüzemeket hoztak létre, ahol a foglyok voltak a kényszermunkások, a legtöbbször náci egyenruhákat gyártottak. A foglyok körülményei brutálisak voltak, szűkös ételadagokat kaptak, 12 órás műszakokban dolgoztak, és az időjárástól függetlenül, újra és újra, szabadtéri névsorolvasásnak voltak kitéve. A zsidó foglyokat osztották be a legnehezebb munkára, és velük bántak a legkegyetlenebbül.

A nácik áltudományos orvosi kísérleteket végeztek, például szifiliszcsírákat fecskendeztek a foglyok gerincvelőjébe, vagy céltudatosan elfertőzött nyílt sebeket ejtettek rajtuk, hogy kiderítsék, hogyan lehet őket kezelni (**9B-1 bizonyíték**).



9B-1 Kép. Egy fogoly eltorzult lába

Forrás: encyclopedia.ushmm.org/content/en/gallery/medical-experiments

Működésének első évében a foglyokat tarkón lövéssel végezték ki. 1942-re a foglyokat vagy Auschwitz-Birkenauban, vagy eutanázia-gyilkossági központokba küldve ölték meg. Később a foglyokat helyben gyilkolták meg mérgejéssel, és a holttestüket egy közeli krematóriumba küldték. Mivel azonban a táborban a gyilkosságok száma egyre nőtt, a nácik krematóriumot építettek, 1945-ben pedig gázkamrákat is építettek, ahol 2300 foglyot gázoltak el.¹⁵⁸

A németek 1945 márciusában kezdték meg a tábor kiürítését. Éhező foglyok ezreit küldték halálmenetben más németországi táborokba. 1945 április elején 500 foglyot átadtak a Vörös Keresztnek, 2500-at pedig szabadon engedtek. *Ravensbrück*öt április 29-30-án szabadította fel a Vörös Hadsereg, és mindössze 3500 foglyot találtak; köztük volt édesanyám és két nagynéném is (**9A fejezet**).

3. Auschwitz-Birkenau

Auschwitz (a települést lengyelül *Oświęcim*nek hívják) egy több mint 40 koncentrációs és megsemmisítő táborból álló komplexum volt, amelyet a náci Németország a megszállt Lengyelországban (az ország 1939-ben Németországhoz csatolt nagy nyugati

¹⁵⁸ Shoa Resource Center, Yad Vashem, *Ravensbrueck*, p. 2.

részen, a **9B-1 térképen** látható, úgynevezett Lengyel Főkormányzóságban, *Krakkótól 64 km-re, nyugatra*) működtetett a második világháború és a holokauszt idején.

A hírhedt komplexum *Auschwitz I-ből*, a főtáborból (*Stammlager*); *Auschwitz II-Birkenauból*, egy gázkamrákkal felszerelt koncentrációs és megsemmisítő táborból; *Auschwitz III-Monowitzból*, az *IG Farben* vegyipari konglomerátum munkatáborából; és tucatnyi altáborból állt. Az *auschwitz* komplexum lett a nácik zsidókérdés végső megoldásának legnagyobb és legszimbolikusabb helyszíne.

9B-1 térkép. Megszállt lengyel területek 1941-ben

Forrás: lekcia.auschwitz.org/en_15_ucieczki/

Amikor Hitler 1939. szeptember 1-én megtámadta Lengyelországot, miután egy héttel korábban megállapodott Sztálinnal Lengyelország felosztásáról (a hírhedt Molotov-Ribbentrop-paktum), ezzel kezdődött a második világháború. Hitler megszállta Lengyelország nyugati részét, és azt Lengyel Főkormányzóságnak nevezte el, míg a Szovjetunió a keleti részeket kebelezte be (északon Litvániát; középen Fehéroroszországot; szintén középen és délen Ukrajnát; **9B-1 térkép**).



A **9B-2 térkép** drámaian szemléletessé teszi Lengyelország felosztását a két nagyhatalom között. Ez az egyik történelmi tényként szolgál, amely megmagyarázza, hogy Lengyelország miért állt olyan határozottan és aktívan Ukrajna oldalára a 2022-es orosz-ukrán háború során.



9B-2 térkép. Lengyelország sorsa közvetlenül a második világháború kezdete után

Forrás: warsawinstitute.org/poland-first-fight/

A **9B-3 térkép** Auschwitz elhelyezkedését mutatja; a **9B-4 térkép** részletezi három fő egységét.

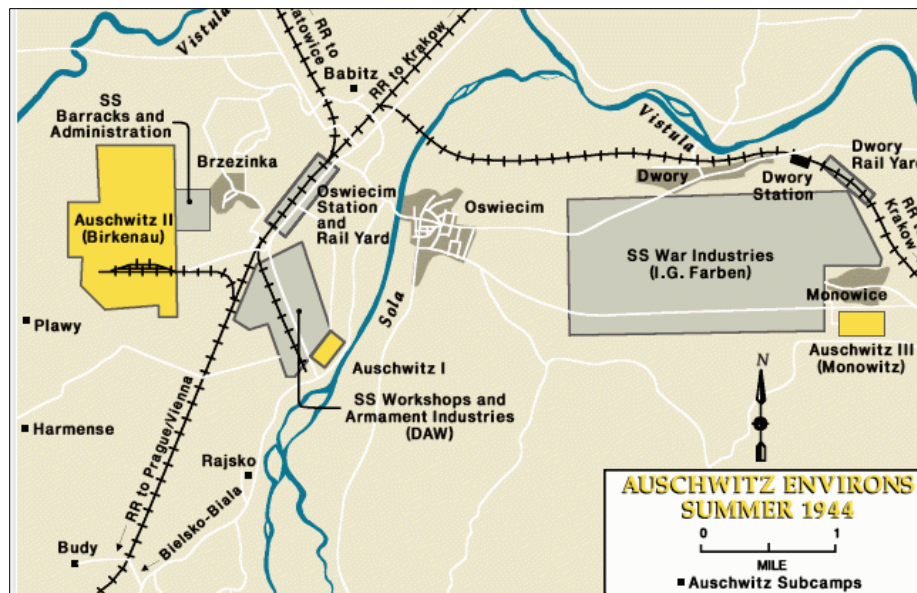
Auschwitz I (a **9B-4 térkép** közepéhez közeli kis sárga téglalap) az a hely, ahol a vonatok kirakodták az Európa minden német megszállás alatt álló vagy ellenőrzött országából hozott foglyokat. Baby nagynéném odaérkezésének a **9A. fejezetben** percről-percre leírt eseményeire hivatkozva itt nem ismételtem meg azokat az embertelen élményeket, amelyeken minden fogoly közvetlenül a vonat rámpájára lépéstől kezdve átesett.

Auschwitz II - Birkenau volt a gyilkolóközpont, ahol négy egyidejűleg működő gázkamrában és krematóriumban több mint egymillió embert, főként zsidókat, iparszerűen, elgázosítással likvidáltak; ez lett a sorsa az újonnan érkezők nagy többségének, akiket Joseph Mengele egy laza kézmozdulattal „balra” küldött.



9B-3 térkép. Auschwitz fekvése Európa közepén

Forrás: Washington DC Smithsonian geoawesomeness.com/75-years-auschwitz-liberation-maps/



9B-4 térkép. Az auschwitzi fő épületegyüttesek, 1944 nyara

Forrás: encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/auschwitz-environs-summer-1944

Auschwitz III - Monowitz (a **9B-4 térképen** jobbra) kényszermunkásokat biztosított a közeli gyáraknak, köztük az *I.G. Farben*, német vegyipari konszernnek, amely itt építette fel harmadik legnagyobb üzemét, ahol szintetikus gumit és folyékony üzemanyagokat gyártott. A konszern akkori igazgatója szerint: „új barátságunk az SS-szel nagyon gyümölcsöző”. A **9B-2 bizonyíték** *Auschwitz* SS-vezetőit mutatja, középen *Josef Mengele*.

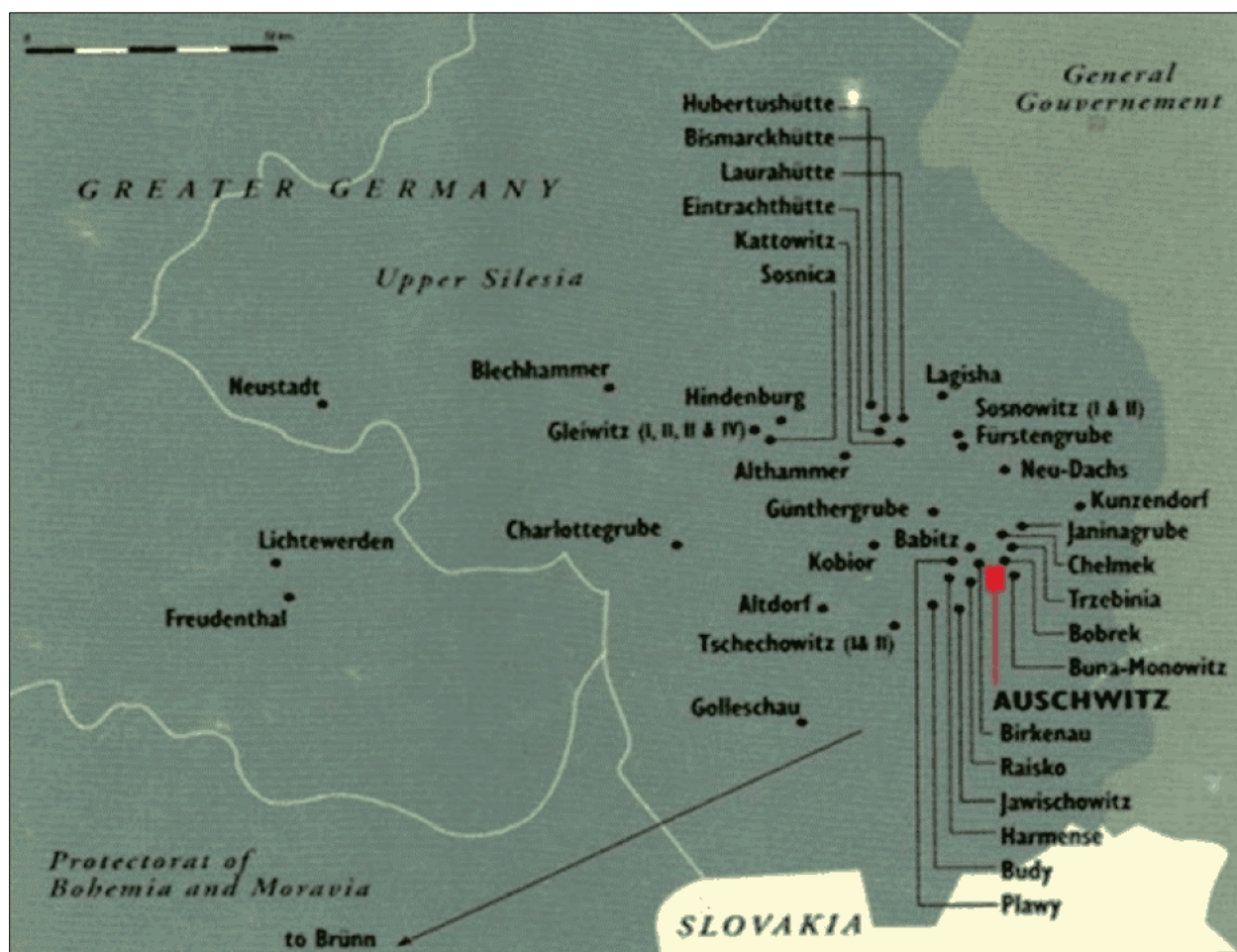


9B-2 Kép. Auschwitz első és utolsó parancsnoka; középen Mengele
Forrás: commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=65081325 (Multimédia licenc)

* * *

A **9B-4 térképen** ábrázolt auschwitzi fő komplexumokon kívül a tábornak 40 altábora is volt, amint az a **9B-5 térképen** látható.

Becslések szerint 1940 és 1945 között legalább 1,3 millió embert küldtek *Auschwitzba*. A deportáltak közül 1,1 millió zsidó volt; közülük 960.000-en pusztultak el. Összesen 1,1 millió embert gyilkoltak meg *Auschwitzban*. A következő legnagyobb csoportot a nem zsidó lengyelek alkották (140-150 ezer között); a többiek romák, szovjet hadifoglyok és körülbelül 25 ezer más.



9B-5 térkép. Auschwitz altáborrendszere

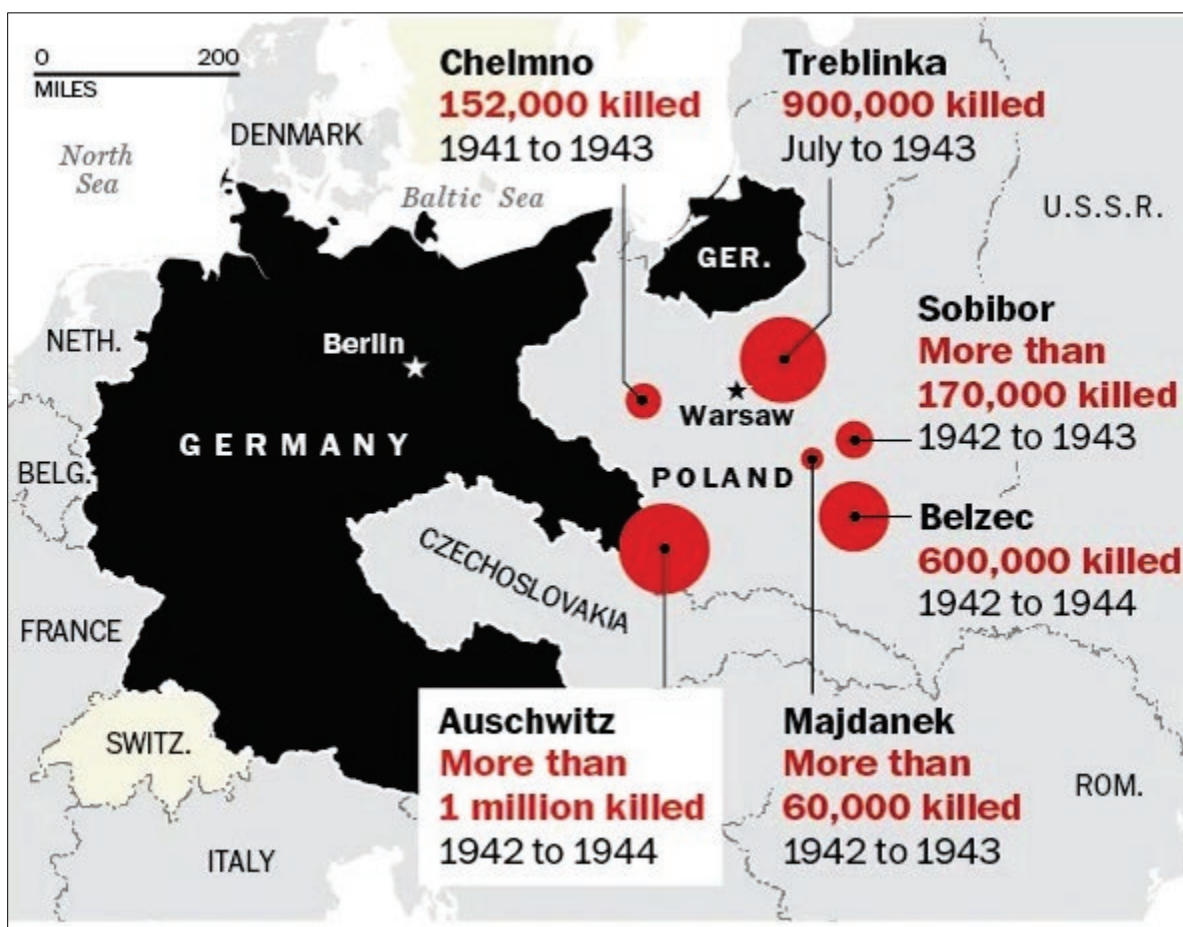
Forrás: jewishvirtuallibrary.org/auschwitz-subcamp-system-e

Nemzetiség szerint a magyarországi zsidók (a háborús határok szerint) voltak a legtöbb: 430 ezren.¹⁵⁹ A következő legnagyobb fogolycsoportot a lengyelek alkották, 300 ezren.¹⁶⁰

Ne felejtjük el, hogy a zsidók és mások iparszerű gyilkolása Európában máshol is tömegesen zajlott. A **9B-6 térkép** a leghírhedtebb egyéb gyilkossági helyszíneket ábrázolja

¹⁵⁹ A magyarországi (többnyire) zsidó állampolgárok sorsáról szóló legátfogóbb könyv Szita Szabolcs *Magyar Sorsok Auschwitz-Birkenauban* (Budapest: Noran Libro, 2018).

¹⁶⁰ 70.auschwitz.org/index.php?option=com_content&view=article&id=89&Itemid=173&lang=en



9B-6 térkép. A náci ipari méretű gyilkosságok legfontosabb helyszínei

Forrás: washingtonpost.com/world/murder-on-an-industrial-scale/2015/01/22/b957f9a6-a28e-11e4-9f89-561284a573f8_graphic.html

Ahogy az orosz és amerikai erők közeledtek *Auschwitz* felé, a nácik a táborok felszámolásával próbálták elrejteni bűneiket. A még élő foglyokat más, közeli és távoli táborokba hurcolták, több tíz, sőt néha több száz kilométert gyalogolva. Útközben a náci őrök meggyilkolták a szökni próbáló foglyokat, és lelőtték a lemaradókat – köztük nőket és gyerekeket –, akik túlságosan kimerültek az éhezéstől és a brutális körülményektől ahhoz, hogy tovább tudjanak menni. 60 ezren kényszerültek menetelni, 7 ezren maradtak hátra.

A *Sonderkommando* – egy többnyire zsidó foglyokból álló csoport, akiknek a gázkamrák működtetése volt a feladata – azt a parancsot kapta, hogy az utolsó tégláig bontsák le az objektumokat. Aztán 1945 januárjában, amikor az oroszok közeledtek, a feljegyzéseket elégették, és az összes megmaradt épületet felrobbantották. Csak a romok maradtak.¹⁶¹

¹⁶¹ A *Sonderkommando* a haláltáborban raboskodó – sokan közülük zsidó – foglyokból álló munkacsoport volt, akiket halálos fenyegetéssel arra kényszerítették, hogy segítsenek a gázkamrák áldozataitól

A Vörös Hadsereg 1945. január 27-én szabadította fel Auschwitzot, anélkül, hogy tudott volna a hatalmas tábor komplexum létezéséről. Több mint 7000 – többnyire beteg és haldokló – foglyot szabadítottak ki. Találtak továbbá 370.000 férfiruhát, 837.000 női ruhát és 7,7 tonna emberi haját.¹⁶²

A mai napig vitatott kérdés, hogy miért nem bombázták a szövetségesek Auschwitzot, vagy legalább az oda vezető vasútvonalakat. Különösen annak fényében, hogy 1944 áprilisában két szlovákiai zsidó – *Rudolph Vrba* és *Alfred Wetzler* – sikeresen megszökött *Auschwitz-Birkenauból*. A nácik által megszállt Lengyelországon át vezető, gyötrelmes kéthetes út után sikerült hazatérniük, ahol kapcsolatba léptek a szlovák ellenállókkal, és átfogó jelentést adtak nekik a megsemmisítő táborról, dokumentálva a gyilkolás folyamatát és részletes térképekkel illusztrálva a tábor elrendezését. Ezt az információt továbbították a nyugati hírszerzésnek, és sürgősen kérték *Auschwitz* bombázását, A jelentést továbbították az amerikai kormány Háborús Menekültügyi Hivatalának, ahová 1944 júliusában érkezett meg. Augusztusban az amerikai hadügyminiszter-helyettes, *John J. McCloy* elutasította a tábor bombázását, mondván

egy ilyen műveletet csak jelentős légi támogatás elvonásával lehetne végrehajtani, amely elengedhetetlenül fontos a jelenleg máshol döntő hadműveletekben részt vevő erőink sikeréhez, és mindenképpen olyan kétséges lenne a hatékonysága, hogy nem indokolná erőforrásaink felhasználását.¹⁶³

* * *

Bíróság elé állították és megbüntették a náci bűnök elkövetőit? Igen, néhányat igen. 1945 és 1949 között Nagy-Britannia, Franciaország, a Szovjetunió és az Egyesült Államok a náci diplomáciai, gazdasági, politikai és katonai vezetőket a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék elé állította. A nürnbergi perek a háború utáni perek közül a legismertebbek.

Német elkövetők és nem német kollaboránsaik tízezreit állították bíróság elé Németországban és a második világháború alatt Németország által megszállt, vagy a polgári lakosság üldözése során a németekkel együttműködő országokban. A náci bűnök elkövetőinek bíróság elé állítására irányuló erőfeszítések a 21. században is folytatódtak.

A perek, különösen a leghíresebb nürnbergi per, maradandó jogi precedenst teremtettek, és hozzájárultak annak a ma már széles körben elfogadott elvnek a

megszabadulni. A haláltáborok *Sonderkommandó*i mindig rabok voltak, nem volt köztük az SS-*Sonderkommandó*hoz, az 1938 és 1945 között az SS tagjaiból alakult ad hoc egységekhez.

¹⁶² history.com/news/auschwitz-liberation-soviets-holocaust

¹⁶³ britannica.com/topic/Why-wasnt-Auschwitz-bombed-717594

megalapozásához, hogy az olyan bűncselekmény, mint a népiirtás, nem maradhat megtorlás nélkül.¹⁶⁴

10A. Beköltözés egy sárga csillagos házba, majd a gettóba

1. Bevezetés

1943-tól kezdődően, amikor Kállay Miklós (1887-1967) két kritikus évig (1942. március 9-től 1944. március 19-ig) Magyarország miniszterelnöke volt, akit Horthy kormányzó (1868-1957) azzal bízott meg, hogy változtasson az előző miniszterelnök (Bárdossy László) a hitleri Németországgal szembeni túlzottan behódoló politikáján, a magyarországi zsidóság helyzete nagy változásokon ment keresztül.

A Kállay-kormány Horthy kormányzó beleegyezésével titkos fegyverszüneti tárgyalásokat folytatott a Harmadik Birodalom ellen harcoló brit és amerikai szövetségesekkel, akiknek egyiküke sem volt ebben igazán érdekelt. Hitler tudomást szerzett a részletekről, és úgy döntött, hogy leállítja – részben geopolitikai okokból (például azért, hogy Németország továbbra is közvetlenül hozzáférhessen a romániai olajhoz), részben pedig azért, hogy „megoldja” a magyarországi zsidókérdést (amellyel kapcsolatban a Kállay-kormány húzta az időt, hogy időt nyerjen Hitler várható vereségéig).

Magyarország katonai megszállására 1944. március 19-én került sor, minden érdemi ellenállás nélkül. Horthy kormányzó maradt (jószerével csak bábként) Magyarország vezetője, bár valódi hatalma csak 1944. október közepén derült ki, amikor Hitler elfogatta – ezúttal azért, mert fegyverszüneti tárgyalásokat kezdett a szovjetekkel –, és Horthyt családjával együtt Németországba deportálta.

A német megszálló erőkkel kis SS és más rendőri egységek érkeztek Magyarországra Otto Winkelmann parancsnoksága alatt; ezek létszáma az összes adminisztratív és szolgálati személyzettel együtt mindössze mintegy 2000 fő volt. Egy külön, 65 főből álló „zsidótlanító” egység is érkezett Adolf Eichmann vezetésével.¹⁶⁵

A különböző német megszálló hatóságok között szigorú munkamegosztás volt. Zsidóellenes tevékenységekben csak az arra felhatalmazottak vehettek részt; elsősorban Eichmann csoportja és a Waffen SS egy speciális egysége Winkelmann vezetésével. Ők követték el a legtöbb atrocitást, sok magyar lelkes támogatásával.

Számukat és arányukat nem lehet pontosan meghatározni, mert ezek attól függnének, hogy sokan – (1) a máshol kényszermunkatáborokban szolgáló budapesti lakosok, (2) a keresztény hitre áttért, de a magyarországi nürnbergi típusú törvények szerint zsidónak minősített személyek, (3) a háborús időkben a város közigazgatásához csatolt külvárosokban élők – a számlálóba és/vagy a nevezőbe beleszámítanak-e.

* * *

¹⁶⁴ encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/war-crimes-trials

¹⁶⁵ Ungváry Krisztián, Előszó, Nádor Éva (szerk.), *Csillagos Házak: Emberek, Házak, Sorsok* (Budapest: Nádor és Társa, 2015), 16. old.

Ez a fejezet a náci német megszállás évében (1944 márciusa - 1945 februárja) Budapest néhány kulcsfontosságú tényét mutatja be. Tartalma átfedésben van kilenc megelőző (4A, 4B, 5B, 6B, 7A, 7B, 8B, 9A és 9B) valamint öt következő (10B, 11A, 11B, 12A és 12B) fejezet több témájával. Ez a dolgozat a következőkre összpontosít:

- a magyarországi zsidóság helyzete a német megszállás alatt;
- a zsidók, akiknek „sárga csillagos” házakba kellett költözniük, és az otthonukon kívül sárga csillagot kellett viselniük;
- a magyarországi Zsidó Tanács létrehozása és működése;
- a budapesti központi gettó létrehozása és mindennapi élete;
- a vita arról, hogy kik voltak felelősek a központi gettó túlélő lakóinak állítólagos „megmentéséért”;
- új kutatás segít eldönteni a fenti vitát;
- következtetésem a fenti vitával kapcsolatban;
- rövid utószó.

Több, szorosan kapcsolódó témát a későbbiekben több fejezetben is tárgyalunk:

- a magyarországi zsidók nagy többségének deportálása vidékről, többnyire Auschwitzba, 1944 májusától kezdődően, ahol túlnyomó többségüket azonnal elgázosították (10B fejezet);
- Horthy kormányzó szerepe és (nem)cselekvése, aki engedélyezte a magyarországi zsidók nagyarányú deportálását, majd július elején közbelépett, hogy megpróbálja megakadályozni azt (11A fejezet);
- Horthy kormányzó leváltása a nyilas rezsim által október közepén, és ez utóbbi bánásmódja az akkor még élő zsidókkal (11A fejezet);
- az úgynevezett „nemzetközi gettó” létrehozása és mindennapi élete, amelynek története szorosan kapcsolódik a zsidók mentésére tett erőfeszítésekhez, amelyeket több semleges ország diplomatája, például a svéd Raoul Wallenberg, a svájci Carl Lutz és mások tettek (összefoglalva a 11B fejezetben);
- törekvés annak kiderítésére, hogy kinek köszönhetem elsősorban a túlélésemet a holokauszt idején (12A fejezet), figyelemmel a korabeli vitára, hogy vajon az én és néhány budapesti gettós kortársam életben maradásának fő érdeme Horthy kormányzónak, Koszorús ezredesnek vagy a rajtuk kívülálló körülményeknek tulajdonítható-e? (12B fejezet).

2. A magyar zsidóság történelmének áttekintése a német megszállás alatt

A megszállással a németek elrendelték Budapesten a Zsidó Tanács felállítását, és szigorúan korlátozták a zsidó életet. A zsidók által lakott lakásokat elkobozták. Zsidók százait gyűjtötték össze és internálták Kistarcsára, Budapesttől 20 kilométerre északkeletre.¹⁶⁶

1944 áprilisa és júliusa között a németek és a magyarok becslések szerint félmillió zsidót deportáltak a magyar vidékről. Július végére gyakorlatilag csak a budapesti zsidók, a Magyarországon szerteszét állomásozó kényszermunkás brigádok tagjai és a bujkáló zsidók maradtak az országban. 1944 júniusában a magyar hatóságok a budapesti zsidókat a városban szétszórtan található 2000 kijelölt, úgynevezett sárga csillagos házba rendelték. Az épületeket Dávid-csillaggal jelölték meg. Budapest külvárosaiból mintegy 25.000 zsidót összegyűjtöttek és az auschwitz-birkenai gyilkolóközpontba szállítottak, hogy csatlakozzanak vidéki honfitársaikhoz. 1944 júliusának elején a magyar hatóságok felfüggesztették a deportálásokat, így a megmaradt budapesti zsidókat – legalábbis átmenetileg – megkímélték.

1944 októberében Németország puccsot szervezett, és a fasiszta nyilaskeresztes párt vezetésével új magyar kormányt állított fel. Ez Budapesten rémuralmat vezetett be, zsidók százait lőtték agyon, másokat brutális kényszermunkára soroztak be.

1944. november 8-án a magyarok több mint 70.000 zsidót – férfiakat, nőket és gyerekeket – az óbudai Újlaki téglagyárban gyűjtöttek össze, és onnan gyalogmenetre kényszerítették őket az ausztriai táborokba. Ezreket lőtték agyon, és további ezrek haltak meg az éhezés és a metsző hideg következtében. A túlélő foglyok 1944 decemberének végén érték el Ausztriát. Ott a németek különböző koncentrációs táborokba vitték őket, legtöbbször a dél-németországi Dachaubá, az észak-ausztriai Mauthausenbe és Bécsbe, ahol a város körüli erődítmények építésénél alkalmazták őket.

Eközben sok zsidó keresett bújóhelyet vagy védelmet. Segítségükre volt Raoul Wallenberg svéd diplomata és más külföldi diplomaták, akik papírokat és védett házakat szerveztek számukra, akcióikkal több tízezer zsidót mentve meg.

1944 novemberében a nyilasok a Budapesten maradt zsidókat egy zárt gettóba, az úgynevezett központi gettóba rendelték. 1944 decembere és 1945 januárjának vége között a nyilasok a két gettóból (a központi és a nemzetközi gettóból) hozzávetőleg 20.000 zsidót elvittek, a Duna-parton agyonlőtték őket, és holttestüket a folyóba dobták.

3. Egy sárga csillagos ház, majd a gettó

1944. április 5-től mindenütt Magyarországon a 6 évesnél idősebb zsidóknak 10 x 10 cm-es sárga csillagot kellett viselniük a ruhájuk bal mellén, amikor elhagyták a lakásukat. Ez alól kezdetben mintegy 25.000 személy kapott „kormányzói mentességet”, amelyről kiderült, hogy csak ideiglenes volt.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Kistarcsa átmeneti tábor volt, ahol a zsidókat ideiglenesen tartották fogva, mielőtt deportálták őket, többnyire lengyelországi és máshol található megsemmisítő létesítményekbe.

¹⁶⁷ Kifejezetten vagy hallgatólagosan mentesültek azok, (1) akik kényszermunkásként szolgáltak a fegyveres erőknél Magyarországon vagy külföldön; (2) akiket „kölcsonbe” adtak Németországnak; (3) akiknek hivatalos engedélyük volt arra, hogy a „nemzetközi gettóban” éljenek; (4) a semleges országok nagykövetségeinek néhány száz, kormányengedéllyel rendelkező zsidó alkalmazottja, akik segítettek a

Június 16-án Budapest polgármestere rendeletet adott ki, hogy a sárga csillag viselésére kötelezetteknek a sárga csillagosnak kijelölt házakba kell költözniük. Azok a zsidók, akik nem sárga csillagos házban laktak, kötelesek voltak beköltözni az így kijelölt épületbe, üresen hagyva a lakásukat. A sárga csillagos épületek kijelölésének számos módosítása után (az eredeti listához hozzáadva és abból törölve, részben azért, mert az ott élő keresztények nem voltak hajlandók kiköltözni), becslések szerint 2000 épületet jelöltek ki így. Minden kijelölt épületre egy 51 x 36 cm méretű fekete alapon lévő, 30 cm átmérőjű Dávid-csillagot kellett elhelyezni. Különböző kijárási tilalmakat hirdettek ki, amikor a zsidók nem tartózkodhattak az utcán.

Az eredeti parancs szerint minden zsidónak tíz napon belül sárga csillagos házba kellett költöznie. Bár a határidőt június végéig meghosszabbították, még a nyár végén is voltak olyan épületek, amelyeket nem nyilvánítottak sárga csillagosnak, és amelyekben zsidó lakosok éltek. Az ő lakásaik ajtaját egyenként kellett sárga csillaggal megjelölni.

*** * ***

Emlékszem, hogy anya, a két nővére, az ő anyjuk (a nagymamám), az unokatestvérem, Bányász Lilly (Márti nálam hat évvel idősebb lánya) és én együtt költöztünk be egy elegáns, sárga csillagos bérház egy nagy szobájába. A családom teherautót bérelt, hogy a bútorok egy részét átvigyük a mi szobánkba a sárga csillagos épületbe. A szoba olyan nagy volt, hogy a bútorainkat el lehetett rendezni úgy, hogy négy kis különálló szobát alakítsunk ki benne, minden családnak egyet-egyet. Anyámmal a szoba bejáratától jobbra egy szobán osztoztunk, Márti és Lilly velünk szemben, a szoba bejáratától balra lakott, míg nagymama és Ibi néni a hátsó két kisebb „szobát” foglalták el.

Két dologra emlékszem abból a sárga csillagos épületben való tartózkodásunkból. Az egyik, hogy időnként légiriadó volt, amit városszerte a szirénák éles hangja jelzett, ilyenkor minden lakónak az épület óvóhelyére, általában az alagsorba kellett vonulnia.¹⁶⁸ Amíg anya még velünk volt, támogatott, néha majdhogynem cipelt le az óvóhelyre, ha éjszaka fel kellett ébreszteni. A másik tevékenység, amire emlékszem, az volt, hogy minden ablakunkat fekete papírral kellett letakarni, hogy az utcáról, és így feltehetően a levegőből se látszódjon fény. A lakás teljes elsötétítésének elmulasztása, különösen, ha a lakók zsidók voltak, „bűncselekménynek”, az ellenségnek adott jelzésnek számított.

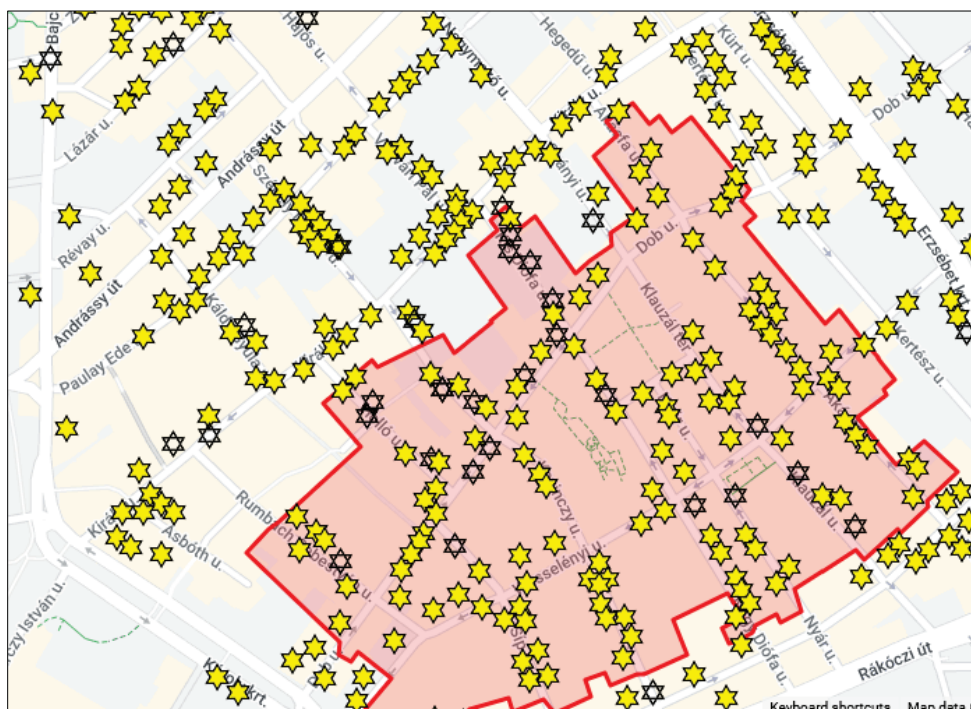
Sokáig azt hittem, hogy a sárga csillagos épület, amelybe beköltöztünk, az Andrássy úton volt, a hírhedt Andrássy út 60. számú épület mellett vagy közelében, amely a nyilas – majd

diplomataknak a több tízezer, külföldi védelmi okmányok megszerzésére irányuló kérelem feldolgozásában, valamint a nemzetközi gettóba zsúfolt ezrek elhelyezésében, élelmezésében és egészségügyi ellátásában (az alkalmazottak mentesültek a sárga csillag viselése alól is, és nem vonatkozott rájuk a kijárási tilalom sem); (5) néhány tucat olyan személy, aki Magyarországnak tett „jelentős hozzájárulása” miatt Horthy kormányzótól és másoktól a környezetéből megkapta az áhított különleges védelmi okmányt. Különleges védelmi okmányt néhány olyan zsidónak adtak ki, akiket Horthy ismert és kedvelt.

¹⁶⁸ 1944. július 2-án és több más alkalommal brit és amerikai repülőgépek bombákat és röplapokat dobtak a németek által megszállt Budapestre. Ez része volt annak a stratégiának, hogy a levegőből aknákat helyezzenek el a Dunába, hogy megrongálják az olajfinomítókat és a tárolótartályokat, valamint az ezeket kiszolgáló szállítmányokat. history.com/this-day-in-history/american-bombers-deluge-budapest

a kommunista – diktatúra idején a titkosrendőrségük főhadiszállásaként szolgált, ahol sok foglyukat tartották, kínozták és gyilkolták meg.¹⁶⁹

A CEU testvérintézménye, a Nyílt Társadalom Archívum 2014-ben nagyszabású projektet indított a 2014-ben még álló 1600 sárga csillagos ház közül néhánynak a beazonosítására, feltérképezésére és történetének megismerésére. A kiválasztott sárga csillagos házak egykori lakóitól és leszármazottaiktól gyűjtöttek visszaemlékezéseket. Mint egykori sárga csillagos házban lakó, közelről követtem a projektet (akkoriban Budapesten éltem, a CEU-n tanítottam). A kiadott térképek alapján rájöttem, hogy az Andrássy úton nem voltak sárga csillagos épületek, a közeli mellékutcákban azonban több is volt (10A-1 térkép). Ezért most már feltételezem, hogy az Andrássy út közelében lévő három ilyen épület egyikében laktunk.



10A-1 térkép. Sárga csillagos épületek Budapest belvárosában. A rózsaszín terület a budapesti központi gettót ábrázolja, 1944 decemberében

Forrás: yellowstarhouses.org

Hadd jegyezzem meg, hogy egy évvel azután, hogy a levéltár sárga csillagos házak projektje elkezdődött, a CEU leányvállalatát 2015-ben átnevezték Vera és Donald Blinken Levéltárra, a házaspár két jelentős adományának elismeréseként. Vera és Donald Blinken

¹⁶⁹ Ma az Andrássy út 60. szám alatt A Terror Háza múzeum található. Ezt több kritika érte, hogy Magyarországot túlságosan az idegen megszállók áldozataként ábrázolja, és nem ismeri el kellőképpen maguknak a magyaroknak a hozzájárulását mindkét terrorrendszerhez, továbbá, hogy sokkal nagyobb teret kap benne a kommunista rendszer terrorja, mint a fasisztáé. A Terror Háza fő tervezője és rendezője az Orbán-rezsim egyik kegyeltje, Schmidt Mária volt. Mind Orbán, mind Schmidt arról ismert, hogy meghamisítják Magyarország náci és kommunista történelmét, például a magyar holokausztért egyedül a náci Németországot okolják.

erősen kötődött Magyarországhoz. Blinken asszony gyermekként hagyta el Magyarországot és menekülését, majd visszatérését 2009-ben megjelent, Vera és a nagykövet: Menekülés és visszatérés című könyvében örökítette meg. Férje 1994 és 1998 között az Egyesült Államok magyarországi nagyköveteként szolgált.¹⁷⁰ E fejezet megírásának idején (2022 tavaszán) fiuk, szintén Donald, az USA külügyminisztere volt.

Visszatérve az emlékek sávjába, nem sokkal azután, hogy családjunk beköltözött a sárga csillagos házban lévő lakásba, anyámnak és két nagynénémnek háborús munkaszolgálatra kellett jelentkeznie. Az ő történetüket a 9A fejezetben foglaltuk össze.

4. A budapesti Központi Zsidó Tanács

Mindenütt, ahol a nácik hatalmon voltak, zsidó tanácsok (Judenräte) alakultak. A zsidó tanácsok felépítése és feladatai eltérőek voltak, attól függően, hogy egy-egy gettót, várost vagy egy egész országot szolgáltak-e, valamint az adott politikai környezettől és a nácik mindenkorai célkitűzéseitől függően. Bár zsidó tanácsok már szinte Hitler németországi hatalomátvételétől kezdve léteztek, az első országos szintű tanács – a magyarországi tanács prototípusa – a Németországi Zsidók Birodalmi Szövetsége volt, amelyet 1939-ben hoztak létre.

A budapesti Központi Zsidó Tanács, amelyet a németek nem sokkal az 1944 márciusi katonai megszállás után hoztak létre, egész Magyarországot volt hivatva szolgálni. A megszállók egy héttagú tanács megalakítását rendelték el a neológ, az ortodox és a cionista közösségek vezetőiből.¹⁷¹ Vagyis a nácik csak azokat a zsidó csoportokat jelölték ki, amelyekből a tanács tagjait ki kellett választani, de szabad kezét adták a tanács kinevezett elnökének, Stern Samunak, a legnagyobb és legbefolyásosabb budapesti neológ közösség vezetőjének, hogy ténylegesen kiválassza a tagokat.

A Magyar Tanács célja tipikus volt: közvetítő szerepet töltött be az ország nagy zsidó közösségei és a megszálló erők között, segítve ez utóbbiak zsidóellenes törvényeinek, rendeleteinek és utasításainak végrehajtását és érvényesítését. A náci gondolkodás szerint a megszállók végső soron gonosz céljainak kihirdetését és érvényesítését maguk a zsidó közösségek tekintélyes vezetői hatékonyabban tudták elvégezni, mint akár a megszálló erők, akár közvetlenül a helyi önkormányzatok.

A Tanács tagjai bizonyos kiváltságokat kaptak, például nem kellett a ruhájukon viselniük a Dávid-csillagot, és mentesültek a többi zsidóra vonatkozó kijárási tilalom alól. A kedvezményezettek nem tudták, hogy kiváltságaik csak ideiglenesek; a szándék az volt, hogy megölik őket, amint „küldetésüket” teljesítették. Csak a szerencsés körülményeknek

¹⁷⁰ Nagyköveti kinevezése után meghívtak Washingtonba a bloomingtoni Indiana Egyetemről, hogy mindkettőjüket tájékoztassam a magyarországi és a közép-kelet-európai gazdasági helyzetről. Mindkettőjükkel többször találkoztam is, amíg Budapesten éltek.

¹⁷¹ A cionisták vezetője, Komoly Ottó nem volt hajlandó csatlakozni a Tanácshoz, ezért helyére Stern Samu, a Tanács elnöke a barátját, Kahán Niszont nevezte ki. Gábor Kádár-Zoltán Vági, *Compulsion of Bad Choices – Questions, Dilemmas, Decisions: The Activity of the Hungarian Central Jewish Council in 1944*, (Rossz döntések kényszere – kérdések, dilemmák, döntések: A magyarországi Központi Zsidó Tanács tevékenysége 1944-ben)

jewishstudies.ceu.edu/sites/jewishstudies.ceu.edu/files/attachment/basicpage/73/kadarvagi.pdf

köszönhető, hogy a Tanács néhány tagja túlélte, és így nyilvánosságra hozhatta a történeteket.

A Tanácsnak együtt kellett működnie más zsidó szervezetekkel, még a cionistákkal is, akiknek céljaival a Tanács neológ tagjai nem értettek egyet.

A Zsidó Tanács összetétele 1944 folyamán többször is változott. Minden változat más-más politikai körülmények között működött, ahogy a tagok személyisége, kulturális és szociális háttere is változott. Ezért pontosan meg kell határozni, hogy mely szervezetre vagy mely tagok tevékenységére utalunk, amikor a „Zsidó Tanácsról” beszélünk: az első, a második, a harmadik vagy a negyedik? Az igazi választóvonal a harmadik (1941. május-1944. október) és a negyedik (1944. október-1945. január) tanács között húzódott, részben azért, mert a negyedik testületet csak papíron vezette Stern Samu (a tényleges vezetők Stöckler Lajos és Domonkos Miksa voltak); mert a nyilaskeresztes rezsim hatalomra került, ami más kihívásokkal járt; mert Budapest ostroma zajlott; és mert a felszabadulás közelsége teljesen új helyzeteket teremtett.

Az első három tanács közös jellemzője volt, hogy mindegyiket azok az asszimilált, kulturált és gazdag budapesti zsidó felső középosztálybeli személyek vezették, akik a német megszállás előtt, Stern Samu vezetésével a magyar neológ közösségek élén álltak. Ők a Horthy-rendszer mérsékelt, jobboldali, liberális-konzervatív politikai elitjéhez tartoztak, és a kormányzó elkötelezett hívei voltak. A két jelző, amely politikájukat meghatározta, a legalitás és lojalitás (törvényesség és a Magyarország törvényeihez való hűség) volt. Ez a Horthy kormányzóba vetett szilárd bizalmukból és abból az érvelésükből fakadt, hogy

... ő továbbra is megtalálja majd annak a módját, hogy megvédje a magyarországi zsidókat a lengyelországi haláltáborokba való deportálástól. Jól tudjuk, hogy ez a körülöttünk lévő többi német megszállás alatt álló országban, hogy zajlott. Ennél fogva nem szabad semmi olyat tennünk, ami ellentétes Magyarország törvényeivel, ami arra késztené Horthyt, hogy megszüntesse – vagy gyengítse – a védelmünket.

A tanácstagok meg voltak győződve arról is, hogy ha halálos veszély fenyegetné a magyarországi zsidókat, akkor csak ők tudnának sikeresen a magyarországi elit felsőbb rétegeiben lévő széles kapcsolati hálójukra apellálni. Attól féltek, hogy ha nem ők vezetik a Tanácsot, akkor sokkal kevésbé hozzáértő és kevésbé jó kapcsolatokkal rendelkező személyek veszik át az irányítást. Azonban közvetlenül a március 19-i megszállást követően a jól szervezett náci letartóztatások, amelyek a Tanács tagjainak több száz elitkapcsolatát érintették, – reményeik szerint átmenetileg – szétszakították a hálózatukat.

1944 nyarán a Tanács két ortodox tagja, Kahán-Frankl Samu és Freudiger Fülöp úgy döntött, hogy megszökik, egyikük bujkált, a másik Romániába szökött. A neológ tanácstagoknak is bőven lett volna ilyen lehetőségük, de ők ezt nem tartották volna helyesnek, így maradtak a helyükön.

A legújabb kutatásokból kiderül, hogy még a Stern-vezette Tanács is eltért időnként a törvényesség betartásától. A Tanács napi kapcsolatban állt a különböző cionista csoportokkal (a Kasztner csoporttal, a Halutzimmal, és a Moshe Kraus vezette Palesztin Irodával). Félretéve erős anticionista érzelmeit, a Tanács segített finanszírozni Kasztner és

Joel Brand „mentővonat” műveleteit,¹⁷² és még „biztonságos” búvóhelyet is biztosított a cionistáknak a jól védett Síp utcai épületében.

A Tanács legfőbb kritikája az, hogy neológ tagjaik mélyen bíztak Horthy védelmében, egészen addig, amíg magát Horthyt 1944 október közepén deportálták. Ekkorra már kristálytiszán kiderült – amire a Tanácsnak már jóval korábban fel kellett volna készülnie és alternatívát kidolgoznia –, hogy milyen sors vár a magyarországi zsidóságra is. A Tanács kritikái szerint már ekkor, ha nem korábban, figyelmeztetnie kellett volna az ország zsidóságát szinte biztos sorsára, hogy mindenki maga dönthesse el, megpróbál-e menekülni vagy elbújni. A háború utáni védekezésükben a Tanács túlélő tagjai azzal érveltek, hogy (1) figyelmeztetésüket honfitársaik túlnyomó többsége nem hitte volna el, (2) Magyarországon nem volt sem lehetőség az ellenállásra, sem hely, ahol a zsidók elrejtőzhettek volna.

Egyetértek Kádár and Vági idézett tanulmányának ítéletével (89. o.), hogy

... nem volt számukra jó választás. Az általuk választott stratégia, a törvényesség és a lojalitás politikája hiábavaló volt. És még ha olykor sikerült is átlépniük ezt a korlátot, hozzáállásuk, szocializációjuk és működési módjuk miatt képtelenek voltak megmenteni népüket Jóakaratom nem volt kétséges. De végül a náci megsemmisítés engedelmes eszközévé váltak.

5. A budapesti központi gettó

Magyarország politikai berendezkedése 1944 folyamán drámai változásokon ment keresztül, különösen, ami a zsidó lakosságot illeti.

1944 elején a magyarországi zsidóság viszonylag biztonságban élt a náci ellenőrzés alatt álló kontinentális Európa többi zsidó lakosságának sorsához képest. Vagyis úgy tűnt, hogy a sok korlátozás ellenére, amelyet el kellett viselniük, életüket Horthy kormányzó és Kállay miniszterelnök alatt nem fenyegette a deportálás és a megsemmisítés veszélye.

Aztán jött a márciusi német megszállás, és hirtelen minden megváltozott. Május-június folyamán Magyarországon a kontinentális Európa legnagyobb ép zsidó közösségét a náci Németország és lelkes magyar kollaboránsaik egyszeriben gyökerestül kitepték, és nagy többségüket a magyar vidékről, többnyire Auschwitzba deportálták (részletesen a 10B fejezetben). A fő túlélők egyelőre a főváros megmaradt lakosai voltak, sok idős ember és gyerek, ideértve becses személyemet is.

A munkaképes korú férfiak, mint apám és nagybátyaim, kényszerszolgálatra kényszerítve, mint például a hadiiparban, vagy a külföldi harcatereteken, illetve katonai projekteken. A hasonló korosztályba tartozó nőket, mint anyámat és három nagynénémet, munkaszolgálatra vagy megsemmisítésre deportálták. A vidékiek deportálása volt a zsidók leggyorsabb és legjobban szervezett erőszakos elhurcolása a

¹⁷² Kasztner Rezső sikeresen tárgyalta Adolf Eichmannnal, hogy pénz, arany és gyémántok ellenében 1684 zsidót engedjen el Svájcba az úgynevezett Kasztner-vonaton. Számos könyv elítéli Kasztner mívét, míg mások megvédik az akcióját. A részletekért lásd a vonat egyik utasának kiváló könyvét: Ladislaus Löb, *The Daring Rescue of Hungarian Jews: A Survivor's Account*. (Magyar zsidók vakmerő megmentése: Egy túlélő beszámolója, NY: Random House, 2009).

holokauszt történetében, a deportáltak 80%-át azonnal elgázosították, amint megérkeztek Auschwitzba.

A deportálások 1944. július elején álltak le ideiglenesen, amikor Horthy – a széleskörű nemzetközi nyomásra reagálva – elrendelte azok leállítását, bár a deportálásokat nem tudta teljesen megszüntetni (részletek a 11A fejezetben). Horthy egy mérsékelt miniszterelnököt is kinevezett, Lakatos Gézát, aki kevesebb mint két hónapig (augusztus 29. - október 16.) szolgált, amikor Horthy kormányzóval együtt őt is leváltották és deportálták. Helyükre Szálasi Ferenc nyilas rezsime lépett, egy szélsőjobboldali, náci politikus, aki újabb terrornak tette ki Budapest erősen megtizedelt zsidó lakosságát. Szálasi alatt, amikor a Vörös Hadsereg már Magyarország keleti részén volt, hozták létre a budapesti központi gettót.¹⁷³

A budapesti központi gettót 1944 novemberében hozták létre, egy 0,3 négyzetkilométeres, egybefüggő tömbben, Pest egyik, részben zsidó övezetében (a 10A-1 térképen a rózsaszínű terület). Kevesebb mint három hónapig állt sértetlenül, egészen addig, amíg 1945. január 17-én, a budapesti csata során a szovjet hadsereg fel nem szabadította a város pesti oldalát.

A belügyminiszter november 29-én kelt rendeletét Budapest-szerte kifüggesztették, amely arról tájékoztatót, hogy december 7-ig minden zsidónak (kivéve a 3. lábjegyzetben felsorolt mentesítetteket) a gettóba kell költöznie.

A gettó 291 épületében (összesen 4513 lakással) eredetileg 3600 zsidó lakott. A gettó a régi zsidónegyed több háztömbjéből állt (ide tartozott a város két fő zsinagógája, a neológ Dohány utcai zsinagóga és az ortodox Kazinczy utcai zsinagóga). Sok, ezen a területen élő zsidó már sárga csillaggal jelölt házakban lakott. De 12.000 nem zsidónak is volt lakása a gettó területén. Nekik ki kellett volna költözniük a „cserelakások” egyikébe, amelyeket a városszerte élő zsidók ürítettek ki, amikor sárga csillagos házakba, kényszermunkára, bujkálásra vagy deportálásra kényszerültek.

Mint a nácik által megszállt Európa más részein a legtöbb gettót, a területet magas kerítéssel, deszkapalánkkal vagy kőfallal vették körül, amelyet éjjel-nappal őriztek, hogy a csempészárut ne lehessen becsempészni, és az emberek ne tudjanak kijutni. A gettó el volt vágva a külvilágtól: nem engedtek be élelmiszert, a szemetet és a hulladékot nem gyűjtötték össze, a halottak az utcán heverték, és a lebombázott üzletek előtt halomban feküdtek. Az épületek túlszűfoltak voltak, ami a betegségek, például a tifusz terjedéséhez vezetett.

A megszállástól a felszabadulásig Budapest zsidó lakossága 200.000-ről 70.000-re csökkent a gettóban, és mintegy 20.000-et helyeztek el az úgynevezett „nemzetközi gettó” külön megjelölt épületeiben, amelynek lakói diplomáciai védelmet kaptak a semleges országok képviselőitől, köztük Raoul Wallenberg-től, aki a svéd követség nevében védőútlevelet állított ki, és Carl Lutz-tól, aki ugyanezt tette a svájciak nevében (11B fejezet).

A város minden egyes lakásának zsidó lakóját, ahonnan a gettóba kellett költözniük, írásban tájékoztatták arról, hogy melyik nap és melyik órájában (december 1. és 7. között) kell felkészülniük a gettóba való bevonulásra, és milyen kevés holmit vihetnek magukkal. A költözés előtt ki kellett üríteniük a lakásukat (a bútorok kivételével), és minden

¹⁷³ Budapesten nagyjából ugyanebben az időben egy nemzetközi gettót is felállítottak; ennek története a 11B fejezetben olvasható.

értéktárgyat az épület földszintjén kijelölt helyre kellett vinniük. Az értéktárgyak összegyűjtését nyilas párttagok felügyelték; mondanom sem kell, hogy szabadon kiszolgálták magukat.

A kijelölt órában a zsidóknak az épületek udvarán kellett felsorakozniuk. Minden épület házmestere (aki mindig nem zsidó volt) felelt azért, hogy az egyes épületekben élő zsidók teljesítsék a parancsot, és a kijelölt időben menetkészen megjelenjenek. A házmestereket deportálással fenyegették, ha segítettek egy zsidónak megszökni, vagy ha nem jelentették időben az eltűnt zsidót.¹⁷⁴

Nem emlékszem a pontos időpontra december elején, amikor a nagymama és én kéz a kézben – egyébként egy sorban, tucatnyi más lakossal – a gettóba vonultunk. Napsütéses, de hideg nap volt. Egy férfit követtünk, aki egy botot tartott a magasba. A sort egy másik férfi zárta. Ahogyan jött, anélkül, hogy bármit is vitt volna, nyilvánvaló volt, hogy nem a ház lakója. Nem tudtam, hogy mi folyik itt valójában, de nem aggódtam túlzottan. Úgy fogtam fel, hogy ez is csak egy újabb költözés az új helyre; néhány hónapon belül már másodszor kellett lakást cserélnünk. Azt kívántam, bárcsak anya is velünk lehetne. Körülbelül egy mérföldet gyalogoltunk, hogy elérjük a gettót, és a Klauzál téren (a gettón belül) gyülekeztünk, több száz, ha nem több ezer más érkezővel együtt. Ott a Zsidó Tanács munkatársai az üzlethelyiségekben sebtében megnyitott irodákban minden érkezőt/családot egy gettóban található címre irányítottak.

Az eredeti terv az volt, hogy a gettón kívüli sárga csillagos házakból mintegy 40.000 zsidót telepítenek át (ezzel háromszorosára duzzasztva a terület lakosságát). Azonban 1945 január elejére a gettó lakóinak száma elérte vagy megközelítette a 70.000-et,¹⁷⁵ ami hihetetlenül zsúfolttá tette a helyzetet, más szörnyű nehézségek mellett. Az egyre több zsidó összezsúfolódásának egyik oka az volt, hogy a nem elkerített nemzetközi gettóban lakók élete egyre elviselhetetlenebbé vált (11B fejezet), Wallenberg úgy döntött, hogy a legveszélyeztetettebbeket, különösen a feltehetően hamis igazolványokkal rendelkezőket a viszonylag „biztonságosabb” központi gettóba költözteti.

A gettóba érkezve azt láttam, hogy a környék szegényes és zsúfolt, az épületek pedig lepusztultak (emlékezzünk vissza, hogy az Andrassy út melletti luxuslakásból érkezünk). A ház, ahová irányítottak bennünket, egy régi, roskatag, meglehetősen kicsi, egyemeletes kockaház volt, sok budapesti épületre oly jellemző körfolyosóval.¹⁷⁶

¹⁷⁴ A több ezer budapesti házmester holokauszt alatti kritikus szerepéről – és a tipikus, valamint a kivételes viselkedésről – kiváló, angol nyelvű könyv jelent meg: Istvan Pal Adam, *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary (Budapesti házfelügyelők és a magyarországi holokauszt*, NY: Palgrave-MacMillan for Springer International Publishing, 2016).

¹⁷⁵ Lévai Jenő, *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története* (Budapest: Erzsébetváros, 2014), Lévai eredeti, 1946-os könyvének új kiadása). 268. old.; valamint Ungváry Krisztián, *Budapest Ostroma* (Budapest: Corvina, 2016), 229-244. old. Lásd még: nullaev.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=391:budapesti-getto&catid=9&Itemid=107

¹⁷⁶ Emlékezve arra, hogy az épület a Kis Diófa utcában volt, és arra is, hogy körülbelül hol állt, 30 évvel később próbáltam megtalálni, de akkor már egy újabb épület állt a helyén.



10A-1 Kép. Körfolyosós épület

Forrás: Márer családi album

Amikor beköltöztünk, a közösségi mosdókban még jött a víz a csövekből, igaz, nagyon lassan. Hamarosan azonban egyáltalán nem jött víz. Ezért a pince egyik sarkában egy nagy gödröt ástak, és az emberek azt használták latrinának. A bűz elviselhetetlen volt.

Legjobb emlékeim szerint az épületben 14-16 kis, szoba-konyhás lakás volt, hét-nyolc a földszinten és ugyanennyi az emeleten. Nagymama és én az emeleten kötöttünk ki, egy körülbelül 6x9 méteres szobában, 12 másik személlyel (összesen 14-en voltunk). Így becslésem szerint az épületben akkoriban legalább 200 ember lakott. Időközben néhány lakó meghalt, őket elvitték, és újak érkeztek. Emlékszem, hogy többnyire idős hölgyekkel osztottunk a szobán. Ágyak természetesen nem voltak. Nagymama összetolta a két bőröndöt, amit hoztunk, ráterített egy lepedőt, hogy ágy legyen belőle; fejtől-lábtól feküdtünk rajta. A többi lakó ugyanezt tette, vagy a padlóra terített rongyokon aludt.

Másnap reggel egy másik, velem egykorú (8 éves) fiút az épület egy másik lakásából és engem egy idősebb zsidó férfi (sárga csillagot viselt) terelt be, akinek látszólag volt némi tekintélye. (Később megtudtam, hogy ő volt a kinevezett „házmester”). Azt mondta, az lesz a feladatunk, hogy naponta egyszer ételt hozzunk az épület lakóinak a gettó közösségi konyhájáról. Adott egy hivatalosnak tűnő papírt, amelyen rajta volt az épületünk címe, és mutatott egy szabványos, nagy, szürke fém kannát, amely volt vagy 40 literes, és amelyben az épületünk lakóinak szánt élelmiszert kellett átvennünk. Az edény ugyanolyan vagy hasonló volt, mint amiben emlékezetem szerint a nagyapám élelmiszerboltjába (a Rózsadombon, a Bimbó utca 3. szám alatt) egy lovaskocsis tejesember tejet szállított, ahogy a 14. lábjegyzetben látható.¹⁷⁷

A házmester adott egy rövid kötelet és egy vastag farudat. Megmutatta, hogyan kell a kötélre hurkokat csinálni, és a kanna fogantyújához kötni, majd a botot a hurkokon átdugni, és a bot egyik végét az én vállamra, a másikat a (hamarosan) barátom, Jancsi vállára támasztva cipelni a tartályt. Rajzolt egy vázlatot, hogy hol találjuk majd a közösségi konyhát (kb. hét háztömbnyire), és elmondta, hogy mikor kell oda mennünk, minden nap dél körül.

¹⁷⁷ Anyai nagyapám, Háber Lajos nem sokkal azután halt meg szívrohamban, hogy 1943-ban a többi zsidó üzlettel együtt fel kellett adnia az üzletet. Nagymamám évekig ismételte: „Milyen szerencséje volt nagyapának, a halála megakadályozta, hogy átélje a holokausz borzalmait”.

A nagy kanna a kb. 200 adag főtt étellel, és a zsák a kenyérszeletekkel nehéz volt, így visszafelé minden sarkon meg kellett pihennünk. Jancsi és én szerettük a munkánkat. Eleinte kalandnak tűnt, még akkor is, ha sok visszataszító látványt láttunk, köztük halott embereket is. A legjobb dolog abban, hogy mi vittük az ételt, az volt, hogy Jancsit és engem az épületünk lakói több tisztelettel kezeltek, mint amennyit általában nyolcéves fiúk kapni szoktak.¹⁷⁸

Talán egy héttel azután, hogy elkezdtek, történt egy halálosan ijesztő esemény. Jancsi és én főtt szárazbabot és egy zsáknyi kis kenyérszeletet hoztunk a közösségi konyháról. Az osztás a szokásos módon zajlott, a házmester felügyelete mellett. Mindenki felsorakozott, kezében egy-egy tányérral. Egyesek tolakodtak, hogy a sor elejére kerüljenek, mások türelmesek voltak. A házmester ügyelt arra, hogy a tányérokra lévő adagok szerények legyenek, hogy az étel ne fogyjon el, mielőtt mindenki kapna belőle.

Körülbelül egy óra múlva egyik lakó a másik után sorakozott fel a közösségi mosdók előtt, amelyek az épület két szintjének négy sarkában helyezkedtek el, (összesen 8 a több mint 200 lakos számára), és az ajtókon dörömbölve siettették a lakókat. Mások az alagsorban lévő latrinához siettek. Az idős hölgyek (a lakók többsége) jajveszékelní kezdtek: „Így ölnek meg minket, megmérgezik az ételünket, a szemetek”. A pánik ragályossá vált, a jajgatás egyre hangosabb lett.

Néhányan a földre vetették magukat, és hangosan imádkoztak. Mások a kormányt, a nácikat, Istent vagy a sorsot átkozták. Néhányan csendben maradtak és visszavonultak. Én is nagyon megrémültem, és azon tűnődtem, vajon gyorsan vagy lassan jön-e a halál. Titokban persze reméltem, hogy – talán csak, hátha – túlélem a mérget.

Több órába telt, mire lecsendesedtek a dolgok. Nem hiszem, hogy aznap bárki is meghalt volna az épületben. Egyértelmű, hogy nem mérgezték meg minket.

Januárra egyre kevesebb lett az étel; az adagok egyre kisebbek lettek, még az éhhalál elkerüléséhez is kevésnek bizonyultak.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Tejszállítás az élelmiszerboltunkba. A kannák ugyanolyanok voltak, mint amit Jancsi és én cipeltünk.



10A-2 Kép. Nagykereskedelmi tejszállítás nagy kannákban.

Forrás: Márer családi album

¹⁷⁹ Körülbelül hetven évvel azután, hogy elhagyhattam a gettót, a húgom, Császárné Zoltánné (született Márer Katalin) rábeszélte, hogy küldjek a német kormány által finanszírozott Jewish Claims Office-nak, egy kérvényt holokausztmunka-jóváértelre. És lám, kaptam egy 2000 eurós csekket a Claims Office-tól, a „gettómunkámért” járó kártérítésként. És azóta negyedévente kapok egy kis nyugdíjat, miután háromhavonta hivatalosan dokumentálom, hogy még mindig élek.

Fel kell idéznem egy másik esetet is, még akkor is, ha rossz fényt vet rám, és ezt a történetet már elmeséltem a 8A fejezetben. Azért mesélem el itt újra, mert akkor annyira emlékezetes esemény volt számomra, és mert a dráma legalább annyira ide tartozik, mint az előző fejezetek valamelyikébe.

Egyik nagybátyám, Háber Tibor (Tibi) kényszermunkás volt az orosz fronton. A Vörös Hadsereg fogságába esett, megszökött, és 1945. január elején az elsők között volt az egységéből, aki visszatért Budapestre. A gettóban talált rám és a nagymamára (az édesanyjára). Hozzánk költözött.

Megfigyeltem, hogy a szobánkban az egyik idős hölgy a bőröndje mellett egy mézesüveget tartott, és időnként kanalizált belőle. Éjjel-nappal vágytam a mézre. Egyik éjjel, abban a hitben, hogy mindenki alszik, odamásztam az üveghez, csendben lecsavartam a tetejét, és kétszer belemártottam az ujjam. Micsoda mennyei íz!

Másnap reggel Tibi bácsi csendben levitt a bűdös pincébe, és nyugodt hangon azt mondta. „Tudom, hogy megdézsmáltad a mézesüveget, ami valaki másé. Szeretnék biztos lenni benne, hogy soha többé nem teszel ilyet”. Aztán lehúzta a nadrágomat, és egy kis bottal szisztematikusan verte a fenekemet, nem dühösen és nem rettenetesen keményen, csak annyira, hogy sírva könyörgjek: „Soha többé nem csinálok ilyet”. Utána nem hozta szóba az esetet, és nem tudom, hogy bárki más hallott-e róla.

Itt most kihagyom a gettó sok más szörnyűségének leírását: a nyilas banditák gyilkos razziáit és öldökléseit; az orosz tüzérség ismétlődő találatait, amikor Budapest elfoglalásáért harcoltak; azt, hogy hetekig nem jött víz a csapokból; az éhínséget; a több tucatnyi halottat, akik megfagyva feküdtek az utcán; és az épület lakóinak rémületét, reménytelenségét és lemondását, amely mindvégig ködként telepedett a térségre.

Még mindig emlékszem a suttogásokra – a pletykát ismételtető vagy hallgató öregasszonyok ijedt tekintetével kísérve –, hogy a nyilasok és az SS azt tervezik, hogy mindannyiunkát megölnék a gettóban, mielőtt a Vörös Hadsereg elérne minket. Tudtuk, hogy az oroszok közelednek, mert egyre közelebbről és közelebbről hallottuk a tüzérségük lövéseit; mindenki imádkozott, hogy időben elérjék a gettót. A nyilasok minden egyes újabb gyilkos razziájánál (a kiáltások, könyörgések és lövések hangjából értesültünk róluk) azt hittem, hogy az a mi végünk kezdete is.

6. Víták a központi gettó életben maradásáról¹⁸⁰

A magyar holokauszt több neves kutatója is azt állítja, hogy az SS és nyilas támogatóik terve volt a központi gettó lakóinak lemészárlása. Lévai, a gettó életének kiváló és általában pontos bennfentes krónikása már 1946-ban így nyilatkozott.¹⁸¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy nincs megdönthetetlen bizonyíték arra, hogy valóban létezett ilyen terv. A későbbiekben a magyar holokauszt vezető kutatói, leginkább Ungváry Krisztián és Karsai

¹⁸⁰ Erről a kérdésről egy meglehetősen goromba, nyilvános eszmecsere folyt két tudós között, 2018 februárjában, lásd Karsai László, „A gettómentők mítosza”

nepszava.hu/cikk/1152958-karsai-laszlo-a-gettomentok-mitosza/

és Ungváry Krisztián, „A tények védelmében”

nepszava.hu/cikk/1152946-ungvary-krisztian-a-tenyek-vedelmeben/

¹⁸¹ Lévai Jenő, id. mű, 158-160. old.

László, az 1980-as években egymásnak felelgetve vitatkoztak erről.¹⁸² Vizsgáljuk meg a főbb pro és kontra érveket, összegezve a véleményemmel, hogy melyek a leghihetőbb tények és értelmezések.

Évtizedekkel azután, hogy számos pro és kontra érv már megjelent, Ungváry Krisztián 2016-ban azt írta, hogy Szalai Pál (akit alább bemutatunk) találkozott Gerhard Schmidhuber német tábornokkal, hogy beszámoljon neki a gettó lakóinak lemészárlási tervéről. A tábornok behívott két kulcsfontosságú magyart (a gettóért felelős rendőrfőnököt és a Nyilaskeresztes Párt helyi tisztségviselőjét), és utasította őket, hogy állítsák le a tervezett akciót, és garantálják a gettó biztonságát. Ungváry megjegyzi, hogy mindhárom jelenlévő – Szalai, Kubissy rendőrfőnök és Lucska nyilas funkcionárius – egymástól függetlenül megerősítette, hogy mi történt ezen a megbeszélésen.¹⁸³ Bár Ungváry óvatosan kijelenti, hogy nem lehet rekonstruálni, milyen nyilas tervek léteztek a gettó lemészárlására, vagy hogy kik és milyen döntéseket hoztak, a nyilas hierarchia mely szintjein, érvelésének lényege továbbra is az, hogy Schmidhuber a gettó egyik „megmentője” volt. Ungváry értelmezését rontja, hogy Schmidhubert még mindig tévesen a budapesti német csapatok parancsnokának nevezi (30. o.), és hogy nem cáfolja a korábban megjelent kritikai ellenérveket.

Az, hogy a gettó lakóinak lemészárlását tervezték, különböző személyek beszámolóin alapul, amelyek szerint 1945 januárjának második hetében – nem sokkal azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg elérte volna a gettót – a Royal Hotel (az SS főhadiszállása és az SS felső vezetésének lakhelye) környékén körülbelül 500 német katona és a nyilas náci párt néhány tucat hűséges funkcionáriusa tüsténkedett. Állítólag Eichmann hívta össze őket, hogy felkészüljenek a gettó lakóinak géppisztolyos lemészárlására a következő éjszaka folyamán. Egy szemtanú arról számolt be Szalainak, hogy az összegyűltek azt szervezték, hogy 200 rendőr csatlakozzon hozzájuk, hogy az erő elég nagy legyen a förtelmes feladat sikeréhez.¹⁸⁴

Ezen a ponton kell bemutatni Szalai Pált, aki kulcsfontosságú közvetítője annak a hihetetlen történetnek, hogy hogyan szervezték meg és akadályozták meg állítólag a mészárlást.

Szalai Pál (1915-1994) – írják Szalay Pálnak is, 1956-os amerikai emigrációját követően Paul Sterlingre angolosítva – a Magyar Nyilaskeresztes Párt korai tagja és a budapesti rendőrség magas rangú tisztje volt. Szalai 1942-ben kiábrándultan hagyta el a pártot és a rendőrséget. 1944 októberében magas rangú budapesti rendőrtisztként tért vissza, és a rendőrség és a nyilas vezetés közötti legfontosabb összekötőként szolgált, titokban elszántan segítve a holokauszt idején halálos veszélyben lévő embereket. Szalai a nyilasok október-januári uralma alatt Wallenberg és társai bizalmasa és segítője lett, amint azt a 11B fejezetben részletezzük,

¹⁸² Ungváry Krisztián, *Az ostromlott Budapest két titka* (Budapest: Kossuth, 2016), 32-33. old.

¹⁸³ Az imént idézett hivatkozásban.

¹⁸⁴ Szalai Pál bírósági tanúvallomása alapján idézi Lévai Jenő, id. mű, 159. old.

1945. február 17-én Szalai részletes vallomást tett a náciizmus utáni budapesti Népbíróságnak a gettómészárlás megakadályozásában játszott szerepéről. Részletek:¹⁸⁵

Napokkal a gettó felszabadítása előtt egy rendőrtiszt berohant az irodámba a Városháza alagsori óvóhelyén (ahol az irodám volt), hogy közölje velem, a Royal Szállóban mintegy 500 német katona és 22 nyilas pártfunkcionárius arra készül, hogy 200 rendőrt hozzanak be, hogy a következő éjszaka folyamán géppisztollyal mészárolják le a gettó lakóit. Gyorsan konzultáltam Szabó Károllyal (a svéd követség alkalmazottja és Szalai barátja), aki közvetítőm volt Raoul Wallenbergnél; (részletek a 11B fejezetben).

Gerhard Schmidhuber tábornok (a német hadsereg magyarországi tisztje az 1944. márciusi megszállás óta, képünkön) szintén a Városháza óvóhelyén tartózkodott, akárcsak én. Az volt a benyomásom, hogy ő biztos távolságot tartott a túlpolitizált német hadseregtábornokoktól. A tábornok tolmácsán, Fritz hadnagyon keresztül



*azonnal kihallgatást kértem. Megkérdeztem, hogy a tábornok tud-e a tervezett gettóbeli akcióról, és elmondtam neki, hogy a parancsnoksága alatt álló katonák is vannak azok között, akik a támadásra készülnek. Közöltem vele Wallenberg figyelmeztetését, hogy ha nem állítja le ezt az ördögi tettet, akkor a felelősség az övé lesz, és nem, mint katonát, hanem mint gyilkost fogják felelősségre vonni.*¹⁸⁶

*Szalai vallomásának további részei részletezik azokat az intézkedéseket, amelyeket Schmidhuber tábornok tett az akció leállítására érdekében.*¹⁸⁷

10A-3 Kép. Gerhard Schmidhuber tábornok (1894-1945), 1945. február 11-én Budapesten, akcióban esett el
Forrás: de.wikipedia.org/wiki/Gerhard_Schmidhuber

¹⁸⁵ Lévai Jenő, id. mű, 158-160. old. Meg kell jegyezni, hogy egyes tudósok kételkednek az egész Szalai-történetben, és nincsenek meggyőződve arról, hogy egyáltalán létezett terv a gettóban élő zsidók lemészárlására.

¹⁸⁶ Szalai meghallgatásán több tanú, köztük a tervezett mészárlás brutális nyilas náci szervezője, Lucska Vilmos, aki egyike volt a Schmidhuber által a mészárlás leállításának elrendelésére felkért személyeknek, megerősítette Szalai történetét. (Lucskát később számos bűntette miatt kivégezték.)
Forrás: Ungváry Krisztián, „A megmenekülés napja”, (Népszabadság, 2015. január 17.)
nol.hu/kultura/a-megmenekules-napja-1510243

¹⁸⁷ Szalai mozgalmas életét és számos hősiek mentőakcióját dokumentálja Szekeres József, A pesti gettók 1945 januári megmentése (Budapest: Budapest Főváros Levéltára Kiadó, 1997).

7. Új kutatás világítja meg Szalai Pál vallomásait és történeteit

Magyarország egyik legkiválóbb holokauszt-történésze, Karsai László, gondosan dokumentált és világosan indokolt könyvet jelentetett meg Szalai életéről, különös tekintettel azokra a vitákra, amelyeket „története” kiváltottak; vö. a 18-23. lábjegyzetekben idézett műveket és más neves történészek munkáit, amelyeket Karsai említ.¹⁸⁸

Ez a szakasz csak a vitára összpontosít; nem ismétli meg a fejezetben Szalairól korábban tett állításokat, amelyek megállják a helyüket.

A valós és jól dokumentált tény az, hogy nem sokkal azután, hogy 1944 októberének közepén a nyilasok átvették a hatalmat Magyarországon, Szalait nevezték ki összekötőnek a Nyilaskeresztes párt és a budapesti rendőrség között. Szalai 1945. január 18-ig jelentős számú zsidót szabadított ki és mentett meg a nyilasok kezéből. Mindenekelőtt a Zsidó Tanács elnöke, Stöckler Lajos emlékezett rá, konkrétan megírta tetteit, és tanúskodott Szalai mellett, amikor a háború után fasisztaként bíróság elé állították. Szalai azonban egyre drámaibb történeteket talált ki, például arról, hogyan sikerült megmentenie a budapesti gettót (és így engem is) a mészárlástól. Ezeknek a hazugságoknak nem volt semmiféle valóságalapja.

8. Következtetésem a gettólakók állítólagos lemészárlásáról és megmentéséről

Tekintettel arra, hogy én is a központi gettó lakója voltam, az én életemnek is jelentős tényezője, hogy mi történt, vagy nem történt állítólag a gettó lakóival.

Véleményem szerint külön-külön kell vizsgálni Schmidhuber tábornok és Szalai Pál kijelentéseinek és magatartásának hitelességét

Schmidhuber tábornok cselekedeteit hiteltelennek tartom. Amikor értesült a gettó lakóinak tervezett lemészárlásáról, miután közölték vele, hogy a parancsnoksága alatt álló katonák készen állnak a részvételre, felhívott két magyart, hogy „tiltsák meg az akciót”. Sokkal logikusabb lett volna, ha saját katonáival vagy katonai felettesével veszi fel a kapcsolatot, és próbálja megakadályozni a tervezett mészárlást. Az, hogy nem ezt tette, vagy arra utal, hogy nem hitte el a történetet, de demonstrálni akarta, hogy tesz valamit, vagy arra, hogy elhitte a vádakat, de nem volt hajlandó megakadályozni azokat. Schmidhuber egyik esetben sem nem tekinthető hihetően a gettó „megmentőjének”.

Amíg el nem olvastam Karsai most idézett könyvét Szalairól, hajlamos voltam elhinni a „megmentettem a gettót” történeteit, mert oly sok neves tudós tényként ismételgette őket. Most már tudjuk, hogy ahelyett, hogy utánajártak volna, egyszerűen egymást idézték. Így, Szalai ezen történeteit is el kell vetni.

Szalait a Yad Vashem a Népek Igazai közé választotta. Ezt a kitüntetést azért érdemelte ki, mert zsidókat mentett a nyilasok és a rendőrség közötti összekötőként szolgált két hónap alatt, és csakis ezért.

¹⁸⁸ Karsai László, *Szalai Pál – Politikai életrajz* (Budapest: Kolor Optika, 2022, Wallenberg Füzetek XII.)

9. Utóirat

A gettót 1945. január 18-án szabadította fel a Vörös Hadsereg. Először a nagymamával és Tibi bácsival a Bimbó utca 5. szám alatti korábbi lakásukba költöztem. Aztán amikor apa visszajött Cservenkáról, vele együtt költöztem a Vas házaspár (Ibi és Rezső) tulajdonában lévő élelmiszerbolt raktárába, az üzletbe, amit apám gyorsan újra nyitott. Amikor anyám is hazajött (a testvéreivel, Ibivel és Mártival), akkor költöztünk a saját lakásunkba (13A fejezet).

10B. A magyarországi, vidéki zsidók deportálása

1. Bevezetés

Ez a fejezet a Magyarországon, az akkoriban a fővároson kívül élő zsidók 1944. április-júliusi deportálását részletezi. Az alábbi számokban nem szerepel az a néhány, Magyarországon állomásozó zsidó kényszermunkásbrigád tagja, (a legtöbbjüket a Szovjetunióban lévő harcterekre vezényelték, vagy külföldön dolgoztak, mint az én apám, Szerbiában), és az a kisszámú zsidó, akiknek sikerült barátoknál, vagy másoknál elrejtőzni, akik pénzért vagy más fizetségért vállalták a kockázatot.

Az alig három hónap alatt deportáltak összlétszáma mintegy félmillió volt, azideig a legnagyobb sértetlen zsidó népesség a kontinentális Európában, amely nem állt a náci Németország közvetlen ellenőrzése vagy befolyása alatt.

Az 500.000 magyar zsidóból becslések szerint csak 100.000 maradt életben, köztük – szerencsére – közvetlen családom minden tagja. A holokauszt alatti szörnyű szenvedéseiket a **7A, 8A, 9A és 9B fejezetek** írják le.

Ennek a fejezetnek két fő témája van: (1) annak logisztikája, hogy hogyan sikerült ilyen nagyszámú magyar szuper gyors deportálása vidékről, és (2) a felelősség megosztása ezért a tettért a náci Németország és magyar kollaboránsaik között. Horthy Miklós kormányzó tetteiről szó esik, de az országa zsidóságának sorsáért viselt felelősségének megítélését a következő fejezetben (**11A**) tárgyaljuk.

2. A vidéki zsidók deportálása: hogyan történt?

Miután Kállay Miklós miniszterelnök utasítására kilenc magyar hadosztályt visszahívtak a keleti frontról, és Hitler megtudta, hogy Kállay Horthy beleegyezésével az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok képviselőihez fordult külön békét kérve, Hitler beindította a Margarethe hadműveletet, Magyarország megszállásának tervét, amelyet már korábban, Olaszország átállása után kidolgozott. 1944. március 18-án Hitler a Salzburg melletti klessheimi kastélyba hívta Horthy kormányzót, akit árulással, és az országban még mindig túlságosan erős zsidó befolyással vádolt, és azt mondta, hogy Németországnak „át kell vennie az irányítást”. Horthy nem volt hajlandó aláírni a német megszálláshoz hozzájáruló nyilatkozatot, de ennek nem volt jelentősége. Miközben Horthy egy Budapestre tartó vonaton ült, megtörtént Magyarország német katonai megszállása.

Horthy nyomás alatt beleegyezett abba, hogy elbocsátja Kállayt, és a megbízhatóan németbarát Sztójay Dömét, Magyarország harmadik birodalmi nagykövetét nevezi ki egy új kabinettel együtt, és beleegyezett Hitler azon követelésébe is, hogy 100.000 zsidót szállítson Németországba kényszermunkára. Horthy hivatalában maradt, ezzel legitimitást adva a bevezetett rendszernek, és ezáltal a hamarosan következő súlyos zsidóellenes intézkedéseknek.¹⁸⁹

Magyarország zsidó lakossága 1938-ban mintegy 445.000 fő volt. Számuk 320.000 fővel nőtt az első és második bécsi döntés által Magyarországhoz visszacsatolt területek miatt (3B fejezet). Sok zsidó a szomszédos országokból is Magyarországra menekült, hogy mentesüljön a deportálástól és a haláltól, mert a német megszállásig Magyarország viszonylag „biztonságosabb” helynek tűnt, mint szülőföldjük. Összességében Magyarország zsidó lakossága közvetlenül a német megszállás előtt körülbelül 825.000 fő volt.¹⁹⁰

A német csapatokkal érkezett Adolf Eichmann, aki korábban berlini irodájában ülve irányította a Harmadik Birodalom által meghódított kontinentális Európa nagy részéből származó zsidók millióinak deportálását és megsemmisítését. Pályafutása során először Eichmann terepen vette át a parancsnokságot. Mint minden korábbi külföldi zsidóellenes akciónál, Magyarországon is a zsidó ügyekben érdekelt és felelős német szervezetek zavarba ejtő kuszasága volt jellemző. A legfontosabbak közé tartozott Otto Winkelmann (1894-1977) német rendőrtiszt és SS-Obergruppenführer, aki a magyarországi zsidók deportálása és megsemmisítése során a magyarországi SS és rendőrség felsőbb vezetőjeként szolgált, valamint Edmund Veessenmayer (1904-1977), akit 1944 márciusában SS-Brigadeführerré léptettek elő, és aki a Birodalom megbízottja lett Magyarországon, hogy segítse az ország zsidósága „végső megoldásának” megszervezését. Himmler Kurt Becher is különleges küldetésre küldte: nagy, zsidó tulajdonú ipari vagyonokat kellett lefoglalnia az SS számára. Legjelentősebb üzlete a Weiss-Manfred ipari komplexum, Európa egyik legnagyobb fegyvergyárának megszerzése volt.¹⁹¹

Közvetlenül a német megszállás előtt a mauthauseni koncentrációs táborban stratégiai megbeszélést tartottak, hogy megtervezzék a magyarországi zsidókkal kapcsolatos „végső megoldást”. Ezen Eichmann és számos munkatársa vett részt, köztük Hermann Krumei, Dieter Wisliceny és mások, akik egyszer-egyszer mind vezető szerepet játszottak a kontinens zsidó közösségeinek megsemmisítésében.

Eichmann és munkatársai március 21-én érkeztek Budapestre. A zsidókkal kapcsolatos terveik tökéletes összhangban voltak Magyarország hazai fasisztáival, mint Sztójay

¹⁸⁹ David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933-49* (Végső megoldás: A zsidóság sorsa 1933-49, London: Macmillan, 2016), 701.

¹⁹⁰ Stark Tamás, *Magyarország második világháborús embervesztése* (Budapest: MT Történettudományi Intézet, 1989), 4. táblázat, 26.

¹⁹¹ Cserébe Becher engedélyezte, hogy a Weiss és Chorin családok 50 tagja, zsidók és konvertiták, köztük a Weiss-Manfred részvények többségi birtokosai, elhagyhassák Magyarországot és Portugáliába, illetve Svájcba távozhassanak.

Döme, Jaross Andor, Endre László és Bakó László.¹⁹² Az utóbbi hármat az új kormányban a zsidó ügyekért felelős vezető pozícióba nevezték ki, Sztójay miniszterelnök támogatásával. A magyarok valójában már elkészítették azokat a törvénykezési terveket, amelyeket Eichmann megérkezése után készen voltak előterjeszteni. Ennek megfelelően,

- zsidók és befolyásos személyek ezreit tartóztatták le és vitték Kistarcsára;¹⁹³
- a zsidókat megfosztották maradék jogaiktól;
- létrehozta egy országos Zsidó Tanácsot, amely hatékony közvetítőként szolgált a nácik és az ország zsidó közösségei között (részletek a **10A fejezetben**);
- minden közösségben leltárba vették és elkobozták a zsidó vagyont;
- megtervezték a gettósítás szakaszait, amelyet az összes Budapesten kívüli zsidó deportálása követett, végül a fővárosiaké is.

A fővároson kívüli országot hat zónára osztották, amelyek nagyjából a meglévő csendőrségi körzeteknek feleltek meg. A 20.000 csendőrséget Ferenczy László alezredes vezette. Az egyes zónákban a zsidókat a városokban felállított gettókba zsúfolták, előkészítve a deportálást. Mindenféle hely szolgált gettóként: téglagyárak, elhagyatott gyárak, gazdasági épületek és disznóólák víz és higiéniai berendezések nélkül. A folyamat a visszacsatolt keleti tartományokban kezdődött, amelyek a legközelebb voltak az előrenyomuló Vörös Hadsereghez, így a lépéseket biztonsági intézkedéseknek álcázták, némileg megnyugtatta a fővárosban élő mintegy 200.000 zsidót. A műveleteket a helyi csendőrség vezetőire bízta, akiket a rendőrség és a helyi közigazgatás segített. A razziák április 16-án kezdődtek és július elején értek véget.¹⁹⁴

Az első gettót Munkácson (Mukacsevo) hozták létre április 16-án. A következő közel egy hét alatt több mint 200 hasonló helyszínt állítottak fel a magyar hatóságok. Helyüket a városok határában vagy olyan utcákban jelölték ki, ahol a zsidó lakosok alkották a lakosság többségét. Ezeket a területeket elkerítették, elszigetelve a bennük élő zsidókat a lakosság többi részétől. A falvakban vagy kisebb városokban élő zsidókat a nagyobb városok gettóiba vagy tranzitábrákba szállították, gyárakban vagy pajtákban helyezték el őket.

¹⁹² Bakó egy volt katonatiszt volt, aki megalapította a magyarországi Nemzeti Szocialista Pártot, és jobboldali képviselőként szolgált a parlamentben.

¹⁹³ Kistarcsa Sárvárral együtt internálótábor volt, ahol az Auschwitz-Birkenauba deportálásra szánt zsidókat tartották fogva.

¹⁹⁴ A második világháború után egy nagy, kereshető adatbázist hoztak létre, amelyet a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) tart fenn, és amely a holokauszt több ezer magyar túlélőjével készült interjúkat tartalmazza. A keresés magyar és részben angol nyelven, helységnév, személy vagy esemény alapján is végezhető. Az interjúk több tucat, különböző magyarországi településen található gettó túlélőinek visszaemlékezéseit tartalmazzák.

degob.org/index.php

Budapesten a zsidóknak megtiltották a legtöbb nyilvános hely látogatását, kötelesek voltak sárga csillagot varrni a ruhájukra, és sárga csillaggal megjelölt épületekbe költözni (ezt a **10A fejezetben** tárgyaljuk).

Az 1944. április 17-i belügyminisztériumi értekezleten Ferenczy csendőrfőnök arra figyelmeztetett, hogy az északkelet-magyarországi gettókban és tranzitáborokban a körülmények gyorsan romlanak, ezért a zsidókat nem szabad csak úgy otthagyni. Eichmann ekkor felajánlotta, hogy mindenkit elvisz, azokat is, akik tudnak dolgozni, és azokat is, akik nem. Az ajánlatát elfogadták.

A magyar szélsőségesek és a német radikálisok összefogásának köszönhetően a magyar zsidók sorsa eldőlt.¹⁹⁵

Az SS-WVHA-val¹⁹⁶ azonnal megállapodtak, hogy minden zsidót Auschwitzba küldenek, ahol szelektálnak, hogy ki éljen és legyen kényszermunkás valahol a Harmadik Birodalomban, vagy haljon meg azonnal Birkenauban. A megállapodás szerint minden nap négy, marhavagonokból álló transzport indul Magyarországról, naponta körülbelül 12.000 zsidót szállítva. Az első vonat a tervezettnél korábban indult, és Kistarcsáról Auschwitz-Birkenaubra vitte a zsidókat. Minden zónában minden gettónak kijelöltek egy felszállási pontot és egy deportálási időpontot. A csendőrök a zsidókat a vasútállomásra, és a vonaton egészen a magyar határig kísérték, jellemzően Kassáig (Kosice), ahol a németek átvették őket.¹⁹⁷

1944. július 11-én Veessenmayer jelentette németországi feletteseinek, hogy előző nap 437.403 zsidót deportáltak Auschwitz-Birkenaubra.¹⁹⁸ Közülük 25-30%-ot munkaszolgálatra szelektáltak (mint Baby nagynénémet, akinek Auschwitzba érkezésével, majd Brémában végzendő munkaszolgálatra küldésével kapcsolatos tapasztalatait a **9A fejezetben** részleteztem). A többieket megérkezésük után hamarosan elgázosították. A Veessenmayer által közölt számok közvetlenül a deportálásokért felelős személyektől származnak.

A németek tervei szerint a körülbelül 200.000 budapesti zsidó volt a következő a sorban, akiket gettókba zárnak, majd deportálnak.¹⁹⁹

3. A németek és a magyarok felelőssége

Ez a téma ellentmondásos. Akik fel akarják menteni a magyarokat, egyszerűen arra hívják fel a figyelmet, hogy a német katonai megszállás előtt a magyarországi zsidók élete – bár egyre súlyosabb diszkriminációnak voltak kitéve – nem volt veszélyben,

¹⁹⁵ Cesarani, id. mű, p. 769.

¹⁹⁶ Az SS-Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt rövidítése, az SS pénzügyeinek, ellátórendszereinek és üzleti tevékenységeinek irányításáért felelős náci szervezet, amely emellett koncentrációs táborokat is működtetett.

¹⁹⁷ Cesarani, id. mű, 710. Ezen az oldalon az is szerepel, hogy mikor indultak el a vonatok az egyes zónákból, és hány zsidót szállítottak.

¹⁹⁸ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933-1944* (Budapest: Kossuth Kiadó, 1968), 881.

¹⁹⁹ portal.ehri-project.eu/countries/hu

hogy a kormány többször talált okot arra, hogy visszautasítsa deportálásukat, vagy jelentős számú zsidó „kölcsonadását” a Harmadik Birodalomnak. És hogy bármilyen deportálásra és gyilkosságra került is sor, miután 1942-ben a „nem dokumentált” zsidókat Kamenyec-Podolszkijba száműzték, az nem a magyarországi „rendes” zsidó lakosságot érintette.

A mások hibáztatása gyakran előforduló egyéni emberi tulajdonság. Jól dokumentált tény, hogy a magyarok évszázados „kulturális markerrel” rendelkeznek (statisztikailag az összehasonlító csoportokénál jellemzőbb tendencia), hogy másokat (általában külföldieket) hibáztatnak.²⁰⁰ A belpolitikában a zsidók bűnbaknak kikiáltása visszatérő téma, ahogyan azt Pók Attila kimutatta.²⁰¹ Amikor jelentős feszültségek halmozódnak fel, megjelenik az igény arra, hogy bűnbakot találjanak, legyen az egyén vagy csoport, akit hibáztatni lehet. Pók bemutatja, hogyan váltak a zsidók időről időre bűnbakká; az országos antiszemitizmus visszatérő időszakaira vonatkozó illusztrációi egészen a 19. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza.

A vádaskodás és a bűnbakképzés gyakorlatilag szinonim fogalmak. Mégis, a magyarországi antiszemitizmus különböző formái – amelyek időszakosan a zsidók tömeges bűnbakká tételében robbantak ki – önmagukban nem feltétlenül vezettek a holokauszthoz. A német nyomás, majd a közvetlen német beavatkozás hozta létre azt a boszorkánykonyhát, amelyben az országban régóta gyakorolt antiszemitizmus időről-időre megtermő elemeit a leghalálosabb keverékké, a magyar holokausztá főzték.

Érdekes itt idézni a holokauszt egyik legelismertebb európai kutatóját, David Cesaranit:²⁰²

Végző soron az egész művelet a magyarokon múlt. Az ő lelkes együttműködésük nélkül lehetetlen lett volna Eichmann kommandója számára, még más náci szervek segítségével is, hogy egy ilyen hatalmas területen szétszórta, nagyszámú zsidó lakosság töredékénél többet eltávolítsa. Eichmann pedig csak dicsérni tudta azt a buzgalmat és hatékonyságot, amellyel a magyarok a társadalom minden szintjén belevetették magukat a feladatba. Ferenczy ebben élen járt.²⁰³

* * *

Ha a mai magyar politikával analógiát keresünk, a mások hibáztatása – a bűnbakképzés – különösen hangsúlyos volt az Orbán-kormány szóvivőinek részéről (e sorok írásakor négy négyéves ciklus idején, az utolsó három egymás után, 2014-ben, 2018-ban és 2022-ben). Az okok között szerepel a magyar választók „jó érzésének” felkeltése, hogy a

²⁰⁰ A részleteket lásd a 37A fejezetben.

²⁰¹ „Germans, Hungarians, and the Destruction of Hungarian Jewry” (Németek, magyarok és a magyar zsidóság elpusztítása) in Randolph L. Braham és Scott Miller, *The Nazis' Last Victims: The Holocaust in Hungary (A nácik utolsó áldozatai: a magyar holokauszt)*, Detroit: Wayne State U. Press, 1998).

²⁰² Cesarani, id. mű, 710.

²⁰³ Cesarani, id. hely.

magyar holokausztért másokat lehet okolni, különösen annak fényében, hogy a magyarok generációi erősen nacionalista (sovinisza) és konzervatív beállítottságúnak bizonyultak, sokan a Horthy Miklós kormányzó alatti „régi szép időkre” vonatkozó emlékeikkel vagy rokonaikkal. A másik ok Orbán azon gyakorlata, hogy belső és külső ellenségeket talál (szükség esetén teremti), akikkel szemben megvédi a magyarokat, ami indokolja, hogy miért ő a nemzet egyre inkább „illiberális” (mások szerint „autokratikus”) vezetője.

Azok, akik a magyarországi zsidóság történetére összpontosítanak, gyakran Orbánnal ellentétes megközelítést alkalmaznak, és a holokauszt előtti és alatti hatóságokat bírálják, akik az antiszemitizmust támogatták, annak felszámolása helyett, hogy a lakosság politikai, társadalmi vagy gazdasági problémák miatti dühét a zsidók és szellemi támogatóik hibáztatására irányítsák, itthon és külföldön. És hibáztatják az egymást követő háború utáni kormányokat, különösen Orbán négy ciklusát (2008, 2014, 2018, 2022), amiért nem voltak hajlandók elismerni a németekkel együttműködő, a „végső megoldás” végrehajtásában segédkező nagyszámú magyar kollaboráns szerepét.

4. Utószó

Éppen mielőtt e könyv nyomdába került, egy új könyv, *Zsidó vezetés Szlovákiában és Magyarországon a holokauszt idején: Az elhallgatás ára*²⁰⁴, kétségbe vonja az elfogadott narratívát a holokausztról. A tanulmány feltárja, hogy annak ellenére, hogy a szlovák és a magyar zsidók várták, hogy megbízható információt kapjanak a vezetőiktől, hogy hogyan is viselkedjenek az új náci törvények tükrében, mégis deportálták őket a megsemmisítő táborokba, anélkül, hogy tudták volna, hova is viszik őket. 1944 nyarán, mindkét ország vezetőinek pontos értesüléseik voltak Auschwitz-Birkenauról, mégis csendben maradtak, hogy „ne keltsenek pánikot”. Nem informálták a zsidókat, hogy mi is vár rájuk. Kb. 83%-a a szlovák és 65%-a a magyar zsidóknak elpusztult, míg majd az összes zsidó vezető mindkét országban túlélte a holokausztot.

11A. Horthy és a zsidók; Horthy sorsa 1944-ben és utána

1. Bevezetés

Horthy kormányzó nyíltan vállalta, hogy antiszemita. Ez azonban nem volt összeegyeztethetetlen azzal, hogy elismerte a jómódú zsidó iparosok, bankárok és szakemberek jelentős részének jótékony hatását Magyarország gazdaságára. Alkalmanként még kártyázott is néhány előkelő zsidóval.

Horthy antiszemitizmusának fő célpontjai a "keleti zsidók" voltak, akik a 19. század folyamán érkeztek Magyarországra, főként Lengyelországból és Oroszországból, hogy az üldöztetés elől meneküljenek és jobb gazdasági lehetőségeket keressenek. A keleti zsidók

²⁰⁴ Angol nyelven. Ruth Landau, *The Jewish Leaderships in Slovakia and Hungary During the Holocaust Era – The Price of Silence* (Newcastle upon Tyne, England: Cambridge Scholars, 2023)

mélyen vallásos ortodoxok voltak, másképp öltözködtek, a férfiak hosszú szakállat és *pajeszt*²⁰⁵, viseltek, *jiddisül* beszéltek, és nem jól integrálódtak a magyar társadalomba.

A saját érzéseim budapesti fiatalembert, az én gyermeki szintemen meglehetősen hasonlóak voltak Horthy érzéseire. Azon ritka alkalmakkor, amikor Budapesten az utcán vagy a villamoson ortodox személyt vagy csoportot láttam, arra gondoltam, hogy biztosan nem vagyok velük rokonságban. Egy neológ és nem különösebben vallásos család sarja lévén sokkal jobban éreztem magam azokkal a nem zsidókkal, akikkel napi szinten érintkeztünk, mint az ortodox zsidókkal. Valójában az Egyesült Államokba való emigrációmig nem történt olyan, mint amikor – nem sokkal New Yorkba érkezésem után – hat élménydús hetet töltöttem el egy rendkívül vallásos, magyarul beszélő ortodox csoport, a Magyarország és Románia határán fekvő Szatmár városából származó *haszidok* (18B fejezet) körében.

Ez a fejezet rövid összefoglalást nyújt Horthy zsidókhoz való viszonyáról, arra összpontosítva, hogy mit tehetett volna, de nem tett meg, hogy megpróbálja megakadályozni zsidó honfitársai – férfiak, nők és gyermekek – tömeges deportálását és meggyilkolását, amely közvetlenül Magyarország német megszállása után kezdődött. Aztán amikor a vidéki deportálások már éppen befejeződtek, és várható volt, hogy július elején vagy később a budapesti zsidók deportálására kerül a sor, Horthy közbelépett, és sikerült megállítania a deportálásokat, legalábbis egy időre. Milyen körülmény készítette Horthyt arra, hogy a sarkára álljon, és – ezzel szemben – mi akadályozta meg abban, hogy a félmillió magyar zsidó deportálása előtt vagy közben, alig néhány hónappal korábban, tiltakozzon?

Ezt a fejezetet azoknak a sorába illeszttem, amelyek életem és családom életének válogatott személyes epizódjait dolgozzák fel. Azért sorolom ezt a fejezetet a személyes epizódok közé, mert Horthy 1944. júliusi tettei nélkülözhetetlen háttérrel jelentenek a 12A fejezet értelmezéséhez, amelyben megpróbálom megtalálni a leghihetőbb választ arra a kérdésre, hogy "kinek köszönhetem az életemet?". Többek között Horthy kormányzó az egyik jelölt. Azaz, hogyan történhetett, hogy azon kevés magyar zsidó közé tartozom, akik túléltek a holokausztot?

2. Gondolatok Horthy 1944 április-júniusi hallgatásáról

Horthyt valószínűleg mélyen megdöbbentette, ahogyan Hitler bánt vele, amikor 1944 márciusában utoljára találkoztak szemtől-szemben a klessheimi kastélyban; megdöbbentette, ahogyan Hitler rászédte, hogy távol legyen Budapestről, amikor Magyarországot katonailag megszállták; minden bizonnyal megdöbbentette a német katonai erő váratlanul erőteljes fitogtatása egy olyan országban, amely a Harmadik Birodalom szövetségese volt; és minden bizonnyal megdöbbentette, hogy a német megszállást követő napokban villámgyorsan letartóztattak oly sok személyt, köztük több megbízható tanácsadóját.

²⁰⁵ *Pajesz* (héber): oldaltincs, oldalszakáll; az arc oldalára eső hajfűrt, amelyet gyakran megkülönböztető jelként viselnek, különösen az ortodox zsidók és gyermekeik.

Ilyen sok nagy megrázkódtatás többé-kevésbé egyidejűleg várhatóan megbénítja az érintetteket, képtelenné teszi őket arra, hogy tisztán gondolkodjanak, és elbizonytalanítja őket abban, hogyan reagáljanak. Ezek lennének a „normális” reakciók még a Horthynál sokkal erősebb jellemű személyeknél is, akit életrajzírója „forrófejű” emberként jellemzett, akinek gondolkodását a logika vagy az ország hosszú távú érdekei helyett az alakította, hogy mit tartott a legkívánatosabb eredménynek (vágy-vezérelt gondolkodás).²⁰⁶

Volt azonban egy terület, ahol Horthy továbbra is tevékeny volt: Kállay Miklós kényszerű lemondását követően egy Hitler-barát miniszterelnök kiválasztásában. Horthy több, Veessenmayer által előterjesztett miniszterelnök-jelöltet is elutasított, mielőtt beleegyezett Sztójay Döme kinevezésébe – egy olyan választásba, amely nem is lehetett volna károsabb Magyarországra és különösen a zsidóság számára.

Magyarország német megszállásának sajátossága volt, hogy a kormányzás jó néhány részletét az újonnan kinevezett Sztójay-kormány belátására bízta, ahogyan az a Harmadik Birodalom befolyása alatti Európában mindenhol máshol jellemző volt. Ezt többek között az tette lehetővé, hogy Magyarországon nagyszámú Németországhoz lojális személy volt erre kapható, köztük a szélsőjobboldali náci támogatók. A másik az volt, hogy Horthyt céltudatosan megtartották államfőnek.²⁰⁷ Ő nem a lemondást választotta, csupán visszavonult a zsidó ügyekbe való beavatkozástól. A Sztójay-kormány által elfogadott új zsidóellenes törvények egész sora csak Horthy aláírásával léphetett volna hatályba. Ő azonban nyilvánvalóan nem kívánta magát olyan kompromittáló helyzetbe hozni, hogy jóváhagyja ezeket. Ehelyett hagyta, hogy a kormányrendeletekkel kormányozzon.²⁰⁸

Németország teljhatalmú nagykövete, Veessenmayer folyamatos nyomást gyakorolt Sztójay miniszterelnökre, hogy a különböző minisztériumokban és a regionális közigazgatásban csak olyan személyeket nevezzen ki kulcspozíciókba, akik teljes mértékben lojálisak Németországhoz. Az egyre inkább ellenőrzött sajtó pedig könyörtelenül ontotta a náci propagandát.

²⁰⁶ Ungváry Krisztián, *Horthy Miklós – A kormányzó és felelőssége, 1920-1944* (Budapest: Jaffa, 2020). Az idézetek az Átlátszó 2020. június 22-i számában megjelent, a szerzővel a könyv főbb megállapításairól készült interjúból származnak. Íme egy példa arra, hogy Horthy az általa kívánatosnak tartott következményt szem előtt tartva elfogultan ítélte: Horthy a minisztereknek egy részéről maga is tudta, hogy német ügynökök, mégis nyíltan beszélt előttük kiugrási terveiről. Mikor pedig testőrparancsnoka, Lázár Károly azzal vádolt több főtisztet, hogy kapcsolatban állnak a német követséggel, Horthy azt mondta: „rákérdeztem az érintetteknél, akik tagadják ezt”. „Akkor hazudtak!” – válaszolta Lázár. „Tábornokok? A Legfelsőbb Hadúrnak? Az nem lehet!” – felelte Horthy.

²⁰⁷ Ránki György, *1944. Március 19. – Magyarország német megszállása* (Budapest: Kossuth, 1978), 160.

²⁰⁸ Zoltán Vági, László Csősz, Gábor Kádár, *The Holocaust in Hungary – Evolution of a Genocide (A holokausz Magyarországon – Egy népirtás evolúciója*, Lanham, Md: Alta Mira Press, 2013), p. LVIII. A március 29-i kormányülésen Sztójay azt mondta, hogy „Horthy teljes szabadságot biztosított a kormánynak ... minden zsidó rendelet és rendelkezés tekintetében, és ebben a tekintetben nem kívánt befolyást gyakorolni”.

1944. április elején Ribbentrop, Németország külügyminisztere utasította Veessenmayert, hogy „tegyen meg mindent, hogy Horthy-t távol tartsa az állam ügyeitől; tartsa elszigetelve a várban”.²⁰⁹ Ezt az utasítást a fenti tények ismeretében könnyű volt követni.

A németeket nem érdekelte a magyarországi kormányzat konkrét formája, beleértve a többpárti koalíciós kormányzást is, mindaddig, amíg a kormány továbbra is kiküldte a hadsereget a frontra, belenyugodott a magyar gazdaság német érdekeknek való maximális alárendelésébe, és hajlandó volt a zsidókérdést a német kívánságoknak megfelelően kezelni.²¹⁰

3. Gondolatok Horthy júliusi, a deportálások leállítását célzó beavatkozásáról

A beavatkozást valószínűleg az 1944 április-júniusában Horthy által megismert információk és az akkor tapasztalt események felhalmozódása váltotta ki. Különösebb sorrend nélkül, ezek valószínűleg a következők voltak

- felismerte, hogy még a Harmadik Birodalom által ellenőrzött vagy erősen befolyásolt országokban is volt némi mozgástér a zsidókkal való bánásmódot illetően. Ilyenek voltak például Bulgária, Románia²¹¹ és Szlovákia.²¹²
- rájött Hitler újabb árulására. Hitler szóban megígérte Horthynak, hogy ha Magyarország hűséges lesz a Harmadik Birodalomhoz, akkor a megszállás három hónap múlva véget ér. A három hónap június 19-én járt le, anélkül, hogy bármilyen biztosítékot kapott volna arra, hogy a német megszállás véget ér;²¹³
- felismerte, hogy a tengelyhatalmak valószínűleg el fogják veszíteni a háborút, ami elhozhatja a számonkérés napját a nemzeteknek azon vezetői számára, akik belevitték országukat egy háborúba, amely csak Hitler terjeszkedő hódításait és az úgynevezett „alsóbbrendű” fajok kiirtásának vágyát szolgálta;

²⁰⁹ Ránki, id. mű, p. 183.

²¹⁰ Ránki, id. mű, p. 185.

²¹¹ Miközben Bulgária és Románia egyetértett azzal, hogy Németország szívesen deportálja azokat a zsidó állampolgárait, akik a Harmadik Birodalomban és Európa más országaiban tartózkodtak, mindketten elutasították, hogy helyi zsidóikat Németországba szállítsák, arra hivatkozva, hogy országukban a németországihoz hasonlóan szigorú zsidóellenes törvényeket vezettek be, de saját zsidóik munkájára otthon van szükség. Bár Ion Antonescu román Conducător (vezér) végül elutasította, hogy a romániai zsidókat átadja a németeknek, a román erők a második világháború alatt több százezer zsidót brutálisan megöltek, főként Besszarábia, Bukovina és Nyugat-Ukrajna lakosait.

Forrás: *Holocaust Encyclopedia* az adott országokról

²¹² Zsidók ezrei, különösen azok, akik áttértek a kereszténységre, Tiso (1887-1947), a náci bábállam vezetőjének védelme alatt éltek 1939 és 1945 között.

²¹³ Gosztonyi Péter, „A magyar ellenállási mozgalom és visszhangja a német iratok tükrében” fejezet M. Kiss Sándor szerk., *Magyarország. 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994), p. 17.

Ekkor Horthy jegyzéket küldött Hitlernek, amelyet Sztójay Hitlernél tett látogatása során adott át, amelyben arra kérte a Führert, hogy állítsa vissza Magyarország függetlenségét. Hitler éles válasza ez volt: „Addig nem, amíg nem oldják meg teljesen a zsidókérdést.”

Ránki György, *A Harmadik Birodalom árnyékában* (Budapest: Magvető, 1988), p. 223.

- megkapta Rudolf Vrba és Alfréd Wetzler auschwitz-i szökevények jelentésének másolatát, amely részletes és hiteles információt adott arról, hogy mi is történt valójában Auschwitz-Birkenauban. Bár nem biztos, hogy mielőtt látta ezt a jelentést (májusban, júniusban vagy júliusban), addig Horthy azt hitte – vagy úgy tehetett, mintha azt hinné –, hogy a Németországba deportált magyar zsidókat munkaszolgálatosként vitték oda, hogy segítsék a háborús erőfeszítéseket;²¹⁴
- bár Horthy valószínűleg nem aggódott túlságosan a deportálások miatt, amíg azok fő áldozatai az „idegen” keleti zsidók voltak, ahogy a deportálások elérték a többi vidéki zsidót, és fenyegették a Budapesten koncentrálódókat, nem tudott tovább hallgatni;
- ahogy a szupergyors magyarországi tömeges deportálások világszerte kedvezőtlen nyilvánosságot kaptak, Horthyt világhírű személyiségek kérték, figyelmeztették és próbálták megnyerni, hogy lépjen közbe a deportálások megállítása érdekében. Így tett többek között Roosevelttel amerikai elnök, a svéd király, XII. Pius pápa – akinek magyarországi képviselője, Angelo Rotta többször is felkereste a kormányzót és Sztójait, hogy megkérje őket, kíméljék meg a zsidókat, különösen a megtérteket. Hasonlóan cselekedett a török és a svájci kormány (Carl Lutz révén), valamint több prominens magyar is;²¹⁵
- bizalmasának, Bethlen Istvánnak, az illegalitásba vonult, volt miniszterelnökének titkos üzenete, amelyben azt tanácsolta neki, hogy fékezze meg a „zsidók embertelen, ostoba és kegyetlen üldözését, amely annyira nem illik a magyar jellemhez”. Bethlen azt is javasolta, hogy Horthy nevezzen ki új kormányt.

A Horthyra nehezedő nemzetközi nyomás fokozódásának hatására június 26-án összehívta a Koronatanácsot (a kormányzó által elnökölt kabinet ülését), amelyen a deportálás két magyar vezetőjét, Endrét és Bakyt felmentették, ők azonban maradtak posztjukon, és folytatták a deportálásokat. Horthy nem foglalt határozottan állást a deportálás folytatásával kapcsolatban.²¹⁶ Akkor az volt a véleménye, hogy nem avatkozik be, ha a németek el akarják hurcolni a magyar zsidókat, de akkor csinálják ők, magyarok részvétele nélkül.

Most jön a vitás rész: mit tett Horthy július 6-án, és mi volt az indítéka?

²¹⁴ Emlékirataiban Horthy azt állítja, hogy csak július elején értesült a Vrba-Wetzler-jelentésről. (Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Budapest: Európa, 1992, p. 291.) Ez nem tűnik hihetőnek annak a számos jelentésnek a fényében, miszerint a jelentést már jóval korábban elküldték neki. Ugyanakkor 1944 május-júliusában több Auschwitz-jelentés (AR) is keringett Budapesten. Ez magyarázhatja, hogy a különböző személyek birtokában különböző dátummal ellátott példányok voltak, ezeket mikor és hogyan küldték el Horthynak, és mikor jutott el hozzá egy példány. A különböző AR-ek tárgyalása Thomas Sakmyster Horthyról szóló, *Hungary's Admiral on Horseback* (Magyarország admirálisa lóháton) című könyvében (2. kiadás, 2021) található

²¹⁵ Vági et al., id. mű, pp. 138-139.

²¹⁶ Gosztonyi, id. hely.

Július 6-án elrendelte, hogy az előző napokban vidékről Budapestre érkezett csendőrkontingens hagyja el Budapestet. Egyesek szerint a csendőrök Baky parancsára érkeztek, hogy Horthy puccs szerűen elfogják, hogy elhárítsák az akadályt a budapesti zsidók deportálása elől, míg mások azt a nézetet vallják, hogy csak azért jöttek, hogy a deportálásokat segítsék. (Ezt az ellentmondást a 12A és 12B fejezetben vizsgáljuk.) Akárhogy is volt, Horthy elrendelte, hogy a Budapesttől nem messze, Esztergomban állomásozó, Koszorús Ferenc ezredes vezette 1. páncélosadosztály jöjjön a fővárosba, hogy megbizonyosodjon arról, hogy a vidéki csendőrök valóban távoznak.

Megjegyzendő, hogy a július 6. és 9. közötti négy nap alatt a magyarok még mindig nagyszámú (24.128) zsidót deportáltak több budapesti külvárosból (köztük Békásmegyerről és Újpestről), noha Horthy megállíthatta volna őket.²¹⁷

Tudjuk tehát, hogy mit tett Horthy július 6-án. Azt viszont nem tudjuk biztosan, hogy mik voltak az indítékai: Tudjuk tehát, hogy mit tett Horthy július 6-án. Azt viszont nem tudjuk biztosan, hogy mik voltak az indítékai: meg akarta akadályozni Baky államcsínyét, el akarta távolítani a csendőrséget (akiknek csak a fővároson kívül volt állomáshelyük és hatáskörük), hogy egyelőre megakadályozza a zsidók további deportálását a fővárosból, vagy (ahogy egyesek állítják) készen állt arra, hogy – szükség esetén katonailag is – szembeszálljon a németekkel, és végleg megállítsa a magyarországi zsidók további deportálását.

4. Horthy további intézkedései 1944-ben, októberi letartóztatása és további sorsa

Az alábbi kronológia felsorolja az e fejezetben eddig tárgyalt témák legfontosabb fejleményeit, valamint Horthy 1944-ben tett lépéseit október közepén történt letartóztatásáig és deportálásáig, majd az ezt követő életének legfontosabb eseményeit, egészen 1957-ben, 88 éves korában bekövetkezett haláláig. Horthy egyes 1944-es tetteit és feltételezett indítékait a 12A és 12B fejezetben részletezzük.²¹⁸

1944²¹⁹

Március 19: Németország megszállja Magyarországot.

Március 20: A magyarországi zsidók megsemmisítéséért felelős Adolf Eichmann és a kevesebb mint 200 főből álló *Sondereinsatzkommando* (Különleges Bevetési Egység) megérkezik Budapestre.

Március 21: A náci megszállók létrehozzák a Magyar Zsidók Központi Tanácsát; részletek a 10A fejezetben.

²¹⁷ Ungváry Krisztián, *Az ostromlott Budapest két titka* (Budapest, Kossuth, 2016), p. 18.

Az, hogy Horthy ezt megakadályozhatta volna, feltételezi, ahogy Ungváry is teszi, hogy Horthy tudott ezekről a külvárosi deportálásokról.

²¹⁸ Horthy tetteinek és lehetséges indítékainak hiteles és jól dokumentált leírása Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback* (Magyarország admirálisa lóháton) átdolgozott kiadásának (2021) 11. fejezetében található.

²¹⁹ Ha a lábjegyzetekben másként nem szerepel, az 1944-re és 1945 elejére vonatkozó valamennyi bejegyzés forrása a Vági, et al., id. mű szövege és kronológiája. A könyv saját kronológiája a 422-423. oldalon található.

Március 22: Megalakul a kollaboráns kormány a volt berlini magyar nagykövet, Sztójay Döme vezetésével.

Március 31: A zsidókat sárga csillag viselésére kötelezik (április 5-től).

Április 7: A megszállók és a legfontosabb magyar tisztviselők között titkos megállapodás jön létre a zsidók összegyűjtéséről/gettósításáról

Április 13: Megállapodás születik 100.000 munkaképes zsidó férfi Németországba deportálásáról, állítólag munkavégzés céljából.

Április 16: Megkezdődik a zsidók gettósítása az I. deportálási zónában (Kárpátalja-Ruténia); rendeletek a zsidó vagyon elkobzásáról.

Április 22: Az Endre család szentkúti birtokán megállapodás születik Eichmann, Winkelmann és más vezető németországi nácik, valamint Jaross Andor belügyminiszter, Baky László és Endre László államtitkárok és mások között az összes magyar zsidó deportálásáról Auschwitzba.²²⁰

Április 28: Kormányrendelet rendeli el a zsidók gettósítását.

Május 15: Megkezdődik a tömeges deportálás Auschwitzba.

Június 25: Eddig az időpontig a budapesti zsidók többségét mintegy 2000 sárga csillagos épületbe zsúfolják össze.

Június 26: Horthy összehívja a Koronatanácsot, amely elrendeli Endre és Baky felmentését tisztségükből. Ők azonban a posztjukon maradtak, és folytatták a deportálásokat.

Június vége: Eichmann, Endre és Faragho Gábor, a csendőrség felügyelője kidolgozzák a budapesti zsidók deportálásának tervét.²²¹

Július első napjai: Jelentős csendőrségi erők jelennek meg a fővárosban zászlószentelés ürügyével. Horthy, aki gyanította, hogy Baky puccsot tervez, betiltotta az ünnepséget, utasította a csendőröket, hogy távozzanak, és utasította Koszorús ezredes esztergomi csapatait, hogy jelenjenek meg Budapesten, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy a csendőrök valóban távoznak. Közben az V. deportálási zónából továbbra is indultak a transzportok.

Július 6: Horthy leállítja a deportálásokat, és azt tervezi, hogy találkozik Veessenmayerrel, hogy megmagyarázza döntését a németeknek.

²²⁰ Vági et al, id. mű, pp. LII-LIII. A tervtől való minden későbbi kisebb eltérés taktikai jellegű volt (például 15.000 zsidó munkaszolgálatra történő Ausztriába szállítása), és a fenti átfogó terv technikai megvalósításának elemeiként kell értelmezni.

Lásd még: Pelle János, „Mit üzen a „magyar Wannsee?”

444.hu/2021/12/01/mit-uzen-a-magyar-wannsee

²²¹ A terv az volt, hogy számos csendőregység érkezik Budapestre egy zászlószentelési ünnepség ürügyén. Valódi céljuk azonban állítólag az lett volna, hogy a zsidókat deportálják a sárga csillagos épületekből.

Sztójay siet telefonon tájékoztatni a meghatalmazottat Horthy indokairól, aki egy Berlinbe küldött táviratban foglalja össze azokat.²²²

Július 6-9: Négy nap alatt 24.128 zsidót deportálnak Auschwitzba több budapesti külvárosból.

Július 9: Elrendelik a deportálások befejezését. Május 15. és július 9. között (54 nap alatt!) több mint 437.000 zsidót deportáltak Magyarországról. Ez a szám szerepel a Veessenmayer által Berlinbe küldött rendszeres jelentésekben, amelyek az Eichmann kommandójától folyamatosan kapott adatok alapján készültek. Július 8-ig 147 vonat 437.402 zsidót szállított.

Július 14: Horthy parancsával szemben Eichmann egysége megpróbál a kistarcsai internálótáborból 1220 foglyot Auschwitzba deportálni. Horthy ezt megtudva elrendeli, hogy a vonat forduljon vissza.

Július 19: Eichmann ismét megpróbálja a kistarcsai foglyokat Auschwitzba küldeni; ezúttal sikerrel jár.

Július 24: A sárvári internálótáborból mintegy 1500 zsidót szintén Auschwitzba deportálnak. Augusztus elején további 1300 zsidót deportálnak Sárvárról.²²³

Augusztus 23: Románia átáll a szövetségesek oldalára.

Augusztus 24: Horthy közli Veessenmayerrel, hogy nem engedi a deportálások folytatását; ígéri, hogy a fővárosból vidéki táborokba szállítja a zsidókat; az ígéretet nem tartják be.

Augusztus 25: A csalódott Eichmann arra hivatkozva, hogy jelenléte Budapesten feleslegessé vált, kéri egységének visszahívását. Himmler beleegyezik, és elrendeli, hogy egyelőre le kell állítani a Magyarországról történő deportálásokat.

Augusztus 29: Sztójay miniszterelnököt menesztik, és Lakatos Géza tábornok alakít új kormányt.²²⁴

Szeptember: A németek látszólagos visszavonulásával, és azzal, hogy Horthy egyelőre nem szállt szembe, a kormányzó és a Lakatos-kormány némi

²²² Vági et al., p. 137. Horthy felsorolta, hogy tudott arról, hogy más, német ellenőrzés alatt álló országokban kedvezően bántak a zsidókkal; hogy az SS jelentős haszonért cserébe megszervezte tehetős magyar zsidók biztonságos szállítását semleges országokba; és hogy számos nemzetközi felhívás érkezett hozzá a deportálások leállítására érdekében.

²²³ Turbucz Dávid, *Horthy Miklós* (Budapest: Napvilág, 2011), p. 204.

²²⁴ Sztójay menesztésének időpontjáról: arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/s-sz-F0D5A/sztokay-kormany-F0DF6/

A Lakatos-kormány összetétele különbözött Sztójayétól, de Horthy céljaival ellentétben az előző kormányban Németország legszorosabb szövetségesei, Jurcsek Béla és Reményi-Schneller Lajos megtartották pozíciójukat. A kormányzó az új kormányt bízta meg az ország háborúból való kilépésének előkészítésével. A kormányban lévő náci támogatókkal és a nagy német kémhálózattal Horthy terve természetesen nyílt titok volt a németek előtt.

mozgásteret nyert. A magyar hatóságok levették napirendről a megmaradt zsidók deportálását. Kistarcsáról sok foglyot kiengedtek, és a Csepel-szigeten lévő fogolytáborokat bezárták.

Szeptember: Az előre nyomuló Vörös Hadsereg átlépte a magyar határt, amit részben az tett lehetővé, hogy Románia átállt a tengelyhatalmaktól a szövetségesek oldalára. Ekkor Horthynak és Lakatosnak két célja volt, amelyek azonban egymásnak teljesen ellentmondtak: egyrészt az országot a Vörös Hadsereg (és új román szövetségese) megszállása alatt tartani, másrészt elérni Magyarország kilépését a háborúból. Sok döntéshozó nem ismerte fel, hogy ezeket a célokat nem lehet egyszerre követni. Horthy mindenesetre elvetette a nyugati szövetségeseknek való megadás tervét, és a Szovjetunióval való tárgyalások felé fordult.

Október 11: Horthy küldöttei, Farago Gábor vezetésével (az ő említését lásd a június végi krono bejegyzésben) titkos tűzszüneti megállapodást írtak alá Moszkvában.

Október 15: Horthy úgy tervezte, hogy döntését a koronatanács reggeli ülésén jelenti be, majd rádióbeszédben fordul a nemzethez. Horthy kiáltványát 12 óra 30 perckor olvasták fel a rádióban.

Október 15: Horthy akciója rosszul volt előkészítve és ügyetlenül hajtották végre. Sem a kiáltvány, sem a csapatokhoz intézett hadparancs nem volt egyértelmű a szovjetek elleni harcok beszüntetésére, és a *Wehrmacht*tal való szembefordulásra vonatkozóan.²²⁵

Október 15: Német ügynökök elrabolták, és Németországba vitték Horthy egyetlen életben maradt fiát, ifjabb Horthy Miklóst, a háborúból való kiugrást előkészítők egyik vezetőjét. A magyar tisztikar nácibarát elemei átvették az irányítást a hadsereg kulcsfontosságú egységei felett, és visszavonták Horthy kiáltványát.

Október 15: A náci Németország Szálasi Ferenc nyilas vezérhez fordult, aki megígérte, hogy „a végsőkig” folytatja a háborút. Sok tiszt a nyilasok oldalára állt. Estére a nácik teljes mértékben ellenőrzésük alá vonták a kulcsfontosságú állásokat. Szálasi háttérét és hungarista eszméit a 11A-1 keretes szöveg foglalja össze.

²²⁵ 1949-ben Horthy kijelentette, hogy “mivel közvetlenül a kiáltványom felolvasása után a rádiót, valamint a kábel- és telefonközpontokat a németek elfoglalták, nem tudtam konkrét parancsaimat a csapatoknak elküldeni. Így senki sem tudta, hogy mit kell tennie”.
Gosztonyi, id. mű, p. 149.

11A-1 keretes szöveg. Szálasi Ferenc és a hungarizmus

Szálasi magas rangú katonatiszt volt, fanatikus jobboldali nacionalista és a “hungarizmus” elkötelezett híve, aki országa területének a trianoni békeszerződés előtti határokig való kiterjesztését szorgalmazta. Lenyűgözte a politika, és előadásokat tartott politikai témákban.

1935 márciusában Szálasi kilépett a hadseregből, hogy teljes figyelmét a politikának szentelhesse. Megalapította a Nemzet Akaratának Pártját. Ezt a következő évben a konzervatív kormány betiltotta, mert túl radikális volt, Szálasit pedig bebörtönözték, büntetését évekre meghosszabbították. Szálasi a börtönben is erős és aktív politikai személyiség maradt. 1937 októberben megalapította a Nemzeti Szocialista Pártot, amely hét kisebb frakció összeolvadásából született – mint a Fajvédő Szocialista Párt –, azt állítva, hogy a párt azonos a Nemzet Akaratának Pártjával. Sértett nemzeti érzetűkre és virulens antiszemitizmusukra apellálva jelentős támogatást tudott szerezni ügyének a gyári munkások és a magyarországi alsóbb rétegek körében.

1939 márciusában korábbi politikai csoportjainak maradványaiból a németországi náci párt mintájára újjáalakult a Nyilaskeresztes Párt. A nyilaskereszt a magyar szélsőjobb jelképe volt, mint a Magyarországot benépesítő magyar törzsek ősi szimbóluma, és ezzel a magyarok faji tisztaságára utalt, ugyanúgy, ahogy a náci horogkereszt az árják faji tisztaságára volt hivatott utalni.

Az 1939-es parlamenti választásokon a Nyilaskeresztes Párt a szavazatok negyedével 31 képviselői helyet szerzett a parlamentben, és ezzel a legnagyobb ellenzéki párt lett Magyarországon. Követőinek száma ekkor elérte a 300 ezer főt. A második bécsi döntés után (1940 augusztusában) Horthy kormányzó általános amnesztiát hirdetett, Szálasi is kiszabadult, és visszatért a politikába.

Szálasi hungarizmusának alappillérei az irredentizmus (a trianoni békeszerződés megsemmisítésének és a magyar állam minden irányban való kiterjesztésének célja a Magyar Királyság korábbi határai felé; a szélsőséges nacionalizmus (olyannyira, hogy a magyar terjeszkedési terveket előnyben részesítette a hitleri területi követelések támogatásával szemben); a mezőgazdaság támogatása; antikapitalizmus; antikommunizmus; és militáns antiszemitizmus.

Október 16: SS-csapatok elfoglalják a királyi palotát és lemondásra kényszerítik Horthyt.

Október 17: Horthyt feleségével, menyével, unokájával és néhány háztartási alkalmazottjukkal együtt Bajorországba, a Weilheim kisváros közelében lévő Hirschberg kastélyba internálják. Hogy elrabolt fia Ausztriában vonatra száll, üres ígéret volt. Ifjabb Horthy Miklóst a háború végéig Mauthausenben tartották fogva.²²⁶

Október 15-19: Budapesten és vidéken sebtében felfegyverzett nyilas bandák, sokan csak 15-16 évesek, fosztogattak, raboltak és gyilkolták a zsidókat. A káosz sem a nyilasoknak, sem a németeknek nem állt érdekében, ezért az új belügyminiszter, Vajna Gábor mindenkit felszólított, hogy tartózkodjon a zsidók elleni fellépésektől, bízva a kormányra „a zsidókérdés megoldását”.

Október 20-21: Megkezdődött a „munkaképes” zsidó férfiak és nők összeszedése a sárga csillagos házakból. 21-én az új honvédelmi miniszter, Beregfy Károly tábornok elrendelte, hogy minden 16 és 60 év közötti zsidó férfi és 16 és 40 év közötti zsidó nő jelentkezzen katonai munkaszolgálat teljesítésére. A férfiakat a Kerepesi úti lóversenypályán, a nőket az Erzsébet királyné úti KISOK sportpályán gyűjtötték össze

Október 21-november 5: Becslések szerint összesen 25.000 férfit és 10.000 nőt vezényeltek Budapest környéki tankcsapda árkok ásására. Ez idő alatt sokakat az Óbudai Téglagárba vittek, hogy onnan deportálják őket.

Október 26: Hetven munkaszolgálatos századot, körülbelül 14-15 ezer embert „engedtek át” Németországnak, és az osztrák (az *Anschluss* után a német) határra küldték őket, ahol átadták őket az SS-nek, az SA-nak vagy a Todt szervezetnek. Szörnyű körülmények között építőipari munkára kényszerítették őket. Több ezret, akik nem tudták tartani a lépést, meggyilkoltak.²²⁷

November 6: A deportáltakat megkezdték kiküldeni, többnyire gyalogosan, a Budapestről Bécsbe vezető főúton, minden holmijukat magukkal cipelve, alig valami étellel és vízzel napi húsz kilométert is megtéve. A nyilas

²²⁶ Mauthausenben több magyar politikust tartottak fogva, köztük Kállay Miklós volt miniszterelnököt is. 1945 áprilisában az ifjabb Horthyt először Dachaubá, majd Innsbruckba, végül Niederdorfba szállították át, ahonnan az amerikai hadsereg vitte el, és három hónapot Capri szigetén töltött fogságban. 1945 augusztusában engedték szabadon Rómában. 1945 decemberében meglátogatta apját. 1947 júniusában Brazíliába emigrált. 1956 decemberében feleségül vette Hema de Croy-t; a Földközi-tenger nyugati részén, a spanyol Palma de Mallorca üdülővárosban telepedtek le. Felesége 1976-os halála után Portugáliába költözött; 1993-ban halt meg Lisszabonban. Földi maradványait 1993 szeptemberében édesapja földi maradványaival együtt Magyarországra hozták; mindkettőjüket a kenderesi birtokukon lévő családi kriptában temették újra. Ifjabb Horthy mozgalmas életéről lásd: Nemere István, *Ifj. Horthy Miklós – A másik fiú* (Budapest: Lazi Könyvkiadó Kft, 2020).

²²⁷ Lásd még Szita Szabolcs *Halálerőd* című könyvét (Budapest: Kossuth, 1989).

örök verték és kirabolták őket; akik túl gyengék voltak ahhoz, hogy lépést tartsanak velük, azokat kíméletlenül agyonlőtték.

November -december: A nyilas kormány összesen 50.000 embert terelt a nyugati határra, vonaton vagy gyalog. A semleges országok diplomatái követték őket, és mindent megtettek, hogy minél többjüket etessék és megmentseik. A semleges országok erőteljes tiltakozásának volt némi hatása, mert Szálasi vágyott a nemzetközi elismerésükre, ezért fokozatosan leállította a meneteket.

November 12-20: A fővárosban felállított két gettó közül a kisebbik, a „nemzetközi” (vagy „nyílt”) gettó a pesti oldalon, a Duna-parton álló házakból állt, amelynek lakóit a semleges országok követségei „védték”. Papíron a nemzetközi gettóban 15.600 személy élt; bár ennél jóval több védelmi okmányt állítottak ki vagy hamisítottak. Wallenberg becslése szerint ide 35.000 ember zsúfolódott be, akiknek szüntelenül razziákkal, rablásokkal és gyilkosságokkal kellett szembenézniük.

November második fele: A nemzetközi gettóval egyidejűleg tervbe vették egy önálló, zárt, nagy központi gettó felállítását, amelybe a főváros szétszórt sárga csillagos épületeiből kellett a zsidóknak beköltözniük, köztük a jómagamnak is, amint azt a 10A fejezetben részleteztem. A becslések szerint 1945. január elejére a gettó lakossága elérte a 70.000 főt.

1945²²⁸

Január 20: Egy magyar küldöttség fegyverszüneti megállapodást írt alá Moszkvában a szovjet többségű szövetségesekkel. (Részletek a 11A-2 keretes szövegben).

²²⁸ Az első bejegyzés kivételével az összes 1945-re vonatkozó bejegyzés Gosztonyi Péter: *A kormányzó Horthy Miklós és az emigráció* (Budapest: Százszorszép Kiadó, 1992) című könyvéből származik.

11A-2 keretes szöveg. Fegyverszünet Magyarország és a szövetségesek között

A második világháború kitörésétől kezdve a háborút vívó országokban folyamatosan különböző bizottságok és albizottságok alakultak a fegyverszünet és az azt követő békeszerződések feltételeinek megtervezésére. Amint a nyugati szövetségesek 1944 júniusában partra szálltak Normandiában, Magyarország számára is világossá vált, hogy a Szovjetunió fog dönteni a közép-kelet-európai és a balkáni országok sorsáról. Ezt a szovjetek is tudták, és maximálisan kihasználták helyzetüket.

1944 második felében, miközben a magyar hadsereg még a szovjet csapatok ellen harcolt, amint a Vörös Hadseregnek sikerült elfoglalnia némi területet az ország keleti részén, Sztálin ragaszkodott ahhoz, hogy ott egy ügyvezető kormányt hozzanak létre, amellyel fegyverszüneti megállapodást írjanak alá. December 15. és 20. között 45 településen tartottak sietve megszervezett választásokat, amelyeket a Vörös Hadsereg katonái figyeltek meg, és ezáltal jelenlétükkel befolyásoltak. Öt párt képviseltette magát. A többpárti részvétel fontos volt ahhoz, hogy a választási eredmények tisztességesnek és elfogadhatónak tűnjenek a Nyugat számára. Magyarország 231 megválasztott képviselője Debrecenben tette le esküjét. Megbízottjaik fő feladata 1945 elején Moszkvában a fegyverszüneti egyezmény aláírása volt.

Sztálin és Churchill 1944 októberében találkozott, hogy döntsenek a háború utáni területi rendezésről és alapelvekről. Megállapodtak abban, hogy létrehoznak egy Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (ACC), amely a fegyverszüneti megállapodások feltételeit és a legyőzött országokra kiszabott minden más megállapodás végrehajtását ellenőrzi. A Vörös Hadsereg által felszabadított országokban az ACC elnöke Molotov volt; minden gyakorlati szempontból a szovjet döntések teljes mértékben érvényesültek. A Szovjetunió elutasította nyugati szövetségesei azon javaslatát, hogy az ACC csak a háborús szövetségesek jóváhagyásával hozzon döntéseket. Valójában a szovjetek az ACC-t eszközként használták arra, hogy a legszélsőségesebb módszereket alkalmazzák a legyőzött országokban, hogy végül a Sztálin által irányított kommunista pártok a teljes hatalmat megszerezzék az ellenzék fizikai likvidálásával, számtalan helyi civil elfogásával és elhurcolásával évekre a szovjet büntető munkatáborokba, és hogy az országok törvényeinek megalkotásában/alkalmazásában a végső szót ők mondhassák ki.

Forrás: Tornai Csongor, Az 1945. januári magyar fegyverszüneti egyezmény (Új Kor 2018. május 25.) ujkor.hu/content/az-1945-januari-magyar-fegyverszuneti-egyezmeny

Ott Sztálin kijelentette: „Nincs szükség arra, hogy Horthy háborús bűnösnek tekintsük, tekintettel arra, hogy ő már egy öreg ember, aki 1944 őszén fegyverszünetet javasolt nekünk.”²²⁹

Április 28: Eltűnnek az örök a Hirschberg kastélyból (ahol a Horthy család fogságban volt).

Május 1: Horthyt és háztartását az amerikai hadsereg kiszabadítja. Horthyt hadifogolynak tekintik, míg sorsáról nem döntenek.

Május-augusztus: Horthyt Németországban különböző helyekre szállítják, biztosítva arról, hogy már nem fogoly, hanem „védőőrizetben” van.

Szeptember 25: Nürnbergbe érkezik; három hétig fogságban tartják. Státuszát tanúvá változtatják a német háborús bűnösök nürnbergi perében (összefoglalva a 26B fejezetben). Horthyt csak a német külügyminisztérium, Hitler és Keitel vezérőrnagy ügyeiről hallgatják ki. Magyarországgal kapcsolatos kérdéseket nem tettek fel. Horthynak tett szívességből egy amerikai bíró elintézte, hogy ifjabb Horthy Capri szigetéről Nürnbergbe hozzák, hogy segítsen apjának a kihallgatáson.

December 17-18: Horthyt kiengedik a védőőrizetből, és Weilheimbe viszik (már nem a Hirschberg kastélyba), ahol újra találkozik családjával

1946-47

Január: A család és a személyzet – Istvánka unoka nevelőnőjének kivételével – visszatér Magyarországra; Horthy menye elvégez egy gépírói tanfolyamot és adminisztratív állást vállal a Vöröskeresztnél.²³⁰

1946 további része: Horthy kiterjedt társadalmi életet folytatott. Ő és családja rengeteg (többnyire kisebb és szerény mértékű) ajándékot kapott korábbi és új barátaitól és tisztelőitől.

1946 hátralévő része: Horthy elfogult levelek egész sorát küldte a szövetséges vezetőknek Magyarország hosszú és jeles történelméről, remélve, hogy ezzel elnyeri a szövetségesek rokonszenvét Magyarország irányában a közelgő békekonferencián.

Horthy önös célú kijelentéseit Thomas Sakmyster illusztrálja.²³¹

²²⁹ Ugyanaz a forrás, mint a 11A-2 keretes szövegben. Továbbá: Gosztanyi, id. mű, pp. 142-143. Sztálin jóindulatú kijelentése mögött az a számítás állt, hogy az akkor még gyenge Magyar Kommunista Pártnak nem állna érdekében, hogy áldozattá tegye a lakosság egy része által nagyra tartott Horthyt. Tito, Jugoszlávia kommunista vezetője azonban kérte a kormányzó kiadatását, hogy bíróság elé állíthassák az 1942-ben szlávok és zsidók tömegeinek a magyar hadsereg által elkövetett véres lemészárlásáért. Tito kérését a Szövetségesek elutasították.

²³⁰ Gosztanyi, id. mű, pp. 141-142. Ugyanez a forrás a következő bejegyzéshez.

²³¹ Thomas Sakmyster, *Miklós Horthy and the Allies, 1945-1946: Two Documents* (Horthy Miklós és a Szövetségesek, 1945-1946: Két dokumentum),

1948

Március 4: Horthy ismét Nürnbergbe utazik, hogy tanúskodjon az úgynevezett minisztériumi perben, egy amerikai katonai bíróság előtt (nem azonos az említett Nemzetközi Katonai Törvényszékkel), ahol Edmund Veessenmayer egyike volt a Wilhelmstrasse-per 21 vádlottjának. (Wilhelmstrasse-pernek is hívták, mert a német külügyminisztérium a berlini Wilhelmstrassén volt). Horthyt csak Veessenmayerről hallgatták ki. A kérdésekre gyakran válaszolt úgy, hogy "már nem emlékszem", különösen a zsidóellenes törvényekre és a deportálásokra vonatkozóan.

Nyár: Horthy feleségének megromlott egészségi állapota a családot, hogy jobb éghajlatot keressenek. A menyének köszönhetően, Portugália befogadta őket.

1949

Január 12: Megérkezés Lisszabonba, az akkor még gazdaságilag elmaradott Portugáliába. Beköltözött egy ajándékba kapott házba Estorilban, ahol élete hátralévő részét töltötte.

Meghatározatlan hónap: J. F. Montgomery, az USA volt magyarországi nagykövete, Horthy Alapítványt hozott létre, hogy pénzt gyűjtsön Horthyék támogatására. A támogatók között volt Chorin Ferenc (1879-1964), a hajdani egyik legbefolyásosabb zsidó üzletember.²³²

1954

Július: Horthy fiának, Istvánnak az özvegye férjhez ment egy brit tiszthez, Guy Bowdenhez, aki beleegyezett, hogy felesége Estorilban tölthesse idejét, hogy továbbra is gondját viselje idősödő apósának. Az asszony így is tett.²³³

1956

Október 23: A magyar forradalom első napja. Horthy nagy érdeklődéssel figyelte az eseményeket, remélve annak sikerét.

November 4: A Vörös Hadsereg leveri a forradalmat. Ettől a naptól kezdve Horthy nem olvasott és nem hallgatott híreket, fizikailag és szellemileg is összeomlott. Bár nem volt olyan fizikai betegsége, amit az orvosok ki tudtak volna mutatni, Ilona megfigyelte, hogy: „életének gyertyái egyszerűen kiégtek”.²³⁴

1957

Február 14: Horthy elhunyt.

Hungarian Studies Review, XXIII. évfolyam, 1. szám (1996 tavasza). pp. 67-79.
epa.oszk.hu/00000/00010/00029/pdf/HSR_1996_1_067-079.pdf

²³² Gosztonyi, id. mű, pp. 147-148.

²³³ Részleteket lásd: Gróf Edelsheim Gyulai Ilona, *Becsület és Kötelesség* 1. és 2. kötet (Budapest: Európa, 2001).

²³⁴ Gosztonyi, id. mű, p. 154.

5. Horthy és a zsidók: Összefoglalás

Ez a szakasz összefoglalja véleményemet Horthy hozzáállásának negatív és pozitív aspektusairól, valamint tetteiről és tétlenségéről a magyarországi zsidó lakossággal kapcsolatban. Itt nem teszek kísérletet arra, hogy értékeljem a kormányzó negyedszázados teljesítményét Magyarország vezetőjeként; ezt már számos könyv és számos cikk megtette.²³⁵

A történészek között éles vita folyik arról, hogy Horthynak 1944. március 19-én le kellett volna mondania Magyarország német megszállása elleni tiltakozásul, vagy nem sokkal később (május-június folyamán), miután kiderült, hogy a vidékről deportált több százezer zsidó nagy része Auschwitzban köt ki, és nagy többségüket már rögtön megérkezésükkor meggyilkolják.

Amint Horthy visszaérkezett Budapestre a Hitlerrel folytatott klessheimi találkozójáról, március 19-re összehívta a Koronatanács ülését, ahol részletesen beszámolt a Führerrel folytatott megbeszéléseiről, és kijelentette, hogy

Hitler tiltakozott nálam amiatt is, hogy Magyarország nem teszi meg a szükséges lépéseket a zsidók ellen. A mi bűnünk tehát az, hogy nem teljesítettem Hitler kívánságát, és nem engedtem, hogy a zsidókat lemészárolják.²³⁶

Ugyanezen a napon, közvetlenül mielőtt elmenekültek a németek letartóztatása elől, Kállay Miklós és Bethlen István volt miniszterelnökök lemondásra szólították fel a kormányzót. Ugyanakkor a zsidó iparosok küldöttsége azt szorgalmazta, hogy maradjon hivatalában.²³⁷

Gyakorlatilag minden Horthyról szóló könyv és cikk, amely megkísérli jellemének objektív értékelését, egyetért abban, hogy bár a sok nyelvben való jártasságával és színes történeteivel egy rövid találkozás során mindenkit lenyűgözött, nem volt mélyen gondolkodó ember; a megfontolás nem volt az erőssége. Nem gondolta át tetteit, kevés politikai érzékkel rendelkezett, gyakran változtatta meg a véleményét, és erősen befolyásolhatta az az ember, akivel utoljára beszélt. Így anélkül, hogy különösebben átgondolta volna, milyen következményekkel járhatnak a döntései, március 19-én és a

²³⁵ Néhány könyv, amely kiegyensúlyozott értékelésre tesz kísérletet: Turbucz Dávid, *Horthy Miklós* (idézve a 18. lábjegyzetben); Vági et al., *The Holocaust in Hungary* (idézve a 4. lábjegyzetben); Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback* (*Magyarország admirálisa lóháton*, különösen annak 2021-es átdolgozott kiadása); Ungváry Krisztián, *Horthy Miklós* (idézve a 2. lábjegyzetben); Ungváry Krisztián, *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege* (Budapest: Jelenkor, 2016); Romsics Ignác, *A Horthy-Korszak* (Budapest: Helikon, 2017).

²³⁶ László Karsai, „Could the Jews of Hungary have survived the Holocaust?” (Túlélhették volna a magyarországi zsidók a holokausztot?) p. 69.

web.ceu.hu/jewishstudies/yb04/06Karsai.pdf

²³⁷ Thomas Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback – Miklós Horthy, 1918-1944*. (Magyarország admirálisa lóháton – Horthy Miklós, 1918-1944., NY: Columbia University Press, 1994) című könyvének recenziójában. h-net.org/reviews/showrev.php?id=1696

Lásd Sakmyster könyvének második, átdolgozott (2021-es) kiadását, amely részletesebb és új forrásokat idéz.

következő hónapokban, kibúvót talált abban a téves hasonlatban, hogy „egy kapitány nem hagyja el a süllyedő hajót”.

Nem lehet végleges ítéletet mondani arról, hogy Horthynak le kellett volna-e mondania, mert a válasz a fordított történetben rejlik: mi történt volna nagy valószínűséggel Magyarországon, különösen a zsidókkal, ha lemond?

Jó kiindulópont a német megszállás után Hitler magyarországi meghatalmazottjának, Edmund Veessenmayer nagykövetnek és magas rangú SS-tisztnek a véleménye. Amikor a nürnbergi tárgyalásán megkérdezték tőle, hogy „mi történt volna, ha Magyarország vezetése – vagyis a kormányzó – megtagadja a deportálást?”, Veessenmayer így válaszolt: „Akkor nem tudtuk volna folytatni. Végül is, amikor (júliusban) Horthy azt mondta, hogy ‘nem folytatjuk’, a továbbiakban semmi nem történt.”²³⁸

Veessenmayer ezt a nürnbergi tárgyalásán mondta, ahol érdekében állt, hogy a deportálásokért a felelősséget minél nagyobb mértékben a magyarokra hárítsa. Sokkal hitelesebbek a feletteseinek címzett, 1943. december 10-én kelt ajánlásai, amelyeket egy hosszabb magyarországi tanulmányút után tett:

Magyarország (nagy számú) zsidó lakossága az első számú ellenség. Szabotőrök, akiket meg kell semmisíteni.²³⁹

Egy másik ok, amiért Veessenmayernek a tárgyaláson tett kijelentését el kell vetni, az, hogy 1944 júliusára, amikor Horthy végül megpróbálta leállítani a deportálásokat (részleges sikerrel), a körülmények egészen mások voltak, mint március 19-én vagy az azt követő néhány hónapban, Az időközben bekövetkezett változások részleteit e fejezet 3. szakasza foglalja össze.

Mindez elvezet a kérdéshez: milyen indítékból rendelte el Hitler Magyarország 1944. márciusi katonai megszállását?

A szakértők a következő három okot nevezik meg, némi nézeteltéréssel a relatív jelentőségüket illetően, azaz, hogy melyik vagy melyik két motívum volt döntő a megszállás elrendelésében:

4. Annak megakadályozása, hogy Magyarország kilépjen a tengelyszövetségből.
5. Megfordítani Horthy és kormánya egyre növekvő vonakodását, hogy hadseregét harcba küldje; sőt, ismételt követelésüket, hogy hívják vissza a magyar csapatokat.
6. Felszámolni Európa utolsó koncentrált – a becslések szerint a két bécsi döntés által Magyarországhoz visszacsatolt területeken élőket is beleértve, legalább 800.000 főt kitevő – zsidó tömbjét, (3B és 6B fejezet);

Attól függően, hogy egy tudós melyik motívumot vagy melyik két motívumot ítéli meg döntőnek Hitler számára, a megfordított történeti spekuláció legvalószínűbb kimenetelére vonatkozó következtetés is eltérő lenne.

²³⁸ Ungváry, a 2. lábjegyzetben idézett műben.

²³⁹ Karsai, id. mű, p. 68.

Vegyük példának Deák Istvánt, a Columbia Egyetem nagyra becsült emeritus történészét, az egyetem Kelet-Közép-Európai Intézetének volt igazgatóját.²⁴⁰ Arra a kérdésre, hogy a magyarországi zsidók megmaradhattak volna-e, az ő válasza egy határozott „igen”, feltéve, hogy Horthy követte volna a román példát. Vagyis a propagandában és különösen a harctéren (Hitler csapatkéréseinek eleget téve) úgy tesz, mintha a Harmadik Birodalom lelkes szövetségese lenne, majd a megfelelő pillanatban kilép a tengelyszövetségből és átáll a másik oldalra.

Horthy nem követte a román forgatókönyvet. Valójában a tengelyszövetségből való kilépési kísérletei koncepcióban és végrehajtásban is durván ügyetlenek voltak. A gátlástalan náci vezetéssel folytatott halálos játszmában „úri becsülete” arra készítette, hogy előre tájékoztassa őket (különösen Veessenmayert) arról, hogy mit tervez, naivan remélve, hogy megértik és értékelik „tisztességes” magatartását.

A következő példa jól szemlélteti Horthy hihetetlenül rossz ítélőképességét; de számtalan más példát is lehetne hozni. 1954-ben levelet küldött Konrad Adenauernek, a Német Szövetségi Köztársaság náciellenes kancellárjának, amelyben kifejtette, hogy 1944 őszén, amikor a szovjetekkel a tűzszünetről tárgyalt, elutasította azt a követelést, hogy Magyarország támadja meg a náci Németországot. Horthy azt írta:²⁴¹

Senki és semmikor nem gondolt arra Magyarországon, hogy orosz parancsra, szovjet diktátum alapján hadat üzenjen Németországnak. Ez egyszerűen képtelenség lett volna. Ezeréves történetében soha nem volt egy olyan pillanat amikor Magyarország árulásra vetemedett volna.

Horthy számos (a fejezet témái szempontjából releváns) jellemhibája közé tartozott a folyamatos indiszkrécio, a Hitlerrel és magyarországi nyilas támogatóival szembeni ellenszenvéről való beszéd barátok és ellenségek előtt, és a tengelyszövetségből való kilépési szándékának hangoztatása. További melléfogása volt az a feltétlen bizalom, hogy Magyarország összes katonatisztje engedelmes lesz neki, ha úgy dönt, hogy valamire utasítja őket, például arra, hogy lépjenek ki a tengelyszövetségből és fejezzék be a Vörös Hadsereg elleni harcot. Ez példa arra, hogy gondolkodását az alakította, hogy mit tartott a legkívánatosabb eredménynek (vágy-vezérelt gondolkodás), nem pedig a helyzet logikája, ahogyan azt már korábban ebben a fejezetben megállapítottuk.

Egy másik alapvető hibája az volt, hogy nem volt hajlandó vagy nem volt képes beismerni a hibákat. Soha nem nézett szembe a második világháború alatti szerepével és tetteivel; képtelen volt önkritikára; mindig talált okokat, hogy miért nem ő a felelős, például, hogy Magyarország „kényszerpályán” volt, így az események nem alakulhattak másként, mint ahogyan alakultak; hogy kulcsfontosságú döntésekbe nem volt beavatva; vagy hogy létfontosságú információkat eltitkoltak előle. Horthy valójában mindebben hitt, nem pedig

²⁴⁰ Istvan Deak, „Could the Hungarian Jews Have Survived?” (Túlélhettek volna-e a magyar zsidók? The New York Review of Books, 1982. február 4.) pp. 24-27.
web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=2222

²⁴¹ Gosztonyi, id. mű, pp. 152-153.

megrögzött hazudozó volt.²⁴² Ezek azok az okok, amelyek miatt az objektív tudósok az önéletrajzát elfogult értelmezésekkel teli, nem megbízható történelmi dokumentumnak tartják.

Kitűnő értékelést találunk Horthyról Gellért Ádám és Turbucz Dávid esszéjében, amely Horthy emlékiratainak állításait, különösen Nürnbergben tett kijelentéseit állítja szembe az egymástól függetlenül jól megalapozott tényekkel.²⁴³

* * *

Horthy számos itt felsorolt és bemutatott hibája nem szabad, hogy eltántorítson bennünket attól, hogy értékeljük a magyarországi „jó zsidók” deportálástól való megmentésére tett fáradságos kísérleteit (1942 és 1944 márciusa között), valamint 1944 júliusában hozott kulcsfontosságú döntéseit, amelyek valószínűleg több mint 200.000 zsidó életét mentették meg, főként a főváros két gettójának egyikében élőkét (köztük jómagamét), a bujkálókét és a zsidó kényszermunkások néhány túlélőjét (mint az apámét és nagybátyáimét).

Hadd zárjam ezt a fejezetet azzal, hogy idézem Thomas Sakmyster 2021-ben átdolgozott könyvében Horthyról adott értékelését (idézem a 31. lábjegyzetben, 438. o.), amellyel egyetértek:

Tűnődünk, hogy nem a 76 éves kormányzó, de bármelyik magyar államférfi, képes lett volna-e megtalálni a módját annak, hogy az országot kimenekítse abból a szinte reménytelen helyzetből, amelyben a német megszállás alatt találta magát. ... Még visszatekintve is nehéz elképzelni, hogy Horthy milyen stratégiát követhetett volna 1944-ben, amely alapvetően megváltoztatta volna az események menetét. ... [Ha lemondott volna], az egyetlen gyakorlati eredmény valószínűleg a zsidók gyorsabb deportálása és megsemmisítése lett volna, beleértve a budapesti zsidókat is. Valójában talán gyümölcsözőbb lenne a Horthy 1944-es magatartására vonatkozó szokásos kérdést úgy átfogalmazni, hogy megkérdezzük: Mit ért el az elenyészően csekély esélyek ellenére? Bár kezdetben beletörődött a zsidók deportálásába, amikor ráeszmélt a „végső megoldás” valóságára, erőteljesen és bátran cselekedett, hogy megvédje a budapesti zsidókat.

11B. Ellenállás és mentőakciók

1. Bevezetés

Az „ellenállás” kifejezés leggyakoribb jelentése valamilyen formában történő fegyveres ellenállás. Például a megszálló hatalom elleni partizántevékenység, vagy börtönből, vagy gettóból való erőszakos kitörési kísérlet.

²⁴²Turbucz, id. mű, p. 210. A felelősség nem vállalása és mások hibáztatása hangsúlyos magyar kulturális jellemző, amint azt a 37A fejezetben részletezzük.

²⁴³ „Egy elmaradt felelősségre vonás margójára – Horthy Miklós Nürnbergben” (*Betekintő*, 2012/4). betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_4_gellert_turbucz.pdf

A legtöbb zsidó fegyveres ellenállásra 1942 után került sor, kétségbeesett erőfeszítésként, miután az ellenállók számára világossá vált, hogy a nácik családjuk és vallástársaik nagy részét meggyilkolták. A nagy akadályok ellenére (mint például a fegyverek és a kiképzés hiánya, az akciók ellenséges környezetben való végrehajtása, a családok hátra hagyásától való idegenkedés és a mindig jelenlévő náci terror), a németek által megszállt egész Európában sok zsidó megkísérelte a fegyveres ellenállást a németekkel szemben. A zsidók egyénileg és csoportosan is felléptek a németek és tengelyhatalmi szövetségeseik ellen. Zsidó ellenálló egységek működtek Franciaországban, Belgiumban, Ukrajnában, Belorussziában, Litvániában és Lengyelországban. Zsidók harcoltak nem zsidó francia, olasz, jugoszláv, görög, lengyel és szovjet ellenállási szervezetekben is.

Amikor a németek 1943-ban megpróbálták felszámolni a nagyobb gettókat, Krakkóban, Bialystokban, Czeszochowában, Bedzinben, Sosnowiecben és Tarnowban fegyveres zsidó ellenállásba ütköztek, Varsóban pedig nagyszabású felkelésbe, amely a hősie, fegyveres ellenállás világszerte ismert példája. Miközben ezen próbálkozások során több ezer zsidót öltek meg, jelentős számban szöktek meg a gettókból, és csatlakoztak a közeli erdőkben lévő partizán csoportokhoz. Minszki zsidók például hét harcoló partizán egységet hoztak létre. Vilnai, rigai és kovnói zsidók szintén ellenálló egységeket alakítottak.²⁴⁴

Magyarországon nem volt fegyveres zsidó ellenállás. Azok az olvasók, akik elolvasták a **3B, 5B, 6B fejezeteket** és a családom holokauszt alatt megélt személyes történeteit, tudják, miért nem volt lehetséges a magyarországi zsidók számára a fegyveres ellenállás.

Valójában egyetlen feljegyzett eset van, amikor egy nem zsidó magyar, Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886-1944), Magyarország német megszállása után erőszakosan ellenállt letartóztatásának, és lelőtte azokat, akik el akarták fogni. A német megszállással szembeni fegyveres ellenállást megakadályozó körülményeket a **11A fejezetben** részleteztük.

A fegyveres ellenálláson kívül természetesen sokféle ellenállás létezik. Erről nagy irodalom szól, általában a lakosság nagy részének „tettesek”, „kollaboránsok” és „szemlélők” kategorizálásával kapcsolatos vitához kapcsolódóan. Ez a fejezet a magyar zsidók megmentőire, a semleges országoknak a náci megszállás után is ott tevékenykedő diplomatáira, és a figyelemre méltó számú, egyedül vagy másokkal együttműködve szintén tevékenykedő magyarokra összpontosít.

A 2. szakasz a legendás svéd „diplomata”, Raoul Wallenberg mentő tevékenységét, valamint azt az aljas szovjet kísérletet világítja meg, hogy a magyarországi zsidó

²⁴⁴ „Armed Jewish Resistance: Partisans” (Fegyveres zsidó ellenállás: partizánok) US Holocaust Museum, *Holocaust Encyclopedia*.
encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/armed-jewish-resistance-partisans

vezetőket Wallenberg meggyilkolásával vádolják, megkínózzák őket, hogy vallomást szerezzenek tőlük, csak azért, hogy „bizonyítsák”, nem Sztálin Szovjetuniója ölte meg, mert nem is ölhetette meg Wallenberget.

A 3. szakasz a svájci Carl Lutz rendkívül leleményes és sikeres magyarországi mentőakciójának párhuzamos történetét meséli el. A fejezet annak taglalásával zárul, hogy miért nem lehet észszerűen pontos becslést adni arról, hány zsidót mentettek meg a különböző diplomaták, és arra a következtetésre jut, hogy el kell térni az egyes diplomáciai missziók által állítólag megmentett zsidók közzétett, gyakran óriásira eltúlzott számától.

A 4. szakasz más külföldi diplomaták mentő tevékenységét foglalja össze; az 5. szakasz ugyanezt teszi a hősi magyarok egy csoportjával, akik életüket kockáztatva segítettek bizonyos számú zsidónak életben maradni.

2. Raoul Wallenberg és a svéd misszió mentő tevékenysége²⁴⁵

Hogyan választották ki Wallenberget? 1944 tavaszán és kora nyarán közel félmillió magyar zsidó gettóba zárása, deportálása és tömeges meggyilkolása Auschwitzban nemzetközi hírverést váltott ki. Ennek hatását felerősítette az úgynevezett Auschwitz-i Jegyzőkönyvek 1944. májusi közzététele.²⁴⁶

Környezete nyomásának hatására Franklin D. Roosevelt elnök megbízta a Háborús Menekültügyi Bizottságot (War Refugee Board, WRB), találjon módot arra, hogy az Egyesült Államok segítsen enyhíteni a magyarországi zsidók szenvedéseit. Iver C. Olsent, aki már Stockholmban állomásozott a Stratégiai Szolgálatok Hivatala (Office of Strategic Services, OSS, a CIA elődje) svéd részlegének valutaműveleti főnökeként, nevezték ki a WRB svédországi képviselőjének. Olsen kérte a svéd külügyminisztériumot, hogy küldjön egy „diplomatát” Magyarországra, akinek az lenne a feladata, hogy segítsen a Magyarországon maradt zsidóknak. Svédország beleegyezett, valószínűleg azért is, hogy csökkentse az amerikai diplomáciai nyomást, miszerint „a semleges Svédországnak vissza kellene fognia a náci Németországgal szembeni túlságosan barátságos gazdaságpolitikáját, ami növeli Hitler háborús erőforrásait”.

²⁴⁵ Ez a szakasz nagymértékben, de szelektíven támaszkodik a szerző *Részvételem a Wallenberg mentőakcióban* (Budapest: Raoul Wallenberg Egyesület, 2020) című könyvének szövegére. Minden forrás dokumentálva van az idézett kiadványban, amely digitálisan is hozzáférhető, angol és magyar nyelven egyaránt. Az első link angol, a második magyar nyelvű:

drive.google.com/file/d/144AO6U6-5cShTZiL_yDGdSF6Vx4xor0O/view?usp=sharing
drive.google.com/file/d/12cogaF5YyGiSF96zrEV7oj99cOCmFZaO/view?usp=sharing

²⁴⁶ Az Auschwitz-i Jegyzőkönyvek szemtanúk 1943-1944-es beszámolóit a második világháború alatt a német megszállás alatt álló Lengyelországban lévő auschwitz-i koncentrációs táborban történt tömeggyilkosságokról. A legismertebb az a jelentés, amelyet Rudolf Vrba és Alfred Wetzler, két szlovák fogoly írt, akik 1944 áprilisában szöktek meg Auschwitzból.

A svédországi amerikai diplomaták és a svédországi zsidó közösség vezetői közötti hosszas megbeszélések után megállapodás született a 32 éves Raoul Wallenberg kiválasztásáról.

Diplomáciai kiváltságok. Wallenberg 1944. július elején diplomataként lépett be Magyarországra. Nem volt diplomata sem végzettsége, sem karrierje alapján. Megbízott másodtitkári kinevezése korlátlan mozgásra és egyéb mentességekre jogosította őt Magyarországon. Olsent a WRB felhatalmazta, hogy időnként (illegális csatornákon keresztül) készpénzt juttasson Wallenbergnek, amelyet az adott célra, saját belátása szerint használhatott fel. Wallenberg további pénzeszközöket sajtolt ki a Zsidó Világkongresszustól, valamint svéd és helyi magyar forrásokból.

Irodai felkészülés és mentési előkészületek. Wallenberg 1942 óta a nagykövetségen dolgozó diplomatatársa, Per Anger 1944 tavaszán kezdte el segíteni a Svédországgal családi vagy üzleti kapcsolatban álló magyar zsidókat, „védleveleket” bocsátva ki számukra.

Wallenberg átvette Angertől a Mentőmisszió irányítását, és 100%-ban annak szentelte magát, hogy minél több zsidót megmentsen. Hihetetlenül jól tudta megszervezni, toborozni és inspirálni a személyzetet, amely többnyire tapasztalt és jó kapcsolatokkal rendelkező zsidó üzleti vezetőkől és szakemberekből állt. A toborzás azért volt könnyű, mert ezzel zsidó életet lehetett menteni, és mert azok, akik a svéd (és a többi semleges ország) követségének igazolt alkalmazottai voltak, mentesültek a zsidóellenes törvények alól, mint például a sárga csillag viselése, a sárga csillagos épületbe költözés, a napi kijárási tilalom betartása és a deportálás.

A vidéki zsidók 1944. május-júniusi elkeserítő deportálását követően a körülmények – a Németországra és Magyarországra gyakorolt globális nyomás, hogy hagyják abba a Magyarországon maradt zsidókkal szembeni kegyetlenkedéseket; a tengelyhatalom gyorsan romló katonai helyzete (a Vörös Hadsereg közeledett Magyarország felé, és a szövetséges csapatok június 6-án partra szálltak a normandiai partokon, megnyitva ezzel egy második frontot Hitler ellen); és Horthy Miklós kormányzó július eleji döntő beavatkozása, amely elrendelte a deportálások leállítását – együttes hatására három hónapig (július közepétől október közepéig) viszonylagos nyugalom volt a zsidók számára. Ez alatt a három hónap alatt Wallenbergnek volt ideje arra, hogy növekvő, végül 300 főt meghaladó mentőcsapatának felépítésére, kiképzésére és elhelyezésére összpontosítson. Eleget tudott arról, hogy a nácik mit tettek korábban Magyarországon, és mivel folytatták más országokban, hogy felkészüljön a helyzet súlyosbodására.

A náci nyilas hatalomátvétel. A viszonylagos nyugalom időszaka hirtelen véget ért, amikor Hitler parancsára az SS elfogta a kormányzót, őt és családját bajorországi száműzetésbe deportálta, és a szélsőségesen fasiszta és zsidógyűlölő Nyilaskeresztes pártot juttatta hatalomra Szálasi Ferenc vezetésével. A terror ezt követő hónapjai alatt, amely 1945. január közepén a főváros pesti oldalának a Vörös Hadsereg általi felszabadításával ért véget, zajlott a Wallenberg-csapat (és a többi semleges ország

nagykövetségének bátor emberei, valamint Magyarország nem zsidó embermentői) életmentő tevékenységének nagy része.

A zsidók megmentésének eszközei és módszerei. A svéd diplomaták már 1944 áprilisában, Wallenberg érkezése előtt elkezdtek kiállítani a védelmi okmányokat („ideiglenes útleveleket”) azoknak, akik igazolni tudták jelentős svéd családi vagy üzleti kapcsolataikat. A gond az volt, hogy az ilyen okmányok kiállítása főként a jómódúaknak kedvezett, és nagyjából kizárta a többi arra érdemes kérelmezőt. Hogy minél nagyobb számban, minél gyorsabban tudjon segíteni, Wallenberg színes dokumentumokat tervezett több nyelvű információkkal, hogy színesnek és drágának tűnjenek, és így könnyebben elfogadják a dokumentumokat ellenőrző (nem túl éles eszű) katonák és pártfunkcionáriusok. 1944 nyarán „kollektív útleveleket” is kiállított. Azok, akiket alkalmasnak találtak, igazolást kaptak arról, hogy a nevük kollektív útlevéiben szerepel, tehát svéd védelem alatt állnak.

Az ilyen típusú okmányok gyűjtőneve „*Schutzpass*” (védelmet nyújtó útlevél) volt. A kormány a semleges országok diplomatáinak „mentőjátékán” átlátva törvényt hozott arról, hogy 1944. március 19-e után nem ismerik el az „ideiglenes” külföldi állampolgárságot.

Wallenberg újszerű megoldást talált e korlátozás megkerülésére: Svédországba szóló „fiktív” vízumot és úti okmányokat adott ki. Ezek azért voltak fiktívek, mert nem volt mód arra, hogy egy magyar zsidó bármilyen vízummal ténylegesen Svédországba utazzon; ehhez át kellett volna kelni Németországon vagy más, német megszállás alatt álló országokon.

Felismerve, hogy a védlevéllel vagy fiktív vízummal rendelkezőknek a háború végéig Magyarországon kell maradniuk, Wallenberg megkezdte az előkészületeket annak a több száz, végül több ezer embernek az elhelyezésére, élelmezésére és védelmére, akiket svéd diplomáciai oltalom alá helyeztek. A Szálasi rezsim, *de jure* elismerését mézesmadzagként használva Wallenberg és a semleges követségek ugyanezt a játékot játszó más képviselői megegyeztek a nyilas rezsimmel a nem zárt, „nemzetközi gettó” néven kialakítandó (a **10A** és **11A fejezetben** tárgyalt) gettó létrehozásában.

Wallenberg és munkatársai elmentek a téglagyárakba, ahová a deportálandó zsidókat zsúfolták, a deportálandók bevagónírozását végző vasútállomásokra, és követték azt a több ezer embert, akiket arra kényszerítettek, hogy Budapestről gyalog meneteljenek a német határig. Minden ilyen helyen „találtak” olyan személyeket, akiknek védőokmányaik voltak; egyes esetekben ezeket az iratokat sietve töltötték ki, amíg az őrök nem figyeltek, a szerencsésebbeket kiemelték és a nemzetközi gettóba vagy más, biztonságosnak vélt helyre vitték.²⁴⁷

²⁴⁷ Ezekről a mentőakciókról számos megkapó esettanulmányt mutat be a 244. lábjegyzetben idézett könyv.

Wallenberg indítékai. A lehetséges magyarázatok között szerepelnek:

- Korábban Palesztinában dolgozva találkozott és beszélt a hitleri Németországból érkező menekültekkel, akik érzékennyé tették őt a zsidók szörnyű szenvedéseire a nácik alatt. Állítólag kétszer is elolvasta Hitler Mein Kampf című könyvét, és komolyan vette Hitler terveit;
- Szerteágazó utazásai, kapcsolatai és sokféle nyelvtudása elegendő információt nyújtott neki ahhoz, hogy felmérje, mi zajlott a németek által ellenőrzött Európában;
- Utazó üzletemberként végzett munkája talán nem elégítette ki a számára fontos téren való kitűnési ambícióit;
- Lehet, hogy bizonyítani akart valamit apja előkelő családjának, akik nyilvánvalóan némi megvetéssel kezelték, mert sem pályaválasztásában, sem a viselkedésében nem volt konvencionális;
- Egyhatod részben zsidó volt.

Képességek és személyiségjegyek. Wallenberg nagyszerű diplomáciai képességekkel rendelkezett. Paradox módon éppen azok a tulajdonságai, amelyek miatt a többi, állig begombolt Wallenberg kétségbe vonta alkalmasságát arra, hogy a Wallenberg-birodalomban magas pozícióra jusson – extrovertált természete, az új közegbe való beilleszkedési képessége és őszinte nyíltsága (könnyen bízott másokban), impulzivitása és merészsége – tökéletesen megfeleltek új szerepében.

Wallenberg nagy bátorságról és önbizalomról tett tanúbizonyságot a német és magyar magas rangú tisztviselőkkel szemben. Kiválóan beszélt németül, és tekintélyt parancsolóan tudott tárgyalni. Nem riadt vissza attól sem, hogy a háború utáni súlyos megtorlással fenyegetse meg náci vagy nácibaráttal ellenfeleit, vagy megvesztegetse őket, hogy elérje, amit akart. Magabiztos – egyesek szerint arisztokratikus – viselkedése családi háttérében gyökerezhetett.

Wallenberg totális elkötelezettsége, szervezőkészsége, példás szerénysége és veleszületett vezetői tehetsége arra ösztönözte munkatársait, hogy csodálattal tekintsenek rá, és kérdés nélkül hajtsák végre mindazt, amire kérte őket. Egyik munkatársa így foglalta össze vezetői tulajdonságait: „Gyors döntések, villámgyors cselekvés, borotvaéles gondolkodás és csodálatosan fáradhatatlan munkabírás.”

Életveszélyben. Náci német és magyar ellenségei, akik látták és megvetették őt mentőmunkája miatt, valószínűleg diplomáciai következményektől tartva visszariadtak attól, hogy fizikailag bántalmazták vagy megölik, tekintettel országaiknak a gazdaságilag létfontosságú Svédországgal (és Svájjal) fenntartott kényes kapcsolataira. Ennek ellenére gyakran fenyegették, és mélyen aggódott saját (és munkatársai) biztonságáért. Olyannyira, hogy a nyilas hatalomátvétel után gyakran áthelyezte mentőtevékenységét és lakóhelyét. 1944 decemberében a legtöbb éjszakát már más

házban töltötte, hogy megóvja magát attól, hogy a nyilasok vagy Eichmann SS-e elfogja, vagy megöli.

Hogyan és miért került Wallenberg Sztálin fogságába? Raoul úgy döntött, hogy a kelet-magyarországi Debrecenbe megy – amely már a Vörös Hadsereg kezén volt, és a szovjetek által támogatott ideiglenes kormány székhelye is –, hogy találkozzon Rodin Malinovszkijjal (1898-1967), a Budapest felé előre nyomuló 2. ukrán front parancsnokával. Különféle feltételezések vannak az útjának tervezett céljáról (céljairól) és arról, hogyan került oroszországi fogságba. A 2. lábjegyzetben idézett könyv tárgyalja az alternatívákat (33-37. oldal). Wallenberg utolsó mondata Budapestről való indulása előtt a következő volt „Nem vagyok biztos benne, hogy diplomataként vagy fogolyként megyek”.

Arról is csak találgatások vannak, hogy miért tartották fogságban. Az egyik hihető az, hogy diplomataként 1944-ben többször is kapcsolatba került náci német, valamint magas rangú magyar kormányzati, katonai és rendőri tisztviselőkkel, ezért gyanús volt a szovjetek számára. Egy másik, hogy Sztálin fontolgatta annak lehetőségét, hogy kicserélje őt Svédországban bebörtönzött szovjet állampolgárookra. Mivel a svéd diplomaták figyelmen kívül hagyták a cserére tett célzásokat, Wallenberg a szovjetek számára feleslegessé vált. Vagy, ami még több, a fogságban lévő Raoul egyre kínosabbá vált a kommunista rezsim számára, tekintettel arra, hogy az határozottan tagadta fogva tartását, még azt is, hogy tudott róla és sofőrjéről, Langfelder Vilmosról, noha fogolytársai egyre több megfigyelése jutott el Svédországba és a világ többi részébe.

A szovjetek Wallenberget érintő mocskosabbnál mocskosabb trükkjei. Andrej Visinszkij (1883-1954) a sztálini moszkvai perek államügyésze volt, valamint szerepet vállalt a vezető német nácik elleni nürnbergi perekben is. Molotov külügyminiszter-helyettese volt 1940-től 1949-ig, majd külügyminiszter 1953-ig. Ő volt az, aki – a világ többi részének növekvő hitetlenkedése ellenére – többször is tagadta, hogy a szovjetek fogságban tartják Wallenberget, vagy bármit is tudnak róla.

Visinszkij volt az, aki azt javasolta, és a háború után Sztálin beleegyezését is megszerezte, hogy a „védekezésről” (annak tagadásáról, hogy Wallenberg valaha is szovjet fogságban volt) térjenek át a „támadásra”, azaz „bizonyítsák”, hogy Wallenberget már Magyarországon megölték, és ezt a hazugságot kapcsolják össze a zsidó orvosok elleni moszkvai hadjárattal, akiket azzal vádoltak (és kínzásokkal a vallomásukat is kicsikarták), hogy magas rangú szovjet vezetőket öltek meg vagy tervezték megölni.

Szovjet ösztönzésre és felügyelettel 1952-ben Budapesten Rákosi Mátyás és csatlósai által a zsidó hitközség három vezető tagja, Stöckler Lajos (1897-1960), Domonkos Miksa (1890-1954) és Benedek László (1906-1974) ellen olyan kirakatper készült, amely „illeszkedett” a moszkvai cionista zsidó orvosok összeesküvési peréhez.

A forgatókönyv szerint a „szemtanúk” – két magyar, akik együttműködtek Wallenberggel, Szalai Pál és Szabó Károly – látták Wallenberg holttestét és mellette két zsidó vezetőt „füstölgő fegyverrel” a kezükben.²⁴⁸ A vádirat szerint a gyilkosság a háború előtti budapesti amerikai nagykövetség pincéjében történt (amelyet a háború alatt a svájci diplomaták és a hozzájuk kapcsolódó személyzet használt).

A vádlottakat és a tanúkat hónapokon át súlyosan verték, áramütésekkel kínozták, és rendszeresen csapolták a vérüket, hogy gyengítsék ellenállásukat, és így játszhassák el a kijelölt szerepüket a tárgyaláson.

Az elsődleges cél az volt, hogy mind az Egyesült Államokat, mind a globális hatalmú zsidókat a gonosz megtestesítőinek mutassák be; a másodlagos cél pedig, hogy „bebizonyítsák”, jogos a szovjet tagadás a nemzetközi vádakkal szemben, nem igaz, hogy Wallenberget elrabolták és fogva tartották.

Szerencsére 1953 márciusában meghalt Sztálin, ami az ÁVO-t (a magyar titkosrendőrséget) arra készítette, hogy szünetet tartson, hogy lássa, merre fúj a szél Moszkvában. Csak szeptemberben törölték a pert, és csak novemberben engedték szabadon a vádlottakat és a tanúk többségét, néhányat közülük félholtan. Domonkos 1954-ben, nem sokkal szabadulása után belehalt sérüléseibe. Stöckler 1956-ig maradt börtönben, a holokauszt során leghihetetlenebb kegyetlenséggel elkövetett bűnökkel vádolták és ítélték el; 4 évvel később meghalt. Az 1954-ben szabadult Benedek Svédországba emigrált, ahol 1974-ben bekövetkezett haláláig tevékeny életet élt.

Ezt követően a kommunista Magyarország egyszerűen hallgatott Wallenbergről és budapesti hőstetteiről.

Szovjet beismerés, hogy fogva tartották és megölték Wallenberget. 1991-ben hivatalos svéd-orosz munkacsoportot hoztak létre (Mihail Gorbacsov vezetésével), hogy közösen próbálják megállapítani, mi történt Wallenberggel 1945 januárja után. Korlátozott hozzáférést kaptak a korábbi szovjet archívumokhoz, és volt lehetőségük beszélni a szovjet biztonsági szervek egykori tagjaival. A 2000-ben közzétett megállapításaikban a szovjetek elismerték, hogy Wallenberg és sofőrje, Langfelder a sztálini terror ártatlan áldozatai voltak, és hogy őt/őket valószínűleg 1947-ben ölték meg. A jelentés azonban nem tudott egyértelmű következtetéseket levonni arra vonatkozóan, hogy valójában mi történt velük, és miért.

Az én értelmezésem arról, hogy miért ölték meg Wallenberget állítólag 1947-ben, és a hihetetlen saga, amely utána évekig kavargott körülötte, a következő: Ha a szovjet börtönrendszerben való tartózkodási helye tovább szivárogná, vagy ha Wallenberg

²⁴⁸ Szalairól és Szabóról, valamint a perről részletesen lásd: Tibor Pethő, „Wallenberg and the Jewish Doctors” (Wallenberg és a zsidó orvosok, *Hungarian Review*, IV, évf. 4. sz., 2013. július 5.); ungarianreview.com/article/wallenberg_and_the_jewish_doctors/ és Ember Mária, *Ránk akarták kenni* (Budapest: Héttorony Könyvkiadó, 1992).

valaha is kijutna a Szovjetunióból, az nagyon kínos lenne a szovjetek számára, akik évekig azt állították, hogy nem tudnak a svédről. A nemkívánatos foglyok megölése (például injekcióval, majd szívrohamra hivatkozva) nem volt szokatlan módja annak idején a kínos ügyek elintézésének. És mivel a szovjetek úgy vélték, hogy egy svéd, akit azért küldtek Magyarországra, hogy zsidókat mentsen – az USA kezdeményezésére és finanszírozásával –, a szovjetellenes tevékenység imperialista álcája kellett, hogy legyen, Wallenberg halála szükségszerű volt.

Öröksége: Külföldön csodálták és tisztelték, otthon semmibe vették és irigyelték. Az, hogy eredményesen harcolt a náci bűnök ellen, és hogy a kommunista Oroszország ártatlan áldozatává vált, ritka kettős hőssé tette őt. Az Egyesült Államok, Kanada, Izrael és Ausztria díszpolgárrá avatta; számtalan könyvet és cikket írtak róla; sok országban szobrokkal és bélyegekkel tisztelnek az emléke előtt. Az elsők között volt, akiket az izraeli Yad Vasem a „Népek Igaza” címmel tüntetett ki.

Wallenberg még így is ellentmondásos volt szülőhazájában, Svédországban. Bár az eltűnése utáni első években nagy utcai tüntetések voltak, követelve, hogy a kormány aktívabban keresse őt, a közvélemény érdeklődése fokozatosan alábbhagyott.

A külügyminisztériumban sokan ferde szemmel nézték Wallenberg gyakran (enyhén szólva) „szokatlan” gyakorlatát: ahogy mindent megtett, hogy mentőakcióit véghez vigye. Sérelmezte, hogy a külügyminisztériuma ragaszkodott a korlátozások betartásához, válaszul néhány kérésére, hogy miként tudnának segíteni a svédek a magyarországi zsidókon. Később az a dicséretzőn, amellyel a külföldiek elhalmozták a „diplomata” Wallenberget, a diplomáciai testületben sokakban féltékenységet és irigységet váltott ki.

A háború után a hivatalos Svédország több évtizeden át hanyagul, többnyire fájdalmasan hanyagul próbálta megtalálni Wallenberget. És az ország hivatalossága azért sem sokat tett, hogy támogassa családtagjait és barátait, akik évtizedeken át aggódva keresték őt. 2001-ben Goran Persson svéd miniszterelnök nyilvánosan bocsánatot kért Wallenberg túlélő hozzátartozóitól, amiért országuk nem támogatta eléggé az életük során tett keresési erőfeszítéseiket.

* * *

Wallenberg életének, eredményeinek és sorsának összefoglalóját fejezzük be a következő méltatással: Ha valaha is volt megfelelő ember, a megfelelő helyen, a megfelelő időben, hogy hőstetteket hajtson végre, Raoul Wallenberg volt az.

3. Carl Lutz és a svájci misszió mentőakciói²⁴⁹

A semleges országok közül Svájc volt abban a helyzetben, hogy megszervezze az európai holokaust (vitathatatlanul) legnagyobb zsidómentő akcióját Budapesten

²⁴⁹ A 2. lábjegyzet érvényes erre a szakaszra is.

Svájc az „ellenséges” országok képviselőjévé válik. Svájcot jó néhány nemzet – köztük az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok – felkérte, hogy képviselje őket Magyarországon úgy, mintha saját országa ügyeit intéznék. Ennek érdekében a svájci külügyminisztérium Bernben létrehozta a Külföldi Érdekek Képviselőt, és diplomátákát küldött Magyarországra, hogy intézzék a mentési akciókat. Így érkezett Carl Lutz Magyarországra 1942. január 2-án, hogy többek között a palesztinai kivándorlás problémáival foglalkozzon, mivel 1922-ben a Népszövetség Palesztinát brit igazgatású mandátumnak nyilvánította.

Lutznak két felettese volt: az egyik Svájc budapesti nagykövete (aki 1936 és 1944 között Maximilian Jaeger volt), a másik pedig Lutz egységének osztályvezetője a Külföldi Érdekek Képviselőtén, Bernben.

Miért volt Carl Lutz szerencsés választás a magyarországi svájci képviseletre? Különösen a későbbi, a magyar zsidók mentését lehetővé tevő helyzete szempontjából volt az. Fiatal korában Lutz 20 évet töltött az Egyesült Államokban. Első jelentős diplomáciai megbízatása a svájci konzulátus vezetése volt Palesztinában (1935-40), a korábban az Oszmán Birodalom által ellenőrzött területen. A háború kitörése után Lutz sikeresen képviselte a német érdekeket Palesztinában (beleértve a Németországból kivándorolt német zsidók ügyeit is). Első kézből szerzett tapasztalatokat az európai zsidók sorsáról, és baráti kapcsolatokat ápolt német és brit diplomáciai körökkel egyaránt.

A palesztinai kivándorlás irányítása. Az Egyesült Királyság ígéretet tett arra, hogy engedélyezi évente korlátozott számú zsidó bevándorlást Palesztinába. Magyarország Palesztinai Irodáját Krausz Miklós (Moshe) vezette, aki Carl Lutzcal annak 1942 eleji érkezése óta tartotta a kapcsolatot.

Az 1930-as évek közepétől 1945-ig az egymást követő magyar kormányok nem folytattak következetes politikát a Palesztinába irányuló zsidó bevándorlással kapcsolatban (feltételezve, hogy egy zsidó bebocsátást kaphatott). Amíg Németország engedélyezte saját zsidóinak a kivándorlást – ez volt a politika az 1942. januári wannsee-i konferenciáig, ahol a „végső megoldásról” döntöttek –, addig a magyar kormányok is így tettek („jó, akkor kevesebb zsidónk lesz”). Miután azonban 1942-ben megkezdődött a zsidók Európa-szerte történő tömeges meggyilkolása, az egymást követő magyar kormányok elbizonytalanodtak a kivándorlás kezelésének legjobb módját illetően. Egyrészt egyre erősebb nyomás nehezedett rájuk, hogy kövessék a náci Németország példáját („irtsuk ki a zsidó fajt, gyorsan és mindenütt, kíméletlenül”), másrészt ezt a „megoldást” Horthy és a Kállay-kormány elutasította, egészen addig, amíg a német csapatok 1944. március 19-én meg nem szállták az országot. Az ezt követő két hónap alatt (május-július) közel félmillió Budapesten kívüli zsidót deportáltak, főként Auschwitzba, ahol az érkezők 75-80%-át azonnal elgázosították és elégették, anélkül, hogy Horthy felemelte volna a szavát védelmükben **(11A fejezet)**.

Amikor október 15-én a fasiszta, zsidógyűlölő nyilas Szálasi átvette a hatalmat, a zsidók

Palesztinába való kiengedésével kapcsolatban új tényező került előtérbe. A semleges országok helyi diplomatai megfenyegették Szálasit, hogy ha nem garantálja azoknak a magyarországi zsidóknak a biztonságát, akik palesztinai igazolvánnyal rendelkeznek (mivel odautazni nem lehetett), akkor Szálasit nem kapja meg a semleges országok kormányaitól a rendszere hivatalos elismerését, ami Szálasit számára oly fontos volt.

Szálasit nem sokkal hatalomra kerülése után megígérte Lutznak, hogy a svájciak 8000 palesztin igazolvánnyal rendelkező személynek adhatnak ki védőútlevelet. A többi semleges ország képviselői is hasonló ígéreteket kaptak, jóval kisebb számban. Lutz bejelentette, hogy Wallenberghez hasonlóan csoportos útleveleket fog készíteni.

Az Üvegház. Lutz, pártfogoltja, Moshe Krausz, nagy létszámú stábjuk és a védőútlevelekért egyre növekvő számban folyamodók a Kossuth téren lévő egykori amerikai követség és rezidencia épületében szorongtak. Szerencsére Lutznak sikerült kibérelnie a Weiss család üvegáru gyártó és nagykereskedő cégétől az úgynevezett Üvegházat, amely a Kossuth térhez közel, egy keskeny mellékutcában állt. Tekintettel ennek nagy üres térségeire és hatalmas pincekomplexumára, jól megfelelt a célnak.

Az „új” Üvegház nyitónapja 1944. július 24-én volt. Külső falára erősítve egy tábla mutatta: A Svájci Nagykövetség Külügyi Érdekképviselői Irodájának Bevándorlási Osztálya. A nyilas uralom utolsó szakaszáig – 1944 decemberéig – az épület diplomáciai védelem alatt állt, amelyet a helyi rendőrség őrzött. Ez lehetővé tette, hogy egyre több zsidót, köztük jelentős számú cionistát is elrejtessenek ott. (Így lett az Üvegház a *cionista* fiatalok ellenállási központja. Egyik tevékenységük mindenféle védelmi okmányok nagyszabású hamisítása volt.) Voltak időszakok, amikor az Üvegházban, annak hatalmas pincéjében és egy szomszédos üres épületben, ahová a cionisták betörték, 3000 menekültet szállásoltak el és próbáltak a lehető legjobban ellátni. Az emberek csak az oldalukon fekvé tudtak pihenni és aludni, összezsúfolódva, mint szardíniák a konzervdobozban, szörnyű körülmények között. Napközben az Üvegház irodaként is működött.

A 8000 palesztinai igazolvány értelmezése. Lutz, Krausz, és segítők úgy értelmezték a 8000 Palesztina-igazolvány kiadására vonatkozó hivatalos engedélyt, hogy az az egész családra – átlagosan négy személyre – vonatkozik. Így először 42.000 személy – később pedig még több – kapott védő okmányt, mert egyetlen kérelmezőt sem utasítottak el. A központi névjegyzékbe a 8.000 x 4 felett regisztrált kérelmezőket néhány szám egyszerű megismétlésével vették fel. Ahogy a hír terjedt, naponta több száz, végül több ezer kérelmező tolongott az Üvegház előtt **(11B-1 kép)**.



11B-1 Kép. Kérelmezők az Üvegház előtt, 1944. ősz

Forrás: zsido.com/mentsvar-az-uveghazban-a-vadasz-utcai-uveghaz-tortenetebol

A törvény és a rend teljes összeomlása. 1944 decemberére és 1945 elejére még a törvény és a rend látszata is megszűnt, mivel a Vörös Hadsereg bekerítette Budapestet, és a nyilas csőcselék lett a hatóság, miután sok katona és rendőr Magyarország nyugati részére menekült. A nyilasok megvadultak, kényük-kedvük szerint kirabolták és többnyire meg is ölték a zsidókat, ahol csak találták őket. Két alkalommal az Üvegházba is betörték, jó néhány lakót megöltek vagy elraboltak. Az elhurcoltakra kínzás és halál várt.

A megmentett életek becsült száma, védői dokumentumok alapján. A nyilas hatalomátvétel után a *Schutzpass* birtoklása nem volt garancia a túlélésre. A védlevelekkel történő életmentésre tett erőfeszítések részben sikeresek, részben sikertelenek voltak, számos tényezőtől függően, többek között a hamis dokumentumok minőségétől, és hogy mikor és ki ellenőrizte azokat.

Nem lehet megbízhatóan megbecsülni a „sikerarányt” – hogy a valódi vagy hamis okmányokkal rendelkezők hány százaléka maradt ténylegesen életben átmenetileg vagy a háború végéig –, sem azt, hogy az életben maradás milyen mértékben volt köszönhető az adott védőokmány birtoklásának vagy más tényezőknek. A leleményes zsidók gyakran több okmányt is maguknál hordtak, és azt vették elő, amelyikről úgy gondolták, hogy az adott helyzetben a „legjobb”, jól megjegyezve, hogy az melyik okmány melyik zsebükben van.

Következtetés: nincs mód arra, hogy még egy épp, hogy csak megbízható tartományon belül is észszerűen megbecsüljük, hány zsidót (és másokat) mentettek meg ténylegesen azok a diplomáciai hivatalok (és mások), amelyek 1944-ben és 1945 elején Magyarországon védelmi okmányokat állítottak ki.

Sajnos, sokan azok közül, akik a diplomaták által kiállított dokumentumok által megmentett emberek számáról írnak, felduzzasztják a statisztikákat, egyes esetekben akár ötszörösére-tízszeresére is. Tanúi lehettünk a „közzétett számok csatájának” arról, hogy kinek a diplomatái mentettek meg több zsidót.

Ez egy felesleges és öncélú játék. Ezért itt nem közlünk összehasonlító „megmentett” számokat (például a svájciak és a svédek vagy a spanyolok és a portugálok között). Megjegyzendő azonban, hogy még egy óvatos becslés is azt mutatja, hogy Lutz, Krausz és munkatársaik több tízezer zsidó életét mentették meg, kétségtelenül többet, mint bármely más magyarországi életmentő akció. Ezért a számok csatája helyett inkább hálásnak kellene lennünk azért a hatalmas erőfeszítésért, amelyet oly sok diplomata és mások tettek az ügy érdekében.

4. Más diplomaták mentései

Wallenberg svéd és Carl Lutz svájci mentőakciója mellett más semleges országok diplomatái is igyekeztek megvédeni a magyarországi zsidókat. Valamennyi diplomáciai mentő különböző dokumentumokat (állampolgársági papírok, születési bizonyítványok, úti okmányok stb.) bocsátott rendelkezésre, amelyek javították birtokosaik ideiglenes vagy végleges túlélési esélyeit. Néhány diplomata hajlandó volt legálisan vagy illegálisan zsidókat (és más üldözötteket) elhelyezni és ellátni a diplomáciai védelmük alatt állónak nyilvánított épületekben. Az alábbiakban felsoroljuk ezeket az országokat és a mentésekért elsősorban felelős kiemelkedő diplomatáik nevét.

Monsignor Angelo Rotta (1872-1965), budapesti apostoli pápai nuncius az üldözöttek megmentésére tett kísérletek közül a legaktívabbak közé tartozott. Segítségére volt két bátor fiatal pap, a magyar Baranski Tibor (1922-2019) és az olasz Gennaro Verolino (1906-2005). Mindhármukat a Yad Vashem a Népek Igazaként ismerte el.

Ángel Sanz-Briz (1910-1980) fiatal spanyol diplomata volt, aki 1943-44-ben Spanyolország budapesti ügyvivőjeként szolgált. Kihasználva egy régi törvényt, amely spanyol állampolgárságot adott a Spanyolországból 1492-ben kiűzött szefárd zsidók leszármazottjainak, „Sikerült elérnem, hogy a magyar kormány engedélyezze 200 szefárd zsidó spanyolországi védelmét. Aztán ezt a 200-at 200 családdá változtattam; és ezt a 200 családot a végtelenségig szaporítottam azzal az egyszerű eljárással, hogy nem adtam ki védelmi igazolást 200-nál nagyobb sorszámmal”.

Giorgio Perlasca (1910-1992). Amikor Sanz-Briz-t kiutasították Magyarországról, mert 200-nál jóval több zsidónak adott védelmet, budapesti olasz barátja, Perlasca, Spanyolország magyarországi főkonzuljának adta ki magát. Állítása szerint a Sanz-Briz által hátrahagyott üres nyomtatványok segítségével 1944-45 telén számos zsidót mentett meg. Perlasca visszatért Olaszországba és anonimitásban élt 1987-ig, amikor is hálás magyar zsidók egy csoportja, Láng Éva költő vezetésével felfedezte őt. Azóta Perlascát

az olasz, a magyar és a spanyol kormány is kitüntette, a Yad Vasem pedig a Népek Igazaként ismerte el.

Carlos de Almeida Fonseca Sampaio Garrido (1883-1960) 1944 júliusa és decembere között Portugália budapesti nagyköveteként szolgált. Több száz zsidó életének megmentése fűződik nevéhez a nácik által megszállt Magyarországon.

José Arturo Castellanos Contreras (1893-1977) a salvadori hadsereg ezredese és diplomata, aki Salvador genfi főkonzuljaként működött, a náci üldöztetéstől számos zsidót és más közép-európai embert mentett meg azzal, hogy salvadori állampolgárságot adott nekik. Szorosan együttműködött Mandl György magyar zsidó üzletemberrel.

5. Példák magyarokra, akik életüket kockáztatták a zsidók megmentéséért

Batizfalvy Nándor (1904-1978) rendőrtiszt volt, aki lelkiismerete miatt ellenezte a holokauszt idején a zsidók elleni kegyetlenkedéseket. Számos, jól dokumentált és önzetlen mentőakciójára csak a közelmúltban derült fény. Wallenbergnek óriási segítségére volt.

Kálló Ferenc (1894-1944) római katolikus pap volt, aki hosszú éveken át a hadseregben szolgált káplánként. 1944-ben a budapesti Honvéd kórházban kapott állást, amelynek köszönhetően sok zsidót mentett meg. Például hamisított keresztény anyakönyvi kivonatokat és más „keresztény” dokumentumokat adott nekik. A kórházban rejtegette a szökött munkaszolgálatosokat, és lehetővé tette, hogy a sérült munkaszolgálatos tovább maradhassanak a kórházban, mint ahogy azt a protokoll előírta. „Jutalma” az volt, hogy a nyilasok elfogták és megölték. Holttestét egy erdőben találták meg, brutálisan megcsonkítva. „Ha tevékenységemért megölnék” – jelentette ki Kálló nem sokkal a halála előtt – „akkor gyorsvonatot kapok a mennybe, átszállás nélkül.”

Nagybacsoni Nagy Vilmos (1884-1976) a magyar hadsereg tábornoka volt, 1942-43-ban honvédelmi miniszter. Fáradhatatlanul dolgozott a zsidó kényszermunka-egységek szörnyű körülményeinek javításán, amiért sok tiszttársa kíméletlenül zaklatta. Ezért és számos mentőakciójáért az első magyarok között volt, akiket az izraeli Yad Vasem a Népek Igaza címmel tüntetett ki.

Szabó Károly (1916-1964) gyermekkori barátja volt Szalai Pálnak, aki később Budapesten lett vezető rendőrtiszt. Szabó 1944-45-ben a svéd nagykövetség alkalmazottja volt, aki a Szalaitól kapott dokumentumok alapján mentesült a katonai szolgálat alól. 1944 karácsonyának előestéjén a nyilasok betörték a Gyopár utcai svéd követségre, és 36 „mentesített” zsidó alkalmazottat erőszakkal a központi gettóba vittek. Szabó elment a követségre és elkergette a fosztogató nyilasokat. Később közreműködött abban, hogy a 36 letartóztatott mentőmissziós zsidót kiszabadítsák a gettóból. 1944. december 26-án Szabó bemutatta Szalait Wallenbergnek, amivel

megkezdődött rövid, de rendkívül hatékony együttműködésük a zsidó életek megmentése érdekében.

Szalai Pál (1915-1994), vagy Szalay Pál angolosított nevén Paul Sterling, a budapesti rendőrség magas rangú tagja volt, aki kiábrándult a zsidók ellen tömegesen elkövetett kegyetlenségekből. Wallenberggel együttműködve állítólag kulcsszerepe volt a háború vége felé a központi gettó zsidóságának lemészárlásának megakadályozásában. „A gyilkos cionisták, akik megölték Wallenberget”, a Wallenberg megölésével vádolt három zsidó vezető ellen tervezett (Sztálin által inspirált) magyar kirakatper előkészítése során Szalait és Szabót is letartóztatták és megkínózták, hogy rávegyék őket, hogy hamis tanúvallomást tegyenek a perben (lásd a fejezet korábbi, Wallenbergről szóló szakaszát).

Ocskay László (1893-1966) az Amerikai Vacuum Oil Company magyarországi tevékenységének vezetője, első világháborús hadirokkant tiszt volt. 1943-ban önként jelentkezett aktív szolgálatra, hogy segítsen az üldözötteken. Ő lett a 101/359-es zsidó kényszermunkás század parancsnoka, amely a lakosság által felajánlott különböző adományokat, például ruhákat, cipőket és egyéb anyagokat gyűjtötte össze, és egyenruhákat készített a német hadsereg számára.

Eredetileg 200 főnek volt a parancsnoka. Mivel ő és tisztjei engedékenyek voltak, a század végül 2000 főre duzzadt, ami magasabb volt a megengedettnél. Amikor a nyilasok egyre veszélyesebbé váltak, beleegyezett, hogy a parancsnoksága alá tartozó zsidók feleségeit és családtagjait elrejtse. Jó néhány más ismert zsidó is menedéket talált nála. A század 1944 őszén a zuglói Apponyi utcai zsidó gimnáziumba költözött. Ocskay mindenkiről gondoskodott, ellátta védeneket élelemmel (az Olajipari Vállalat vidéki birtokáról), gyógyszerekkel és hamis papírokkal. A németekkel jó kapcsolatokat ápolt. Egyszer, amikor a nyilasok jöttek, hogy kivégezzék a cég zsidóit, elintézte, hogy a Waffen SS elkergesse a nyilasokat.

Ocskay 1948-ban az Egyesült Államokba emigrált. 2002-ben a Yad Vashem a Népek Igazaként tüntette ki. 2008-ban dokumentumfilm készült róla „Ocskay László százados, az elfelejtett hős” címmel, Szita Szabolcs történész professzor kutatásai alapján. A filmet 2022 áprilisában, a holokauszt emléknapján Tel-Avivban nagy közönség előtt újra levetítették, amelyre meghívták Ocskay amerikai unokáját Amerikából, a film túlélő készítőit és szereplőit és Szita professzort. A 11B-2 kép a filmet követő beszélgetésen készült.



11B-2 Kép. Szita professzor előadása Tel Avivban, 2022. április

Forrás: Prof. Szita adománya és engedélye, hogy itt megjelenjen.

A következő két fejezet visszatér a még mindig dúló vitára arról, hogy kié az érdem, teljesen vagy részben, azért, hogy jelentős számú budapesti zsidó (köztük jómagam is) legalább ideiglenesen életben maradhatott, miután Horthy kormányzó 1944 júliusában elrendelte a deportálások felfüggesztését.

12A. Kinek köszönhetem az életemet?

1. Bevezetés

Csak miután nyugdíjba vonultam, egymás után két egyetemről – a bloomingtoni Indiana Egyetemről, ahol 30 évig dolgoztam (IU, 1970-2000), és a budapesti Közép-európai Egyetemről (CEU, 2000-2016) –, kezdtem tudományos kutatásba a magyarországi holokausztról, valamint családtagjaim sorsáról és a saját magaméről azokban a rendkívüli időkben.

Mivel 1936-ban születtem, nyolcéves voltam, amikor 1944-ben a „holokauszt viharszeme” elérte Budapestet. Sok mindenre emlékszem azokból az időkből, de életem nagy részében, a második nyugdíjazásom előtt nem ismertem az „átfogó képet” arról, hogy mi is történt valójában és miért. Ezért elkezdtem tanulmányozni a magyarországi holokausztot, és ezzel összefüggésben azt is, hogy legtöbb közeli rokonom és én hogyan és miért kerültünk azon viszonylag kevés zsidó közé, akik a második világháború előtt alig vallásos zsidó (neológ) családba születtek, és akiknek sikerült túlélniük.

Felületes benyomásom az volt, hogy ez elsősorban annak a döntő lépésnek volt köszönhető, amit 1944 júliusában Horthy Miklós, Magyarország kormányzója végre megtett, és leállította a budapesti zsidók deportálását és megsemmisítését, miután több százezer vidéki hittársamat deportáltak, akiknek többsége Auschwitzban pusztult el. E bekezdés nyitó mondatában azt írtam, hogy „elsősorban”, szem előtt tartva, hogy túléltem a nyilas rendszer kegyetlen, Horthy utáni uralmát is (1944. október közepétől 1945. január közepéig). Ennek egy részét a budapesti központi gettóban töltöttem bezárva (a nagymamával együtt), ahonnan 1945 januárjában szabadított ki a Vörös Hadsereg. Így, ha valaki megkérdezte volna tőlem (a nyugdíjazásom utáni holokausztkutatásom előtt): „Kinek köszönheti a náci korszak túlélését?”, azt válaszoltam volna: „elsősorban Horthy kormányzónak, majd végül a Vörös Hadseregnek”.

Holokausztkutatásomat éppen 2016-ban kezdtem el, amikor egy magyar nyelvű könyv, a „Páncélosokkal az életért – Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse” megjelent.²⁵⁰

2. Ki volt Koszorús Ferenc?

Koszorús Ferenc (1899-1974) erdélyi református katonacsaládban született. Látványos karriert futott be a magyar fegyveres erőknél. 1940-41-ben az ország vezető katonai akadémiájának, a Ludovikának a parancsnokhelyettese lett. 1942-ben egy páncélos hadosztályt vezetett a szovjetunióbeli Don folyó menti harctéren. Szerencsésen túlélve a hatalmas tengelyhatalmi veszteségekkel végződő ütközetet, ezt követően két páncélos hadosztályt hozott létre, és felügyelte a személyi állomány kiképzését. 1942 novembere és 1944 júniusa között egy nagy hadtest páncélos hadosztályának vezérkari főnöke volt; 1944 júliusában Horthy kinevezte egy Budapeستől 40 kilométerre, Esztergomban és a közeli kis településeken állomásozó páncéloshadosztály parancsnokává.²⁵¹



12A-1 Kép. Koszorús Ferenc ezredes egyenruhában

Forrás: americanhungarianfederation.org/news_FerencKoszorús.htm

²⁵⁰ Hantó Zsuzsa és Székér Nóra (szerk.), *Páncélosokkal az életért – Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse* (Budapest: Kiskapu Kiadó, 2015). Nicsak, a könyv vezető szerzője, Hantó Zsuzsa egy volt CEU Business School-os kollégám, Kárpáti András édesanyja.

²⁵¹ A vezérkari főnök közvetlenül a hadsereg egysége, például egy hadosztály vagy egy dandár parancsnoka alatt áll, azaz a parancsnok helyettese. A vezérkari főnöki beosztás egy katonai egységnél, nem tévesztendő össze az egész hadsereg vezérkarfőnökével, ahol az ez a személy a hierarchia csúcsán áll, azaz a hadsereg vagy a fegyveres erők legfelsőbb parancsnoka.

Későbbi tárgyalásáig egyelőre kihagyva, mi történt abban a végzetes 8 napban 1944. július 2. és 9. között – utána az ezredes visszatért páncélos alakulatának jól védett esztergomi főhadiszállására. Ezután parancsot kapott, hogy egységével együtt menjen a frontra. Ott egy hirtelen jött súlyos betegség miatt egy budapesti kórházba kényszerült, ahol éppen csak megmenekült attól, hogy a nácik meggyilkolják. Alárendeltjeivel együtt Nyugat-Magyarországon bujkált. Súlyos betegen egy egészségügyi rehabilitációs tartalékos egységgel Ausztriába ment, ahol az amerikai erők elfogták, és különböző fogolytáborokban tartották fogva. 1947-50 között Németországban a Nemzetközi Menekültügyi Szervezetnél raktári munkásként dolgozott. 1951 február elején kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol fizikai munkásként kezdett, majd geodéta (földmérő mérnök) lett. Először magánvállalatoknak, majd egy amerikai kormányhivatalnak dolgozott. 1974-ben hunyt el, és a Virginia állambeli Arlingtonban, otthona közelében temették el.

3. A holokaust hőse című könyv markáns üzenete

A fentebb idézett Hantó-Szekér kötet esszé, többnyire véleménycikkek és ünnepi nyilatkozatok gyűjteménye az ezredes 1944. július eleji tetteréről. A kötetnek csupán egyetlen fejezete, a „Magyarország – Hat nap 1944 júliusában” című, egy magyar származású izraeli zsidó, Cvi (Tsvi) Erez által írt fejezet foglalkozik azzal, hogy Koszorús ezredes valójában mit és miért tett 1944. július elején. A Hantó-Szekér kötetben található esszé Kárpáti Zoltán (CEU-s kollégám édesapja és a könyv főszerkesztőjének, Hantó Zsuzsának a férje) fordította magyarra az angol nyelvű, változatát felhasználva Erez eredeti, héber nyelvű tanulmányának, amely a Yalkut Moreshet című izraeli folyóiratban jelent meg (1975, 20. szám, 149-168. oldal).²⁵²

Az Erez-esszé – és az egész szerkesztett Holokaust hőse könyv – fő üzenete az, hogy Koszorús ezredes önkéntes katonai beavatkozása 1944 júliusának első napjaiban megakadályozta mintegy 250 ezer zsidó deportálását Budapestről. Hoppá! Sosem hallottam Koszorús ezredesről vagy hőstetteről; itt volt az ideje, hogy többet megtudjak.

4. Elkezdek nyomozni

Nagyon szerettem volna többet megtudni Erezről. Hogyan lehetett egy Izraelben élő magyar zsidó beavatott Koszorús állítólagos és dicsőített katonai beavatkozásának belső részleteibe, amellyel 1944 júliusának elején megmentette a budapesti zsidókat? Hiteles és jól dokumentált az Erez-esszé? Lehetséges-e függetlenül megerősíteni a legfontosabb állításait? Koszorús ezredes egyébként részletesen írt saját 1944. július eleji budapesti szerepéről (lásd alább), de én független megerősítést kerestem pontos tetteiről és indítékairól.

Az Erez-esszé fordítójával, Kárpáti András kollégám apjával akartam kezdeni. Sajnos ő 2019-ben elhunyt, és sem a fia, sem a felesége, Zsuzsa nem tudott semmit az esszéről. Azt is megtudtam, hogy 2012-ben Erez is meghalt.²⁵³

²⁵² *Holocaust and Genocide Studies*, 1988, 3. évfolyam, 1. szám, pp 37-53.

²⁵³ Cvi Erez 1932-ben született Antsher László néven. Tizennégy évesen csatlakozott a Hasomer Hacairhoz (héberül Ifjú Gárda) egy szekuláris zsidó szocialista munkás ifjúsági mozgalomhoz, amelyet 1913-ban alapítottak Galíciában, az akkori Osztrák-Magyar Monarchiában. A második világháború után

Erez Hantó-Szekér kötethez írt hozzászólásában (99. o.) azonban a következő mondatot találtam (p. 99):

Ez az esszé azokon a valós tényeken/információkon alapul, amelyeket a Moreshet Archívum mindeddig biztonságban őrzött, olyan anyagokon, amelyek még nem kerültek nyilvánosságra.

Felvettem a kapcsolatot az izraeli Moreshet Archívummal, és – sok bürokratikus huzavona után, valamint izraeli ismerőseim segítségével – sikerült hozzáférnem az archívum Erez-anyagaihoz, köztük Erez Koszorús ezredessel folytatott kiterjedt levelezésének dokumentumaihoz.

5. Időközben egy ismert szerző újabb könyve jelent meg

2017-ben jelent meg egy angol nyelvű könyv, *July 1944: Deportation of the Jews of Budapest Foiled* (1944. július: Meghiúsult a budapesti zsidók deportálása), amelyet Jeszenszky Géza, Magyarország egykori amerikai nagykövete, majd magyar külügyminisztere szerkesztett. Gézát jól ismerem, ő ugyanis tagja volt a magyar-nemzetközi Kék Szalag Bizottságnak (BRC).²⁵⁴ A szerkesztett kötet fő mondanivalója hasonló a Hantó-Szekér könyvéhez: Koszorús katonai beavatkozásának köszönhető a budapesti zsidók 1944. júliusi deportálásának megakadályozása.

Mindkét kötetben a legtöbb cikk történészek korábban megjelent, a második világháború alatti Magyarországról szóló esszéinek újraközlése, valamint Koszorús ezredesnek szóló elismerések azoktól, akik hiszik és csodálják állítólagos hőstetteit. Három szerző azonos a két könyvben: az ezredes fia, ifjabb Koszorús Ferenc (1948-), angolosított nevén Frank Koszorus, aki Németországban született, amerikai állampolgár, ügyvéd; Bonhardt Attila (1954-), Magyarország Hadtörténelmi Levéltárának nyugállományú igazgatója; és Tom Lantos (1928-2008) volt amerikai kongresszusi képviselő, magyar-amerikai, és az egyetlen olyan korábbi kongresszusi képviselő, aki a második világháború alatt Budapesten túlélte a holokausztot.

Frank Koszorus esszéje csak rövid összefoglalót ad apja 1944. júliusi „akciójáról”; cikkének nagy része az ezredes lenyűgöző személyiségére és a különböző kérdésekről vallott nézeteire összpontosít. Másutt Frank sokat írt Magyarország újkori történelméről. Egyébként volt szerencsém találkozni Frank Koszorussal Budapesten, és azóta is e-mailben tartjuk a kapcsolatot. Jó eszű embernek tartom, könnyű vele tárgyilagosan beszélgetni a

Erez Izraelbe emigrált. A katonai szolgálat után segített megalapítani a Dvir Kibucot a Negev keleti részén, amely haláláig állandó lakhelye volt. Miközben a kibucban dolgozott, elvégezte a Tel Aviv-i Egyetemet, történelmet és arab nyelvet tanult. Doktori disszertációjának címe “Az 1956-os [magyarországi] októberi forradalom és a zsidók” volt, de mivel nem tudott hozzáférni a magyarországi levéltárakhoz, nem publikálta. Első könyve 1965-ben jelent meg héberül. Mintegy húsz rövidebb-hosszabb esszét publikált héberül és angolul, és rendszeresen közreműködött izraeli magyar újságokban. (Forrás: „Interjú Cvi Erezzel” Benedek István Gábor és Vámos György *Tépd le a Sárga Csillagot* című magyar nyelvű könyvében, amelynek végén egy rövid bekezdés mutatja be az interjúalanyt. Erez halálának időpontjáért köszönetet mondok Szita Szabolcsnak, aki egy izraeli barátjától szerezte meg az információt.)

²⁵⁴ A BRC-vel kapcsolatos részletek a 40A fejezetben.

második világháború eseményeiről, beleértve a magyar zsidók szörnyű sorsát is. Ugyanakkor visszavonhatatlanul elkötelezett amellett, hogy igazolja és közzé tegye apja hősi szerepét a budapesti zsidók legalábbis ideiglenes megmentésében; ez az álláspontja az adott körülmények között teljesen érthető.

Bonhardt Attila esszéje jól összefoglalja a Magyarország náci német megszállása előtti és alatti eseményeket. Kitűnő munkát végez a Koszorús „akció” részletezésében, bőségesen idézve az ezredes saját, 1944. július eleji eseményekről szóló esszéjéből, valamint más szakértők közelmúltbeli kommentárjaiból, természetesen kiválogatva azokat, amelyek elismerően és az ezredes saját történetét ismétlő vagy azt kibontó módon írnak róla. Részletes esszéje semmilyen új információval nem egészíti ki azt, amit magától Koszorústól és más forrásokból megtudtunk.

Tom Lantos kongresszusi képviselő mindkét kötetben idézi saját felszólalását a Kongresszusi Jegyzőkönyvből az ezredes hőstettéről. Lantos felszólalására a 12B fejezetben térek vissza.

6. Tudnivalók Erez és Koszorús kapcsolatáról a Moreshet Archívumból

A Moreshet Archívumból kapott dokumentumokból a következő tények derültek ki:

1973. augusztus 29-én Erez – nyilvánvalóan értesülve Koszorús 1944. július eleji akciójáról – az izraeli Dvir Kibucból „hideg” levelet küldött Koszorús ezredes Washington D.C.-beli lakhelyére, amelyben azt kérte, hogy szeretne többet megtudni az 1944. júliusi eseményekről, amelyekben Koszorús ezredes vezető szerepet játszott.²⁵⁵

1973. szeptember 8-án Koszorús ezredes válaszolt Ereznek.

Részletek:

Kívánságának, – hogy az 1944. júliusi náci hatalomátvételi kísérlet és a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásáról szóló emlékirásomat megküldjem Önnek – szívesen teszek eleget. ... Ennek a leírásnak egy példányát Gosztonyi úrnál hagytam, az említett folyóiratban való lehozatalát azonban nem engedélyeztem, mert a szerkesztőség saját maga akart rövidíteni a kéziratot. Ki tudja, mi célból és hogyan, az én nevem alatt. Így azóta is hallgattam, a történelmi epizódról, arra számítva, hogy ez a leírás a legméltóbb helyet úgyis meg fogja kapni a Hadtörténelem könyvünkben. Nem mintha az említett leírásom nem lenne mindenben helytálló; de ... éppen most írom a Hadtörténelem könyvünknek azt a fejezetét, [amelynek] a náci puccs megghiúsítása szerves része. A puccs megghiúsításának ezt a leírását szeretném Önöknek juttatni. Ehhez pedig csak egy kis türelmet kérek. Egy igen súlyos baleset után hónapokig nem tudtam dolgozni, de most már ismét megy a munka.

²⁵⁵ A “hideg” levél azt jelenti, hogy Erez nem ismerte Koszorúst, és nem egy közös ismerős ajánlotta neki. Emlékezzünk rá, hogy Erez részmunkaidős történész volt, aki izraeli folyóiratokban publikált népszerű cikkeket a magyarországi holokausztról. Az itt idézett levelezés magyar nyelven folyt. Erez egyébként baráti, érdeklődő levelezést folytatott többek között Lévai Jenővel, Fiala Ferencsel és Phlippe de Freudigerrel is, ezek másolatai megvannak.

Önöknek nem szükséges az én most megírás alatt álló munkám nyomdából való kikerülésére várakozni, mert a náci puccsra vonatkozó rész kéziratát másolatban közvetlenül elküldöm Önöknek.

Az USA kormány engedélyével 8 éven át, hetenként 1 napot töltöttem a washingtoni és alexandriai levéltárakban elfekvő egész német zsákmány anyag átnézésével.

1973. november 28-án Koszorús elküldte a kéziratot Ereznek.

Szemelvények az ezredes kíséreléből:

Mellékelten itt küldöm a budapesti első náci puccskísérlet meghiúsításának leírását azzal a szöveggel, amivel ezt az ügyet a történelemírás asztalára szándékozom letenni.

A mai viszonyok közt ilyen messziről, amikor a szellemi összekötő kapocs közöttünk mindössze egy levél lehet, s így alig tudunk egymásról valamit, elég nehéz még az egyenlő szinten dolgozó történetíróknak is azonnal megérteni egymást. Ma ugyanis a történelmet is többféle szempont és beállítottság alapján írják.

Jómagam is történész vagyok. ... Korunk különféle vezérelveivel ellentétben, én a régi iskola szerint írom a történelmet. Teljes tárgyilagossággal a bizonyítható igazság megvilágítására törekszem.

Ha mégis akadna valami tisztázni vagy kérdezni valója, kérem, kérdezze bizalommal. Készséggel válaszolok.

Viszonzásul az lenne a kérésem, hogy tudassa áttanulmányozása után az őszinte véleményét, és hogy mire fogják felhasználni ezt az írást.

1974 januárjában Erez megköszönte Koszorúsna a kéziratot, és 15 kérdést tett fel, minden esetben megjelölve azokat az oldalakat, amelyekre a kérdései vonatkoztak.

Koszorús felesége 1974. február 28-án küldte el válaszát.

Részlet:

Férjem azért nem tudott válaszolni, mert december 27. óta kórházban volt súlyos betegséggel. Rengeteget szenvedett, és nagyon legyengült. Most már itthon van, én ápolom szeretettel. Remélem, ha erősebb lesz, ő is fog írni. Természetesen beleegyezését adja úgy emlékiratainak lefordításához, mint az említett folyóiratban való közléshez.

1974. március 14-én Koszorúsne írt Ereznek.

Részlet:

Nagyon szomorú hírt kell közölnöm. Szegény férjem március 8-án meghalt. Tüdőrákja volt és sokat szenvedett 3 hónapig, halála előtt. Férjem egyik tiszt bajtársának segítségével pár kérdésre igyekszem az alábbiakban válaszolni.²⁵⁶

²⁵⁶ Válaszait beépítem, ha azok segítenek tisztázni Koszorús ezredes történetének néhány kérdését, amelyeket a következő részben részletezek.

Koszorúsné csatolta a The Washington Post 1974. március 11-i számának cikkét, amely férje haláláról számolt be. A 12A-1 dokumentum a cikk címének (Elhunyt Koszorús Ferenc ezredes: zsidókat mentett meg Budapesten) reprodukciója:

*Col. Ferenc Koszorus Dies;
Saved Jews in Budapest*

12A-1 dokumentum. Az ezredes haláláról

A cikk több szempontból is figyelemre méltó: az a tény, hogy az USA egyik legjelentősebb napilapjában jelent meg, hogy 15 bekezdést szentelt az ezredes életének, és hogy hangsúlyozta, hogy „zsidókat mentett Budapesten”.

Ebből arra következtettek, hogy:

- 1973 őszén, amikor Erez megkeresését megkapta, az ezredes érezhette, hogy közel lehet a vég; ez vélhetően nyomós ok volt arra, hogy elküldje történetét egy magyar származású izraeli zsidónak, tudva, hogy Erez nyilvánosságra fogja hozni azt Izraelben és a magyar zsidó közösségben;
- Koszorús ezredesnek rendkívül fontos volt, hogy a budapesti zsidók megmentőjeként emlékezzenek rá.
- A cikk, amely Koszorús egyik barátját idézi, több téves állítást tartalmaz a zsidók megmentéséről. Ezekért nem hibáztatom az ezredest. A tévedések azt mutatják, hogy milyen könnyű elferdíteni a tényeket, még akkor is, ha a szándék jó:²⁵⁷
 - *Koszorús ezredes 1944-ben tett bátor fellépését Adolf Eichmann náci bérenc ellen, akit később hatmillió európai zsidó tömeges meggyilkolásáért kivégeztek, tegnap egy barátja, az ismert író, Csicsery-Rónay István idézte fel.*
 - *Koszorús a magyarországi első páncélos hadosztály parancsnokaként harckocsikat vonultatott fel a nácik által irányított magyar csendőrség ellen, akik Eichmann utasítására deportálták a budapesti zsidókat, szemben Horthy magyar kormányzó parancsával, aki az országban maradt, hogy mentse a menthetőket.*

7. Koszorús 1944. július eleji akciójának teljes története

Az 1944. július 2. és 9. között lezajlott Koszorús akciót rekonstruálni lehet (1) Koszorús Ferenc ezredes emlékiratai és tanulmányai gyűjteményének²⁵⁸ II. fejezete, „Az első náci hatalomátvételi kísérlet megghiúsítása Budapesten július 6-án” című fejezet ide vonatkozó szakaszaiból; (2) Erez cikkeiből, amelyek alapja az a tervezet, amelyet 1973 végén

²⁵⁷ A téves állítások kiemelése érdekében félkövérrel jelzem őket.

²⁵⁸ Magyar nyelven. sajtó alá rendezte Koszorús Ferenc özvegye, Varsa Istvánné (Englewood, N.J.: Universe, 1987). A tanulmány dátuma egyébként 1961. november 17., végül 1987-ben jelent meg. Ez a változat lehetett az a tervezet, amelyet Koszorús adott át Gosztonyi Péternek, aki nem kapta meg a szerző hozzájárulását a rövidített kiadáshoz; a részleteket lásd Koszorús 1973. szeptember 8-án kelt, Ereznek írt levelében, amelyet e fejezetben korábban említettünk.

közvetlenül Koszorústól kapott;²⁵⁹ és (3) az Erez kérdéseire adott válaszokból, amelyeket Koszorús özvegye küldött Ereznek.²⁶⁰

így eltérő részleteiket össze lehet illeszteni, hogy a lehető legteljesebb legyen azoknak a végzetes napoknak a története, amelyet itt kronologikusan mesélünk el.

A Hantó-Szekér és a Jeszenszky kötetek megjelenése élénk vitát váltott ki a magyar holokauszttal foglalkozó szakemberek között, amelyet a 12B fejezetben foglalunk össze. Figyelembe véve a vita kimeneteléről alkotott véleményemet, e fejezet utolsó bekezdése tartalmazza következtetéseimet arról, hogy Koszorús ezredes cselekedetei milyen szerepet játszottak abban, hogy egy időre megmentették a budapesti zsidók életét.

Koszorús akciójának egyik legfontosabb hátterét a Horthy kormányzó barátja – és magánlakosztályának kapuőre – Bárczy István ellen elkövetett sikertelen merényletkísérlet jelenti, amelyet a 12A-1 szövegdobozban foglaltam össze. *Dőlt betűvel* vannak szedve azok a szövegek, amelyeket Koszorús egyes szám első személyben írt, és amelyeket az alábbiakban az ő írásából idézünk, a (kerek) zárójelek az eredeti szövegben szerepelnek, a [szögletes] zárójelek az én beszúrásaimat tartalmazzák. A nevek első megjelenésükkor félkövérrel szerepelnek,

Július 2. (vasárnap)²⁶¹

Este a budapesti Duna-parti sétányon véletlenül összefutottam Lázár Károly altábornaggyal, a [kormányzói] palotaőrség parancsnokával. Az 1920-as évek óta ismertem őt, amikor tisztársam volt a 4. huszárezredben Nyíregyházán. Barátságunkat azóta is fenntartottuk. Tudtuk, hogy mindketten megbízható magyar emberek vagyunk. Amikor [július 2-án] találkoztunk, én az 1. páncélos hadtest vezérkari főnöke voltam Budapesten, és egyben a 2. páncélosadosztályt a fronton szemlélő hadseregparancsnokot helyettesítettem.

Amikor beszélgetésünk a szomorú és szégyenletes [politikai] helyzetre terelődött, Lázár elmondta nekem, hogy olyan mélyre süllyedtünk, hogy a kormányzó [Horthy] által adott parancsokat sem követik. Megemlítette azt a merényletkísérletet, amelyet a nyilasok (a magyar náci párt) Bárczy István államtitkár ellen követtek el a saját házában, mert Bárczy egy kabinetülésen kérdőre merte vonni az egyik nácibarát államtitkárt. Bár a merénylet sikertelen volt, a vizsgálat kiderítette, hogy a gyilkosság ötlete és a végrehajtására adott parancs a Belügyminisztérium egyik államtitkárától, Baky Lászlótól származott [részletek a 12A-1 szövegdobozban]. A kormányzó elrendelte és követelte Baky azonnali eltávolítását, amire Baky a következő példátlan kijelentéssel reagált: „Nagyobb hatalmak támogatnak engem (Hitler követői), ezért nem hajtom végre a kormányzó parancsát”.

²⁵⁹ Az első Erez-kiadvány héberül jelent meg; lásd az erre való hivatkozást e fejezet 3. szakaszában és a 2. lábjegyzetben. Az imént hivatkozott angol nyelvű változatot lefordították magyarra, és megjelent az 1. lábjegyzetben idézett kötetben.

²⁶⁰ Lásd a 6. lábjegyzetben foglaltakat.

²⁶¹ A kronológiában szereplő összes bejegyzés a 9. lábjegyzetben hivatkozott forrásból származik.

Lázár elmondta, hogy Bakyt Veessenmayer és Winkelmann arra bátorítja, hogy tegyen lépéseket Magyarország politikai rendszerének megváltoztatására, egy náci kormány létrehozására, amelyhez Baky német segítséggel csapatokat toboroz és szerel fel. Baky ezeket az újonnan toborzottakat a Belügyminisztérium parancsnoksága alá tartozó csapatokként, „karhatalmi csendőr zászlóaljaként” állítja be. Eddig 7 ilyen zászlóaljat toborzott, amelyek éretlen suhancokból állnak, és Budapestre hozta őket, hogy erőszakkal ragadják meg a hatalmat. További csendőr-zászlóaljak felállítása és Budapestre hozatala folyamatban van.²⁶²

A kormányzó utasítást adott a belügyminisztériumnak, a csendőrségnek, valamint a hadseregnek, hogy a csendőr zászlóaljakat azonnal távolítsák el Budapestről és oszlassák fel. Ezeket a parancsokat azonban senki sem hajtotta végre, sőt, még több ilyen csapat érkezett Budapestre. Baky terve annál is inkább veszélyessé válhat, mert Budapestről és környékéről minden honvéd csapatot a harctérre vezényeltek, így a kormányzónak már egy sem áll rendelkezésére.

Hogy Baky tervének valódi célját leplezzék, azt terjesztik, hogy az újonnan felállított csendőr zászlóaljakat azért hozzák Budapestre, hogy a város zsidóságát deportálják. Nem kérdés, hogy ők is deportálni akarják a zsidókat, de fő céljuk az erőszakos hatalomátvétel.

Anélkül, hogy sokat gondolkodtam volna a dolgon, megkértem Lázár altábornagyot, hogy közölje a kormányzóval, én erőszakkal is kikényszerítem a csendőr zászlóaljak eltávolítását Budapestről, ha erre parancsot kapok.

²⁶² Egy résztvevő csendőrtiszt cikke felidézi a galántai csendőrzászlóalj legfontosabb eseményeit:

(1) 1944. július 5-én, a reggeli órákban befutottunk a Józsefváros-i teherpályaudvarra, ahol amerikai Liberator repülőgépek erős bombázása fogadott;

(2) A Haller utcai Andrássy laktanyában még kicsomagolással voltunk elfoglalva, amikor Ládai ezredes riadót rendelt el és közölte, hogy felsőbb parancs értelmében a zászlóaljnak 24 órán belül el kell hagynia fővárost;

(3) Elindultunk gyalogmenetben az Üllői úton, Nagykörúton keresztül. Amikor a Váci úthoz érkeztünk, csodálkozva láttuk az út két oldalán felsorakozott páncélos járműveket. Mindjárt felismertem, hogy a honvédség páncélos haelosztályáról van szó;

(4) A gyászos vonulásunk Megyernéi ért véget, ahol berakodtunk és indultunk vissza állomáshelyünkre, Galántára;

(5) Az író erősen bírálja Koszorús állítását, miszerint a zászlóalj “éretlen suhancokból” állt; ez lealacsonyító és hamis állítás, hiszen a csendőrség toborzása és kiképzése ugyanolyan szigorú volt, mint a honvéd újoncoké, de alapos válogatás után;

(6) A csendőrpuccsról csak jóval később, az emigrációban hallottam. Mi szentül meg voltunk győződve, hogy a Budapestre való összpontosítás célja egy különleges zászlószentelési ünnepségen való részvétel. (Forrás: Dr. André Laszlo, „Egy volt m. kir. csendőrtiszt naplója”, Magyar Csendőr, 2009. 1-2. szám, 4. rész.

csendor.com/konyvtar/irasok/magyar/Koszorús%20'puccsmesejének'%20cafolása%20-%20André%20L.pdf

Ez a cikk megerősíti Koszorús történetének azt a részét, hogy páncélos hadosztálya gondoskodott arról, hogy a csendőrzászlóaljak elhagyják Budapestet, és hogy Horthy a csendőrség vezetőit is utasította, hogy azonnal hagyják el a fővárost (Lásd a 12A-2 szövegdobozt).

Az erő, amelyet kész voltam bevetni, az 1. páncélos zászlóalj maradványa volt, amelynek 1942. és 1944. július elseje között vezérkari főnöke voltam. A legnehezebb körülmények között ismertem meg ezeket a kiváló katonákat, ahogy ők is akkor ismertek meg engem. A doni front összeomlása után ezek a kivételes csapatok 1943 márciusában érkeztek vissza Magyarországra, végigküzdve a hazafelé vezető utat.

Ennek a hősieks zászlóaljnak a maradványait nem olvasztottuk be más alakulatokba, hanem Aszódon, Vácon, Esztergomban, Zsámbékon, Pátyon és Tökön állomásoztattuk őket, lassan pótolva a létsámhiányt. Hogy a németek ki ne zavarják ezt a hadosztályt is a harctérre, még a magyar hadsereg parancsnokságán sem soroltuk a bevethető alakulatok közé. Így a németek nem tudtak ennek a hadosztálynak a létezéséről.

12A-1 szövegdoz. Sikertelen merényletkísérlet Bárczy István ellen

Június 28-án kora reggel Baky megpróbálta meggyilkolni a miniszterelnöki hivatal államtitkárát, Bárczy Istvánt. Bárczy a 20. század első évtizede óta minden miniszterelnököt kiszolgált. Fő politikai-adminisztratív feladata a kabinet ülések jegyzőkönyveinek elkészítése volt. Ő volt a miniszterelnök Sándor-palotában lévő hivatalából és rezidenciájából a kormányzó székhelyére, a királyi palotába vezető titkos alagút ajtókulcsainak őrzője is. Bárczy személyes jó barátja volt Horthynak.

A gyilkossági kísérletet megelőző éjszakán Bárczy egy szentendrei kúriában szállt meg, amely Budapest központjától mintegy 30 km-re van. A merényletet a légierő egyik tisztje, annak [?] sofőrje és Baky egyik fő civil támogatója hajtotta volna végre. Mindhárman rengeteg fegyvert vittek magukkal. Útban a kúria felé megláttak egy katonát, aki éppen az út mellett állt; felvették. A katona nagy meglepetéssel értesült az út céljáról, nevezetesen, hogy megszerezzék Bárczytól az alagútkulcsot, és – a nyomozati anyag szerint – betörjenek Horthy rezidenciájába, és ezzel kényszerítsék Horthy admirálist, hogy Bakyt nevezze ki miniszterelnöknek, vagy legalábbis vonja vissza Baky menesztésére vonatkozó követelését.

A stoppos azonban megghiúsította a puccsot. Amikor a sofőr kiszállt a kocsiból, és becsengetett a kastélyba, a katona előkapta saját revolverét, és hátba lőtte a sofőrt. A másik kettő ellenállás nélkül megadta magát. A rendőrség hamarosan megérkezett, és mindenkit letartóztatott. A kiterjedt nyomozás minden szempontból Bakyra mutatott. A “Baky forradalmáról” - ahogy akkoriban a kísérletet szokás volt nevezni - semmiféle hivatalos bejelentés nem született, de a részletes vizsgálat kimutatta, hogy a csendőrség vezető szerepet játszott a puccskísérletben.

Széles spektrumot képviselő civilek és politikusok számtalan gratulációt küldtek Horthy hivatalába, és halálukig hűséget fogadtak neki.

Úgy tűnik, hogy Horthy nagyjából ekkor döntött a cselekvés mellett. Kétkedett abban, hogy minden információ, amely a puccsról és a csendőrség szerepéről keringett, pontos. Horthy még volt győződve arról, hogy a puccsot tervezők ellene akartak fellépni, és nem a fővárosi zsidók deportálása volt a céljuk.

Forrás: Tsvi Erez magyarra fordított cikke, amely a fejezet első lábjegyzetében idézett kötetben jelent meg. Tanulságos lábjegyzetei további fényt deríthetnek a történet valódiságára.

E fejezet szerzőjének megjegyzése: Nincs határozott véleményem az ebben a szövegdozban szereplő történet hitelességéről. Vannak hihetetlennek tűnő aspektusai, de olyan részletei is, amelyek hihetőnek tűnnek. Akárhogy is, a történet nem központi jelentőségű Koszorús 1944. július 2-9 közötti akciója tényeinek összerakásához, amelynek indítékait még meg kell találni, az még találgatás tárgya.

Július 3. (hétfő)

Lázár altábornagy úr útján megkaptam a kormányzó úr parancsát, hogy néhány napon belül készüljek fel az akció végrehajtására. Én csak egységem katonai vezérkarának vezetőjét, Belezna István őrnagyot tájékoztattam, és megkezdtem az akció tervezését. Felkerestem azokat a helyeket, ahol Baky a csendőr zászlóaljait állomásoztatta, beszéltem rangidős tisztekkel és altisztekkel, és megállapítottam, hogy a legtöbbjük tartalékos és kiképzetlen, csak könnyű fegyverzettel, főleg géppisztollyal rendelkeztek. Az közlegények mind fiatalok és tapasztalatlanok voltak.

Azt is megállapítottam, hogy a Budapest német helyőrsége három teljes létszámú Gestapo zászlóalj volt, amelyek csak könnyű fegyverzettel és teherautókkal rendelkeztek. Késő délután felkerestem a páncélos zászlóaljam csapatait Esztergomban, ahol beszéltem a páncélos és felderítő egységek tisztjeivel, akiket felszólítottam, hogy jelenjenek meg nálam. Elsősorban kiváló parancsnokaikkal, Balló Zoltán ezredessel és Németh Imre alezredessel beszéltem.

Tájékoztattam őket a helyzetről, amelyet Lázár altábornagytól megtudtam, és közöltem velük, hogy tervünk szerint a budapesti csendőröket rákényszerítjük a [Horthyól] kapott parancs teljesítésére, miután erre külön parancsot kapunk. Emlékeztettem őket arra, hogy kötelességük betartani a katonai esküt, amelyet mindannyian letettek. ... „Vannak itt Magyarországon olyanok, akik készek megfeledezni esküjükéről, és meg akarják dönteni Magyarország alkotmányát és jogrendjét, és készek arra, hogy polgáraink százezreit törvénytelenül kiszolgáltassák egy idegen hatalomnak, ezzel súlyosan csorbítva Magyarország függetlenségét”.

Minden jelenlévő azonnal biztosított arról, hogy hajlandóak megtenni, amit kérek. Az éjszaka folyamán kidolgoztam és elküldtem a két egység parancsnokának a Budapest elfoglalására és lezárására vonatkozó utasításaim írásos részleteit, valamint az akció megkezdésére utasító jelzésemet.

Július 4. (kedd)

Reggel elrendeltem az említett egységek éles lőszerez és üzemanyaggal való ellátását. Lázár útján tájékoztattam a kormányzót is, hogy készen állok az akció végrehajtására.

Július 5. (szerda)

Este Dr. Keserű Lajos nagybátyámmal, a kúria elnökével vacsoráztam Irinyi utcai otthonában. 22 óra 30 perckor jött egy palotaőr, hogy a kormányzó úr azonnal látni szeretne. A kormányzó Lázár altábornagy jelenlétében fogadott, és közölte, értesült arról, hogy Baky holnap, július 6-án puccsot tervez végrehajtani. Miután meghallgatta jelentésemet és javaslataimat, a kormányzó parancsot adott, hogy a készenlétbe helyezett egységek bevetésével, ha kell, erőszakkal, Baky csendőr zászlóaljai Budapestről eltávolítsam és puccskísérletüket megakadályozzam.¹ Elmondtam a kormányzónak a már elkészített terveimet és azt, hogy miként szándékozom azokat végrehajtani. A kormányzó jóváhagyta.

Horthy utasította a csendőrparancsnokokat (12A-2 szövegdoboz)

Azonnal a páncélos zászlóaljam parancsnokságára hajtattam, és onnan 23 óra 30 perckor rádión keresztül parancsot adtam az akció végrehajtására. Utasítottam helyettesemet, Beleznay István őrnagyot, igazolja vissza, hogy a tervezett akció megkezdődött.

12A-2 szövegdoz. Horthy közvetlen parancsot ad a csendőrség parancsnokainak Ellentmondásos információkkal rendelkezem az alábbi esemény időpontját illetően: július 5-én (ez a valószínűbb) vagy 6-án történt.

Július 5-én adták ki a példátlan parancsot, hogy a teljes palotaőrség sorakozzon fel egymással szemben, a palota belső lépcsőjén, teljes menetfelszerelésben, töltött fegyverrel, kézigránátokkal az oldalukon. Lázár 20 perc múlva elrendelte a vigyázállást és a szuronyok felcsatolását. Egyik autó a másik után állt meg a bejáratnál, és csendőrtisztek szálltak ki belőlük, kakastollas kalapban. Az egyetlen civil, aki velük tartott, Bakó László volt. A csendőrök csendben, láthatóan idegesen követték Lázárt. A kormányzó audienciája nem tartott tovább harminc percnél. Másnap Lázár bizalmasan elmondta, hogy Bakó puccsot tervez a csendőrök felhasználásával. Az audiencián a kormányzó közölte Bakóval, hogy tud tervéről, megtiltotta, hogy azt folytassa, és hogy a fővárosban és annak közelében összegyűjtött csendőröket vissza kell szállítani az állomáshelyükre, különben a parancsát a hadsereg egységeinek igénybevételével fogja végrehajtani. Bakó szó nélkül beleegyezett és távozott, de Horthy parancsát figyelmen kívül hagyva, úgy folytatta, mintha mi sem történt volna, egészen Koszorús „akciójáig”. *

Egy másik forrás, aki jelen volt a kormányzó audienciáján, arról számol be: Horthy elrendelte, hogy július 6-án délelőtt 11 órakor jelenjen meg nála a Budapesten vagy annak közelében lévő összes csendőrségi egység vezetője. Az egyik résztvevő visszaemlékezése:

Faragho altábornagy, a Budapesten és környékén lévő csendőrségi egységek parancsnoka és az összes egységparancsnok felsorakozott, és várta a kormányzót. Az idegesnek tűnő Horthy közvetlenül szólt hozzájuk, nem köntörfalazva: „Ti mindannyian visszaéltetek a bizalmammal, és politikai játszmák résztvevőivé váltatok. Lehet, hogy akaratotok ellenére. Elrendelem, hogy minden csendőrségi egység még ma, 16 óráig hagyja el a fővárost. Nem akarok egyetlen kakastollas csendőrt sem látni Budapesten. Hogy minden nyugodt maradjon, katonai egységeket rendeltem Budapestre.” **

* Bangha Ernő, *A Magyar Királyi Testőrség, 1920-1944* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990), p. 122-125.

** Bonhardt Attila esszéje a Hantó-Szekér, valamint a Jeszenszky kötetekben idézi Lám Béla, „Emlékek gyertyafényben”, #3406. tételét.

12A-3 szövegdoboz. A 12A-2 szövegdoboz következményeire vonatkozó megjegyzéseim

Az, hogy a kormányzó július 5-én vagy 6-án találkozott és adott közvetlen parancsot Bakynak és a csendőrparancsnokoknak, nem sokat számít. A legfontosabb megállapítás az, hogy Baky először sem a kormányzó közvetlen parancsának, sem a Koszorústól kapott első üzenetnek nem tett eleget. Ezért egészen bizonyos, hogy Koszorús “fellépése” volt az, amely Bakyt és a csendőrséget arra készítette, hogy július 8-ig elhagyják a fővárost és környékét

A Koszorús “akciójáról” szóló történet egyik első kritikája szerint Baky és a csendőrök a kormányzó parancsára hagyták el a főváros területét, így mire Koszorús páncélos egységei Budapestre érkeztek, már nem voltak ott található csendőrök, akiket el kellett volna üldözni. A 12A-2 szövegdobozban található második jelentés lehetett ennek a következtetésnek az alapja.

Véleményem szerint valószínűleg a szövegdoboz első bekezdése a helyes, amely többé-kevésbé alátámasztja Koszorús részletes magyarázatát az „akciójáról”.

Július 6. (csütörtök)

Hajnali 2 óra 50 perckor távmondásban tájékoztattam az általam kezdeményezett akciókról azokat, akiket a Szolgálati Szabályzat előírásai szerint tájékoztatnom kellett: a Budapesti I. Területi Hadtest parancsnokát, valamint a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnökét.

Ezután autóval Óbudára hajtottam, hogy megvárjam csapataim érkezését.

Ettől kezdve Óbudán maradtam, ahonnan irányítottam az akciót. Reggel 5 órakor a páncélosok és a felderítő egységek megérkeztek az általam korábban kijelölt pontokra: a Duna jobb partján, Óbuda közelében. A Budapestről és Budapestre vezető összes főútvonalat elbarikádozták

Miután megtekintettem csapataimat és beszéltem a parancsnokaikkal, reggel 7 órakor egy tiszti járőrt küldtem Baky Lászlóhoz, aki tájékoztatta, hogy az 1. páncélos zászlóalj csapataival itt állok, hogy a korábban a legfelsőbb szintről kapott parancsot kikényszerítsem. Felhatalmaztak, hogy Bakynak ugyanazt a parancsot adjam át; 24 órája van arra, hogy a csendőr zászlóaljakat Budapestről kivonja; hogy ellenőrizni fogom a parancs végrehajtását, és eltökélt szándékom, hogy annak érvényt szerezzek, még akkor is, ha ehhez erőszakot kell alkalmaznom.

A tiszti járőr reggel 9 óra körül érkezett vissza. Jelentette, hogy parancsom nagyon meglepte Bakyt, aki zavarodottnak tűnt, sok volt az ide-oda rohangálás, hosszas telefonálgatás. Baky láthatóan abban reménykedett, hogy segítséget kap a németektől [a 12B fejezet tárgyalja a magyarországi német csapatok maximális létszámát, amelyre számíthatott]. Néhány perccel 9 óra előtt Baky azt mondta a járőröknek, jelentse nekem, hogy ő [Baky] a csendőr zászlóaljaival el fogja hagyni Budapestet.

Óbudai törzsszállásomon 16 órakor megjelent Budapesti I. (területi) Hadtest parancsnoka. Miután megdicsérte csapataim fegyelmezett fellépését, közölte velem, hogy „az egész Baky-féle puccskísérlet nem más, mint alaptalan, felfújtt pletyka. Így, mint láthatom, csapataim Budapesten tartása teljesen felesleges, rendelem vissza őket a laktanyáikba.”

Mivel elrendeltem, hogy a Baky által szervezett csendőrzászlóaljok mozgását felderítőim figyeljék, tudtam, hogy addig egyetlen csendőr sem hagyta el Budapestet. Rájöttem arra is, hogy a Budapesti I. (területi) Hadtest parancsnokának parancsa csak az eltávolításomra irányuló kísérlet volt, amely ötlet valószínűleg a német megszállóktól (Veesenmayer, Winkelmann) származott. Ebből arra is következtettem, hogy az én fellépésem a németeket is meglepte, és hogy pillanatnyi gyengeségükre való tekintettel ők is el akarták kerülni a fegyveres harcot, anélkül azonban, hogy feladták volna a hatalom erőszakos átvételére irányuló tervüket. Ezért azonnal a következőképpen válaszoltam: Baky megígérte, hogy a csendőr zászlóaljok elhagyják Budapestet, de eddig még egyetlen csendőr sem hagyta el a várost. Ennek megfelelően nem tudom visszavonni a csapataimat.

A Budapesti I. (területi) Hadtest parancsnoka minden ellenvetés nélkül tudomásul vette nyilatkozatomat és visszatért Budapestre.

Július 7. (péntek)

Reggel Baky megkezdte a csendőrök kivonását. Úgy látszik, a megszálló németek úgy döntöttek, hogy ez a legmegfelelőbb válasz.

Július 8. (szombat)

Délre befejeződött a csendőr zászlóaljok kivonulása, amint azt felderítőim jelentették.

Július 9 (vasárnap)

Utasítottam kiváló csapataimat, hogy térjenek vissza állomáshelyükre, és jelentettem a kormányzónak, hogy a küldetést teljesítettük.

8. Koszorús tapasztalatai 1944. július 9. és a II. világháború vége között²⁶³

Világos volt számomra, hogy Winkelmann és társai soha nem fogják megbocsátani, hogy visszavonulásra kényszerítették. Valószínűleg inkább a szokásos módszerüket követik: egy Gestapo-járőrt küldenek a lakásomra, és eltesznek láb alól. A kudarc végtelenül bosszantotta őket, mert az akciómmal megőriztem Magyarország jogrendjét, és megmentettem a német haláltáborokba való deportálástól mintegy 300.000 embert. Akcióm három és fél hónappal tolt ki - ennyi idő kellett nekik a szervezéshez - az október közepén bekövetkezett erőszakos hatalomátvételüket. Ez a három és fél hónap rengeteg ember életét mentette meg, mert október második felében

²⁶³ E szakasz utolsó bekezdését kivéve, az egésznek a forrása a 9. lábjegyzetben található emlékirat gyűjtemény. Az utolsó bekezdés Koszorús hivatalos életrajzából származik, amely ugyanebben a kötetben jelent meg, a 28. oldalon.

és novemberben a katonai helyzet már lehetetlenné tette a deportálást úgy, ahogy azt júliusban megtehették volna.

A puccs megghiúsítása után tudtam, hogy a németek bosszúja ellen senki segítségére és védelmére nem számíthatok. Ugyanakkor szégyenletesnek tartottam, hogy Magyarország felségterületén egy idegen hatalom prédájává váljak. Ezért lakásomból a páncélos hadosztályom parancsnoki központjába költöztem, nehéz fegyverzettel ellátott őrséget állítottam, és elrendeltem, hogy engedélyem nélkül egyetlen nácit sem lehet beengedni. Egyik volt beosztottamat, Marter Ceazar tartalékos századost pedig, akiről tudtam, hogy jól ismeri Winkelmann, a következő üzenettel küldtem a budapesti Gestapo vezetőjéhez: „Jól felkészültem a fogadásukra. Engem nem visznek el anélkül, hogy ne fizetnék meg érte.”

A kapitány végrehajtotta, amire utasítottam, és azzal tért vissza, hogy Winkelmann mérhetetlenül dühöngött a történetek és az üzenetem miatt. „Ki ez a Koszorús? Hol szerezte a páncélos hadosztályt, amelyről semmit sem tudtunk?” – kérdezte Winkelmann, de az üzenetemre nem válaszolt.

A következő hetek azt mutatták, hogy pillanatnyi gyengeségük láttán Winkelmann és társai egyelőre letettek arról, hogy erőszakkal elfogjanak; ehelyett valami sokkal egyszerűbbre szánták el magukat. (Időközben a kormányzó engem nevezett ki az 1. Páncélos Hadosztály parancsnokává.) A németek azt követelték a „magyar” bábkormánytól, hogy ezt a hadosztályt minél hamarabb küldjék a harcterre. Meg is kaptam erre a parancsot a Honvéd Vezérkar Főnökétől; augusztus 2-án kellett volna indulnom. Indulás előtt felmentem a kormányzóságra, és közöltem Lázár altábornaggyal, hogy bár, mint katona nem tagadhatom meg a parancsot, de ha én és csapataim a frontra megyünk, a kormányzó ismét olyan csapatok nélkül marad, akikben megbízhat, így a náci minden nehézség nélkül erőszakkal megragadhatják a hatalmat.

Lázár altábornagy a maga jóhiszemű naivitásában azt válaszolta, hogy nyugodtan menjek a harcterre, mert már megszületett a döntés, hogy a szegedi 9. gyalogezredet Budapestre hozzák, és így az egység a kormányzó rendelkezésére áll. Én erős kéteyleimet fejeztem ki az ezred megbízhatóságával kapcsolatban, Lázár azonban szilárdan hitt a megbízhatóságukban, így nem tudtam tovább vitatkozni. Vitánkat illetően végül, sajnálatos módon, az 1944. október 15-16-i események engem igazoltak. Amikor a megszállók a Debrecenért vívott kulcsfontosságú csatából több páncélos egységet átirányítottak a kormányzó elfogására, a szegedi gyalogság két zászlóalját a vár védelmére rendelték ki, akik október 15-én elfoglalták védelmi állásaikat. A 15-ről 16-ra virradó éjszaka azonban parancsnokuk, Mészáros alezredes csapataival együtt átállt a várat támadó németekhez. Ezzel a törvényes magyar államhatalom utolsó maradványa is megszűnt.

Az éppen akkor felállított, jórészt gyenge pótalakulatokból álló harmadik magyar hadsereghez osztottak be, amelynek parancsnoka és vezérkari főnöke náci barát magyar népi német volt. Hamarosan szembe kerültem vele, mert már szeptember közepén lázító nyílt propagandába kezdett a kormányzó tekintélyének aláásására, ami engem nagyon felháborított, és nyilvánosan katonai esküszegésnek bélyegezttem meg.

Ilyen szembenállásra tiszték között normális esetben nem kerülhetett volna sor, ezt a fegyveres erők politikai fertőzöttsége tette lehetővé. És hamarosan következtek az ellenem tervezett második lépések. Annak ellenére, hogy a parancsnokságom alatt álló csapatok figyelemre méltó győzelmeiket aratták, a parancsnokságom alatt álló zászlóaljok közül egyiket a másik után vitték el. Így két választás elé kerültem: vagy csendben maradok, és eltűnök, hogy a hadosztályomat felszámolják, amit nem volt hatalmam megakadályozni, vagy pedig távozom, annak a kockázatával, hogy a Gestapo karmaiba kerülök.

Egy hirtelen fellépő, súlyos epehólyaggyulladás miatt előbb egy tábori, majd a budapesti tiszti kórházba kerültem. November 2-án reggel egy Gestapo járőr keresett engem és Kálló Zoltán római katolikus tábori esperest, akit a szobájában találtak és elvittek. Engem nem találtak meg, mert éppen akkor a nagybeteg édesanyám szobájában tartózkodtam [ugyanabban a kórházban], és a főnővér azt mondta a járőrnek, hogy a városba mentem. Még aznap este az főnővér közölte velem, hogy Kállót holtan találták az utcán, tarkón lőtték, és egyszerűen kidobták az autóból, amelyik elvitte.²⁶⁴

A főnővér megkért, hogy hagyjam el a kórházat, mert holnap értem jönnek, és én is ugyanarra a sorsra fogok jutni, mint Kálló. Így el kellett hagynom Budapestet és nagybeteg édesanyámat. A Dunántúlon kerestem menedéket, ahol volt beosztott tisztjeim istápoltak. Ők mondták el, hogy a magyar Gestapo főnök [Winkelmann] utasított mindenkit, aki a város be- és kilépési pontjait őrizte, hogy tartóztasson le.

Így lettem hontalan a saját hazámban, jutalmul azért, hogy katonai eskümhöz hűséges maradtam, és egy ideig megőriztem Magyarország törvényes rendjét megszállyt országunkban.

1944. november 6. és 1945. január 2. között Koszorús a fentiek szerint bujkált. Január 2-án a páncélos hadosztályok maradványainak többi felépülő katonájával együtt Felső-Ausztriába, Gerasba vitték, ahol március 31-ig tartózkodott. Innen halálos betegen vitték Alsó-Bajorországba, Eggenfeldbe, ahol az amerikaiak elfogták, és Budesheimben, a franciaországi Maily le Campben, a szintén franciaországi Attichyban és Dachauban tartották fogva április 16-ig, néhány héttel Németország 1945. május 7-i feltétel nélküli kapitulációja előttig.

9. A Koszorús akció és a budapesti zsidók sorsa: Következtetések

Figyelembe véve a Koszorús 1944. július 2-9-i akciójának a budapesti zsidókra gyakorolt hatásáról szóló szakértői vitát (amelyet a 12B fejezetben foglaltam össze), valamint a saját nézeteimet (amelyeket szintén a 12B fejezetben fejtettem ki), az alábbiakban közlöm következtetéseimet arról, hogy Horthy kormányzó és Koszorús ezredes akciója milyen

²⁶⁴ Kálló Ferenc (1894-1944) római katolikus pap volt a magyar hadseregben. 1944-ben egy budapesti kórházba osztották be, ami lehetővé tette számára, hogy különböző veszélyes módokon segítsen a sebesült zsidó kényszermunkásoknak, hogy megmentse az életüket. "Jutalmul" nyilasok elfogták, megkínózták és megölték. A Yad Vashem a Népek Igaza címet adományozta neki.

szerepet játszott abban, hogy – egy időre – megmentette a budapesti zsidók életét, köztük a magamét is.

Horthy kormányzó egyik indítéka, hogy 1944. július elején végre érvényt szerezzen hatalmának, az volt, hogy megmentse a budapesti zsidókat a deportálástól. Az erre vonatkozó bizonyítékok elsöprőek.²⁶⁵ Ezért Horthynak valóban javára írható a budapesti zsidók ideiglenes, 3,5 hónapos túlélése.

Koszorús ezredes indítéka(i) az „akció” végrehajtására nem voltak egyértelműen megállapíthatóak. Összevetve az évtizedekkel az esemény után tett önelégült kijelentéseit, miszerint egyik indítéka a budapesti zsidók megmentése volt, és az én, bevallottan spekulatív érvelésemet, miszerint az egyetlen indítéka akkor csak az volt, hogy sikeresen végrehajtsa Horthy parancsát, kergesse el a csendőrséget Budapestről, hogy megakadályozza Baky feltételezett puccskísérletét, Horthy pedig nem említette a zsidók megmentését. Így logikusnak tűnik, hogy Koszorús is csak arra gondolt, hogy elkergeti a csendőrséget a fővárosból, hogy megakadályozza a puccsot. Ez a két alternatív állítás Koszorús indítékairól az „akció” idején teljesen eltérő értelmezésekhez vezet.²⁶⁶

Ha az én értelmezésemet fogadjuk el, akkor Koszorús akciójának kétségtelen mellékterméke, ami őt illeti, az „akció” megtervezésekor és végrehajtásakor az volt, hogy 3,5 hónappal elhalasztotta azt az életveszélyt, amely a budapesti zsidókat fenyegette. Ez nem kérdőjelezi meg az ezredes bátorságát, akinek tette – és személye – vitathatatlanul hősiesnek nevezhető, bár egyesek szerint nem kellene így nevezni, mert alapvetően azt a parancsot követte, amelyet katonai felettesétől, Horthy kormányzótól kapott. Akárhogy van is, Koszorús ezredes semmiképpen sem volt a „holokauszt hőse”.

12B. A Horthy-Koszorús vita

1. A vita keretei

A vita alapvetően nem arról szól, hogy Horthy kormányzó utasította-e Koszorús ezredest, hogy az 1944. június végén és július elején Budapesten gyülekező csendőrszázlőaljakat üldözze el a fővárosból (igen, ezt a parancsot kiadta), és nem is arról, hogy mit tettek Koszorús ezredes csapatai az 1944. július 2-9. közötti kilenc napban, hogy ennek a parancsnak eleget tegyenek (igen, azt tették, amit Horthy az ezredesnek parancsolt), hanem arról, hogy mi volt a cselekedeteik indítéka.

Ismerjük el mindjárt az elején, hogy Koszorús ezredes „akciója” (ez a rövidítés az 1944. július 2-9. között Horthy kormányzó parancsának végrehajtása érdekében tett összes lépését jelenti) valóban megmentette – átmenetileg – a fővárosban élő mintegy 200.000 vagy annál is több zsidó életét.

²⁶⁵ A bizonyítékokat objektíven összefoglalja és dokumentálja Thomas Sakmyster, *Magyarország admirálisa lóháton* (Reno, Nevada: Helena History Press, 2. kiadás, 2021, 11. fejezet).

²⁶⁶ Közép-Európa, különösen Magyarország jeles történései, Deák István, a Columbia Egyetem emeritus professzora, valamint Thomas Sakmyster, a Cincinnati Egyetem emeritus professzora egyetértenek az értelmezéssel.

A kérdés lényege az, hogy a zsidók „megmentése” szándékos és világosan megfogalmazott célja volt-e Horthy kormányzónak az „akció” elrendelésével, Koszorús ezredesnek pedig az „akció” végrehajtásával, vagy a zsidókra gyakorolt hatásuk a parancsnak és a csendőrszázaljak Budapestről való kiűzésének véletlen (előre nem látott, nem tervezett) mellékterméke volt.

Neves személyiségek és kiváló történészek azt állítják – egyesek kizárólag vagy elsősorban Horthyról, mások Koszorúsról, néhányan mindkettőjükről –, hogy az „akciójuk” fő indítéka, vagy legalábbis fontos járulékos indítéka a zsidók életének megmentése volt, még akkor is, ha ehhez nehézfegyverekkel kellett volna megküzdeniük a magyar vagy német náci csapatokkal, ha azok megpróbálták volna megállítani Koszorús „akcióját”. *Sokan azok közül, akik ezt állítják, ragaszkodnak e nézet szélsőséges értelmezéseéhez, például ahhoz, hogy az ezredes páratlan akciója volt az egyetlen ismert eset, amikor egy tengelyhatalom katonai erővel akadályozta meg a zsidók deportálását.*

Más, ugyancsak kiváló szakértők ezt tagadják, megalapozatlannak, utólagos érvelésnek tartják a fenti értelmezést, amely megszolgáltatlan érdemeket ad meg vagy vesz el, és ehelyett azt a nézetet vallják, hogy a zsidók megmentése egy előre nem látható mellékhatás volt, nem pedig Horthy vagy Koszorús (elsődleges vagy akár járulékos vagy másodlagos) célja.²⁶⁷

A kérdéssel kapcsolatos széleskörű vita többnyire szakértők, politikusok, kormánytisztviselők és laikusok pro és kontra véleményéből áll, ezeket gyakran kevés bizonyítékkal alátámasztva. Idézek néhány ilyen esetet, hogy szemléltessem, milyen befolyásos személyek vettek részt ebben a vitában. E fejezet középpontjában azonban azok a megszólalások állnak, amelyek olyan tényeket sorakoztattak fel, amelyek segítenek megvilágítani a vitát, vagy (legalább) kifejtik, hogy milyen érvelés vezetett ehhez vagy ahhoz a következtetéshez.

* * *

Lássuk először, hogy mik a tények, és mit sugall a logika Horthy kormányzó indítékairól, amikor Koszorúsnak kiadta a parancsot. Aztán megpróbáljuk feltárni a Koszorús ezredes „akciója” mögött álló indítékokat. Végül megfogalmazom a következtetéseimet a nézeteltéréssel kapcsolatban.

²⁶⁷ Randolph Braham is említést tesz a Koszorús-akcióról *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (A népiirtás politikája: a magyar holokauszt) című kétkötetes, korszakalkotó tanulmányában, (New York: Columbia University Press, 2016; third edition). Braham négy magyar forrást idéz; három nem sokkal a második világháború után íródott, a negyedik 1975-ben vagy 2016-ban (p. 1089). A szerző tehát nem ismerte Koszorús 1987-es emlékiratait, sem – úgy tűnik – Ereznek a Koszorús “akcióról” szóló, részletes cikkeit. Ezért érthetőek a kisebb eltérések abban, amit Braham írt, attól, amit itt összefoglalunk.

2. Horthy Miklós kormányzó

Az első, és látszólag hihető kiinduló érv az, hogy ha Horthy valóban le akarta volna állítani a magyarországi zsidók deportálását, akkor ezt 1944 májusában kellett volna elrendelnie, amikor megkezdődött a zsidók tömeges elhurcolása vidékről. Néhány kifogása, hogy miért nem tette ezt, kiegészítve a saját érveimmel, a következő volt: (1) Hitler ígérete, hogy kivonja a német megszálló erőket, ha a náci Németországhoz hú kormányt neveznek ki és hagyják működni. Amikor hónapokkal azután, hogy a Hitler-barát új kormányhivatalba lépett, de a német csapatok még mindig megszállták Magyarországot, Horthy levelet küldött Hitlernek, amelyben emlékeztette őt az ígéretére. A Führer válasza az volt, hogy „addig nem, amíg ennyi zsidó marad Magyarországon”; (2) Horthy abban reménykedett, hogy a nyugati szövetségesekkel tűzszünetet tud majd kötni, de azok nem mutattak érdeklődést: (3) a kormányzót kevésbé izgatták a deportálások, amíg azok az északkeleti, „gazdaságilag kevésbé hasznos” bevándorló zsidókat érintették, és (tudomása szerint) nem tervezték a budapesti zsidók deportálását; (4) határozatlan jellemvonása (ami nem zárta ki a bátorságkitöréseit).

Bár nem bocsátom meg Horthy hallgatását, miközben becslések szerint 400.000 magyarországi zsidót deportáltak, volt némi mentsége a hallgatására, ezért hagyjuk ezt a kérdést anélkül, hogy ítéletet mondanánk Horthy hallgatása miatt.

Július 2-án Budapestet szőnyegbombázás érte a szövetségesek részéről, ami Horthy egyik indítéka volt arra, hogy határozottabb lépést tegyen. Június 6-án a nyugati szövetségesek a történelem legnagyobb kételtű invázióját indították el, amikor megtámadták Normandiát, Franciaország északi partjainál. Mivel egész felnőtt korában tengerésztiszt volt, Horthynak ekkor, ha nem sokkal korábban, fel kellett ismernie, hogy Németország és Magyarország (Hitler némileg vonakodó szövetségese) elveszíti a háborút, és ezt vezetőik elszámoltatása fogja követni.

Ahogy a tengelyhatalmak katonai helyzete romlott, az auschwitzi jegyzőkönyvek ismertté váltak, és a Horthyra nehezedő külföldi és belföldi nyomás erősödött, a deportálások és az ezzel járó rendkívüli kegyetlenségek leállítása érdekében az 1944. június 26-i koronatanácsi ülésen „kifejezte azt a véleményét”, hogy kívánatos lenne leállítani a keresztény hitre tért zsidók deportálását; hogy a deportálásokat szervező legelvetemültebb magyar tisztviselőket, Endrét és Bakyt (egyébként mindkettőjüket Horthy nevezte ki Sztójay miniszterelnöki kinevezésével egy időben, teljes tudatában a virulens antiszemitizmusuknak), el kell bocsátani; hogy a csendőrségnek meg kell tiltani a deportálásokban való további közreműködést („tegyék ezt a németek, ha akarják”); és hogy azokat, akik alkalmasak magyarországi kényszermunkára, ne deportálják. Tehát, bár Horthy ezen kijelentései valóban mutatnak némi aggodalmat a deportálásokkal kapcsolatban, amit mondott, az tétova és hatástalan volt, így az elkövetők figyelmen kívül hagyták.

Egyébként mind Horthy, mind Sztójay gyakran konzultált Veesenmayerrel, személyesen vagy telefonon, és a német meghatalmazott kötelességtudóan jelentett mindent berlini feletteseinek. Mindezeket a jelentéseket Magyarországon is megtalálták és közzétették, így könnyen nyomon követhetők az események és a két kulcsfontosságú magyar döntéshozó gondolkodása napról-napra.²⁶⁸ Hogy Horthy miért döntött úgy, hogy minden gondolatát megosztja Veesenmayerrel, feltételezem, hogy indítéka az volt, hogy megmutassa a Harmadik Birodalom iránti lojalitását, jelezze „becsületességét” azzal, hogy nem kerül a németek háta mögé, és hogy jóváhagyást vagy legalábbis megértést kérjen tetteihez és javaslataihoz Hitler magyarországi első emberétől.

Horthy határozatlansága július 6-án megváltozott, amikor a kormányzó elrendelte a zsidók deportálásának leállítását, valamint a fővárosban gyülekező csendőrzászlóaljak eltávolítását. Utasította Koszorús ezredest, hogy kényszerítse ki a csendőrök távozását. Nem számít, hogy Horthy azért akarta-e eltávolítani a csendőröket, hogy megakadályozza az általuk a személye ellen (Baky parancsnoksága alatt) elkövetett puccsot, vagy azért, hogy megakadályozza a csendőröket a budapesti zsidók deportálásában. Azért nem számít, mert azzal, hogy Horthy nyilvánosan elrendelte a deportálások leállítását, és erről tájékoztatta Hitler magyarországi teljhatalmú megbízottját, Edmund Veesenmayert, a lehető legvilágosabb jelét adta annak, hogy a budapesti zsidókat meg akarja menteni, bármi más szándéka volt is (például egy Baky által végrehajtott puccs megakadályozása).

Ennek megfelelően, függetlenül attól, hogy mire lehet következtetni Koszorús ezredes „akciójának” indítékait illetően, Horthynak elismerés jár azért, hogy 1944. július elején megpróbálta megmenteni a budapesti zsidókat, és hogy ez nagyrészt sikerült is, Koszorús ezredes és csapatai bátor „akciójára” támaszkodva.

A kiváló történész, Ránki György szerint az a paradoxon, hogy bizonyos tényeket fel lehet használni Magyarország holokausztban játszott szerepének szépítésére, míg másokat Magyarország holokausztban játszott szerepének befekettítésére, úgy oldódik fel, hogy bár a német megszállás szükséges feltétele volt a sok magyar zsidó deportálásának és a népirtásnak, de nem elégséges feltétele, mert sok készséges magyar meghatározó részvétele nélkül a németek nem tudták volna elérni gyilkos céljaikat.²⁶⁹

Összességében Horthy hálát érdemel a budapesti zsidók megmentéséért.²⁷⁰

²⁶⁸ Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula (szerk.), *A Wilhelmstrasse és Magyarország – Német diplomáciai iratok Magyarországról – 1933-1944* (Budapest: Kossuth, 1968).

²⁶⁹ Ránki György, *Mozgásterek, kényszerpályák: Válogatott tanulmányok* (Budapest: Magvető, 1983).

²⁷⁰ Ránki György: „Magyar Holocaust”. *Élet és Irodalom*, 1982. 26. évf. 25. szám, 7–8. old.

3. Koszorús Ferenc ezredes

Ismételjük meg, elismerjük, hogy Koszorús ezredes „akciója” (ez a rövidítés az 1944. július 2-9. között Horthy kormányzó parancsának végrehajtása érdekében tett összes lépését jelenti) valóban megmentette – átmenetileg – a fővárosban élő mintegy 200.000 vagy annál is több zsidó életét.²⁷¹

Központi kérdés, hogy 1944. július elején hány és mennyire megfelelően felfegyverzett német csapat volt Magyarországon, amelyekkel Koszorús csapatainak szembe kellett volna nézniük, ha Bakó (feltételezett) kérése a németekhez, hogy jöjjenek segítségére, megvalósult volna? Ungváry Krisztián alapos, több forrást is feldolgozó vizsgálatának köszönhetően arra a megállapításra jut, hogy legfeljebb csak egy 3000 fős, gyengén felszerelt német csapatot lehetett volna mozgósítani Koszorús sokkal jobban felszerelt és kiképzett katonáival szemben.²⁷²

Mindemellett azt is meg kell állapítani, hogy a Koszorús „akció” önkéntes vállalása és végrehajtása az ezredes számára óriási személyes kockázattal járt, amit jól mutat, hogy alig úszta meg a merényletet, és hogy az „akció” után a náci magyar és német ellenségei elől is bujkálni kényszerült. Tisztában volt ezekkel a kockázatokkal, mégis később azt írta, hogy lelkiismerete miatt hasonló körülmények között újra megtette volna. Mindezek, valamint Koszorús ezredesnek azok a kiemelkedő személyes tulajdonságai, amelyekkel rendelkezett, és amelyekről sok ismerőse ékesszólóan írt, igencsak lenyűgöző emberré teszik.²⁷³ Koszorús ezredes talán még a „hős” megjelölést is megérdemli (nem, mint a holokauszt hőse, hanem mint bátor katona), aki hatalmas személyes önfeláldozás árán is a közjóért cselekedett.

Miért késett ennyit a Koszorús „akció” világszerte elhíresztelése? Erre Frank Koszorus a következőképpen válaszolt: Tekintettel a magyar emigráns politika és a magyarországi kommunista rezsim közötti barátságtalan viszonyra, apám úgy döntött, hogy nem hozza nyilvánosságra „akcióját”, mivel tisztában volt azzal, hogy a szélsőjobboldali magyarok elítélik őt ezért, míg a politikai baloldalon lévők (beleértve Magyarország kormányát is) hibáztatják, hogy a Vörös Hadsereg ellen harcolt, és kedvező színben

²⁷¹ Budapesten ekkoriban 250-280.000 zsidó élt; 170.000 budapesti lakos volt, a többiek menekülteként érkeztek a környező országokból.

Ravasz István, *A zsidóság és a csendőrség*, 194 docplayer.hu/amp/222987-A-zsidóság-es-a-csendorseg-1944.html

²⁷² Ungváry Krisztián, „Mesterterv? A deportálások döntési mechanizmusa” epa.oszk.hu/03300/03328/00013/pdf/EPA03328_szazadok_2015-1_001-032.pdf

Koszorús szerint három német zászlóalj is harcolhatott volna a csapatai ellen. Mivel egy zászlóalj 500-1000 katonából áll, Koszorús és Ungváry állításai között nincs ellentmondás.

²⁷³ Palotás Pál, „Koszorús Ferenc öröksége”

docplayer.hu/15386376-Palotas-pal-Koszorus-ferenc-oroksege.html

Török Bálint: „Legenda vagy tény? – Mi az igazság a Koszorús-akcióról?”

Magyar Szemle, 9. évf, 5-6. sz, 102-119. old.

magyarszemle.hu/data/2000/MagyarSzemle_2000_Resz3.pdf

tünteteti fel Horthy kormányzót. Apám azonban fenntartott egy privát dokumentumállományt, és az Egyesült Államokban élő özvegyének (anyámnak) hozzáférést biztosított hozzá, azzal a kifejezett céllal, hogy egy napon ezeket nyilvánosságra hozza. Így is történt, 1987-ben.

Frank hozzátette továbbá, hogy bár a kommunista rendszer nem karolt fel egy olyan tisztet, mint Koszorús ezredes, az ő „akciójáról” már az 1980-as évek elején jelentek meg írások.²⁷⁴

A Jeszenszky-kötetről (és implicite a meglehetősen hasonló Hantó-Szekér-kötetről is) igen kritikus cikk Peter Pastor írása, *A New Historical Myth from Hungary: The Legend of Colonel Ferenc Koszorús as the Wartime Savior of the Jews of Budapest*, (Új történelmi mítosz Magyarországról: Koszorús Ferenc ezredes legendája a budapesti zsidóság háborús megmentőjeként) a *Hungarian Cultural Studies* 12. kötetében (2019). A cikk egy sor állítólagosan és több ténylegesen téves állításra hívja fel a figyelmet (például az 1944. július elején Magyarországon állomásozó német csapatok számának nagymértékű túlbecsülésére). Pastor emellett erőteljes kritikát fogalmaz meg Jeszenszkyvel szemben, belevéve más történészek jóval korábbi írásait is, és megismétli a „mítosz” többi lejáratójának, például Karsainak és Molnár Juditnak a kritikáit. Pastor és más kritikusok fő vádjá az, hogy a csendőrök Horthy utasítására hagyták el Budapestet, így Koszorús nem találhatott a fővárosban csendőröket, akiket üldözhetett volna. Ez a mítosz teljes egészében magának az ezredesnek a kitalációja, amelyet fia, ifjabb Frank Koszorus széles körben népszerűsített.

Jeszenszky válaszolt Pastornak és a többi kritikusának, bár sok kérdés tisztázatlan maradt.²⁷⁵

* * *

Mindezek után mégis kínzó kételyt kell megfogalmaznom az ezredes kijelentéseinek egy vonatkozásával kapcsolatban, nevezetesen, hogy az „akció” kezdetétől fogva azt tartotta szem előtt, hogy a budapesti zsidókat is megmenti, ideiglenesen. Mivel mindazt, amit a Koszorús „akcióról” írt, bőséges, a részleteket igazoló bizonyítékok támasztják alá, könnyen feltételezhető, hogy minden más, amit az „akcióval” kapcsolatban írt, szintén pontosan úgy történt, ahogyan ő állítja.

Vegyük azonban fontolóra a következő lehetőséget. Nem sokkal azután, hogy az „akciójáról” szóló információk ismertté váltak, hiteles nyilatkozatok jelentek meg arról, hogy Koszorús ezredes „akciójának” volt köszönhető a budapesti zsidók ideiglenes túlélése. Például 1946. február 3-án ilyen nyilvános nyilatkozatot adtak ki a Zsidó

²⁷⁴ Frank által említett művek: Vigh Károly, *Ugrás a Sötétbe* (Budapest: Magvető, 1984); Csicsery-Rónay István Saláta Kálmán – dokumentumdráma (Budapest; Occidental, 1984); Bokor Péter, *Zsákkutca* (Budapest: RTV-Minerva, 1985); Zs. Hantó, *Kitiltott családok* (Budapest: Magyar Ház, 2009).

²⁷⁵ Jeszenszky Géza, „Ki hamisítja a magyar történelmet?” *Élet & Irodalom*, 63. évf., 27. sz. 2019. július 5

Tanács tagjai, amelyet Stern Samu, Dr. Pető Ernő és Dr. Wilhelm Károly tanácsstagok írtak alá a fentieket tényként állítva.²⁷⁶ Hasonló kijelentések szerepelnek Stern Samu 1946-ban írt könyvében.²⁷⁷

Tekintsük adottnak, hogy Koszorús ezredes olvasott vagy hallott ilyen nyilvános nyilatkozatokról. Az, hogy úgy emlékeztek rá, hogy neki volt köszönhető több százezer zsidó életének átmeneti megmentése a magyar fővárosban – mert amikor 3,5 hónappal „akciója” után Horthyt deportálták és Szálasi Ferenc vezetésével egy teljesen náci kormány került hatalomra, már nem lehetett tömegesen deportálni és kiirtani a budapesti zsidókat, mint ahogy ez júliusban lehetséges lett volna, ha ő nem avatkozik bele a tervekbe – nagyon fontos volt számára élete hátralévő részében. Emlékezzünk vissza a halálát bejelentő Washington Post cikkeire (a **12A fejezetben**), amely megerősíti annak a jelentőségét, amit az ezredes családja és barátai, és immár az USA egyik legjelentősebb napilapja is a címlapján neki tulajdonított, hogy „megmentette a budapesti zsidókat”.

Az egyetlen „bizonyíték” arra vonatkozóan, hogy Koszorús ezredesnek milyen indítékai voltak vagy lehettek az „akció” végrehajtására, a saját nyilatkozatai. Az általam ismert legkorábbi írásos nyilatkozata az, amit 1973 végén küldött Cvi Ereznek. Az Ereznek küldött, kézzel írott levelének elején, majdnem három évtizeddel az „akciója” után megfogalmazott lényeges mondatai az indítékairól a következők:

Kívánságának, – hogy az 1944. júliusi náci hatalomátvételi kísérlet és a budapesti zsidóság [megkísérelt] deportálásának megakadályozásáról szóló emlékirásomat megküldjem Önnek, – szívesen teszek eleget. ... Való igaz, amit Samu Stern ír, miszerint 44. július első hetében a Kormányzó a Honvédség felhasználásával akadályozta meg a budapesti zsidóság deportálását. Hitler akaratával szemben nyílt erőszakot alkalmazó, tehát hihetetlen cselekmény. Hogyan valósulhatott meg?

Ismét az volt a legfőbb célja, hogy hangsúlyozza, mind Horthy, mind ő maga egyik fő célja a budapesti zsidók megmentése volt. Az „akció” részletes felidőzésében Koszorús – sok évtizeddel az esemény után – megemlíti, hogy tisztjeihez szólva, amikor bejelentette nekik az általa tervezett „akciót”, így szólt:

Most vannak olyanok, akik ... egy idegen hatalom segítségével ... magyar állampolgárokat törvényellenesen egy idegen államhatalom önkényének százezrével akarnak kiszolgáltatni [értsd: deportálni].

Mivel Koszorús ezredes számára kiemelkedően fontos volt, hogy a fővárosi zsidóság ideiglenes megmentőjeként emlékezzenek rá, az emberi természetnek megfelelné, ha látszólag jelentéktelen kijelentéseket illesztene be emlékirataiba, hogy megmutassa, már az „akció” fontolgatásakor is az járt a fejében, hogy az a budapesti zsidóság megmentését szolgálná. Nem tudom, és nem is tudom bizonyítani, hogy ez valóban így

²⁷⁶ Ravasz, idézve az 5. lábjegyzetben.

²⁷⁷ Stern Samu, *Emlékirataim – Versenyfutás az idővel* (Budapest: Babel, 1946 és 2004).

volt-e, de ilyen apró és ártalmatlan ferdítéseket gyakran találunk híres és derék emberek emlékirataiban. (Hogy csak egy példát említsek: Horthy Miklós emlékiratai tele vannak téves állításokkal, amint azt Gellért és Turbucz korábban, a **11A fejezetben** idézett esszéje dokumentálja).

Az én feltételezésem – igaz, csak pusztá spekuláció – az, hogy valószínűleg az történt, hogy 1944 július elejének kritikus hetében Koszorús ezredes csak a csendőrcsapatok Budapestről való elkergetésének logisztikájára koncentrált, mert ezt kérte tőle főparancsnoka, Horthy kormányzó, akihez 100%-ig hű maradt. Koszorús ezt tette, habozás nélkül, kötelességből, és mert abban a helyzetben volt, hogy megtehetette.

* * *

A harmadik személy, akinek közreműködése mindkét kötetben megjelenik, a néhai magyar-amerikai kongresszusi képviselő és holokauszt túlélő, Tom Lantos (1928-2008). Az alábbiakban részleteket idézek abból a nagy dicséretből, amellyel Koszorús ezredes méltatta a képviselőházban 1994. május 26-án. Szavait az amerikai kongresszusi jegyzőkönyvből (CR) vettem át.²⁷⁸ Ezt követi a Frank Koszorussal folytatott eszmecsere Lantos megjegyzéseivel kapcsolatban.

Idén lesz a magyar holokauszt 50-ik évfordulója. Azért szólok ma fel, hogy az elismerésemet fejezzem ki a magyar holokauszt egyik nagy hőse, Koszorús Ferenc iránt, aki saját életének feláldozását erősen kockáztatva magyar zsidók ezreit mentette meg attól, hogy náci haláltáborokba deportálják őket.

Koszorús Ferenc a Magyar Honvédség ezredese, a Budapesten és annak körzetében állomásozó első magyar páncéloshadosztály ezredese volt. Tudomására jutott, hogy Bakó László államtitkár, aki a hadsereg kivételével az összes biztonsági erő parancsnoka volt, államcsínyre készül, hogy egy olyan rendőrkormányt juttasson hatalomra, amely mindenben engedelmeskedik a náciknak. Erre bízták volna Magyarországnak a zsidóktól történő megtisztítását.

A Gestapo segítségével Bakó több zászlóaljnyi hozzá hűséges csendőrzászlóaljat állított fel. A kormányzónak a csendőrség feloszlására vonatkozó parancsát nem hajtották végre. Magyarországon az utolsó aktív katonai alakulat Koszorús ezredes parancsnoksága alatt állt. Egy olyan korban, amikor kevesen léptek fel a náci megszállás ellen, Koszorús ezredes ellenállást kezdeményezett.

Koszorús ezredes páratlan fellépése az egyetlen olyan ismert eset, amikor egy tengelyhatalom katonai erőt alkalmazott azért, hogy zsidók deportálását akadályozza meg. A rendkívüli bátorságra valló, a gyorsan változó helyzetben nagy kockázatvállalás mellett megtett erőfeszítései 3 és fél hónappal késleltették a nácik végül is bekövetkezett budapesti hatalomátvételét. Ez az időhözag több ezer zsidó számára nyújtott lehetőséget arra, hogy

²⁷⁸ Az angol és a magyar változat is a Hantó-Szekér-kötetből származik: *Páncélosokkal az életért – Koszorús Ferenc, a holokauszt hőse* (Budapest: Kiskapu Kiadó, 2015), 239-242. old.

biztos menedéket keressen Budapesten, megóva őket a biztos kivégzéstől. Ugyancsak lehetővé tette az 1944. július 9-én Budapestre érkezett Raoul Wallenberg számára a sikeres és hatékony mentőakciójának levezénylését.

Ami Lantos képviselő úr kongresszusi felszólalását illeti, már a nyitó mondatát illetően is elhatárolódom tőle: „Azért szólok ma fel, hogy az elismerésemet fejezzem ki a magyar holokauszt egyik nagy hőse, Koszorús Ferenc iránt”. Nem értek egyet Lantos azon kijelentésével sem, hogy Koszorús akciója volt az egyetlen ismert eset, amikor egy tengelyhatalom katonai erővel akadályozta meg a zsidók deportálását.

Nem látom alapját annak, hogy Koszorús ezredet a „holokauszt nagy hőségnek” nevezi, ezt a kifejezést aztán mások is felkapták, sőt a róla szóló, Hantó és Székér által szerkesztett könyv címébe is ezt tették (lásd a 12. lábjegyzetet). Szintén elhatárolódom Lantos azon kijelentésétől, hogy Koszorús akciója „a tengelyhatalom katonai erővel akadályozta meg a zsidók deportálását”, mintha bizonyított lenne, hogy a zsidók megmentése volt a fő oka annak, hogy Koszorús Budapestre hozta csapatait. Mindkét kijelentés egy politikus részéről helytelen, tényekkel nem alátámasztott túlzás.

Lantos képviselő úrral többször találkoztam, sőt, részt vettem vele egy amerikai szenátorok és kongresszusi képviselők számára szervezett vitafórumon is (nem holokauszt témában). Sok csodálatos dolgot tett a Kongresszusban. Ugyanakkor jellemhibái közé tartozott, hogy uralkodó személyiség volt. Legendás volt az önreklámozása (nem meglepő egy politikustól, aki állandóan az újraválasztásáért küzd). Hadd jegyezzek meg vele kapcsolatban egy apróságot. Lantos soha nem mulasztotta el, hogy magát holokauszt túlélőnek nevezze. Igen, az volt. De nem azért, mert Auschwitzban vagy más megsemmisítő táborban elszenvedte a poklot, vagy halálmenetekre kényszerült – ezekkel a borzalmakkal soha nem kellett szembenéznie. Úgy maradt életben, hogy bujkált, budapesti barátai nagylelkűségére támaszkodva. Ezzel nincs is semmi baj, de jellemzően utalt arra – anélkül, hogy ténylegesen elferdítette volna a tényeket –, hogy Auschwitzban volt, és arra is, hogy a háború alatt rejtélyes módon részt vett az ellenállási tevékenységben. Ezek, amennyire meg tudom ítélni, abból álltak, hogy egyszerűen megpróbált túlélni.

Lantos Koszorúst méltató beszédének az amerikai kongresszusban az volt az eredménye, hogy ezek a megjegyzések nemzetközi hitelességet kölcsönöznek Koszorús „akciójának” és annak az értelmezésnek, hogy annak fő célja a zsidók megmentése volt.

Hadd jegyezzem meg azt is, hogy a CR-ben való szereplés nem elsődleges referenciaforrás. A CR négy részből áll: a képviselőházi részből, a szenátusi részből, az Extensions of Remarks (Felszólalások bővítményei) részből és a Daily Digest (Napi kivonat) részből. A Felszólalások bővítményei a beszédeknek, méltatásoknak és más anyagoknak, az ülészek alatt el nem hangzott részeit tartalmazza. Például a bizottsági meghallgatásokon a tanúkat gyakran arra kérik, hogy teljes vallomásukat nyújtsák be „jegyzőkönyvbe vételre”, miután személyesen elmondták annak összefoglalóját. A

Felszólalások bővítményei között több ezer tételt találunk, amelyeket választópolgárok küldenek választott képviselőiknek azzal a kéréssel, hogy illessék be őket a CR-be. Ebben a részben jelenik meg Lantos dicsérete Koszorúsról.

* * *

Frank Koszorus nem cáfolja a fenti megjegyzéseket, amelyeket vázlat formájában küldtem el neki. Válaszában rámutatott, hogy a „Holokauszt hőse” kifejezést Lantos képviselő úr találta ki, és nem tulajdonítható családjának egyetlen tagjának sem.

Az e-mailváltásunk idején (2019-ben) talán nem voltam eléggé világos, hogy a Lantossal való nézeteltérésem nem önmagában a Koszorús „akcióval” volt kapcsolatos, hanem Lantos indokolatlan és elfogadhatatlan minősítésével, miszerint a zsidók megmentése volt az indítéka, vagy az egyik indítéka annak, amit az ezredes 1944 július elején tett.

Frank Koszorus válaszaiban a következőkre is kitért; ezeket azért közöljük itt, hogy segítsen az apjáról alkotott képet teljessé tenni:

Más megdönthetetlen tények (pl. tanúvallomások, dokumentumok és szakmai feddhetetlenséggel rendelkező történészek és szemtanúk tudományos munkái) cáfolják azokat, akik lekicsinylik vagy kigúnyolják az akciót [PM: amit egyébként én soha nem tettem]. Lásd például:

Nagy Ferenc, a Kisgazdapárt (a Horthy-rezsim ellenzéki pártja) elnöke és 1946-47 között Magyarország miniszterelnöke, 1950 augusztusában kijelentette, hogy Koszorús ezredes „nagy szolgálatot tett az emberiség ügyének azzal, hogy megakadályozta, hogy a nácik 1944 júliusában a budapesti zsidóságot deportálják”.

Soos Géza (a magyarországi náciellenes mozgalom kiemelkedő tagja) megjegyezte, hogy Koszorús ezredes „részt vett a magyar ellenállási mozgalomban, és igen hatékony és bátor segítségével 1944 júliusában megghiúsult az úgynevezett Baký-puccs, és ...” [katonai beavatkozásának egyik következménye az volt, hogy] „... a budapesti zsidóság megmenekült”.

Egy 1951-es amerikai kormányzati jelentés megállapítja, hogy Koszorús ezredes „egyike azon kevés magas rangú magyar volt katonatisztnek, akiknek tiszta a múltjuk, sem a náciizmus, sem a kommunizmus nem szennyezte be őket, és akik a magyar veteránok jobbik részének tiszteletét élvezik”.

Lukács János, nemzetközileg elismert történész szerint: „Koszorús ezredes 1944-ben egyike volt a néhány hősnak. Számítalan életet mentett meg. Mély emberszeretetből cselekedett. Munkássága nemcsak a magyar politikatörténetbe tartozik, hanem időtálló, nagy magyar értéket képvisel.”

Göncz Árpád, Magyarország 1990-2000 közötti köztársasági elnöke, a liberális Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) tagja 1991. március 15-én posztumusz tábornoki rangra léptette elő Koszorús ezredest. Tette ezt Antall József miniszterelnök, a jobbközép Magyar Demokrata Fórum (MDF) elnökének javaslatára.

4. Az én értelmezésem, következtetések helyett

Koszorús ezredes idézett méltatásai és lenyűgöző jellemrajzai tiszteletet parancsolóak. De egyik sem képes megvilágítani az ezredes indítékait, vagy megkérdőjelezni az én – bevallottan spekulatív – értelmezésemet az indítékairól.

Összefoglalva megállapítom:

- A legvalószínűbb főmotívum, amiért Horthy elfogadta Koszorús ajánlatát, és amiért utasította, hogy a csendőröket, ha kell, erőszakkal is kergesse el Budapestről, az a Baky puccsától való félelem volt.
- Koszorús csapatainak rendelkezésre állása és bevetése Horthy parancsának végrehajtására hozzájárult Horthy bátor kísérletének megszilárdításához, hogy visszaszerezze tekintélyének egy részét.
- Tagadhatatlan, hogy Horthy egyik indítéka a részben visszaszerzett hatalmának felhasználására az volt, hogy megmentse a budapesti zsidókat a deportálástól. Erre bőséges bizonyíték van. Bármilyen következtetést is vonjunk le Koszorús indítékairól, Horthy kormányzónak mindenképpen jár az elismerés a budapesti zsidók ideiglenes, 3,5 hónapos túlélése miatt.
- Koszorús ezredes indítéka(i) „akciójának” végrehajtására nem voltak egyértelműen megállapíthatók. Az évtizedekkel az esemény után tett, nyilvánvalóan öncélú kijelentéseit, miszerint egyik indítéka a budapesti zsidók megmentése volt, szembeállítva az én, bevallottan spekulatív érvelésemmel, miszerint akkori egyetlen indítéka az volt, hogy sikeresen végrehajtsa Horthy parancsát a csendőrség Budapestről való kiűzésére, különböző értelmezéseket eredményez.
- Ha az én értelmezésemet fogadjuk el, akkor Koszorús akciójának kétségtelen mellékterméke – ami őt illette az „akciója” idején – az volt, hogy 3,5 hónappal elhalasztotta azt az életveszélyt, amely a budapesti zsidókat fenyegette. Ez nem vonja kétségbe, hogy az ezredes nagy kockázatot jelentő és nagy árat követelő bátorságát, akinek tette – és személye – vitathatatlanul hősiességnek nevezhető. De ő biztosan nem a „holokauszt hőse” volt.
- A „Holokauszt hőse” címet Tom Lantos magyar-amerikai kongresszusi képviselő adta az ezredesnek. Ezt a túlzást a FIDESZ, Magyarország elmúlt tucatnyi éve kormányzó politikai pártjának vezetői és támogatói lelkesen vették fel, mert „passzolt” Magyarország második világháborús történelmének elfogult értelmezésébe. Nevezetesen, hogy ami a több százezer deportált és többnyire megölt magyarországi zsidóval történt, az teljes egészében vagy nagyrészt a náci Németország hibája volt.²⁷⁹ A megszállók annak ellenére tették ezt, hogy voltak olyan

²⁷⁹ Az Orbán-kormány értelmezését jól illusztrálja az a szobor, amelyet 2014-ben állított Budapest központjában, az 1944-es események 70. évfordulójára emlékezve, amikor a náci Németország hadserege

hős magyarok, mint Koszorús ezredes, akik megpróbálták katonai erővel ellenállni az aljas tetteiknek.²⁸⁰

A FIDESZ politikája a Horthy kormányzóról kialakult képet próbálta javítani, megváltoztatva a kommunista kormányok Horthyt és rendszerét fasisztának bélyegző képét. Ez a szemléletváltás a FIDESZ politikai célját szolgálja, hogy elnyerje azok megbecsülését, akik szeretettel gondolnak Horthy (bizonyos szempontból a FIDESZ-hez hasonló) önkényuralmi rendszerére, vagy az ilyen Horthy-imádók leszármazottjai. (Ez nem csak magyar jelenség, hasonló megnyilvánulásokat látunk Ukrajnában, Romániában és Lengyelországban is). A FIDESZ-kormány által az alább látható szoborral közvetített üzenet a 14. lábjegyzetben olvasható.

A FIDESZ-kormány a Koszorús-ügyben kiváló eszközt látott arra, hogy segítsen felmenteni Horthyt és a magyar uralkodó elitet a közel félmillió zsidó deportálása alól.

megszállta Magyarországot. A kormány a budapesti Szabadság téren állított emlékművet “A német megszállás áldozatainak emlékműve” címmel. Az emlékmű egy éles karmú sast ábrázol, amely a náci Németországot jelképezi, amint lecsap és megtámadja Gábiel arkangyalt, aki a magyar népet szimbolizálja (12B-1 illusztráció).

280 A szobor a magyar történelemtől vívott harc jelképe. A kritikusok az értelmezést a magyar kormánynak és a civileknek a magyar holokauszt bűneiben való részvétele tisztára mosásának nevezték. Úgy vélték, hogy ez minden magyar szenvedés közé egyenlőségjelet tesz, és a szobor eltávolítását követelték. A kormány tagadta a vádakat, és nem volt hajlandó eltávolítani az emlékművet. A szobor még mindig áll, illusztrálva az országban még mindig meglévő mély megosztottságot, a szobor kritikusai szerint, amivel egyetértek, mutatva Magyarországnak a FIDESZ-kormány által eltorzított szerepét a holokausztban.



12B-1 illusztráció. A német megszállás áldozatainak emlékműve
Forrás: szabad felhasználású képek.

Rövidítések jegyzéke

ABTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára
ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára
ÁVH = Államvédelmi Hatóság
ÁVO = Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály
B-dosszié = beszerzési dosszié
BM = Belügyminisztérium
ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem (1950-ig: Pázmány Péter)
ENSZ = Egyesült Nemzetek Szervezete
F-dosszié = Figyelődosszié
FIDESZ = Fiatal Demokraták Szövetsége
fn. = fedőnév
HAON = Hajdú-Bihar Vármegyei Hírportál
HUF = Hungarian Forint, the country's currency
HVG = Heti Világgazdaság (Hetilap, Fidesz-kormány kritikusa)
inf. = informátor
KB = Központi Bizottság
K-dosszié = Körözési Dosszié
K-ellenőrzés = A bizalmas nyomozás alatt álló személy postai küldeményeinek operatív ellenőrzése: felbontása, esetleg elkobása
KGB = Komitet Goszudarsztvennoj Bezopasznosztii (a szovjet állambiztonsági bizottság)
KGST = Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanács
K-lakás = Az ügynökök konspirált találkozóira szolgáló lakás, az állambiztonsági szerv tulajdona
KMOF = Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője
KSH = Központi Statisztikai Hivatal
KT = Környezettanulmány (a magyar titkos-szolgálat rövidítése)
KÜM = Külügyminisztérium
MDF = Magyar Demokrata Fórum
MDP = Magyar Dolgozók Pártja
MEK = Magyar Elektronikus Könyvtár
MIT = Massachusetts Institute of Technology
MKP = Magyar Kommunista Párt
MSZDP = Magyar Szociáldemokrata Párt (1939-től SZDP)
MSZMP = Magyar Szocialista Munkáspárt
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
NATO = North Atlantic Treaty Organization (Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete)
OMFB = Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
OT = Országos Tervhivatal
RED = Rendkívüli Esemény Dosszié
ref. = Rendőri felügyelet
SZDP = Szociáldemokrata Párt (1939-től MSZDP)
SZT = szigorúan titkos
SZT = szigorúan titkos (tiszt)

T-dosszié = Titkos dosszié

T-lakás = Ügynökök találkozására szolgáló lakás, "megbízható" személyek vagy MSZMP tagok tulajdona

tmb. = Titkos megbízott (elvi meggyőződés okán együttműködés az államvédelmi szervekkel)

tmt. = Titkos munkatárs (az államvédelmi szervezetek legmegbízhatóbb tagja, önkéntesen, hatékony munkavégzés)

V-dosszié = Vizsgálati dosszié (büntetőeljárások iratai)